

กลวิธีการนำเสนอหลักกรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
พฤษภาคม 2559

กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย

พฤษภาคม 2559

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

กลวิธีการนำเสนอหลักกรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
พฤษภาคม 2559

พระมหาปรีชา เอียงสวาท. (2559). *กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถา
ธรรมบท*. ปริญญาโท ศศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ. คณะกรรมการควบคุม: ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุภัค มหาวรากร,
อาจารย์ ดร.ทรงภพ ขุนมธุรส

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมทางพุทธศาสนาและกลวิธีการนำเสนอ
หลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท โดยศึกษาจากอรรถกถาธรรมบท จำนวน 302 เรื่อง
ผลการศึกษาพบดังนี้

หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ปรากฏเด่นชัดในอรรถกถาธรรมบทมี 6 ประการ ได้แก่ กรรม
นิพพาน อริยสัจ สังสารวัฏฏ์ อปปมาทธรรม และไตรลักษณ์ หลักธรรมเรื่องกรรมแบ่งตามมูลเหตุมี 2
ประการคือ อกุศลกรรมและกุศลกรรม อกุศลกรรมมี 3 ประการจำแนกตามกาลให้ผลคือ อกุศลกรรม
ที่ให้ผลในปัจจุบัน อกุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อๆ ไป และอกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและ
ในชาติต่อๆ ไป กุศลกรรมมี 3 ประการคือ กุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติ
ต่อๆ ไป และกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อๆ ไป หลักธรรมเรื่องกรรมปรากฏมาก
ที่สุดเพราะเป็นหลักธรรมที่คนทั่วไปเข้าใจเป็นรูปธรรมง่ายที่สุด เป็นเรื่องใกล้ตัว และต้องการสื่อให้
เข้าใจว่าผลของกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นทางเกิดทุกข์ หลักธรรมทางพุทธศาสนาทั้ง 6 ประการ
ใช้กลวิธีในการนำเสนอ 5 กลวิธี ได้แก่ การใช้ความเปรียบ การใช้การปูจณา-วิสัยนา การใช้ตัวละคร
การใช้นิทานสาธกและการใช้ฉาก การใช้ความเปรียบมี 5 กลุ่มได้แก่ ความเปรียบที่อธิบาย
หลักธรรมเรื่องกรรม ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องนิพพาน ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรม
เรื่องอริยสัจ ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องสังสารวัฏฏ์ ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่อง
อปปมาทธรรม และความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ การใช้การปูจณา-วิสัยนา
มี 3 กลุ่ม คือ การปูจณา-วิสัยนาแบบย้อนความ การปูจณา-วิสัยนาแบบโต้ตอบ และการปูจณา-
วิสัยนาแบบถามเองตอบเอง การใช้ตัวละครมี 2 กลุ่มคือ ตัวละครหลักและตัวละครสนับสนุน
ตัวละครหลักมี 2 กลุ่มคือ ตัวละครที่เป็นตัวแทนของอกุศลกรรม และตัวละครที่เป็นตัวแทนของ
กุศลกรรม ส่วนตัวละครสนับสนุนมี 2 กลุ่มคือ ตัวละครที่สนับสนุนหลักธรรมให้เด่นชัด และตัวละคร
ที่สนับสนุนตัวละครหลักให้เด่นชัด การใช้นิทานสาธกมี 2 กลุ่มคือ การใช้นิทานสาธกเรื่องเดียว และ
การใช้นิทานสาธกมากกว่าหนึ่งเรื่อง และการใช้ฉากเพื่อสื่อให้เข้าใจหลักธรรมเป็นรูปธรรมและ
เป็นสัญลักษณ์ของหลักธรรม การใช้กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่หลากหลาย
อย่างประณีต ทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมชัดเจน และผลิตเพลิณขณะอ่าน แสดงให้เห็นว่า
อรรถกถาธรรมบทเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาที่สอนหลักธรรมทางพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี

TECHNIQUES OF PRESENTING DHAMMA IN DHAMMAPADA COMMENTARY

Presenten in Partial Fulfillment of the Requirement for the
Master of Arts degree in Thai
at Srinakharinwirot University
May 2016

PhramahaPreecha lengsawat. (2016). *Techniques of presenting Dhamma in The Dhammapada commentary*. Master Thesis, M.A. Thesis (Thai). Bangkok: Graduate School, Srinakharinwirot University. Advisory Committee: Assistant Professor Dr. Supak Mahavarakorn And Dr. Songphob Khunmathurot.

This thesis is an analytical study of Buddhist doctrines and techniques of presenting Buddhist doctrines in Commentaries on the Dhammapada through a study of 302 of the commentaries.

There are 6 Buddhist doctrines apparent in Commentaries on the Dhammapada: karma, Nirvana, the four noble truths, samsara, heedfulness, and the three characteristics. Karma is divided by cause into 2 types, bad deeds and good deeds. Bad deeds are categorized by the timing of results into 3 types: bad deed producing results in the present, bad deed producing results in future lives, and bad deeds producing results in both the present and future lives. Good deeds are categorized into 3 types: good deeds producing results in the present, good deeds producing results in future lives, and good deeds producing results in both the present and future lives. The doctrine of karma is found most often because it is the doctrine that most people can understand most easily in concrete terms, it is a matter closely related to them, and it is conveyed with the intention to induce understanding that the results of good and bad deeds can lead to suffering. For the 6 Buddhist doctrines, there are 5 techniques of presentation, using metaphors, question and answer, characters, allegorical tales, and scenes. There are 6 types of metaphors; explaining the doctrine of karma, Nirvana, the four noble truths, samsara, heedfulness, and the three characteristics. As regards question and answer, it is divided into 3 types: questioning the other person in order to answer the question oneself, interactive questioning-answering and self-answering questions. For characters, 2 types of characters are used: main character and supporting character. For main characters there are 2 types, characters representing bad deeds and characters representing good deeds. As for supporting characters, there are 2 types: characters supporting a doctrine to be distinct and characters supporting the main character to be distinct. As for the usage of allegorical tales, they are divided into 3 types, using one allegorical tale and using more than one allegorical tale, and the use of scenes is to induce the understanding of doctrines in concrete and symbolic forms. Using techniques in presenting the diverse Buddhist doctrines finally allows readers to comprehend them clearly while enjoying the reading, which shows that Commentaries on the Dhammapada is a Buddhist literary work that can teach Buddhist doctrines effectively.

ปริญญานิพนธ์
เรื่อง
กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท
ของ
พระมหาปรีชา เอียงสวาท

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... รักษาราชการแทนคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร.ปรินทร์ ชัยวิสุทธิทางกูร)
วันที่..... เดือน..... พ.ศ. 2559

อาจารย์ที่ปรึกษาปริญญานิพนธ์

คณะกรรมการสอบปากเปล่า

..... ที่ปรึกษาหลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุภัค มหาวรรการ)

..... ประธาน
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ภาณุพงศ์ อุดมศิลป์)

..... ที่ปรึกษาร่วม
(อาจารย์ ดร.ทรงภพ ขุนมธุรส)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุภัค มหาวรรการ)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร.ทรงภพ ขุนมธุรส)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พิสิทธิ์ กอบบุญ)

งานวิจัยนี้ได้รับทุนการศึกษาเพื่อทำปริญญานิพนธ์
จาก
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยความรู้และการช่วยเหลือจากบุคคลหลายฝ่าย ผู้วิจัยขออนุโมทนาขอบคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุภัค มหาวรรการ ประธานควบคุมปริญญานิพนธ์ที่กรุณาให้คำปรึกษาแนะนำที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้า ตลอดจนความเมตตาที่คอยช่วยเหลือกระทั่งปริญญานิพนธ์เสร็จสมบูรณ์ ขออนุโมทนาขอบคุณ อาจารย์ ดร.ทรงภพ ขุนมธุรส กรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์ที่กรุณาสละเวลาอันมีค่าให้คำปรึกษา แนะนำข้อคิดอันเป็นประโยชน์ และตรวจแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ผู้วิจัยรู้สึกประทับใจความเป็นครูของอาจารย์ทั้งสองท่านเป็นอย่างยิ่ง

ขออนุโมทนาขอบคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ภาณุพงศ์ อุดมศิลป์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พิสิทธิ์ กอบบุญ คณะกรรมสอบปากเปล่าปริญญานิพนธ์ ที่กรุณาให้คำแนะนำและความช่วยเหลือต่าง ๆ อันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้า ทำให้ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมทั้งคณาจารย์ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ทุกท่านที่ได้มอบความรู้ ประสบการณ์ ตลอดจนความช่วยเหลืออย่างดีเสมอมา

ขออนุโมทนาขอบคุณน้ำใจของกัลยาณมิตรนิสิตสาขาภาษาไทยทุกท่านที่ให้ความช่วยเหลือและความปรารถนาดีประคับประคองกันตลอดมา อนุโมทนาขอบคุณ คุณรวีเกตุ ธรรมวงศ์ คุณชนพล เพ็ญแก้ว บุคคลสำคัญผู้อยู่เบื้องหลังความสำเร็จครั้งนี้ และอนุโมทนาขอบคุณความเอื้อเฟื้อของคุณปิ่น คุณหนึ่ง คุณมณต์ คุณก๊ีบ คุณเดียร์ และคุณมีน

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาปณิธาน ไซติปัญโญ พระอาจารย์ผู้คอยอบรมและสนับสนุนตลอดเวลา พระมหาคมสัน วิสุทธญาโณ พระอาจารย์ผู้ให้ข้อคิดและแรงพลักดันจนสำเร็จการศึกษา พระมหานิคม ญาณโสภโณ กัลยาณมิตรผู้คอยช่วยพิสูจน์อักษรและแสดงความคิดเห็นอันเป็นประโยชน์ ขออนุโมทนาขอบคุณ คุณสมศรี เจริญวีรกุล ผู้เอื้อเฟื้อช่วยร่างบทคัดย่อภาษาอังกฤษ บทความวิจัยและปริญญานิพนธ์ คุณสุกัญญา เจริญวีรกุล ผู้ให้ข้อเสนอแนะ พิสูจน์อักษร และค้นคว้าหนังสือมาให้เสมอ นอกจากนี้ยังมีผู้ที่ให้ความร่วมมือช่วยเหลืออีกหลายท่านซึ่งผู้วิจัยไม่สามารถกล่าวนามในที่นี้ได้ทั้งหมด จึงขออนุโมทนาขอบคุณทุกท่านเหล่านั้นไว้ ณ โอกาสนี้

ปริญญานิพนธ์นี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประจำปีงบประมาณ 2558 ผู้วิจัยจึงขออนุโมทนาขอบคุณมา ณ โอกาสนี้ด้วยเช่นกัน

สุดท้าย ผู้วิจัยขอกราบรำลึกถึงคุณพระรัตนตรัย คุณพระอุปัชฌาย์อาจารย์ และคุณบิดามารดา ตลอดจนถึงสาราณียธรรมของญาติมิตร คุณค่าและประโยชน์ของปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมบูชาคุณพระรัตนตรัย คุณพระอุปัชฌาย์อาจารย์ คุณบิดามารดา และสาราณียธรรมของกัลยาณมิตรทุกท่าน

พระมหาปรีชา เอียงสวาท

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ.....	1
ภูมิหลัง.....	1
ความมุ่งหมายของการวิจัย.....	9
ความสำคัญของการวิจัย.....	9
ขอบเขตการวิจัย.....	9
วิธีดำเนินการวิจัย.....	9
2 การศึกษาอรรถกถาธรรมบทในฐานะวรรณคดีพุทธศาสนา.....	10
ความหมาย ความสำคัญ และลักษณะของอรรถกถาธรรมบท.....	10
ความหมายของอรรถกถาธรรมบท.....	13
ความสำคัญของอรรถกถาธรรมบท.....	15
ลักษณะของอรรถกถาธรรมบท.....	16
หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่โดดเด่นในอรรถกถาธรรมบท.....	19
หลักธรรมเรื่องกรรม.....	20
หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ.....	26
หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์.....	28
หลักธรรมเรื่องอริยสัจ.....	30
หลักธรรมเรื่องอปปมาทธรรม.....	32
หลักธรรมเรื่องนิพพาน.....	35
กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีพุทธศาสนา.....	39
ความหมายและความสำคัญของกลวิธีทางวรรณศิลป์.....	39
กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมในวรรณคดีพุทธศาสนา.....	43
ความเปรียบ.....	43
ตัวละคร.....	47
ฉาก.....	50
การเล่าเรื่องแบบนิทานซ้อนนิทาน.....	52
การปูฉาก-วิสัยทัศน์.....	54

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3 หลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท.....	57
หลักธรรมเรื่องกรรม.....	57
อกุศลกรรม.....	59
อกุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน.....	59
อกุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อๆ ไป.....	65
อกุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบันและชาติต่อๆ ไป.....	72
กุศลกรรม.....	78
กุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน.....	78
กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อๆ ไป.....	84
กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติปัจจุบันและในชาติต่อๆ ไป.....	90
หลักธรรมเรื่องนิพพาน.....	96
หลักธรรมเรื่องอริยสัจ.....	101
หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ.....	106
หลักธรรมเรื่องอัปมาทธรรม.....	111
หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์.....	116
4 กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท.....	123
การใช้ความเปรียบ.....	123
ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องกรรม.....	124
ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องนิพพาน.....	130
ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องอริยสัจ.....	135
ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ.....	141
ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องอัปมาทธรรม.....	147
ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์.....	153
การใช้การปุจฉา-วิสัชนา.....	159
การใช้การปุจฉา-วิสัชนาแบบย้อนความ.....	160
การปุจฉา-วิสัชนาแบบโต้ตอบ.....	163
การปุจฉา-วิสัชนาแบบถามเองตอบเอง.....	168

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
4 (ต่อ)	
การใช้ตัวละคร.....	170
ตัวละครหลัก.....	171
ตัวละครหลักที่เป็นตัวแทนของอกุศลกรรม.....	171
ตัวละครหลักที่เป็นตัวแทนของกุศลกรรม.....	178
ตัวละครสนับสนุน.....	183
ตัวละครที่สนับสนุนหลักกรรมให้เด่นชัด.....	184
ตัวละครที่สนับสนุนตัวละครหลักให้เด่นชัด.....	187
การใช้นิทานสาธก.....	191
การใช้นิทานสาธกเรื่องเดียว.....	192
การใช้นิทานสาธกมากกว่าหนึ่งเรื่อง.....	194
การใช้ฉาก.....	198
5 สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	203
สรุปผลการศึกษาค้นคว้า.....	203
อภิปรายผล.....	207
ข้อเสนอแนะ.....	208
บรรณานุกรม.....	209
ภาคผนวก.....	216
ตารางแสดงหลักกรรมทางพุทธศาสนาที่เด่นชัดในอรรถกถาธรรมบท.....	217
ตารางแสดงกลวิธีการนำเสนอหลักกรรมทางพุทธศาสนา ในอรรถกถาธรรมบท.....	233
ประวัติย่อผู้วิจัย.....	251

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์สำคัญของพุทธศาสนา รวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า “พระธรรมวินัย” ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงยกให้เป็นพระศาสดาแทนพระองค์ ดังปรากฏใน**มหาปริณีพพานสูตร**ว่า “ดูก่อนอานนท์ บางทีพวกเธอจะพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงแล้ว พระศาสดาของพวกเราไม่มี ชื่อนั้น พวกเธอไม่พึงเห็นอย่างนั้น ธรรมก็ดี วินัยก็ดี อันใดที่เราแสดงแล้วได้บัญญัติแล้วแก่พวกเธอ ธรรมและวินัย อันนั้น จักเป็นศาสดาแห่งพวกเธอ โดยกาลล่วงไปแห่งเรา” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 320)

พระไตรปิฎก หรือพระพุทธรวจนะ มีชื่อเฉพาะว่า “นวัคสัตตุศาสน์” คือคำสั่งสอนของพระศาสดามืดมัว 9 ตามรูปแบบ 9 อย่างแห่งพุทธรวจนะ คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัပ္ပุตตรัม เวทัลละ (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: (1)) การแบ่งพุทธรวจนะเป็น 9 หมวดนี้ มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลก่อนที่จะมีพระไตรปิฎก เป็นการจัดรูปแบบหรือการแบ่งหมวดหมู่ที่เก่าแก่มากเท่าที่มีหลักฐานปรากฏ (เสฐียรพงษ์ วรรณปก. 2543: 5)

ธรรมบทเป็นคัมภีร์หนึ่งในพระสุตตันตปิฎกจัดอยู่ในคาถา เป็นส่วนหนึ่งในนวัคสัตตุศาสน์ แสดงให้เห็นว่าธรรมบทเป็นหลักธรรมมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล คือเป็นพุทธรวจนะที่ตรัสสอนมาตั้งแต่สมัยที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ ต่อมาเมื่อมีการจัดพระพุทธรวจนะเป็นพระไตรปิฎก คาถาธรรมบทปรากฏอยู่ในหมวดขุททกนิกาย ของพระสุตตันตปิฎก ใน**พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์** (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 108) ได้อธิบายความหมายไว้ว่า “ธรรมบท บทแห่งธรรม, บทธรรม, ข้อธรรม; ชื่อคาถาบาลีหมวดหนึ่งจัดเป็นคัมภีร์ที่ 2 ในขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก มี 423 คาถา” และ พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ได้ให้ความหมายดังนี้

คำว่า ธรรมบท (ธรรมบท) หมายถึง “หมวดธรรม” กล่าวคือ กลุ่มธรรมต่างๆ ที่ศาสนิกชนพึงปฏิบัติเพื่อขัดเกลาจิตใจ เป็นพระธรรมเทศนาประเภทร้อยกรองที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่เวไนยสัตว์ต่างชั้นต่างระดับ มี 5 จำพวกคือ ภิกษุ สามเณร คฤหัสถ์ เทวดา และนาค เนื้อหาธรรมะจึงมีหลายระดับทั้งสูงและต่ำผสมกันไปตามผู้ฟังในแต่ละโอกาส คัมภีร์นี้มีพระคาถา 423 บท ในสมัยปฐมสังคายนา พระธรรมสังคากาจารย์ ได้นำหมวดธรรมต่างๆ มารวมไว้เป็นหมวดหมู่ในสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มีชื่อเรียกว่า ธรรมบท

(พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). 2545: (2))

ธัมมปัทมสูตร หรืออรรถกถาธรรมบท เป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่อแสดงเรื่องราวที่มาและอธิบายคาถาธรรมบททั้ง 26 บรรค โดยเป็นเรื่องในชาติปัจจุบันของพระพุทธเจ้า มีลักษณะตรงข้าม

กับอรรถกถาชาดก ที่เป็นเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีเพื่อหวังตรัสรู้เป็นพุทธะ (ศักดิ์ศรี แยมันดดา. 2543: 32) สอดคล้องกับที่ สำเนียง เลื่อมใส ได้กล่าวถึงลักษณะ ผู้แต่งอรรถกถาธรรมบท และลักษณะนิทานในอรรถกถาธรรมบทที่ต่างจากอรรถกถาชาดก ดังนี้

อรรถกถาธรรมบท หรือ “ธัมมปทัฏฐกถา” เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายและตีความคำหรือข้อความของคาถาธรรมบท แต่งโดยพระพุทธโฆษาจารย์ พระเถระชาวอินเดีย เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 ในลังกาทวีปคือประเทศศรีลังกา โดยเนื้อหา มีนิทานประกอบพุทธพจน์ เพื่อแสดงมูลเหตุของการตรัสพุทธพจน์นั้นๆ ว่าทรงแสดงธรรมข้อนั้นแก่ผู้ใด ในโอกาสใด และมีนิทานหรือเรื่องเล่าประกอบอย่างไรบ้าง โดยในตอนท้ายของนิทานบางเรื่องจะกล่าวถึงการกลับชาติของตัวละครคล้ายกับที่ปรากฏในนิทานชาดกทั่วไป แต่สิ่งที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทเสมอก็คือ การกล่าวอธิบายหัวข้อธรรม พร้อมกับสรุปไว้ในตอนท้ายว่าผู้ที่ได้ฟังธรรมนั้นๆ ได้บรรลุผลอย่างไรด้วย ซึ่งรวมแล้วมีนิทานประกอบพุทธพจน์ทั้งสิ้นรวม 302 เรื่อง

(สำเนียง เลื่อมใส. 2545: 332-333)

คาถาธรรมบทเป็นพุทธวจนะที่แสดงหลักธรรมอันบริสุทธิ์ ส่วนอรรถกถาธรรมบทแต่งเสริมความ พร้อมทั้งยกนิทานมาประกอบ ทำให้เข้าใจหลักธรรมในคาถาธรรมบทกระจ่างชัดและง่ายขึ้น (เสฐียรพงษ์ วรรณปก. 2543: 183-184) โดยมีลักษณะที่อธิบายเฉพาะหลักธรรมในคาถาธรรมบทบ้าง นำเสนอหลักธรรมอื่นที่เกี่ยวข้องหรือสนับสนุนหลักธรรมในคาถาธรรมบทนั้นบ้าง และในบางครั้ง หลักธรรมในอรรถกถาธรรมบทโดดเด่นกว่าหลักธรรมในคาถาธรรมบท คืออรรถกถาธรรมบทอธิบายหลักธรรมที่เกี่ยวข้องอย่างชัดเจนและลึกซึ้งมากกว่าคาถาธรรมบท ดังนั้น อรรถกถาธรรมบทจึงปรากฏหลักพุทธธรรมที่ลึกซึ้ง หลากหลาย และครอบคลุมบุคคลทุกระดับ

อรรถกถาธรรมบทเป็นอรรถกถาฝ่ายพระสูตร คืออธิบายคาถาธรรมบท ในขุททกนิกายพระสุตตันตปิฎก จึงมีลักษณะกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมที่หลากหลายเพื่อความเหมาะสมกับบุคคล ที่มีพื้นฐานชีวิต ความรู้ และจิตตนิสสัยที่แตกต่างกัน อันเป็นลักษณะของการอธิบายธรรมในพระสูตร (สุภาพรณ ฦ บางช้าง. 2526: 151-152) ดังนั้น อรรถกถาธรรมบทจึงจัดเป็นวรรณคดีพุทธศาสนา เพราะเนื้อหาอธิบายหลักธรรมทางพุทธศาสนา และประกอบไปด้วยวรรณศิลป์อันเป็นหลักสำคัญในการสร้างสรรค์งานแต่งหนังสือและทำให้หนังสือนั้นเป็นวรรณคดี รื่นฤทัย สัจพันธ์ (2555: 6-17) อธิบายองค์ประกอบของวรรณศิลป์ว่ามี 6 ประการได้แก่ อารมณ์สะท้อนใจ ความนึกคิดและจินตนาการ การแสดงออก กลวิธีการแต่ง และองค์ประกอบ

องค์ประกอบของวรรณศิลป์ข้างต้น มีความหมายสอดคล้องกับคำอธิบายในวรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทย ที่กล่าวว่า “หนังสือธัมมปทัฏฐกถา ทั้งชุดนี้ควรนับเป็นวรรณคดีได้ เพราะภาษา เนื้อหา และกระบวนการแต่ง” (ศักดิ์ศรี แยมันดดา. 2543: 32)

จากการศึกษาในเบื้องต้น ผู้วิจัยพบว่า อรรถกถาธรรมบทมีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาอย่างเด่นชัด โดยใช้กลวิธีการนำเสนอที่หลากหลาย เช่น การใช้ความเปรียบ การสร้างตัวละคร การอุปมา-วิเศษนา การใช้นิทานสอนนิทาน และการใช้สัญลักษณ์

ตัวอย่างการนำเสนอหลักธรรมผ่านตัวละคร ดังปรากฏในเรื่องนายจุนทสุกริก คนฆ่าสุกรชื่อจุนทะ มีพฤติกรรมการทำทารุณกรรมสุกร และได้รับผลแห่งอกุศลกรรมนั้นซึ่งมีลักษณะเช่นเดียวกับสิ่งที่ทำ

...ในเวลาข้าวแพง เขาเอาเกวียนบรรทุกข้าวเปลือกไปสุชนบท แลกลูกสุกรบ้าน ด้วยข้าวเปลือกประมาณ 1 ทะนานหรือ 2 ทะนาน บรรทุกเต็มเกวียนแล้วกลับมา [1] ล้อมที่แห่งหนึ่งดูจดอกข้างหลังที่อยู่... [2] (เขา) มีความประสงค์จะฆ่าตัวใด ๆ ก็มัดตัวนั้น ๆ ให้แน่น ณ ที่ฆ่าแล้วทุบด้วยก้อน 4 เหลี่ยม เพื่อให้เนื้อสุกรพองหน้าขึ้น รู้ว่าเนื้อหนาขึ้นแล้ว ก็ง้างปากสอดไม้เข้าไปในระหว่างฟัน [3] กรอกน้ำร้อนที่เดือดพล่านเข้าไปในปากด้วยทะนานโลหะ. น้ำร้อนนั้นเข้าไปพล่านในท้อง ขับกรีสออกมาโดยส่วนเบื้องต่ำ (ทวารหนัก) กรีสน้อยหนึ่งยังมีอยู่เพียงใด ย่อมออกมาเป็นน้ำขุ่นเพียงนั้น เมื่อท้องสะอาดแล้ว, จึงออกเป็นน้ำใส ไม่ขุ่น, ที่นั้น เขาจึงราดน้ำที่ยังเหลือบนหลังสุกรนั้น. น้ำนั้นลอกเอาหนังดำออกไป. แต่นั้นจึงลนขน ด้วยคบหญ้าแล้วตัดศีรษะด้วยดาบอันคม รองโลหิตที่ไหลออกด้วยภาชนะ เกล้าเนื้อด้วยโลหิตแล้วปิ้ง นั่งรับประทานในท่ามกลางบุตรและภรรยา ขายส่วนที่เหลือ...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 170-171)

ครั้งนั้น [3] โรคเกิดขึ้นในสรีระของเขา, ความเร่าร้อนอเวจีมหานรก ปรากฏแก่เขาทั้งเป็นที่เดียว...เมื่อความเร่าร้อนนั้นปรากฏแก่นายจุนทสุกริกนั้นแล้ว, อาการอันเหมาะสมด้วยกรรม ก็เกิดขึ้น. [1] เขาร้องเสียงเหมือนหมู คลานไปในท่ามกลางเรือนนั่นเอง, ไปสู่ทิศตะวันออกบ้าง สู่ทิศตะวันตกบ้าง

ลำดับนั้น [2] พวกคนในเรือนของเขา จับเขาไว้ให้มันแล้วปิดปาก. ธรรมดาผลแห่งกรรม อันใครๆ ไม่สามารถจะห้ามได้. เขาเที่ยวร้องไปข้างโน้นบ้าง ข้างนี้บ้าง. คนใน 7 หลังคาเรือนโดยรอบ ย่อมไม่ได้หลับนอน...เขาเที่ยวไปอย่างนั้นตลอด 7 วัน, ในวันที่ 8 ทำกาลแล้ว ไปเกิดในอเวจีมหานรก

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 171-172)

ตัวละครนายจุนทะนี้ แสดงให้เห็นความเสมอกันของการให้ผลกรรมและการทำกรรม ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพการให้ผลกรรมอย่างชัดเจน คือ [1] กิริยาที่นายจุนทสุกริกร้องเหมือนสุกรไปในบ้านที่ถูกขัง เหมือนกับสุกรที่ตนซื้อมาแล้วขังไว้ในคอก ซึ่งก็คือการถูกจำกัดบริเวณ [2] กิริยาที่ถูกจับมัด ไม่สามารถขยับขึ้น เหมือนสุกรที่นายจุนทะจับมัดเพื่อจะฆ่า และ [3] ความเร่าร้อนที่เกิดขึ้นภายในกายนายจุนทะ เหมือนกับน้ำร้อนที่เดือดพล่านกรอกเข้าไปในปากสุกร นอกจากนี้ คำว่า

“ธรรมดาผลแห่งกรรม อันใครๆ ไม่สามารถจะห้ามได้” เป็นคำที่ยืนยันความเป็นเจ้าของผลกรรมของผู้ทำกรรมที่ไม่มีใครรับแทน หรือช่วยเหลือได้ การสร้างตัวละครจึงเป็นวิธีการหนึ่งที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องกรรมได้ชัดเจน

การอธิบายหลักธรรมเรื่องกรรมอันเป็นนามธรรมให้เห็นชัดเจนขึ้นนั้น อรรถกถาธรรมบทนำเสนอโดยใช้ความเปรียบช่วยอธิบายให้ผู้อ่านเข้าใจลักษณะการให้ผลของกรรม ดังที่ปรากฏในเรื่อง **มัญญุกุณฑลี** ซ้ำกันถึง 3 ครั้งดังนี้

ครั้งที่ 1

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสแก่พวกชนเหล่านั้นว่า ในการทำกรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ใจเป็นหัวหน้า ใจเป็นใหญ่ เพราะว่ากรรมที่ทำด้วยใจอันฝังใจแล้ว ย่อมไม่ละบุคคลผู้ไปสู่เทวโลก มนุษยโลก ดุจเงาจะนั้น ครั้นตรัสเรื่องนี้แล้ว พระองค์ผู้เป็นธรรมราชา ได้ตรัสพระคาถานี้สืบนุสนธิ ดุจประทับพระราชสาส์นซึ่งมีดินประจำไว้แล้ว ด้วยพระราชลัญจกรว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 53)

ครั้งที่ 2

มโนปุพฺพกุมา ฐมา
มนสา เจ ปสนฺเนน
ตโต น สุขมฺเหวติ

มโนเสฏฺฐา มโนมยา
ภาสติ วา กโรติ วา
ฉายาว อนุปายินี

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ
ถ้าบุคคลมีใจฝังใจแล้ว พุดอยู่ก็ดี ทำอยู่ก็ดี ความสุขย่อมไปตามเขา
เพราะเหตุนั้น เหมือนเงาไปตามตัว ฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 53)

ครั้งที่ 3

บาทพระคาถาว่า ตโต น สุขมฺเหวติ ความว่า ความสุขย่อมตามบุคคลนั้นไป เพราะสุจริต 3 อย่างนั้น กุศลทั้ง 3 ภูมิ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์แล้วในที่นี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบอธิบายว่า ความสุขที่เป็นผล ซึ่งเป็นไปในกายและเป็นไปในจิต(โดยบรรยายนี้) ว่า ความสุขมีกายเป็นที่ตั้งบ้าง ความสุขมีจิตนอกนั้นเป็นที่ตั้งบ้าง ย่อมตามไป คือว่าย่อมไม่ละบุคคลนั้น ผู้เกิดแล้วในสุคติภพก็ดี ตั้งอยู่แล้วในที่เสวยสุขในสุคติภพก็ดี เพราะอำนาจแห่งสุจริตที่เป็นไปในภูมิ 3 มีคำถามสอดเข้ามาว่า เหมือนอะไร แก้วว่า เหมือนเงามีปกติไปตามตัว อธิบายว่า เหมือนอย่างว่าธรรมดาเงาเป็นของเนื่องกับสรีระ เมื่อสรีระเดินไป มันก็เดินไป

เมื่อสรีระหยุดอยู่มันก็หยุด เมื่อสรีระนั่ง มันก็นั่ง ไม่มีใครสามารถที่จะว่ากล่าวกะมัน ด้วยถ้อยคำอันละเอียดก็ดี ด้วยถ้อยคำอันหยาบก็ดีว่า เจ้าจงกลับไปเสียหรือเขียนดีแล้วจึงให้กลับได้ ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะมันเป็นของเนื่องกับสรีระ ฉันทิด ความสุขที่เป็นไปในกายและเพราะมันเป็นของเนื่องกับสรีระ ฉันทิด ความสุขที่เป็นไปในกายและเป็นไปในจิต ต่างโดยสุขมีกามาพจรสุขเป็นต้น มีกุศลแห่งกุศลกรรมบถ 10 เหล่านี้ ที่บุคคลประพฤติมากแล้วและประพฤติดีแล้ว เป็นรากเหง้า ย่อมไม่ละ (บุคคลนั้น) ในที่แห่งเขาไปแล้วและไปแล้ว เหมือนเงาไปตามตัว ฉันทิดแล

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 55-56)

จากตัวอย่างข้างต้น เป็นตอนที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนมหาชนที่เดินทางมาฟังการสนทนา ระหว่างพราหมณ์อินทินบุพพะกะกับพระพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าทรงเชิฐมัญญูคุณทลีเทพบุตรมาเป็นพยาน ทรงใช้ความเปรียบ คือ “เงา” มาอธิบายความสุข อันเป็นผลของกุศลกรรม ทำให้ผู้อ่านเข้าใจการให้ผลของกรรมชัดเจน เพราะเงาเป็นสิ่งที่เกิดจากตัวคน เป็นสิ่งที่จะบังคับให้เป็นไปตามที่ใจต้องการไม่ได้ และจะเห็นเงาได้ในเวลาที่มีแสงอาทิตย์ แสดงให้เห็นว่า ผลกรรมเป็นสิ่งที่เกิดจากผู้ทำกรรม จะ“ติดตามตัว” ผู้ทำไปไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ โดยที่ผู้ทำกรรมบังคับผลกรรมไม่ได้ เปรียบเสมือนกับเงาที่ติดตามตัวคนเรา และจะรู้ชัดว่ากรรมมีผลในเวลาที่ได้รับผลกรรม “เงา” จึงเป็นความเปรียบที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจและมองเห็นภาพการให้ผลของกรรมอย่างชัดเจนและลึกซึ้งขึ้น ในเรื่องนี้เสนอความเปรียบผลกรรมด้วยเงาทั้ง 3 ครั้งคือ ในส่วนกถาวัตถุ คาถา และเวยาकरणะ เป็นการเน้นย้ำให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ คือการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก ด้วยอำนาจวิภวภูมิจะ 3 คือ กิเลสกรรม และวิบาก มีการนำเสนอผ่านกลวิธีที่หลากหลาย ดังจะยกตัวอย่างในเรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลียักษิณี ตัวละครคือหญิงหมั้นกับนางกุมาริกา เป็นหญิงร่วมสามีกัน หญิงหมั้นกลัวสมบัติของสามีจะตกเป็นของนางกุมาริกาและลูกของนาง จึงให้กนิยาจนแท้งลูกไป 2 ครั้ง ในครั้งที่ 3 นางกุมาริการู้ความจริง จึงผูกอาฆาตจองเวรกันก่อนสิ้นใจ ทำให้ทั้ง 2 คนวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ เพราะการผูกเวรต่อกัน ความว่า

...หญิงหมั้นเห็นท้องของนางนั้นแล้วจึงกล่าวว่า เหตุไร หล่อนจึงไม่บอกความที่ครรภ์ตั้งแก่ฉัน เมื่อนางนั้นกล่าวว่า หล่อนนำฉันมาแล้วทำครรภ์ให้ตกไปเสียถึง 2 ครั้งแล้ว ฉันจะบอกแก่หล่อนทำไม จึงคิดว่า บัดนี้ เราฉิบหายแล้ว คอยแลดูความประมาทของนางกุมาริกานั้นอยู่. เมื่อครรภ์แก่เต็มที่แล้ว จึงได้ช่องได้ประกอบยาให้แล้ว ครรภ์ไม่อาจตก เพราะครรภ์แก่จึงนอนขวาง [ทวาร] เวทนากล้าแข็งขึ้น นางถึงความสิ้นชีวิต

นางตั้งความปรารถนาว่า เราถูกมันให้ฉิบหายแล้ว มันเองนำเรามา ทำทารกให้ฉิบหายถึง 3 คนแล้ว บัดนี้ เราเองก็จะฉิบหาย บัดนี้ เราจุติจากอัตภาพนี้ ฟังเกิดเป็นนางยักษิณี อาจเคี้ยวกินทารกของมันเกิด ดังนั้นแล้ว ตายไปเกิดเป็นแม่แมวในเรือนนั่นเอง ฝ่ายสามีจับหญิงหมั้นแล้วกล่าวว่า เจ้าได้ทำการตัดตระกูลของเราให้ขาดสูญ ดังนั้นแล้ว ทุบด้วยอวัยวะ

ทั้งหลายมีศอกและเข้าเป็นต้นให้บอบช้ำแล้ว หญิงหมั้นนั้นตายเพราะความเจ็บนั้นแล แล้วได้เกิดเป็นแม่ไก่ในเรือนนั้นเหมือนกัน

ผลัดกันสังหารคนละชาติ ด้วยอำนาจผูกเวร.

จำเนียรกาลไม่นาน แม่ไก่ได้ตักฟองหลายฟอง แม่แมวมากินฟองไก่เหล่านั้นเสีย ถึงครั้งที่ 2 ครั้งที่ 3 มันก็ได้กินเสียเหมือนกัน แม่ไก่ทำความปรารถนาว่า มันกินฟองของเราถึง 3 ครั้งแล้ว เตี้ยนี้ มันก็อยากกินตัวเราด้วย เตี้ยนี้ เราจู้ติจากอัฐภาพนี้แล้ว ฟิงได้กินมันกับลูกของมัน ดังนี้แล้ว จูติจากอัฐภาพนั้น ได้เกิดเป็นแม่เสือเหลือง ฝ่ายแม่แมวได้เกิดเป็นแม่เนื้อ ในเวลาแต่เนื้อนั้นคลอตลูกแล้วๆ แม่เสือเหลืองก็ได้มากินลูกทั้งหลายเสียถึง 3 ครั้งแล้ว เตี้ยนี้มันจกกินตัวเราด้วย เตี้ยนี้เราจู้ติจากอัฐภาพนี้แล้ว ฟิงได้กินมันกับลูกของมันเถิด ดังนี้แล้ว ได้ตายไปเกิดเป็นนางยักษ์ณี ฝ่ายแม่เสือเหลือง จูติจากอัฐภาพนั้นแล้วได้เกิดเป็นกุลธิดา ในเมืองสาวัตถี...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 70-71)

จากเรื่องนี้ ตัวละครทั้งสองแสดงให้เห็นหลักธรรมเรื่องสังสารวัฏอย่างชัดเจนคือ เพราะ “กิเลส” คือการผูกอาฆาตจองเวรกัน ทำให้ทั้งหญิงหมั้นและกุมาริกาทำ “กรรม” คือทำร้ายคู่เวร ทำให้ได้รับ “วิบาก” คือการถูกทำร้ายตอบ เมื่อถูกทำร้ายแล้วทำให้เกิดการผูกอาฆาตจองเวร กลายเป็นวงจรแห่งสังสารวัฏ

ในเรื่องนางปติปฐิกา พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเรื่องชีวิตของสัตว์ทั้งหลายวนอยู่ในสังสารวัฏเพราะอาศัยกิเลสคือกาม ความว่า

พระศาสดา. อย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าชีวิตของสัตว์ทั้งหลายน้อย (จริง) เหตุนั้นแล มัจจุผู้กระทำซึ่งที่สุด ยังสัตว์เหล่านี้ ซึ่งไม่อ้อม ด้วยวัตถุกามและกิเลสกามนั้นแล ให้เป็นไปในอำนาจของตนแล้ว ย่อมพาเอาสัตว์ที่คร่ำครวญ ร่ำไรไป ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า

ปุปฺผานิ เหว ปจฺฉินฺตํ

พฺยาสตฺตมนสํ นรํ

อดิตฺตํเยว กามํสุ

อนฺตโก กุรุเต วสํ ฯ

มัจจุ ผู้ทำซึ่งที่สุด กระทำนระผู้มีใจข้องในอารมณ์ต่างๆ เลือกเก็บ

ดอกไม้อยู่เที่ยวผู้ไม่อ้อม ในกามทั้งหลายนั้นแล สู่อำนาจ

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 47)

ในพระคาถา มีการใช้สัญลักษณ์ คือ “ดอกไม้” แทนวัตถุกาม คือสิ่งที่ทำให้สัตว์ใคร่ปรารถนาอยากได้ อธิบายความพระคาถาว่า นระ คือคน “มีใจข้องในอารมณ์ต่างๆ” หมายถึงมีกิเลสกาม คือกิเลสที่ทำให้เกิดความใคร่ “เลือกเก็บดอกไม้” หมายถึง เก็บเอาเฉพาะสิ่งที่ตนชอบใจ และคำว่า “ไม่อ้อมในกามทั้งหลาย” แสดงให้เห็นว่าผู้นั้นไม่รู้จักพอ ยังละโมภโลภเรื่อยไป คนเช่นนี้ “มัจจุผู้ทำซึ่งที่สุด กระทำ” ให้ตกไป “สู่อำนาจ” ของตน คือ ทำให้ตาย มีความตายได้ เพราะมีการเกิด พระคาถานี้จึงหมายถึงสังสารวัฏ กล่าวคือ กามะ เป็นตัว “กิเลส” กระตุ้นให้ทำ “กรรม” คือ “เลือก

เก็บดอกไม้” ทำให้ได้รับ “วิบาก” คือ ตกไปสู่อำนาจของมัจจุ คือความตาย แล้วก็กลับเกิดมาเลือกเก็บดอกไม้ต่อไป นี่เป็นวงจรของสังสารวัฏ “ดอกไม้” นอกจากจะเป็นสัญลักษณ์ของสิ่งที่ทำให้สัตว์ปรารถนาแล้ว ดอกไม้เป็นสิ่งที่ไม่สวยงามตลอดเวลา มีตูม บาน โรย เหี่ยวแห้ง และสลายไปในที่สุด อันเป็นลักษณะของสรรพสิ่งที่ตกอยู่ในกฎของอนิจจังลักษณะ สัญลักษณ์นี้จึงทำให้หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏมีความชัดเจนขึ้น

หลักธรรมเรื่องอริยสัจ อันหมายถึงความจริงอันประเสริฐ 4 ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา ในอรรถกถาธรรมบทนำเสนอผ่านกลวิธีที่หลากหลาย เช่น การปุจฉา-วิสัชนา ในเรื่องนางวิสาขาอุบาสิกา นางวิสาขาเศร้าโศกเพราะการตายของกุมาริกา ซึ่งสืบทอดผู้เป็นหลานของตน พุทธเจ้าทรงถามปัญหากับนาง ปรรณเหตุของความโศกเศร้า ความว่า

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสกะนางว่า วิสาขา ทำไมหนอเธอจึงมีทุกข์เสียใจ มีหน้าซุ้มด้วยน้ำตา นั่งร้องไห้อยู่ นางจึงทูลขอความนั้นแล้วกราบทูลว่า พระเจ้าข้า นางกุมาริณนั้นเป็นที่รักของหม่อมฉันเป็นผู้สมบุรณ์ด้วยวัตร บัดนี้หม่อมฉันไม่เห็นใครเช่นนั้น

พระศาสดา. วิสาขา ก็ในกรุงสาวัตถีมีมนุษย์ประมาณเท่าไร

วิสาขา. พระเจ้าข้า พระองค์นั้นแหละ ตรัสแก่หม่อมฉันว่า ในกรุงสาวัตถี มีชน 7 โกฏิ

พระศาสดา. ก็ถ้าชนมีประมาณเท่านั้นๆ พึงเป็นเช่นกับหลานสาวของเธอไซ้ร เธอพึงปรารถนาเขาหรือ

นางวิสาขา. อย่างนั้น พระเจ้าข้า.

พระศาสดา. ก็ชนในกรุงสาวัตถีทำกาละวันละเท่าไร

นางวิสาขา. มาก พระเจ้าข้า

พระศาสดา. เมื่อเป็นเช่นนั้น เวลาที่เธอจะเศร้าโศกก็จะไม่พึงมี มิใช่หรือ เธอพึงเที่ยวร้องไห้อยู่ทั้งกลางคืนและกลางวันทีเดียวหรือ

นางวิสาขา. ยกไว้เถิด พระเจ้าข้า หม่อมฉันทราบแล้ว

ลำดับนั้น พระศาสดา ตรัสกะนางว่า ถ้ากระนั้น เธออย่าเศร้าโศก ความโศกก็ดี ความกลัวก็ดี ย่อมเกิดแต่ความรัก ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

เปมโต ชายตี โสโก

เปมโต ชายตี ภย

เปมโต วิปปมุตตสส

นตถิ โสโก กุโต ภย

ความโศกย่อมเกิดแต่ความรัก ภยย่อมเกิดแต่ความรัก ความโศก

ย่อมไม่มีแก่ผู้พ้นวิเศษแล้วจากความรัก ภยจักมีแต่ไหน

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 400-401)

การปุจฉา-วิสัชนาในเรื่องนี้ ทำให้เข้าใจ “ทุกข์” คือความโศกและความกลัว เกิดจากความรัก รักเป็น “สมุทัย” (เหตุเกิดทุกข์) ดังนั้น “นิโรธ” คือความดับทุกข์ได้ เกิดมีแก่ “ผู้พ้นวิเศษแล้วจากความรัก” คือไม่มีความรัก การทำให้เข้าใจทุกข์และเหตุแห่งทุกข์จนไม่มีความรัก จึงเป็น “มรรค” นอกจากนี้ การถามว่า “ก็ถ้าชนมีประมาณเท่านั้นๆ พึงเป็นเช่นหลานของเธอไซ้ร เธอพึงปรารถนาเขา” สืบให้เห็นความว่า ถ้ารักมากและรักหลายคน ทุกข์ก็จะยิ่งมีมาก ถึงขนาด “เที่ยว

ร้องให้อยู่ทั้งกลางคืนและกลางวัน” ดังนั้น การปูจนา-วิชันาในเรื่องนี้ ซึ่งปรากฏ 5 ครั้งตั้งแต่เริ่มต้น ประโยคว่า “ทำไมหนอ เธอจึงมีความทุกข์เสียใจ” แล้วทรงถามติดต่อกันอีก 4 ครั้ง การถามและตอบ เช่นนี้ จึงเป็นกลวิธีที่อธิบายหลักธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องอริยสัจได้อย่างละเอียดและชัดเจน ทั้งยังชวนติดตามต้องการรู้คำตอบ

ในเรื่องพระเถระผู้เจริญมรณิกัมมัญฐาน มีการใช้ความเปรียบร่วมกับสัญลักษณ์เพื่ออธิบายหลักธรรมเรื่องอริยสัจ กล่าวคือ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุผู้กำลังเดินทาง พบเห็น พยับแดดและฟองน้ำ จึงเจริญวิปัสสนา

แผนุปมํ กายมิมิ วิทิตวา
มรณิคมมํ อภิสมพุทธานิ
เจตวาน มารสสุ ปปฺปผกานิ
อหสฺสนิ มจฺจุราชสฺส จฺจุเจ.

ภิกษุรู้กายนี้ว่า มีฟองน้ำเป็นเครื่องเปรียบ รู้ชัฏกายนี้ว่า มีพยับแดด
เป็นธรรม ตัดพวงดอกไม้ของมารเสียแล้ว พึงถึงสถานที่มัจจุราชไม่เห็น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 9)

การนำฟองน้ำและพยับแดดมาเปรียบกาย เป็นการชี้ให้เห็นลักษณะร่วมกันคือความเป็นไตรลักษณ์ เพราะฟองน้ำและพยับแดดดำรงอยู่ได้ไม่นาน เพียงชั่วขณะ ไม่มีกำลัง ไม่สามารถจะบังคับให้อยู่ตลอดไป หรือเป็นดังใจได้ เมื่อภิกษุรู้กายนี้ว่าตกอยู่ในหลักไตรลักษณ์ ก็คือการมีกายนี้เป็นความทุกข์ ในบทนี้ ใช้ “พวงดอกไม้ของมาร” เป็นสัญลักษณ์แทนสมุทัย คือ กิเลสและวัตถุทุกาม เพราะชวนให้คนหลงยินดี เมื่อคนหลงยินดีในพวงดอกไม้อันเป็นเครื่องมือของมารคือกิเลสทุกาม ก็เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ แต่เมื่อดำเนินตามมรรค คือ “ตัดพวงดอกไม้ของมาร” สำเร็จ ก็จะถึงนิโรธ คือความดับทุกข์ ในที่นี้คือสถานที่มัจจุราชไม่เห็น คือสถานที่ไม่มีความตาย ได้แก่พระนิพพาน การใช้พวงดอกไม้ของมาร เป็นสัญลักษณ์แทนกิเลสทุกามและวัตถุทุกาม จึงทำให้เข้าใจหลักอริยสัจได้อย่างลึกซึ้งขึ้น

นอกจากนั้น ชื่อเรื่องหรือชื่อตัวละครเป็นอีกกลวิธีหนึ่งที่นำเสนอหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน โดยเฉพาะเรื่องกรรม เช่นในเรื่องนางลักษเทพธิดา เทพธิดาได้ไปบังเกิดในสวรรค์เพราะได้ทำบุญคือ การถวายข้าวตอก (ลาชะ) คำว่า ลาชะ จึงเป็นชื่อของนาง เพื่อแสดงว่าเป็นผลของการทำกรรมดี ในเรื่องบุรพกรรมของพระองค์ ก็มุ่งจะกล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าได้รับการสักการะและบูชาอย่างยิ่งใหญ่จากทั้งมนุษย์ นาค เทวดา และพรหม เป็นผลของการทำกุศลกรรมที่ทรงเคยทำในอดีต

ผู้วิจัยเห็นว่า อรรถกถาธรรมบทมีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่โดดเด่นและลึกซึ้ง โดยใช้กลวิธีการนำเสนอที่หลากหลาย ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาอรรถกถาธรรมบทในฐานะวรรณคดีพุทธศาสนาที่ทำหน้าที่อธิบายและนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาโดยใช้กลวิธีการนำเสนอได้อย่างชัดเจนลึกซึ้ง

ความมุ่งหมายของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบท
2. เพื่อศึกษากลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท

ความสำคัญของการวิจัย

การศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนาและกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท ทำให้เข้าใจและเห็นความสำคัญของหลักธรรมทางพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น ผ่านการใช้กลวิธีการนำเสนอที่โดดเด่นและหลากหลาย แสดงให้เห็นว่าอรรถกถาธรรมบทเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาที่สำคัญ

ขอบเขตการวิจัย

การศึกษครั้งนี้ ผู้วิจัยศึกษาอรรถกถาธรรมบท จำนวน 302 เรื่อง จากพระสูตรและอรรถกถาแปล เล่มที่ 40 - 43 คือพระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 ตอนที่ 1 - 4 มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525 พิมพ์ครั้งที่ 4 พ.ศ. 2543

วิธีดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยจะดำเนินการศึกษาค้นคว้า โดยมีขั้นตอนดังนี้

1. ศึกษาอรรถกถาธรรมบท
2. ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอรรถกถาธรรมบท
3. ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกลวิธีการนำเสนอ
4. วิเคราะห์หลักธรรมทางพุทธศาสนา และกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบท
5. เสนอผลงานการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์

บทที่ 2

การศึกษาอรรถกถาธรรมบทในฐานะวรรณคดีพุทธศาสนา

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาอรรถกถาธรรมบท เพื่อวิเคราะห์หลักธรรมทางพุทธศาสนาและกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่เป็นเครื่องมือสำคัญในการนำเสนอหลักธรรม ในบทนี้ผู้วิจัยจะศึกษาอรรถกถาธรรมบท 3 ประเด็นดังนี้

- 2.1 ความหมาย ความสำคัญ และลักษณะของอรรถกถาธรรมบท
- 2.2 หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่โดดเด่นในอรรถกถาธรรมบท
- 2.3 กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีพุทธศาสนา

2.1 ความหมาย ความสำคัญ และลักษณะของอรรถกถาธรรมบท

อรรถกถาธรรมบทเป็นคำภีร์อธิบายความพระคาถาธรรมบท พร้อมกับแสดงเหตุปรารภ การยกหัวข้อธรรมขึ้นแสดง สถานที่แสดง ผลของการแสดงธรรม และมีนิทานสาธกทั้งที่เป็นปัจจุบันวัตถุ (เหตุการณ์ปัจจุบัน) และอดีตวัตถุ (เหตุการณ์ในอดีต)

อรรถกถาธรรมบทนี้เป็นผลงานของพระพุทโธศาจารย์แต่งตามคำอาราธนาของพระกุมารกัสสปะ เมื่อใกล้จะถึง พ.ศ. 1000 โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาอรรถกถา ลักษณะการแต่งอรรถกถาธรรมบทได้รับอิทธิพลทางเนื้อหาพระพุทโธศาสนาซึ่งส่วนใหญ่ได้จากพระวินัยปิฎก และพระสุตตันตปิฎก ในที่มกนิคาย มัชฌิมนิคาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิคาย อุทาน วิมานวัตถุ เปตวัตถุ สุตตนิบาต และชาดก ตัวละครที่เล่าประกอบเรื่องส่วนใหญ่เป็นเรื่องพระสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหมด (คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2553: 58) ดังที่ปรากฏในปณามคาถาของอรรถกถาธรรมบทที่อธิบายให้ทราบว่าพระพุทโธสะปริวรรตจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี (สันติภาษา) และคำนิคม (คำลงท้าย) ที่ระบุชื่อพระพุทโธสะเป็นผู้แต่งอย่างชัดเจน พร้อมทั้งพรรณนาคุณสมบัติของท่านไว้ด้วย ดังนี้

ปณามคาถา

อ.คาถาอันแสดงซึ่งความนอบน้อม

ว่า อ.ข้าพเจ้า (ชื่อว่าพุทโธศาจารย์) อันพระเถระ ชื่อว่ากุมารกัสสปะ ผู้ฝึกแล้ว ผู้ประพฤติดีเสมอโดยปกติ ผู้มีใจมั่นคง ผู้ใคร่เพื่ออันตั้งอยู่แห่งพระสัทธรรม ผู้หวังอยู่ว่า อ.พระศาสดาผู้ทรงฉลาด ในธรรมและสภาพมิใช่ธรรม ท. ผู้มีบทแห่งพระสัทธรรมอันถึงพร้อมแล้ว ผู้มีฉันทะมีใจอันกำลังแห่งพระกรุณาให้อาหาญขึ้นพร้อมแล้ว ทรงอาศัยแล้ว ซึ่งเหตุ นั้นๆ ทรงแสดงแล้ว ซึ่งพระธรรมบท อันงาม ไฉไล อันยังปิติและปราโมทย์ให้เจริญ แก่เทวดา และมนุษย์ ท. อ.กถาเป็นเครื่องพรรณนาซึ่งเนื้อความ (แห่งพระธรรมบท) นั้น ไฉ อัน (อันอาจารย์) นำสืบๆ กันมาแล้ว อันละเอียด ตั้งอยู่พร้อมแล้ว โดยภาษาแห่งชาวเกาะ ในเกาะ

เป็นที่อยู่แห่งบุคคลผู้มีฝ่ามือแดง ยังความถึงพร้อมแห่งประโยชน์เกื้อกูล ย่อมไม่สำเร็จ แก่สัตว์ ท. ผู้เหลือ, ชื่อแม่ในน. อ.ก.ก.เป็นเครื่องพรรณนาซึ่งเนื้อความแห่งธรรมบทนั้น ยังประโยชน์เกื้อกูล พึงให้สำเร็จ แก่โลกทั้งปวง ดังนั้น วิงวอนยิ่งแล้ว โดยเคารพ, นมัสการ แล้ว ซึ่งพระบาท ท. – (อ.ประทับ) อันโพล่งทั่วแล้วคือพระสัทธรรม (อันพระสัมพุทธเจ้า) พระองค์ใด – ครั้งเมื่อโลก เป็นสภาพอันมืดคือโหมะใหญ่หุ้มห่อแล้ว (มีอยู่) – ผู้ทรงเห็นซึ่งที่สุดแห่งโลกโดยปกติ ผู้มีพระฤทธิ์อันรุ่งเรืองแล้ว ทรงให้รุ่งเรืองแล้ว – แห่งพระสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้น ผู้มีพระสิริ งามแล้ว ซึ่งพระสัทธรรม ของพระสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นด้วย กระทำ แล้ว ซึ่งอัญชลี แก่พระสงฆ์ด้วย, ละแล้ว ซึ่งภาษานั้นด้วย ซึ่งลำดับแห่งคำ อันถึงแล้ว ซึ่งความพิสดารเกินด้วย ยกขึ้นแล้ว สู่ภาษาอันเป็นแบบแผน อันเป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ, อ.พยัญชนะและบทใด แห่งคาถา ท. (อันบัณฑิต) ไม่ให้เป็นแจ้งแล้ว (ในพระธรรมบท) นั้น (ยังพยัญชนะและบท) นั้น ให้เป็นแจ้งแล้ว สิ้นเชิง จักกล่าว (ซึ่งพระธรรมบท) นั้นนั้นเกี่ยว มีให้เหลือ ด้วยภาษาอื่น โดยเนื้อความ นำมาอยู่ ซึ่งปิติและปราโมทย์ แห่งใจ อันเข้าไปอาศัย แล้วซึ่งอรรถและธรรม (แก่บัณฑิต ท.) ผู้ยังอรรถให้เป็นแจ้ง ดังนี้ ฯ

(สามเณรอุทิศ ศิริวรรณ. 2530: 1)

คำพรรณนาคุณสมบัติผู้เรียบเรียงคัมภีร์

พระเถระผู้ทรงนามอันครุทั้งหลายขนานแล้วว่า “พุทธโฆสะ” ผู้ประดับด้วยศรัทธา ความรู้ ความเพียร อันบริสุทธิ์อย่างยิ่ง มีคุณสมบัติ มีศีล อาจารย์ ความเป็นผู้ซื่อตรง และความเป็นผู้อ่อนโยน เป็นต้น พรั่งพร้อมแล้ว สามารถหยั่งลงในการถือเอาลัทธิของตนและลัทธิอื่น ประกอบด้วยความเฉลียวฉลาดด้วยปัญญาประกาศญาณอันไม่ขัดข้อง ในสัตตสุตสัน อันท่าง ด้วยปริยัติธรรมคือพระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถา ผู้ชำนาญในไวยากรณ์มาก ผู้ประกอบด้วยความกลมเกลี้ยงแห่งถ้อยคำที่ไพเราะยิ่ง อันเปล่งออกได้สะดวก ที่ยังกรรมสมบัติให้เกิด ผู้มีปกติพูดถูกต้องคล่องแคล่ว ประเสริฐในทางพูด เป็นมหาากวี เป็นผู้ประดับ วงศ์ของพระเถระทั้งหลาย ผู้อยู่ในมหาวิหารโดยปกติ ผู้เพียงตั้งประทับในวงศ์ของพระเถระ ผู้มีความรู้อันไม่ขัดข้องในอุตตริมนุสสธรรม อันประดับด้วยคุณต่างด้วยอภิญา 6 และ ปฏิสัมภิทาเป็นต้น มีความรู้โพล่งทั้งหมดจด ได้เรียบเรียงอรรถวรรณาพระธรรมบทนี้ไว้ แล้ว.

(คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. 2542. 302)

สุภาพรรณ ฌ บางช้าง ได้กล่าวถึงประวัติของพระพุทธโฆสะโดยสังเขปดังนี้

...พระพุทธโฆสะเกิดในตระกูลพราหมณ์ อยู่ใกล้เคียงกับเมืองพุทธคยา ในแคว้นมคธ ประเทศ ท่านได้เล่าเรียน “วิชา” และ “ศิลปะ” ตามธรรมเนียมของพราหมณ์ เป็นผู้ที่เชี่ยวชาญ คัมภีร์พระเวทมาก ท่านได้เดินทางไปยังเมืองต่างๆ ในอินเดีย เพื่อโต้เถียงเรื่องปรัชญากับ นักปราชญ์ วันหนึ่งท่านได้พบกับพระเรวตเถระที่วัดแห่งหนึ่ง หลังจากได้ไต่ถามปัญหาทาง ธรรมะได้เกิดความเลื่อมใสในพุทธศาสนา ขอออกบวช ได้สมณนามว่า พุทธโฆสะ เพราะ

เสียงของท่านลึกซึ้งสื่อความหมายทางธรรมะเหมือนดังพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้า หลังจากบวชท่านได้รจนาคัมภีร์ญาโณทัย และอรรถกถาสินี-อรรถกถาธัมมสังคณี อันเป็นหนังสือเล่มแรกของพระอภิธรรมปิฎก เมื่อท่านเริ่มเขียนอรรถกถาปริวรรต พระเรวัตได้แนะนำให้ท่านเดินทางไปประเทศลังกาเพื่อศึกษาภาษาสิงหลและคัมภีร์อรรถกถาที่นั่น แล้วแปลอรรถกถาสิงหลออกเป็นภาษาบาลีเพื่อประโยชน์ของคนทั่วไปที่ไม่รู้ภาษาสิงหล เพราะในอินเดียเวลานั้นมีแต่พระไตรปิฎก ไม่มีอรรถกถาเหมือนอย่างในลังกา ในเวลาที่พระพุทธโฆสะมาลังกาเป็นช่วงรัชกาลของพระมหานาม พระพุทธโฆสะได้ฝากตัวเป็นศิษย์กับท่านสังฆปาโล ในสำนักของฝ่ายมหาวิหาร เมื่อท่านขออนุญาตแปลอรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารได้ขอให้ท่านพิสูจน์ความสามารถด้วยการเขียนอธิบายขยายความเนื้อความที่แต่งเป็นคาถา 2 บท พระพุทธโฆสะได้อธิบายอย่างละเอียด มีเนื้อความครอบคลุมคำสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า คือกล่าวถึงเรื่อง ศีล สมาธิ และปัญญา ผลงานนี้มีชื่อว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรค สงฆ์ฝ่ายมหาวิหารเมื่อได้เห็นงานของท่านก็ชื่นชมสรรเสริญว่าพระพุทธโฆสะคือพระศรีอริยเมตไตรย ได้มอบอรรถกถาสิงหลให้ พระพุทธโฆสะได้ทำงานแปลอรรถกถาสิงหลเป็นภาษาบาลีจำนวนมาก เมื่อเสร็จงานตามที่ตั้งใจไว้ ก็เดินทางกลับประเทศอินเดียและได้ทำพิธีเฉลิมฉลองสักการะบูชาพระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยา

(สุภาพรรณ ฦ บางช้าง. 2526: 280)

เรื่องผู้แต่งอรรถกถาธรรมบทนี้ มีมติเป็น 2 ประการคือ มติหนึ่งเชื่อว่าพระพุทธโฆสะเป็นผู้แต่ง อีกมติหนึ่งไม่เชื่อว่าพระพุทธโฆสะเป็นผู้แต่ง ดังที่ สุภาพรรณ ฦ บางช้าง ยกมาแสดงรายละเอียดดังนี้

...นักวิชาการหลายท่านไม่ยอมรับว่าคัมภีร์นี้เป็นผลงานของพระพุทธโฆสะ เพราะลีลาสำนวนและวิธีการอธิบายหลักธรรมต่างจากเรื่องอื่น ในคำนำของธัมมปัทมฐกถาฉบับโรมัน Norman ผู้ชำระ ได้แสดงเหตุผลที่ว่าคัมภีร์นี้ไม่ควรเป็นงานของพระพุทธโฆสะ 3 เหตุผล คือ

1. มีการระบุในคัมภีร์นี้ว่า ทุกถ้อยคำในอรรถกถาเป็นพระวาจาของพระพุทธเจ้า ลักษณะเช่นนี้ไม่ปรากฏในงานอื่นของพระพุทธโฆสะ ในคาถากล่าวนำของงานอรรถกถาเกือบทุกเล่ม ท่านมักจะบอกชัดเจนว่า อรรถกถาฉบับเดิมนั้นเป็นงานของโบราณจารย์ ซึ่งรักษาสืบต่อกันมาตั้งแต่ในอินเดียมาจนถึงลังกา และเก็บรักษาไว้ในมหาวิหารโดยมีการแปลออกเป็นภาษาสิงหล

2. เรื่องของโฆสะที่เล่าในธัมมปัทมฐกถา ต่างจากเรื่องเดียวกันที่เล่าในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย แสดงว่างานทั้งสองนี้ไม่ควรเป็นงานของคนๆ เดียวกัน

3. ในธัมมปัทมฐกถา จุลสุกะชาดก จัดอยู่ในทสนินบาต แต่ในอรรถกถาของชาดก จัดอยู่ในนวนินบาต

E.W. Adikaram และพระญาณโมลีเห็นตรงกันว่า ทั้งธัมมปัทมฐกถาและชาดกัฎฐกถาเป็นงานของพระพุทธโฆสะ ท่านเห็นว่าข้อขัดแย้งที่ Norman ว่ามานั้นอาจเกิดขึ้นได้เนื่องจากเนื้อหาเรื่องเปลี่ยนแปลง พระพุทธโฆสะก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงวิธีการเขียนเพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อหา เนื้อความใน 4 นิกายแรกมีลักษณะเป็นพระสูตร การเขียนอรรถกถาธรรมบทจึงมุ่งไปที่การอธิบายความหมายของคำและความ ส่วนเนื้อหาในธรรมบท

และในชาตกเป็นคถาร้อยกรองสั้นๆ ซึ่งมีความสมบูรณ์ในตัว อย่างในธรรมบทนอกจากจะอธิบายความหมายทางธรรมะของเนื้อหาแล้ว ยังมีความจำเป็นที่จะเล่าที่มาที่ทำให้เกิดการกล่าวคถานั้นๆ ด้วย นอกจากนี้ งานที่เชื่อว่าเป็นงานของพระพุทธโฆสะมีจำนวนมาก ท่านคงจะมีได้เขียนคนเดียวโดยทั้งหมด แต่คงจะมีภิกษุอื่นจำนวนหนึ่งเป็นผู้ช่วย (เหมือนอย่างที่เจ้าพระยาพระคลังหนเป็นแม่กองแปลสามก๊ก) ฉะนั้นความผิดพลาดเล็กๆ น้อยๆ ย่อมเกิดขึ้นได้

(สุภาพรรณ ฦ บางช้าง. 2526: 294-295)

ในเรื่องผู้แต่งอรรถกถาธรรมบทนี้ ผู้วิจัยมีความเห็นสอดคล้องกับมติที่เชื่อว่าเป็นงานของพระพุทธโฆสะเถระ เพราะมีปณามคถาและนิคมคถาที่ยกมาแสดงแล้วนั้นเป็นหลักฐานรับรอง ในเบื้องต้นผู้วิจัยได้รวบรวมและศึกษาอรรถกถาธรรมบท 3 ประเด็น ได้แก่ ความหมายของอรรถกถาธรรมบท ความสำคัญของอรรถกถาธรรมบท และลักษณะของอรรถกถาธรรมบท

2.1.1 ความหมายของอรรถกถาธรรมบท

ธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่จัดอยู่ในคถาเรียกว่าคถาธรรมบท เป็นส่วนหนึ่งในรูปแบบของคำสอนของพระพุทธเจ้า 9 ประเภทที่เรียกว่า นวังคสัตตทสาสนาบ้าง นวังคพุทธวจนะบ้าง นวังคชินภาสิตบ้าง ซึ่งในสมัยพุทธกาลเรียกว่า ธรรม (สุภาพรรณ ฦ บางช้าง. 2526: 12)

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายธรรมบทว่าหมายถึง “บทแห่งธรรม บทธรรม ข้อธรรม” (พระธรรมปิฎก. 2543ข: 108) เมื่อกล่าวโดยแยกศัพท์ ธรรม หมายถึง สภาพที่ทรงไว้, ธรรมดา, ธรรมชาติ, ความดี, ความถูกต้อง, แบบแผน กับคำว่า บท ซึ่งหมายถึง ทางเดิน, หนทาง, อุบาย เมื่อรวมคำจึงหมายความว่า ทางแห่งความดี (พระมหาสำเริง เลื่อมใส. 2534: 7) และในพระสุตตันตปิฎก (2539: [23]) ให้คำอธิบายว่า “ธรรมบท แปลว่า บทแห่งธรรม หรือธรรมที่ตรัสไว้เป็นบท หมายถึงบทธรรมสั้นๆ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ต่างเวลา ต่างสถานที่ และต่างบุคคล มีทั้งหมด 423 บท”

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายว่าอรรถกถาคือ “ปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายในภายหลังแต่งแก้รรถแห่งบาลี, คัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก” (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 384) มีต้นกำเนิดมาจากคำอธิบายพระพุทธพจน์ หรือหลักพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าทั้งที่ทรงอธิบายไว้เองและทรงตอบไว้เมื่อมีผู้ทูลถาม และจากสาวกทั้งหลาย เช่นพระสารีบุตรเถระอัครสาวกได้รับการถ่ายทอดด้วยการทรงจำและสาธยายต่อกันมาควบคู่กับหลักพระธรรมวินัยจากรุ่นสู่รุ่น จนเมื่อมีการจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยเป็นพระไตรปิฎก และจารึกพระไตรปิฎกเป็นลายลักษณ์อักษรจึงได้จารึก “อรรถกถา” อันได้แก่ คำอธิบายและคำตอบสำคัญซึ่งได้ทรงจำและถ่ายทอดกันมานั้นด้วย มีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก อาจารย์ผู้แต่งอรรถกถาเรียกว่า “อรรถกถาจารย์” (คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2553: 68)

อรรถกถาแบ่งเป็น 2 ประเภทใหญ่ (คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2553: 49) ได้แก่

1. พุทธสังวัณณิตอรรถกถา ได้แก่ อรรถกถาที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายความด้วยพระองค์เอง เรียกว่า ปกิณณกเทศนา ต่อมาภายหลังพระสงฆ์สาวกถือเอาเป็นกถามรรค คือถือเป็นแบบอย่างในการอธิบายสืบทอดต่อๆ กันมาในรูปของการสังคายนา เป็นต้น
2. อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา หรือ สาวกสังวัณณิตอรรถกถา ได้แก่ อรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้นที่เรียกว่า “อนุพุทธะ” คือพระสาวกที่ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้าแต่อธิบายพระพุทธพจน์

สุภาพรรณ ณ บางช้าง อธิบายว่า อรรถกถาหมายถึง คัมภีร์อธิบายคำและความในพระไตรปิฎก สามารถแบ่งเป็นลำดับชั้นที่อธิบายแก่อธิบาย พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา

โดยความหมาย อรรถกถา หมายถึงหนังสือสองประเภท

1. แต่เดิม หมายถึงหนังสือบาลีเรื่องใดก็ตามที่แต่งหลังยุคพระไตรปิฎก ได้แก่ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของคำและความในพระไตรปิฎก คัมภีร์มิลินทปัญหา คัมภีร์มทวาทส เป็นต้น ส่วนหนังสือที่อธิบายหนังสือเหล่านี้ก็เรียกว่า ฎีกา ดังนั้น หนังสือที่อธิบายมิลินทปัญหาจึงเรียกว่า มิลินทปัญหาฎีกา หนังสือที่อธิบายมทวาทส จึงเรียกว่า มทวาทสฎีกา และเพื่อที่จะแยกประเภทงานที่เขียนอธิบายความหมายของคำและความในพระไตรปิฎกจากงานอื่น พระอรรถกถาจารย์มักจะเรียกงานของท่านว่า “สังวรณนา” แปลว่า การบรรยายพร้อม

2. ต่อมา คำว่า อฎฐกถา หรืออรรถกถาได้มีความหมายแคบลง คือหมายถึงเฉพาะหนังสือที่อธิบายความหมายของคำและความในพระไตรปิฎกเท่านั้น และได้เรียกชื่อหนังสืออื่นๆ ที่แต่งหลังยุคพระไตรปิฎกเป็นแบบต่างๆ ตามลักษณะหนังสือ เช่น ประเภทปกรณัมพิเศษ ประเภทพงศาวดาร ประเภทสหทาวพิเศษ เป็นต้น ในตำรานี้ได้ใช้ความหมายของคำว่า อรรถกถาตามความหมายที่ 2 นี้

(สุภาพรรณ ณ บางช้าง. 2526: 271)

อรรถกถาธรรมบท หรือ รัชมปทฎฐกถา เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายความคำ หรือข้อความของคาถาธรรมบท โดยมีนิทานประกอบพุทธพจน์ เพื่อแสดงเหตุของการตรัสว่าทรงแสดงข้อธรรมแก่ผู้ใด ในโอกาสใด และมีนิทานหรือเรื่องเล่าประกอบอย่างไร และตอนท้ายของนิทานบางเรื่องจะกล่าวถึงการกลับชาติมาเกิดของตัวละครคล้ายกับที่ปรากฏในนิทานชาดกทั่วไป แต่สิ่งที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทเสมอคือการกล่าวอธิบายหัวข้อธรรม พร้อมกับสรุปไว้ในตอนท้ายว่าผู้ที่ได้ฟังธรรมได้บรรลุหรือได้รับผลอย่างไร (สำเนียง เลื่อมใส. 2545: 332-333) สอดคล้องกับที่ ศักดิ์ศรี แย้มนัตตา ได้อธิบายความแตกต่างระหว่างอรรถกถาธรรมบทและอรรถกถาชาดกไว้ดังนี้

เป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่อประกอบเรื่องราวอันเป็นที่มาของพระธรรมบทที่เป็นคาถาหมวดต่าง ๆ รวม 26 หมวด เรื่องราวที่อธิบายคาถาธรรมบทดังกล่าวเป็นเรื่องในพระชาติปัจจุบันของพระพุทธเจ้า อันเป็นลักษณะตรงกันข้ามกับอรรถกถาในบาตชาดก ซึ่งเป็นเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อหวังการตรัสรู้เป็นพุทธะ ต้องเกิดแล้วเกิดอีกนับชาติไม่ถ้วน

(ศกฺคิ์ศรี แยมน์ดดา. 2543: 32)

อรรถกถาธรรมบทนี้ เมื่อพิจารณาความหมายตามรูปศัพท์ สามารถแยกออกได้เป็น 4 ศัพท์ด้วยกัน (พระมหาภรรตการ วิสุทฺโธ. 2545: 5-6) คือ

1. อรรถ หมายถึง เนื้อความ
2. กถา หมายถึง คำกล่าว คำอธิบาย ถ้อยคำ
3. ธรรม หมายถึง คุณความดี ความถูกต้องยุติธรรม คำสั่งสอน เป็นต้น
4. บท (ปท) หมายถึง ธรรมชาติเป็นเครื่องถึง เครื่องป้องกัน เครื่องรักษาทางหนทาง

ฉะนั้น อรรถกถาธรรมบท คือคัมภีร์ที่อธิบายเนื้อความแห่งธรรมบท อันเป็นหนทางไปสู่ความดีงาม รวมความว่า อรรถกถาธรรมบท หมายถึงคัมภีร์อธิบายขยายความพระคาถาธรรมบทคือบทธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงแก่บุคคลต่าง ๆ เป็นหลักธรรมที่นำผู้ปฏิบัติไปสู่ความดีงาม เนื้อหาในแต่ละเรื่องนอกจากมุ่งอธิบายหลักธรรม ยังให้รายละเอียดเกี่ยวกับบุคคล สถานที่ เหตุปรารภ และผลของการแสดงธรรม ทำให้ได้ทราบรายละเอียดเกี่ยวกับพุทธประวัติและความเป็นเหตุและผลของการแสดงหลักธรรมและผลของการแสดงธรรม

2.1.2 ความสำคัญของอรรถกถาธรรมบท

อรรถกถาธรรมบทนับเป็นอรรถกถาที่สำคัญที่สุดในบรรดาหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายขยายความพระพุทธรวณะในพระไตรปิฎก และนับเป็นวรรณคดีได้ เพราะภาษา เนื้อเรื่อง และกระบวนการแต่ง (ศกฺคิ์ศรี แยมน์ดดา. 2543: 31-32) สอดคล้องกับที่ กุสุมา รัชมณี (2549: 89) ได้กล่าวยกย่องว่าคัมภีร์ธรรมบทเป็นคัมภีร์หนึ่งในพระสุตตันตปิฎก หมวดขุททกนิกาย ที่มีลีลาการรจนา ด้วยสำนวนโวหารไพเราะ มีวิธีการนำเสนอธรรมที่เหมาะสมกับบุคคลทุกประเภท ด้วยการใช้อุปมาอย่างคมคายและเด่นชัด

คัมภีร์ธรรมบทได้รับความนิยมอย่างมาก เพราะมีความสมบูรณ์พร้อมทั้งอรรถและรสอย่างน้อย 3 ประการ (สุภาพรรณ ณ บางช้าง. 2526: 80-83) คือ

1. สาระทางธรรมะที่กล่าวในธรรมบท สั้น เรียบง่าย ชัดเจน ลึกซึ้ง สะท้อนหลักพุทธธรรมที่แท้จริง จึงช่วยให้จดจำได้ง่าย และสามารถนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ เช่น “ชนเหล่าใด มีปกติรู้ในสิ่งที่ไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ และเห็นในสิ่งอันเป็นสาระว่าไม่เป็นสาระ ชนเหล่านั้นมีความดำริผิดเป็นโคจร ย่อมไม่ประสพสิ่งอันเป็นสาระ. ชนเหล่าใด รู้สิ่งเป็นสาระโดย

ความเป็นสาระและสิ่งไม่เป็นสาระโดยความไม่เป็นสาระ ชนเหล่านั้น มีความดำริชอบเป็นโคจร ย่อมประสพสิ่งเป็นสาระ” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 153)

2. ข้อธรรมที่สั้น เรียบง่าย แต่ลึกซึ้งถึงแก่นพุทธธรรมเหล่านี้ ได้นำมาจัดรวมเป็นหมวดหมู่อย่างเหมาะสม ทำให้ผู้สนใจสามารถเลือกอ่านได้ตามความสนใจ

3. วิธีการเสนอธรรมะที่เด่นที่สุดในธรรมบท คือการใช้บทอุปมาอุปไมยอย่างคมคาย ชัดเจน ตัวอย่างเช่น “ผู้มีปัญญาดี เมื่อชนทั้งหลายประมาทแล้ว ไม่ประมาท, เมื่อชนทั้งหลายหลับแล้ว ตื่นอยู่โดยมาก ย่อมละบุคคลผู้มีปัญญาทราไปเสีย ดุจม้าตัวมีฝีเท้าเร็ว ละทิ้งตัวหากำลังมิได้ไปฉะนั้น.” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 354)

อรรถกถาธรรมบทมีความสำคัญ 4 ด้าน (พระมหาดวงรัตน์ ฐิตรัตน์ (กิจประภาพันธ์). 2550: 30-34) คือ

1. ด้านที่เป็นอรรถกถา คือเป็นคัมภีร์ในยุคอรรถกถา มีความสำคัญและน่าเชื่อถือรองจากพระไตรปิฎก

2. ด้านที่เป็นวรรณคดี คือเป็นวรรณคดีบาลี ในฐานะที่จารึกเนื้อหาและคาถาด้วยภาษาบาลี เป็นวรรณคดีศาสนา ในฐานะที่นำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาและมีความไพเราะด้วยภาษา กลวิธีทางวรรณศิลป์ และสมบูรณ์ด้วยรสของวรรณคดีทั้ง 9 รส

3. ด้านที่เป็นสื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนา คือเป็นคัมภีร์อธิบายหลักธรรม มีเนื้อหาที่แสดงพุทธประวัติ และมีลักษณะเป็นบันเทิงคดี

4. ด้านที่เป็นตำราเรียน คือเป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมที่คณะสงฆ์จัดให้พระสงฆ์ไทยศึกษาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าอรรถกถาธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่สำคัญและมีความน่าเชื่อถือรองลงมาจากพระไตรปิฎก ทำหน้าที่อธิบายหลักธรรมในพระไตรปิฎกโดยตรง พร้อมทั้งให้รายละเอียดปลีกย่อยที่สำคัญในด้านความเป็นหลักฐานทางพุทธประวัติ และในฐานะที่เป็นคัมภีร์ทางศาสนาที่จัดเป็นวรรณคดีทางศาสนาได้ ด้วยมีการอธิบายหลักธรรมด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่ไพเราะและลึกซึ้ง ผู้อ่านได้รับสาระธรรมพร้อมกับความบันเทิง เป็นต้นแบบให้เกิดการสร้างสรรคผลงานทางศาสนาของรุ่นต่อๆ มา

2.1.3 ลักษณะของอรรถกถาธรรมบท

อรรถกถาธรรมบทเป็นวรรณกรรมทางพุทธศาสนา หมายถึงงานเขียน หนังสือทุกชนิดที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา โยชนารวมถึงงานเขียนเชิงวิชาการทางด้านพุทธศาสนาในรูปแบบอื่นๆ และงานวิจัยที่นักวิชาการได้ศึกษาค้นคว้ารวบรวมเอาไว้ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน (คณาจารย์มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2551: 10)

พระคาถาธรรมบทเป็นบทธรรมบทหนึ่งที่มีความไพเราะ เดิมจัดเป็นองค์หนึ่งในนวงค์สตยสุตตสัน มีความลึกซึ้งด้วยเนื้อหาและภาษา กล่าวคือเป็นพระพุทธรูป หลังจาก

พระพุทธเจ้าปรินิพพาน มีการสังคายนาพระธรรมวินัย และได้จัดพระพุทธพจน์หรือพระธรรมวินัย เป็นพระไตรปิฎก (สุชีฬ ปุณฺณานุภาพ. 2539: 6) คือพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก พระธรรมสังคายนาคณาจารย์ได้รวบรวมคาถาธรรมบทจำนวน 423 คาถาเป็นหัวข้อธรรมหมวดหนึ่ง โดยธรรมบทนับเป็นหมวดที่ 2 ในจำนวน 15 หมวดของคัมภีร์ขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก คือ ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาดก นิทเทศ ปฏิสัมภิทามรรค อปทาน พุทธวงศ์ และจริยาปิฎก

ธรรมบทมีทั้งหมด 423 บท การนับบทนับตามจำนวนพระคาถา คือ 1 พระคาถา หรือ 1 พระคาถาครึ่ง นับเป็น 1 บท (พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). 2545: [9]) ในอรรถกถาธรรมบท รวบรวมเป็นเรื่อง แต่ละเรื่องมีชื่อเรื่องปรากฏตามสภาวะธรรมหรือบุคคลที่ทรงปรารภถึง บางเรื่องไม่ปรากฏบุคคลชัดเจน ใช้คำว่า “บุคคลคนใดคนหนึ่ง” บ้าง “ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง” บ้าง รวมเป็น 302 เรื่อง จัดเรื่องเป็นหมวดหมู่ เรียกว่า วรรค รวมทั้งหมดมี 26 วรรค (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ 25. 2539: [23-25]) ตามการแบ่งวรรคในพระคาถาธรรมบท ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1. ยมกวรรค	มี 14 เรื่อง	20	คาถา
2. อัปมาทวรรค	มี 9 เรื่อง	12	คาถา
3. จิตตวรรค	มี 9 เรื่อง	11	คาถา
4. ปุပ္ผวรรค	มี 12 เรื่อง	16	คาถา
5. พาลวรรค	มี 15 เรื่อง	16	คาถา
6. ปันถิตตวรรค	มี 11 เรื่อง	16	คาถา
7. อรหันตวรรค	มี 10 เรื่อง	14	คาถา
8. สหัสสวรรค	มี 14 เรื่อง	10	คาถา
9. ปาปวรรค	มี 12 เรื่อง	16	คาถา
10. ทันทวรรค	มี 11 เรื่อง	17	คาถา
11. ชราวรรค	มี 9 เรื่อง	11	คาถา
12. อัถตตวรรค	มี 10 เรื่อง	10	คาถา
13. โลกวรรค	มี 11 เรื่อง	12	คาถา
14. พุทธวรรค	มี 9 เรื่อง	18	คาถา
15. สุขวรรค	มี 8 เรื่อง	12	คาถา
16. ปิยวรรค	มี 9 เรื่อง	12	คาถา
17. โกธวรรค	มี 8 เรื่อง	14	คาถา
18. มลวรรค	มี 12 เรื่อง	21	คาถา
19. รัมมัญญวรรค	มี 10 เรื่อง	17	คาถา
20. มัคควรรค	มี 12 เรื่อง	17	คาถา
21. ปกิณณกวรรค	มี 9 เรื่อง	16	คาถา

22. นิรยวรรค	มี 9 เรื่อง	14	คาถา
23. นาควรรค	มี 8 เรื่อง	14	คาถา
24. ตัณหาวรรค	มี 12 เรื่อง	26	คาถา
25. ภิกขุวรรค	มี 12 เรื่อง	23	คาถา
26. พรหมณวรรค	มี 40 เรื่อง	42	คาถา

ลักษณะการตั้งชื่อวรรคในธรรมบทนี้ เป็นไปใน 3 ลักษณะ ได้แก่ 1. ตั้งตามชื่อสาระของธรรมที่ปรากฏ เช่น หมวดที่กล่าวธรรมชาติของจิต เรียกว่าจิตวรรค หมวดที่กล่าวถึงความรัก เรียกว่าปิยวรรค ลักษณะนี้พบมากที่สุด 2. ตั้งตามลักษณะวิธีการเปรียบเทียบ เช่น หมวดที่เปรียบเทียบกับดอกไม้ เรียกว่าบุปผวรรค หมวดที่เปรียบเทียบกับช้าง เรียกว่านาควรรค 3. ตั้งตามลักษณะการรวมบทคาถา เช่น หมวดที่รวมหลักธรรมที่คู่กัน เรียกว่ายมกวรรค หมวดที่รวมหลักธรรมเบ็ดเตล็ด เรียกว่าปิณฑกวรรค (สุภาพรรณ ฒ บางช้าง. 2526: 78-79)

นิทานประกอบพุทธพจน์ในอรรถกถาธรรมบททั้ง 302 เรื่อง สามารถแบ่งองค์ประกอบได้ (สำเนียง เลื่อมใส. 2545: 336) ดังนี้คือ

1. อารัมภกถา ได้แก่ ข้อความตอนต้นของนิทานทุกเรื่อง เพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องนั้นขณะประทับอยู่ที่ใด ทรงปรารภใคร จึงตรัสคาถาบทนั้น ตัวอย่างเช่น “พระศาสดา เมื่อประทับอยู่ในพระเวฬุวัน ทรงปรารภบุรุษชื่อจุนทสุกริก ตรัสพระธรรมเทศนานี้ว่า อิธ โสจติ เปจฺจ โสจติ เป็นต้น” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 170)

2. วัตถุกถา ได้แก่ เรื่องราวที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการตรัสคาถาธรรมบท โดยวัตถุกถาในอรรถกถาธรรมบทอาจแบ่งย่อยได้อีกเป็น 2 ส่วนคือ

2.1 ปัจจุบันวัตถุ คือเรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะนั้น เช่น เรื่องที่พวกภิกษุสนทนากันในโรงธรรมกล่าวถึงบุคคลและกรรมของบุคคลนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบจึงเสด็จมาแสดงพระธรรมเทศนา

2.2 อดีตวัตถุ คือเรื่องในอดีต เช่นบุพกรรมของบุคคล หรือเรื่องในชาติก

3. คาถา ได้แก่ คาถาพุทธพจน์ที่เรียกว่า “ธรรมบท” ในบางเรื่องผู้แต่งอรรถกถาได้ยกคาถานอกธรรมบทมาประกอบเรื่อง บางเรื่องแต่งสรุปเป็นคาถาแทรกไว้ในเรื่อง คาถาในลักษณะหลังนี้ไม่จัดเป็นพุทธพจน์ เพราะเป็นคำพูดของพระอรรถกถาจารย์

4. เวยายากระณะ ได้แก่ ข้อความที่กล่าวอธิบายคำและความหมายของคาถาธรรมบทให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เป็นการอธิบายคาถาในลักษณะคำต่อคำและให้คำจำกัดความคำต่างๆ ไว้อย่างรัดกุม

5. สโมธาน ได้แก่ ส่วนสรุปจบของเรื่อง เรื่องที่มีการเล่าถึงบุพกรรมจะปรากฏการสรุปว่าใครเป็นใครในอดีตและเกิดมาเป็นใครในปัจจุบันคล้ายชาติก สิ่งที่มีปรากฏในท้ายของทุกเรื่องคือข้อความที่แสดงผลของการแสดงพระธรรมเทศนา

ลักษณะพุทธวิธีการสอนในอรรถกถาธรรมบทมี 7 ประการ (พระมหาพรตน์ คุณทสฺสี (โพณดวงกรณ์). 2546: 123-124) คือ

1. สอนโดยคำนึงถึงความแตกต่างของผู้เรียน
2. สอนโดยปรับวิธีให้เหมาะสมกับผู้เรียน
3. สอนโดยคำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียน
4. สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง
5. สอนโดยให้ผู้เรียนมีส่วนร่วม
6. สอนโดยให้ความสนใจผู้เรียนเป็นรายบุคคล
7. สอนโดยเอาใจใส่ผู้เรียนที่มีปัญหาพิเศษ

ดังนั้น ในอรรถกถาธรรมบทจึงปรากฏหลักกรรมทางพุทธศาสนาที่หลากหลาย ผ่านการนำเสนอด้วยกลวิธีที่หลากหลายเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อความเหมาะสมกับบุคคลประเภทต่าง ๆ กล่าวคือ หลักกรรมในอรรถกถาธรรมบทมีมากมายทั้งนำเสนอโดยตรงและสอนด้วยเนื้อหาหรือเรื่องราวของตัวละคร เช่น เรื่องความไม่ประมาท เรื่องกรรม เรื่องกาม เรื่องอริยมรรค และเรื่องหัวใจพระพุทธศาสนา

จากที่กล่าวมาทั้งหมดแสดงให้เห็นถึงลักษณะของอรรถกถาธรรมบทที่เป็นทั้งคัมภีร์สำคัญทางพุทธศาสนาอธิบายหลักกรรมในพระไตรปิฎก และเป็นวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่นำเสนอหลักกรรมทางพุทธศาสนาได้อย่างเด่นชัดด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่เหมาะสม

2.2 หลักกรรมทางพุทธศาสนาที่โดดเด่นในอรรถกถาธรรมบท

หลักกรรมทางพุทธศาสนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกสามารถจัดแบ่งเป็น 3 ประเภทคือ “อเนกังสิกา ฐัมมา” หลักกรรมที่ไม่สามารถกำหนดขอบเขตลักษณะคือประเภทและจำนวนได้แน่นอน ไม่เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ พระพุทธเจ้าไม่ตรัสแสดง ทรงงดตรัสถึง (ฐปณียธรรม) “เอกังสิกา ฐัมมา” หลักกรรมที่สามารถกำหนดขอบเขตลักษณะคือประเภทและจำนวนได้แน่นอน ได้แก่ อริยสัจ 4 คือ ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หรือไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา “อเนกปริยาย เทสิตา ฐัมมา” หลักกรรมที่สามารถกำหนดจัดแบ่งประเภทและแจกแจงจำนวนย่อยแต่ละประเภทได้หลายแบบ ตามวัตถุประสงค์การจัดแบ่ง (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2526: 161-165) จะเห็นได้ว่า วรรณคดีพุทธศาสนาปรากฏหลักกรรมที่หลากหลายตามวัตถุประสงค์ของการแสดงธรรม ในส่วนที่สามารถกำหนดขอบเขตประเภทและจำนวนได้แน่นอนนั้น หลักกรรมเรื่องอริยสัจเป็นหลักกรรมที่ครอบคลุมหลักกรรมทั้งหมดในพุทธศาสนา (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2546: 893)

ส่วนในอรรถกถาธรรมบทปรากฏหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่สำคัญและเกี่ยวข้องกับหลักธรรมเรื่องอริยสัจหลายประการ ผู้วิจัยจึงขอกล่าวถึงหลักธรรม 6 ประการ ได้แก่ กรรม สังสารวัฏ ไตรลักษณ์ อริยสัจ อัปมาทธรรม และนิพพาน เพื่อเป็นพื้นฐานความเข้าใจต่อไป

2.2.1 หลักธรรมเรื่องกรรม

กรรมเป็นหลักธรรมสำคัญของพุทธศาสนา อธิบายสาเหตุความแตกต่างกันของมนุษย์ดังข้อความในจูฬกัมมวิภังคสูตร ตอนหนึ่งว่า

[580] สุภมาณพ โตทยยบุตร พอนั่งเรียบร้อยแล้ว ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าดังนี้ว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ อะไรหนอแล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกมนุษย์ที่เกิดเป็นมนุษย์อยู่ ปรากฏความเลวและความประณีต มนุษย์ทั้งหลายย่อมปรากฏมีอายุสั้น มีอายุยืน มีโรคมาก มีโรคน้อย มีผิวพรรณทราม มีผิวพรรณงาม มีศักดาน้อย มีศักดามาก มีโภคะน้อย มีโภคะมาก เกิดในสกุลต่ำ เกิดในสกุลสูง ไร้ปัญญา มีปัญญา ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ อะไรหนอแล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกมนุษย์ที่เกิดเป็นมนุษย์อยู่ปรากฏความเลวและความประณีต

[581] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนมาณพ สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีตได้

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 251)

พระพุทธพจน์ในพระสูตรนี้ อธิบายว่ากรรมที่ตนทำเป็นเหตุให้มนุษย์และสัตว์ได้รับผลที่แตกต่างกัน ไม่ใช่มีสิ่งอื่นเป็นเหตุ เช่น การบันดาลของพระเจ้า พระพรหม หรือ เทพยดาอื่น ๆ ดังนั้น พุทธศาสนาจึงเป็นอเทวนิยม และเป็นกรรมวาที คืออธิบายเรื่องกรรม

พระพุทธเจ้าอธิบายความหมายคำว่ากรรมไว้ในนิพเพธิกสูตรว่าหมายถึงการกระทำที่มีเจตนาคือความจงใจ แสดงออกมาทางกาย ทางวาจา และทางใจ มีผัสสะ คือการสัมผัสกับอารมณ์เป็นเหตุ กรรมให้ผลใน 3 กาลคือ ในปัจจุบัน ในชาติถัดไป และในชาติต่อๆ ไป

ข้อที่เรากล่าวว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงทราบกรรม ฯลฯ ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งกรรม ดังนั้น เราอาศัยอะไรกล่าว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้วจึงกระทำการ ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ก็เหตุเกิดแห่งกรรมเป็นไฉน คือ ผัสสะเป็นเหตุเกิดแห่งกรรม ก็ความต่างแห่งกรรมเป็นไฉน คือ กรรมที่ให้วิบากในนรกก็มี ที่ให้วิบากในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานก็มี ที่ให้วิบากในเปรตวิสัยก็มี ที่ให้วิบากในมนุษย์โลกก็มี ที่ให้วิบากในเทวโลกก็มี นี่เรียกว่าความต่างแห่งกรรม ก็วิบากแห่งกรรมเป็นไฉน คือ เราย่อมกล่าววิบากแห่งกรรมว่ามี 3 ประการ คือ กรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน 1 กรรมที่ให้ผลในภพที่เกิด 1 กรรมที่ให้ผลในภพต่อๆ ไป 1 นี้เรียกว่าวิบากแห่งกรรม ความดับแห่งกรรมเป็นไฉน คือ ความดับแห่งกรรม ย่อมเกิดขึ้น เพราะความดับแห่งผัสสะ อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 ประการนี้แล คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับแห่งกรรม ดูก่อน

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อใด อริยสาวกย่อมทราบชัด กรรม เหตุเกิดแห่งกรรม ความต่างแห่งกรรม วิบากแห่งกรรม ความดับแห่งกรรม ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งกรรมอย่างนี้ๆ เมื่อนั้น อริยสาวกนั้น ย่อมทราบชัดพรหมจรรย์อันเป็นไปในส่วนแห่งความชำรุดกิเลสเป็นที่ดับกรรมนี้ ข้อที่เรากล่าวว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงทราบกรรม ฯลฯ ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งกรรม ดังนี้ เราอาศัยข้อนี้กล่าว.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฐ: 771)

เจตนา เป็นองค์ประกอบสำคัญของกรรม การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาเท่านั้นจึงมีวิบาก คือผลกรรม กรรมดีให้ผลเป็นสุข กรรมไม่ดีให้ผลเป็นทุกข์ และกรรมที่ไม่จัดเป็นทั้งสุขและทุกข์ คือเป็นกลางๆ ก็ให้ผลเป็นความไม่สุขและไม่ทุกข์ ดังข้อความในมหากัมมวิภังคสูตรว่า

เมื่อท่านพระอุทายีกกล่าวแล้วอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสกะท่านพระอานนท์ว่า ดูก่อนอานนท์ เธอจงเห็นความนอกกลุ่มนอกทางของโมฆบุรุษอุทายีนี้เถิด เรารู้แล้วละ เดียวนี้แหละ โมฆบุรุษอุทายีนี้โพล่งขึ้นโดยไม่แยบคาย ดูก่อนอานนท์ เบื้องต้นทีเดียว ปฏิพาชกไปตลิตุตรถามถึงเวทนา 3 ถ้าโมฆบุรุษสมิทธิผู้ถูกถามนี้ จะพึงพยากรณ์อย่างนี้ว่า ดูก่อนไปตลิตุตรผู้มีอายุ บุคคลทำกรรมชนิดที่ประกอบด้วยความจงใจแล้ว ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ อันให้ผลเป็นสุข เขาย่อมเสวยสุข บุคคลทำกรรมชนิดที่ประกอบด้วยความจงใจแล้ว ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ อันให้ผลเป็นทุกข์ เขาย่อมเสวยทุกข์ บุคคลทำกรรมชนิดที่ประกอบด้วยความจงใจแล้ว ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ อันให้ผลไม่ทุกข์ไม่สุข เขาย่อมเสวยทุกข์ไม่สุข ดูก่อนอานนท์ โมฆบุรุษสมิทธิเมื่อพยากรณ์อย่างนี้แล ชื่อว่าพยากรณ์โดยชอบแก่ปฏิพาชกไปตลิตุตร ก็แต่ว่าพวกปฏิพาชกผู้ถือลัทธิอื่นนั้น เป็นคนโง่ ไม่ฉลาด ใครเล่าจักรู้มหากัมมวิภังคของตถาคต ถ้าพวกเธอฟังตถาคตจำแนกมหากัมมวิภังคอยู่

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฌ: 270)

“คำว่า กรรม เป็นภาษาสันสกฤตซึ่งมาจากศัพท์เดิมว่า “กรรมะ” แต่คนไทยออกเสียง กรรมะ ไม่ชัด ออกเสียง ร กล้าไม่ชัด จึงออกเสียงเป็น “กรรม” ถ้าภาษาบาลีก็ “กัมมะ” คำว่า “กรรม” แปลว่า “การกระทำ” กรรมนี้เป็นคำกลางๆ ถ้าหากว่าเป็นการกระทำดี ท่านเรียกว่ากุศลกรรม ถ้าหากว่าเป็นการกระทำชั่ว ท่านเรียกว่าอกุศลกรรม” (พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). 2547: 1-2)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ให้ความหมายไว้ว่า “กรรม หมายถึงการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือทำด้วยความจงใจ หรือจงใจทำ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม การกระทำที่ดีเรียกว่า กรรมดี ที่ชั่วเรียกว่า กรรมชั่ว” (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 4)

กรรมแบ่งออกเป็น 4 ความหมาย ตามแ่งหรือระดับของกรรม (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2546: 157-159) คือ

1. กรรม หมายถึงเจตนา เพราะเจตนาเป็นตัวการหรือแกนนำในการริเริ่มปรุงแต่งสร้างสรรค์ทุกอย่าง

2. กรรม หมายถึงสังขาร ความคิดปรุงแต่ง คือองค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ แต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือให้เป็นกลาง ๆ ปรุงแต่งให้เกิดความนึกคิดและการแสดงออกทางกายวาจาในรูปแบบต่าง ๆ

3. กรรม หมายถึงการทำ การพูด การคิด หรือความประพฤติที่เป็นไปต่าง ๆ ซึ่งเจ้าของความประพฤตินั้นต้องรับผิดชอบในผลของพฤติกรรมเป็นส่วนตัว

4. กรรม ในความหมายแก่งกิจกรรมของมนุษย์ คือการประกอบอาชีพการงาน การดำเนินชีวิต และการดำเนินกิจการต่าง ๆ ของมนุษย์ เป็นผลสืบเนื่องมาจากเจตน์จำนงการคิด ปรุงแต่งสร้างสรรค์ ทำให้เกิดความเป็นไปในสังคม

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก อธิบายว่ากรรม หมายถึงการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาเท่านั้น กรรมที่ทาลงไปโดยไม่มีเจตนา เป็นเพียงกิริยา

กรรม หมายถึงกิจที่คนกระทำ คำว่า ทำ หมายถึงทั้งทำด้วยกาย อันเรียกว่ากายกรรม ทั้งทำด้วยวาจา คือพูด อันเรียกว่าวจีกรรม ทั้งทำด้วยใจคือคิด อันเรียกว่ามโนกรรม คำว่า กรรมนี้แปลว่าทำ พ้องกับคำว่า กิริยา ที่แปลว่าทำเหมือนกัน แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่าหมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความจงใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม

(สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. 2551: 1-3)

การกระทำที่เกิดขึ้นโดยปราศจากเจตนาไม่จัดเป็นกรรม เรียวกวากิริยา คือเป็นการไม่จงใจกระทำ แต่ในหลักกรรม 12 ตามนัยของพระอรรถกถาจารย์ จัดเป็นกรรมประเภทที่เรียกว่า กตัตตากรรม หรือกตัตตาวาปนกรรม คือสักแต่ว่ากระทำ เป็นกรรมที่มีกำลังอ่อน ส่งผลแก่ผู้กระทำเมื่อไม่มีกรรมอื่นที่มีกำลังแรงกว่าให้ผลเท่านั้น (พระพิเชษฐ ปรีชญ์ 2546: 43)

ความหมายของคำว่ากรรม ตามหลักพระพุทธศาสนาอาจแบ่งได้ 3 ประการ (พระมหา-ประศักดิ์ อุดคฺคปญฺโญ (ชั่งแสง). 2541: 53-54) คือ

1. การกระทำของบุคคลที่ประกอบด้วยเจตนา
2. การกระทำของบุคคลที่ยังมีกิเลส
3. การกระทำที่มีการให้ผล

จากความหมายนี้จะเห็นได้ว่า ลักษณะการกระทำที่เรียกว่ากรรม จะต้องเป็นการกระทำที่แสดงออกทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ ที่ประกอบด้วยเจตนาคือความจงใจในการกระทำ และเมื่อเป็นกรรม การกระทำนั้นจึงเป็นเหตุให้ได้รับผลกรรม

เกณฑ์ในการวินิจฉัยกรรมดีและกรรมชั่วในพุทธศาสนา จึงพิจารณาจากมูลเหตุของการกระทำกรรมที่มีเจตนาดีมีกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ อโมหะ จัดเป็นกุศลกรรม กรรมที่เกิดจากเจตนาไม่ดีมีอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ อโมหะ จัดเป็นอกุศลมูล และพิจารณาจากผลลัพธ์หรือวิบากของกรรม กรรมที่ทำแล้วให้เกิดความเดือดร้อนใจในภายหลัง จัดเป็นอกุศลกรรม ส่วนกรรมที่ไม่

ทำให้เกิดความเดือดร้อนใจในภายหลัง จัดเป็นกุศลกรรม (พระเทพโสมภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). 2547: 80-82) ดังพระพุทธทวณะว่า

บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนในภายหลัง เป็นผู้มีหน้าซุ้มด้วยน้ำตา ร้องไห้
เสวยผลของกรรมใดอยู่ กรรมนั้นอันบุคคลกระทำแล้วไม่ดีเลย

บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง เป็นผู้เอิบอิ่ม มีใจดี ย่อมเสวยผล
ของกรรมใด กรรมนั้นแล อันบุคคลทำแล้วเป็นกรรมดี

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 151)

จากที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดนี้ สรุปได้ว่า กรรม หมายถึงการกระทำทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ ของบุคคล และการกระทำนั้นต้องมีเจตนาคือ จงใจกระทำ หากไม่มีเจตนาในการกระทำ ไม่เรียกว่ากรรม เรียกว่ากิริยา และกรรมที่บุคคลประกอบเป็นเหตุให้บุคคลนั้นได้รับผลของการกระทำนั้น และเจตนาเป็นเครื่องวัดความเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว คือถ้าเจตนาประกอบด้วยกุศลมูล เป็นกุศลกรรม ถ้าเจตนาประกอบด้วยอกุศลมูล ก็เป็นอกุศลกรรม

พุทธศาสนาได้แบ่งกรรมออกเป็นหลายประเภท โดยมีจุดประสงค์เพื่อให้บุคคลเข้าใจเรื่อง กรรมและการให้ผลของกรรมได้ดียิ่งขึ้นและนำไปปฏิบัติให้ถูกต้อง กรรมจึงแบ่งกว้างๆ เป็น 2 ประเภท (พระมหาชนกร สุขเสริม. 2541: 15) คือกรรมในพระไตรปิฎก และกรรมในอรรถกถา

กรรมในพระไตรปิฎกนั้น จำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมชาติเป็นมูลเหตุ แบ่งเป็น 2 ประการคือ

1. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูลคือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ

2. กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี กรรมดี หมายถึงการกระทำที่เกิดจากกุศลมูลคือ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ

ดังเช่นที่ปรากฏในปฐมนิทานสูตรว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุอกุศลมูล 3 นี้ เพื่อความเกิดขึ้นพร้อมมูลแห่งกรรม
ต้นเหตุ 3 คืออะไร คือ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นพร้อมมูลแห่ง
กรรม

กรรมที่บุคคลทำด้วยโลภะ โทสะ โมหะ เกิดแต่โลภะ โทสะ โมหะ มีโลภะ โทสะ
โมหะ เป็นต้นเหตุ มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นแดนเกิดอันใด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้น
มีโทษ กรรมนั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อกรรมสมุทัย (ความเกิดขึ้นพร้อมมูล
แห่งกรรม) กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อกรรมนิโรธ (ความดับแห่งกรรม) นี้แล ภิกษุทั้งหลาย
ต้นเหตุ 3 เพื่อความเกิดขึ้นพร้อมมูลแห่งกรรม

ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุ 3 นี้ เพื่อความเกิดขึ้นพร้อมมูลแห่งกรรม ต้นเหตุ 3 คืออะไร
คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นต้นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นพร้อมมูลแห่งกรรม

กรรมที่บุคคลทำเพราะอโลภะ อโทสะ อโมหะ เกิดแต่อโลภะ อโทสะ อโมหะ มี
อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นต้นเหตุ มีอโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นแดนเกิดอันใด กรรมนั้น
เป็นกุศล กรรมนั้นหาโทษมิได้ กรรมนั้นมีสุขเป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อกรรมนิโรธ
กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อกรรมสมุทัย นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุ 3 เพื่อความเกิดขึ้น
พร้อมมูลแห่งกรรม.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2544ค: 520-521)

จำแนกตามทวาร คือทางที่ทำการ หรือทางแสดงออกของกรรมจัดเป็น 3 ประการคือ

1. กายกรรม กรรมทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย
2. วจีกรรม กรรมทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา
3. มโนกรรม กรรมทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ

เช่นที่ปรากฏในอกุศลสูตรว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม 3 ประการ
พึงทราบได้ว่าเป็นพาล ธรรม 3 ประการ คืออะไรบ้าง คือกายกรรมเป็นอกุศล วจีกรรมเป็นอกุศล
มโนกรรมเป็นอกุศล บุคคลประกอบด้วยธรรม 3 ประการนี้แล พึงทราบเถิดว่าเป็นคนพาล” (มหา-
มกุฏราชวิทยาลัย. 2544ค: 14)

ในกุกกุโรวาทสูตร จำแนกกรรมตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผล จัดเป็น 4
ประการ คือ

1. กรรมดำ มีวิบากดำ ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียน
เช่น ปาณาติบาต อทินนาทาน
 2. กรรมขาว มีวิบากขาว ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร ที่ไม่มีการ
เบียดเบียน เช่น การประพฤติตามอกุศลกรรมบถ 10
 3. กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และ
มโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียนบ้างไม่มีการเบียดเบียนบ้าง เช่น การกระทำของมนุษย์ทั่วไป
 4. กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่ เจตนาเพื่อ
ละกรรมทั้งสามอย่างข้างต้น หรือว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ โพชฌงค์ 7 หรือมรรคมีองค์ 8
- ความในพระสูตรมีดังนี้

[88] พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้ว่า ดูก่อนปุนณะ กรรม 4 ประการนี้ เรา
ทำให้แจ้งชัดด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้ตาม 4 ประการนั้นเป็นไหน

ดูก่อนปุนณะ กรรมดำมีวิบากดำ มีอยู่ กรรมขาวมีวิบากขาว มีอยู่ กรรมทั้งดำทั้งขาว
มีวิบากทั้งดำทั้งขาว มีอยู่ กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้น
กรรม มีอยู่...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ช: 189)

ในชั้นอรรถกถา ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญรองลงมาจากพระไตรปิฎก มีหน้าที่อธิบายขยายหลักธรรมในพระไตรปิฎก มีการแบ่งประเภทของกรรมอีกแบบหนึ่ง ซึ่งนิยมถือตามกันมาและเป็นที่รู้จักกันดีในยุคหลังๆ คือ การจัดแบ่งเป็นกรรม 12 หรือกรรมสี่ 3 หมวด (พระพุทธโฆสะ-เถระ. 2548: 969-971) ดังต่อไปนี้

หมวดที่ 1 ว่าโดยกาล กรรมให้ผลตามคราว มี 4 ประการคือ

1. ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพนี้
2. อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมให้ผลต่อเมื่อเกิดแล้วในภพหน้า
3. อปรารพเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพสืบๆ ไป
4. อโหสิกรรม กรรมให้ผลสำเร็จแล้ว คือกรรมที่เลิกให้ผล หรือหมดโอกาสที่จะให้ผลไม่ว่าจะชาติใดก็ตาม

หมวดที่ 2 ว่าโดยปากปริยาย กรรมให้ผลตามลำดับ มี 4 ประการคือ

1. ครุกรรม กรรมหนัก
2. พหุลกรรม กรรมเคยชิน
3. อาสันนกรรม กรรมเมื่อจวนเจียน (สิ้นใจ)
4. กตัตตากรรม กรรมสักแต่ว่าทำ (กรรมที่ทำโดยไม่ตั้งใจ)

หมวดที่ 3 ว่าโดยหน้าที่ กรรมให้ผลตามกิจ มี 4 ประการคือ

1. ชนกกรรม กรรมแต่งให้เกิด
2. อุปัตถัมภกกรรม กรรมสนับสนุน
3. อุปปีฬกกรรม กรรมบีบคั้น
4. อุปฆาตกกรรม กรรมตัดรอน

การแบ่งประเภทของกรรมในพระไตรปิฎกที่กล่าวมา จำแนกตามคุณภาพ มี 2 ประเภทคือ กุศลกรรมและอกุศลกรรม จำแนกตามทางทำกรรม มี 3 ประเภทคือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม และจำแนกตามความสัมพันธ์กับการให้ผล มี 4 ประเภทคือ กรรมดำมีวิบากดำ กรรมขาวมีวิบากขาว กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาว และกรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ส่วนในชั้นอรรถกถา เป็นการแบ่งกรรมตามช่วงเวลาให้ผลของกรรม ตามลำดับการให้ผลตามความหนักเบาของกรรม และตามลักษณะการให้ผลของกรรม เพื่อกำหนดรู้ลักษณะกรรมและผลของกรรม ได้อย่างละเอียด

2.2.2 หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ

สังสารวัฏ คือการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก กำหนดรู้เบื้องต้นและที่สุดของการเวียนว่ายในสังสารไม่ได้ ดังความในทักขสสูตรว่า

[438] พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวันอารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถี ที่นั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย... แล้วได้ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังสารกำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีวิชาเป็นที่ทางกัน มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้น ย่อมไม่ปรากฏ ฯลฯ

[439] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่อนไม้ที่ถูกโยนขึ้นบนอากาศ บางคราวก็ตกลงทางโคน บางคราวก็ตกลงทางขวาง บางคราวก็ตกลงทางปลาย แม้ฉันใด สัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นที่ทางกัน มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ก็ฉันนั้นแล บางคราวก็จากโลกนี้ ไปสู่ปรโลก บางคราวก็จากปรโลกมาสู่โลกนี้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่าสังสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องปลายไม่ได้ ฯลฯ พอเพื่อจะหลุดพ้น ดังนี้

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ญ: 520)

เนื้อความในพระสูตร อธิบายการท่องเที่ยวไปในสังสารของคนผู้มีวิชาเป็นเครื่อง ปิดกัน และมีตัณหาเป็นเครื่องผูกมัดว่ากำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ การจะกำหนดสถานที่อันผู้นั้น เวียน เกิด ตาย กลับไปกลับมาอยู่ในโลกนี้และปรโลกก็เป็นสิ่งที่รู้ได้ยาก เหมือนท่อนไม้ที่ถูกโยนไปบนอากาศ กำหนดลักษณะการตกลงมาไม่ได้ว่าทางใดจะลงก่อน

ในคางคกสูตร ได้แสดงความยาวนานของการท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏของคนที่ยังมี วิชาและตัณหาเป็นของยากที่จะกำหนด โดยเปรียบด้วยการนับจำนวนเม็ดทรายในระยะทางของ แม่น้ำคางคก ตั้งแต่ต้นกำเนิดแม่น้ำจนถึงที่จดทะเล

[435] สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันกลันทกนิวาปสถาน กรุงราชคฤห์ ครั้นนั้นแล พราหมณ์คนหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ปราศรัยกับ พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นผ่านการปราศรัยพอให้ระลึกถึงกันไปแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นพราหมณ์นั้นนั่งเรียบร้อยแล้วได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระโคตม ผู้เจริญ กัปที่ผ่านไปแล้ว ล่วงไปแล้ว มากเท่าไรหนอแล

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนพราหมณ์ กัปทั้งหลายที่ผ่านไปแล้ว ล่วงไปแล้วมากแล มีสังขยที่จะนับกับเหล่านั้นว่า เท่านี้กับ เท่านี้ 100 กัป เท่านี้ 1,000 กัป หรือว่า เท่านี้ 100,000 กัป

พราหมณ์. ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ก็พระองค์อาจจะอุปมาได้ไหม

[436] พ. อาจอุปมาได้ พราหมณ์ แล้วจึงตรัสต่อไปว่า ดูก่อนพราหมณ์ แม่น้ำคางคกนี้ ย่อมเกิดแต่ที่ใด และย่อมถึงมหาสมุทร ณ ที่ใด เมล็ดทรายในระยะนี้ไม่เป็นของง่ายที่จะ กำหนดได้ว่า เท่านี้เมล็ด เท่านี้ 100 เมล็ด เท่านี้ 1,000 เมล็ด หรือว่า เท่านี้ 100,000 เมล็ด ดูก่อนพราหมณ์ กัปทั้งหลายที่ผ่านไปแล้ว ล่วงไปแล้ว มากกว่าเมล็ดทรายเหล่านั้น มีสังขย

ที่จะนับกับเหล่านั้นว่า เท่านี้กับ เท่านี้ 100 เมล็ด เท่านี้ 1,000 เมล็ด หรือว่า เท่านี้ 100,000 เมล็ด เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีวิชาเป็นที่ทางกัน มีต้นหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมา อยู่ ที่สุดเบื้องต้นไม่ปรากฏ สัตว์เหล่านั้นได้เสวยทุกข์ ความเผ็ดร้อน ความพินาศ ได้เพิ่มพูน ปฏิบัติที่เป็นป่าช้าตลอดกาลนานเหมือนฉะนั้น ดูก่อนพราหมณ์ ก็เหตุเพียงเท่านี้ พอทีเดียว เพื่อจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอเพื่อจะคลายกำหนด พอเพื่อจะหลุดพ้น ดังนี้.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ญ: 518-519)

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายความหมายของคำว่า สังสารวัฏ ไว้ ดังนี้ “ภพที่เวียนเกิดเวียนตาย, การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก; สังสารวัฏฏ์ หรือ สงสารวัฏฏ์ ก็เขียน” (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 317)

เมื่อพิจารณาตามรูปศัพท์ สังสาร แปลว่า การท่องเที่ยวไป วัฏฏะ แปลว่า วง รวมคำเข้า เป็นสังสารวัฏฏ์ จึงหมายถึงการเวียนเกิดเวียนตาย หรือเวียนเกิดแก่เจ็บตาย ในโลก “วัฏฏะ” คือความวนตามหลักธรรม ก็ได้แก่ความวน 3 ประการคือ กิเลสวัฏฏะ วนคือกิเลส กรรมวัฏฏะ วนคือกรรม และวิปากวัฏฏะ วนคือวิปาก ดังที่สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก อธิบายไว้ว่า

วัฏฏะ ความเวียนว่าย สงสาร อันแปลว่า ความท่องเที่ยวไป และความท่องเที่ยวไปนั้นก็ท่องเที่ยวไปโดยอาการที่เป็นวัฏฏะ อันแปลว่า วง วัฏฏะคือวนนั้น ก็พูดกันง่าย ๆ ว่า เวียนว่ายตายเกิด หรือเวียนเกิดแก่เจ็บตาย คือเมื่อเกิด ก็แก่ก็เจ็บก็ตาย ตายแล้วก็เกิด ก็เวียนอยู่ ดังนี้ ความเวียนอยู่ดังนี้เรียกว่า วัฏฏะ คือความวนหรือความเวียนซึ่งพูดพูดกันเข้าใจง่าย ๆ แต่เมื่อจะแสดงถึงวัฏฏะคือความวนตามหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ก็มี 3 อย่างคือ กิเลสวัฏฏะ วนคือกิเลส กรรมวัฏฏะ วนคือกรรม วิปากวัฏฏะ วนคือวิปาก ผลของกรรม

อันหมายความว่า กิเลสก็เป็นเหตุให้ทำกรรม กิเลสจึงเป็นเหตุ กรรมจึงเป็นผลของกิเลส และกรรมนั้นเองก็เป็นเหตุให้เกิดวิปากคือผล กรรมจึงเป็นเหตุ วิปากจึงเป็นผล และวิปากนั้นเองก็เป็นเหตุก่อกิเลสขึ้นอีกเมื่อเป็นดังนี้ วิปากนั้นก็เป็เหตุ กิเลสก็เป็นผลของวิปาก และกิเลสก็เป็นเหตุให้กระทำความกรรม กิเลสก็เป็นเหตุ กรรมก็เป็นผลของกิเลส และกรรมนั้นเองก็เป็นเหตุสงวิปาก เมื่อเป็นดังนี้ กิเลสก็กลับเป็นเหตุ วิปากก็เป็นผล และวิปากคือผลนั้นก็กลับเป็นเหตุก่อให้เกิดกิเลสขึ้นอีก

(สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. 2552: 432-433)

สังสารวัฏฏ์ คือการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์นี้ ก็คือการวนไปตามวัฏฏะทั้ง 3 คือ กิเลส กรรม และวิปาก รวมเรียกว่า “ไตรวัฏฏ์” จัดเป็นวงจร 3 ส่วนของปัจจุสมุปบาท ที่หมุนเวียนสืบทอด ต่อๆ กันไป ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิด ดังที่ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายไว้ว่า

ไตรวิภังค์, ไตรวิภังค์ 3, ววงน 3 หรือวงจร 3 ส่วนของปัจจุสมุปบาท ซึ่งหมุนเวียน สืบทอดต่อกันไป ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิด หรือวงจรแห่งทุกข์ ได้แก่ กิเลส กรรม และ วิบาก (เรียกเต็มว่า 1. กิเลสวิภังค์ ประกอบด้วย อวิชชา ตัณหา อุปาทาน 2. กรรมวิภังค์ ประกอบด้วย สังขาร ภพ 3. วิบากวิภังค์ ประกอบด้วย วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ซาติ ชรามณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส) คือ กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ได้รับวิบากคือผลของกรรมนั้น อันเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสแล้วทำกรรม หมุนเวียนต่อไปอีก เช่น เกิดกิเลสอยากได้ของเขา จึงทำกรรมด้วยการไปลักของเขามา ประสบวิบากคือได้ของนั้นมาเสพสุขเกิดสุขเวทนา ทำให้มีกิเลสเหิมใจอยากได้รุนแรงและ มากยิ่งขึ้นจึงยิ่งทำกรรมมากขึ้น หรือในทางตรงกันข้ามถูกขัดขวาง ได้รับทุกข์เวทนาเป็น วิบาก ทำให้เกิดกิเลสคือโทสะแค้นเคือง แล้วพยายามทำกรรมคือประทุษร้ายเขา เมื่อเป็นอยู่ อย่างนี้ วงจรจะหมุนเวียนต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด

(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 86-87)

จากที่แสดงมา สังสารวัฏ เป็นหลักธรรมที่อธิบายการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกของ สรรพสัตว์ ด้วยอำนาจของวิภังค์ทั้งสามคือ กิเลส กรรม และวิบาก กล่าวคือ กิเลสเป็นเหตุให้เกิด กรรม กรรมเป็นเหตุให้เกิดวิบาก และวิบากทำให้เกิดการปรุงแต่งกิเลส ที่เป็นเหตุเป็นผลสืบเนื่อง ต่อกันไปอย่างนี้ ทำให้สัตว์ตกอยู่ในวงจรแห่งทุกข์เรื่อยไป

2.2.3 หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์เป็นหลักธรรมอธิบายลักษณะของสรรพสิ่งตามความเป็นจริง คือสรรพสิ่งล้วน ตกอยู่ในกฎของไตรลักษณ์ ลักษณะ 3 ได้แก่ อนิจจลักษณะ ความไม่เที่ยง ทุกสิ่งในโลกย่อมมีการ แปรเปลี่ยนไปเป็นธรรมดา ทุกขลักษณะ ความเป็นทุกข์ คือมีความบีบคั้นด้วยอำนาจของธรรมชาติ ทำให้ทุกสิ่งไม่สามารถทนอยู่ในสภาพเดิมได้ตลอดไป และอนัตตลักษณะ ความที่ทุกสิ่งไม่สามารถ บังคับบัญชาให้เป็นไปตามต้องการได้ เช่น ไม่สามารถบังคับให้ชีวิตยังยืนอยู่ได้ตลอดไป ไม่สามารถ บังคับจิตใจให้เป็นไปตามปรารถนา ดังนั้นไตรลักษณ์จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญญลักษณะ หมายถึงลักษณะสามัญแก่สังขาร หรือกฎธรรมชาติของสรรพสิ่งทั้งปวง ดังความในอุปปาตสูตร ดังนี้

[576] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะพระตถาคตทั้งหลาย เกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติ คือสิ่งที่ทรงตัวเองอยู่ได้อันนั้น (ธัมมฐิตตา) ความตั้งอยู่โดยธรรมตาอันนั้น (ธัมมนิยามตา) ความแน่นอนโดยธรรมตาอันนั้น ตถาคตตรัสรู้บรรลุนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขาร ทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ครั้นได้ตรัสรู้แล้ว ได้หยั่งรู้แล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื่น ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2544ค: 574)

ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายสามัญลักษณ์ไว้ดังนี้

สามัญลักษณ์ ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารทั้งปวง ได้แก่ 1. อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง 2. ทุกขตา ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทนอยู่มิได้ 3. อนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตัวตน แสดงความตามพระบาลีดังนี้ 1. สัพเพ สงขารา อนิจจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง 2. สัพเพ สงขารา ทุกขา สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ 3. สัพเพ ธมมา อนตตา ธรรมทั้งปวงมิใช่ตัวตน; ลักษณะเหล่านี้มี 3 อย่างจึงเรียกว่าไตรลักษณ์, ลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็นกฎธรรมดา จึงเรียกว่าธรรมนิยาม

(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 334)

คำว่า สังขาร ได้แก่สภาพที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือประกอบขึ้นจากปัจจัย และแยกออกเป็น 2 ประเภท (กรมการศาสนา. 2552: 32) คือ

1. อุปาทินนสังขาร สังขารที่มีใจครอง เช่น มนุษย์ สัตว์เดรัจฉานประเภทต่าง ๆ ที่มีปัจจัยปรุงแต่ง คือมีกรรมตกแต่งให้เกิดขึ้น และมีจิตใจรับรู้สุขทุกข์
2. อนุปาทินนสังขาร สังขารที่ไม่มีใจครอง เช่น ต้นไม้ ภูเขา แม่น้ำ ตลอดจนถึงสิ่งประติษฐ์ทั้งหลาย มี รถ เรือ เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีเหตุปัจจัยตกแต่งให้เกิดขึ้น แต่ไม่มีจิตใจรับรู้สุขทุกข์

สังขารเหล่านี้ เป็นของไม่เที่ยง เพราะเหตุ 3 ประการคือ มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปในท่ามกลาง และมีความแตกดับสลายไปในที่สุด เป็นทุกข์เพราะเป็นภาระที่จะต้องดูแลประคับประคองอยู่ตลอดเวลา ในที่นี้หมายเอาเฉพาะอุปาทินนสังขาร คือ สังขารที่มีใจครอง และเป็นของไม่ใช่ตน เพราะสังขารเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นธรรมดา คือหลักธรรมดามีอยู่ว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ เมื่อสิ่งนั้นเป็นทุกข์ ก็เป็นของไม่ใช่ตน

สิ่งที่ปิดบังสามัญลักษณ์หรือไตรลักษณ์มี 3 ประการได้แก่ 1. สันตติ ความสืบทอดติดบัง อนิจจตา 2. อิริยาบถ ความผลัดเปลี่ยน คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ปิดบังทุกขตา 3. ขณสัญญา ความหมายว่าเป็นก้อน คือเป็นเรา เป็นเขา ปิดบังอนัตตตา เมื่อมนสิการถึงความตั้งขึ้นและเสื่อมไป เพิกสันตติได้แล้ว อนิจจลักษณ์ก็ปรากฏขึ้น เมื่อมนสิการถึงความบีบคั้น เพิกอิริยาบถได้แล้ว ทุกขลักษณ์ก็ปรากฏขึ้น เมื่อมนสิการถึงธาตุกระจายขณสัญญาได้แล้วอนัตตลักษณ์ก็ปรากฏขึ้น (กรมการศาสนา. 2552: 33)

พุทธทาสภิกขุ อธิบายไตรลักษณ์ว่าเป็นลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าสิ่งทั้งปวงเป็นทุกข์ คือในความหมายที่ทนทาน ความหมายที่ว่าพิจารณาแล้วน่าอดทนระอาใจ และความหมายที่ว่าว่างอย่างน่ารังเกียจ ผู้ที่จะเบื่อหน่ายในทุกข์ต้องอาศัยการพิจารณาไตรลักษณ์ กล่าวได้ว่า ผู้ปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์คือผู้ที่กำลังพิจารณาลักษณะเหล่านี้เพื่อให้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อมีความเห็นแจ้งแทงตลอดลักษณะเหล่านี้แล้ว ย่อมเกิดญาณเครื่องทำลายอวิชชาและดับทุกข์ จึงถือได้ว่าไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณ์นี้ เป็นหลักธรรมสำคัญเกี่ยวกับความทุกข์ (พุทธทาสภิกขุ. 2534: 24)

สอดคล้องกับที่ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน) กล่าวไว้ว่า “ข้อที่สังฆารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ก็รวมอยู่ในทุกข์สัจจะ สภาพที่เป็นจริงคือทุกข์” (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน). 2554: 47)

จากที่แสดงมาสรุปได้ว่า หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ เป็นลักษณะ 3 ประการของสรรพสิ่ง คือ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ และอนัตตตา ความไม่มีตัวตน และลักษณะเหล่านี้เป็นกฎธรรมชาติที่เกิดขึ้นแก่สังขารทั้งปวง จึงเรียกชื่อว่าสามัญญลักษณะ

2.2.4 หลักธรรมเรื่องอริยสัจ

อริยสัจเป็นหลักธรรมสำคัญทางพุทธศาสนา เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ ผู้ที่จะถึงความพ้นทุกข์ต้องรู้อริยสัจนี้ ดังปรากฏความในขทิสสูตรว่า

[1714] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดฟังกล่าวอย่างนี้ว่า เราไม่ได้ตรัสรู้ ทุกขอริยสัจ... ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ตามความเป็นจริงแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบ ดังนี้ มีฐานะที่จะมีได้ เปรียบเหมือนผู้ใดฟังกล่าวอย่างนี้ว่า เราจักเอาใบเตยเคียน ใบทองหลาง หรือใบมะขามป้อมห่อหน้าหรือตาลปัตรนำไป ข้อนั้นมีฐานะที่จะมีได้ ฉนใด ผู้ใดฟังกล่าวอย่างนี้ว่า เราไม่ได้ตรัสรู้ทุกขอริยสัจ ฯลฯ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ตามความเป็นจริงแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบ ดังนี้ มีฐานะที่จะมีได้ ฉนนั่นเหมือนกัน

[1715] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนผู้ใดแลฟังกล่าวอย่างนี้ว่า เราได้ตรัสรู้ทุกขอริยสัจ... ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาตามความเป็นจริงแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบ ดังนี้ เป็นฐานะที่จะมีได้ เปรียบเหมือนผู้ใดฟังกล่าวอย่างนี้ว่า เราจักเอาใบบัว ใบทองกวาว หรือใบย่านทราย ห่อหน้าหรือตาลปัตรนำไป ข้อนั้นเป็นฐานะที่จะมีได้ ฉนใด ผู้ใดฟังกล่าวอย่างนี้ว่า เราได้ตรัสรู้ทุกขอริยสัจ...ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ตามความเป็นจริงแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบ ดังนี้ เป็นฐานะที่จะมีได้ ฉนนั่นเหมือนกัน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้นแหละ เธอทั้งหลายพึงกระทำความเพียรเพื่อรู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2544ก: 450-451)

อริยสัจ แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ คือเมื่อรู้แล้วจะดับทุกข์ได้ หรือแปลว่า ความจริงของพระอริยเจ้า เพราะเป็นความจริงที่ทำให้บุคคลธรรมดาให้กลายเป็นพระอริยเจ้า คือบุคคลผู้ประเสริฐ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (2543ข: 387) อธิบายความหมายว่า “อริยสัจ ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยเจ้า, ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอริยะ มี 4 อย่าง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค (เรียกเต็มว่า ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา)”

ในปฐมตถาคตสูตร ได้อธิบายอริยสัจแต่ละข้อไว้ดังนี้

[1665] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกข์อริยสัจนี้แลคือ ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประจวบด้วยสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ประราธนาสิ่งใดไม่ได้แม้สิ่งนี้ ก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ์ 5 เป็นทุกข์ ก็ทุกข์สมุทัยอริยสัจนี้แล คือตัณหา ตัณหาให้มีภพใหม่ ประกอบด้วยความกำหนัด ด้วยอำนาจความพอใจ ความเพลิดเพลินยิ่งนักในอารมณ์นั้นๆ ได้แก่กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ก็ทุกข์นิโรธอริยสัจนี้แล คือ ความดับด้วยการสละ โดยไม่เหลือแห่งตัณหานั้นแหละ ความสละ ความวาง ความปล่อย ความไม่อาลัย ก็ทุกข์-นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้แล คือ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ประการ ซึ่งได้แก่ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2544ก: 420-421)

พระสูตรนี้ อธิบายอริยสัจ 4 ประการว่า 1. ทุกข์ คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความประสบสิ่งที่ไม่ชอบใจ ความพลัดพรากจากสิ่งที่ชอบใจ การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา กล่าวโดยย่อคือ อุปาทานขันธ์ 5 2. ทุกขสมุทัย คือ เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา 3 3. ทุกขนิโรธ คือ ความดับทุกข์อย่างเด็ดขาด 4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ วิถีปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8

พุทธทาสภิกขุ (2534: 18-21) อธิบายความหมายอริยสัจทั้ง 4 ประการโดยละเอียดดังนี้

1. คำว่า “ทุกข์” หมายความว่า ทนได้ยาก (ทุ = ชั่ว + ขม = ทน) หมายถึงความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศกเศร้า ความร่ำไห้ ความเจ็บกายเจ็บใจ ความแค้นใจ ความประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก ความวิบัติพลัดพรากจากความรัก ความปรารถนาไม่ได้ตามใจหวัง กล่าวโดยสรุปคือ ความทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะความยึดถือด้วยอุปาทานในสิ่งทั้งปวงเป็นตัวตน หรือเป็นของของตน ความหมายที่กว้างออกไปคือ พิจารณาแล้ว รู้สึกอึดหวนระอาใจ (ทุ = ชั่ว + อิกฺข = เห็น) ได้แก่ ลักษณะที่มีประจำอยู่ในสิ่งทั้งปวงคือความไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา และความหมายว่า พิจารณาแล้วว่างอย่างน่ารังเกียจ คือสิ่งทั้งปวงว่างเปล่า ไม่เป็นตัวตน เป็นเพียงความเปลี่ยนแปลงไปของส่วนต่างๆ ที่ประกอบกันเข้าเป็นสิ่งนั้น

2. คำว่า ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา 3 อย่างคือ กามตัณหา ความอยากได้สิ่งที่ตนรัก เช่น รูป เสียง กลิ่น รส ที่ตนปรารถนา ภวตัณหา ความอยากเป็นตามที่ตนอยากเป็น และวิภวตัณหา ความอยากไม่ให้เป็นอย่างที่ตนไม่ต้องการจะให้เป็น ความอยากเหล่านี้ ทำให้เกิดทุกข์ เพราะทำให้มีการเกิดขึ้นมาเพื่อแก้ เจ็บ ตาย และเพื่อความสุขอื่นๆ มูลเหตุแรกของทุกข์ คือ อวิชชา ได้แก่ ภาวะที่ปราศจากความรู้ อันเป็นเหตุให้ไม่มีความรู้ในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเท่าที่เป็นจริง จึงได้หลงอยาก จนกระทั่งเกิดความอยากชนิดใดชนิดหนึ่งขึ้นมาและเป็นทุกข์

3. คำว่า ทุกขนิโรธ ความดับสนิทของความสุข คือการดับตัณหา 3 ได้อย่างสิ้นเชิง หรือ การดับอวิชชาอันเป็นทางดับตัณหาพร้อมกันไปในตัว การดับกิเลสเหล่านี้ได้โดยสิ้นเชิงเป็น

การดับทุกข์ได้สิ้นเชิง เรียกบุคคลที่ดับทุกข์ได้สิ้นเชิงว่า พระอรหันตชีนาสพ คือผู้หมดกิเลสหมดอาสวะ

4. คำว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ทางปฏิบัติให้ถึงความดับสนิทของทุกข์ เรียกว่า มรรค ได้แก่ อริยมรรคมีองค์แปด คือ สัมมาทิฐิ-ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ-ความดำริชอบ สัมมาวาจา-การพูดจาชอบ สัมมากัมมันตะ-การประกอบการณ์ชอบ สัมมาอาชีวะ-การเลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายามะ-ความพากเพียรชอบ สัมมาสติ-ความระลึกชอบ สัมมาสมาธิ-ความตั้งใจชอบ อริยมรรคสรุปลงเป็น 3 ประการคือ ศีล สมาธิ ปัญญา เรียกว่าไตรสิกขา ย่อลงเป็น 2 ประการคือพระธรรมและพระวินัย สรุปรวมเป็นหนึ่ง เรียกว่า ปาพจน์ หรือ ปาวจนะ แปลว่า พระพุทธพจน์อันสูงสุด หรือที่เป็นประธาน ได้แก่ การแสดงทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์

นอกจากนี้ ได้อธิบายญาณที่เกิดขึ้นในอริยสัจ 4 คือการรู้ลักษณะของอริยสัจ 4 ตามญาณ 3 อันเป็นการรู้อริยสัจโดยสมบูรณ์ว่า ในอริยสัจข้อหนึ่งๆ ต้องประกอบไปด้วยญาณ หรือความรู้ 3 อย่าง คือ

1. สัจญาณ คือรู้อริยสัจแต่ละข้อตามความเป็นจริง เช่น รู้ทุกข์อริยสัจ อย่างนี้ว่า ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความประจวบด้วยสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก ปราศจากสิ่งใดไม่ได้แม้สิ่งนี้ เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ 5 เป็นทุกข์

2. กิจญาณ คือรู้หน้าที่ที่ตนต้องทำเกี่ยวกับอริยสัจแต่ละข้อ เช่น รู้ทุกข์อริยสัจ ว่าเป็นสิ่งที่ใครๆ ควรรอบรู้

3. กตญาณ คือรู้ว่าหน้าที่ในอริยสัจแต่ละข้อตนได้ทำสมบูรณ์แล้ว เช่นว่า รู้ทุกข์อริยสัจว่าตนได้รอบรู้แล้ว (พุทธทาสภิกขุ. 2534: 22-23)

จากที่กล่าวมา อริยสัจ หมายถึงความจริงอันประเสริฐ 4 ประการ คือ 1.ทุกข์ ภาวะที่ทรมาน มีความเกิดเป็นเหตุเบื้องต้นให้ได้รับทุกข์อื่น 2.ทุกข์สมุทัย เหตุของความทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ความอยาก และอวิชชา ความไม่รู้ตามความเป็นจริง 3.ทุกขนิโรธ ความดับตัณหาและอวิชชา อันเป็นเหตุเกิดทุกข์ได้เด็ดขาด 4.ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หรือ มรรค วิธีปฏิบัติให้ดับเหตุเกิดทุกข์ได้ คือ อริยมรรคมีองค์ 8 กล่าวโดยสรุป อริยสัจเป็นหลักธรรมแสดงเหตุและผลของการเกิดดับทุกข์ คือสมุทัยเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ มรรคเป็นเหตุให้เกิดทุกขนิโรธ

2.2.5 หลักธรรมเรื่องอปปมาทธรรม

อปปมาทธรรมเป็นหลักธรรมสำคัญทางพุทธศาสนา ดังปรากฏเป็นปัจฉิมโอวาท คือ พระโอวาทครั้งสุดท้ายก่อนพระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ในมหาปรินิพพานสูตร ดังนี้ “ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ารับสั่งกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนพวกเธอว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พวกเธอจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด นี่เป็นพระปัจฉิมวาจาของพระตถาคต” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2541: 322)

ในปทสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงความไม่ประมาทเป็นมูลเหตุแห่งกุศลธรรม ทรงยก รอยเท้าช้างใหญ่ที่สุดในบรรดารอยเท้าของสัตว์บกมาเปรียบกับความไม่ประมาท เพื่อแสดงให้เห็น ว่า ความไม่ประมาทเป็นธรรมที่สำคัญที่สุดในการเจริญกุศลธรรม

[253] สาวตถีนิทาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลาย ผู้สัญจรไปบน แผ่นดินชนิดใดชนิดหนึ่ง ทั้งหมดนั้นย่อมถึงความประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้าง บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่ารอยเท้าสัตว์เหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่ แม้ฉันใด กุศลธรรมเหล่าใด เหล่าหนึ่งทั้งหมดนั้นมีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาท บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น ฉะนั้นเหมือนกัน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุ ผู้ไม่ประมาท พึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 จักกระทำให้มาก ซึ่งอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8

[254] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุผู้ไม่ประมาท ย่อมเจริญอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 ย่อมกระทำให้มากซึ่งอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญสมาธิภาวนา อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในการสละ ฯลฯ ย่อม เจริญสัมมาสมาธิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในการสละ ดูก่อนภิกษุ ทั้งหลาย ภิกษุผู้ไม่ประมาท ย่อมเจริญอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 ย่อมกระทำให้มาก ซึ่งอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 อย่างนี้แล

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฎ: 132-133)

นอกจากนี้ อัปมาทวรรค ในคัมภีร์ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท ยังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ความไม่ประมาทนี้ เป็นหนทางแห่งความไม่ตาย คือเป็นแนวทางที่นำผู้ปฏิบัติไปสู่พระนิพพานได้ ดังนี้

[12] 1.ความไม่ประมาทเป็นเครื่องถึงอมตะ ความประมาทเป็นทางแห่งมัจจุ ผู้ไม่ ประมาทแล้วชื่อว่าย่อมไม่ตาย ผู้ประมาทแล้ว ผู้นั้นย่อมเป็นเหมือนคนตายแล้ว บัณฑิตรู้ ความนั้นโดยแปลกกันแล้ว (ตั้งอยู่) ในความไม่ประมาท บันเทิงอยู่ในความไม่ประมาท ยินดี ในธรรมเป็นที่โคจรของพระอริยะทั้งหลาย บัณฑิตผู้ไม่ประมาทเหล่านั้น มีความเพ่ง มีความเพียรเป็นไปติดต่อกัน บากบั่นมั่นเป็นนิตย์ เป็นนักปราชญ์ ย่อมถูกต้องพระนิพพาน อันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 217)

คำว่า อัปมาทะ นี้ ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม อธิบายความไว้ ดังต่อไปนี้

อัปมาทะ ความไม่ประมาท คือความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือความเพียรที่มีสติ เป็นเครื่องเร่งเร้าและควบคุม ได้แก่ การดำเนินชีวิตโดยมีสติเป็นเครื่องกำกับความประพฤติ

ปฏิบัติและการกระทำทุกอย่าง ะมัดระวังตัว ไม่ยอมถลำลงไปทางเสื่อม แต่ไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความดีงามและความเจริญก้าวหน้า ตระหนักในสิ่งที่พึงทำและพึงละเว้น ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่อันจะต้องรับผิดชอบ ไม่ยอมปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงจัง รอบคอบ และรู้ตนเรื่อไป

(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ก. 67)

ความไม่ประมาท เป็นธรรมที่มีลักษณะตรงกันข้ามกับความประมาทอย่างชัดเจน เหมือนสีขาวกับสีดำ ความดีกับความชั่ว ความประมาท (ปมาทะ) คือความเผอเรอ การปล่อยวางสติ การปล่อยตัวปล่อยใจ ควบคุมใจและอารมณ์ตนเองไม่ได้ เป็นต้น เมื่อเข้าใจความประมาทก็เป็นอันเข้าใจความไม่ประมาท ในขุททกวัตถุวิภังค์ เอกกนิทเทส อธิบายความหมายของความประมาทไว้ดังนี้

[863] ความประมาทเป็นไฉน?

ความปล่อยจิตไป ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตไป ในกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต หรือในกามคุณ 5 หรือความกระทำโดยไม่เคารพ ความกระทำโดยไม่ติดต่อกัน ความกระทำไม่มั่นคง ความประพฤติด้อยความทอทั้งฉันทะ ความทอทั้งธุระ ความไม่เสพให้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งใจจริง ความไม่ประกอบเนื่องๆ ความประมาทในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย ความประมาท กิริยาที่ประมาท สภาพที่ประมาท สภาพที่ประมาท อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความประมาท

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ท: 763)

ในอัมปมาทสูตร กล่าวถึงฐานะที่ควรทำความไม่ประมาท 4 ประการคือ 1. การละกายทุจริต ประพฤติกายสุจริต 2. การละวจีทุจริต ประพฤติวจีสุจริต 3. การละมโนทุจริต ประพฤติมโนสุจริต 4. การละความเห็นผิด ทำความเห็นให้ถูก ดังนี้

[116] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ควรทำความไม่ประมาทโดยฐานะ 4 ประการ 4 ประการเป็นไฉน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงละกายทุจริต จงเจริญกายสุจริต และอย่าประมาทในการละกายทุจริตและการเจริญกายสุจิตนั้น จงละวจีทุจริต จงเจริญวจีสุจริต และอย่าประมาทในการละวจีทุจริตและการเจริญวจีสุจิตนั้น จงละมโนทุจริต จงเจริญมโนสุจริต และอย่าประมาทในการละมโนทุจริตและการเจริญมโนสุจิตนั้น จงละมิจฉาทิฏฐิ จงเจริญสัมมาทิฏฐิ และอย่าประมาทในการละมิจฉาทิฏฐิ และการเจริญสัมมาทิฏฐินั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดแล ภิกษุละกายทุจริต เจริญกายสุจริต ละวจีทุจริต เจริญวจีสุจริต ละมโนทุจริต เจริญมโนสุจริต ละมิจฉาทิฏฐิ เจริญสัมมาทิฏฐิได้แล้ว ในกาลนั้น เธอ ย่อมไม่กลัวต่อความตาย อันจะมีในภายหลัง

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2544ข: 312-313)

นอกจากนี้ ในอรรถกถาสุตระ ได้กล่าวถึงฐานะที่ควรทำความไม่ประมาทอีก 4 ประการคือ

1. การระวังใจไม่ให้กำหนด ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด
2. การระวังใจไม่ให้ขัดเคือง ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง
3. การระวังใจไม่ให้หลง ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความหลง
4. การระวังใจไม่ให้มัวเมา ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา ดังนี้

[117] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงกระทำความไม่ประมาท คือ มีสติเครื่องรักษาใจ โดยสมควรแก่ตน ในฐานะ 4 ประการ 4 ประการเป็นไฉน คือ ภิกษุพึงกระทำความไม่ประมาท คือ มีสติเครื่องรักษาใจโดยสมควรแก่ตนว่า จิตของเราอย่ากำหนดในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด 1 จิตของเราอย่าขัดเคืองในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง 1 จิตของเราอย่าหลงในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลง 1 จิตของเราอย่ามัวเมาในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา 1 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดแล จิตของภิกษุไม่กำหนดในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด เพราะปราศจากความกำหนด จิตของภิกษุไม่ขัดเคืองในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง เพราะปราศจากความขัดเคือง จิตของภิกษุไม่หลงในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลง เพราะปราศจากความหลง จิตของภิกษุไม่มัวเมาในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา เพราะปราศจากความมัวเมา ในกาลนั้น เธอย่อมไม่หวาดเสียว ไม่หวั่น ไม่ไหว ไม่ถึงความสะดุ้ง และย่อมไม่ไปแม้เพราะเหตุแห่งถ้อยคำของสมณะ

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2544ข: 314)

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า อัปมาทธรรม คือความไม่ประมาท ความไม่ปล่อยวางสติ หรือความควบคุมใจความคุมอารมณ์ตัวเองไม่ให้ตกไปตามอารมณ์ที่มาวุ่นวายต่าง ๆ ในอัปมาท-
 สุตระ กล่าวถึงฐานะที่ไม่ควรประมาททั้ง 4 คือละกุจรีต 3 เจริญสุจรีต 3 และละความเห็นผิด ทำความเห็นให้ถูก ส่วนฐานะที่ไม่ควรประมาทในอรรถกถาสุตระ อีก 4 ประการ จะเน้นเรื่องของจิต คือ ระวังใจไม่ให้กำหนด ไม่ให้ขัดเคือง ไม่ให้หลง และไม่ให้มัวเมา ในฐานะที่ชวนให้ใจเป็นเช่นนั้น กล่าวโดยสรุปได้ว่า อัปมาทธรรม คือความไม่ประมาทในการละอกุศลธรรม และการเจริญกุศลธรรม

2.2.6 หลักธรรมเรื่องนิพพาน

หลักธรรมสำคัญสูงสุดของพุทธศาสนา คือหลักธรรมเรื่องนิพพาน เป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา และเนื่องด้วยนิพพานเป็นนามธรรมจึงเป็นสิ่งที่เข้าใจยาก มีการอธิบายความหมายของคำว่า “นิพพาน” อย่างหลากหลาย ดังประมวลมาพอเป็นตัวอย่างดังนี้

หนังสืออภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถกวิภาวิณีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย อธิบายความหมายของนิพพานไว้ว่า “ธรรมชาติที่ชื่อว่านิพพาน เพราะอรรถว่าออกจากตัณหา ที่ท่านเรียกว่า “วานะ” เพราะร้อยรัด คือเย็บไว้ ซึ่งภพน้อยและภพใหญ่ หรือเพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดับไฟ มีไฟคือราคะเป็นต้น” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2539: 22) จากความหมายนี้ นิพพาน หมายถึงธรรมชาติที่ไม่มีตัณหาอันเป็นเหตุให้มีการเกิดในภพ และหมายถึงธรรมชาติที่ดับกิเลสได้แล้ว

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายความหมายของนิพพานและนิพพานธาตุไว้ว่า “นิพพาน การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม และเป็นจุดหมายสูงสุดในพุทธศาสนา ดู นิพพานธาตุ” นิพพานธาตุหมายถึง “ภาวะแห่งนิพพาน; นิพพาน หรือ นิพพานธาตุ 2 คือ สอุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสมีเบญจขันธ์เหลือ 1 อนุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสไม่มี เบญจขันธ์เหลือ 1” (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ช: 125-126) หนังสือ**พุทธธรรม**อธิบายความหมายของนิพพานไว้ ดังนี้

โดยพยัญชนะ หรือตามตัวอักษร นิพพาน มาจาก นิ อุปสรรค (แปลว่า ออกไป หดไป ไม่มี เลิก) + วาน (แปลว่า พัด ไป หรือ เป็นไป บ้าง เครื่องร้อยรัดบ้าง) ใช้เป็นกิริยาของไฟ หรือการดับไฟ หรือของที่ร้อนเพราะไฟ แปลว่า ดับไฟ หรือดับร้อน หมายถึงหายร้อน เย็นลง หรือเย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) แสดงสภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ชุ่มชื่นใจ ดับความร้อนใจ หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวาย หรือแปลว่า เป็นเครื่องดับกิเลส คือทำให้ราคะ โทสะ โมหะหมดสิ้นไป ในคัมภีร์รุ่นรองและอรรถกถาฎีกาส่วนมากนิยมแปลว่า ไม่มีต้นหาเครื่องร้อยรัด หรือออกไปแล้วจากต้นหาที่เป็นเครื่องร้อยติดไว้กับภพ

(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2546: 261)

พุทธทาสภิกขุ อธิบายความหมายของนิพพานในพุทธศาสนา 3 นัยคือ ความดับกิเลส ภาวะที่ไม่มีทุกข์ และธรรมชาติที่ดับกิเลสและดำรงอยู่อย่างนิรันดร์

คำว่า นิพพาน แปลว่า ดับเย็นสนิท. ที่เป็นศัพท์ธรรมดา หมายถึงการดับเย็นของสิ่งที่มีความร้อน เช่น ไฟ หรือถ่านไฟดับเย็นลง แม้ที่สุดแต่อาหารที่ปรุงเสร็จใหม่ๆ กำลังร้อน แล้วก็เย็นลง ก็ได้ใช้คำๆ นี้ จึงนับว่าเป็นคำธรรมดาคำหนึ่งเท่านั้น. ในทางธรรมะหรือเรื่องจิตใจ ก็ได้เอาคำๆ นี้มาใช้โดยให้ความหมายว่า เป็นของเย็น คือไม่ร้อน ซึ่งเล็งถึงไม่ทุกข์นั่นเอง...

...ความรู้ในการค้นหาความดับทุกข์ ได้ก้าวหน้าไปจนถึงกับรู้จักสิ่งที่เรียกว่ากิเลสว่าเป็นต้นเหตุแห่งความทุกข์ทั้งปวง จึงได้ระดมกำลังตามหาก็ตามหรือกำลังปัญญาล้วนๆ ก็ตาม เพื่อทำให้เกิดสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่จะทำลายกิเลสเสียได้. **ดับกิเลสได้สิ้นเชิง ความทุกข์ก็ดับไปได้สิ้นเชิง จึงจัดเป็นนิพพานแท้** ไม่ต้องเอากามคุณมาระงับความกระหาย...

นิพพานในพระพุทธศาสนา มีนัยที่ต้องพิจารณาอย่างละเอียดอยู่ 3 อย่างคือ

1. การสิ้นกิเลส หรือการดับกิเลสนิพพาน
2. ผลที่เกิดขึ้นเป็นความสงบปราศจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ภาวะที่ปราศจากความทุกข์ อันเกิดจากการสิ้นกิเลสนั่นเอง เป็นตัวนิพพาน
3. ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นที่ดับของกิเลสและเป็นสภาพที่มีอยู่นิรันดร์ เมื่อใครปฏิบัติถึงหรือลูถึง กิเลสของบุคคลนั้นก็ดับไป ธรรมชาติอันนี้ถูกจัดว่าเป็นนิพพาน หรือบางทีก็เรียกว่า “นิพพานธาตุ”

เราจะพบความแตกต่างระหว่างความหมายทั้ง 3 นัยนี้ได้โดยง่าย โดยพิจารณาไปในแง่ของเวลาคือ นิพพานอย่างที 1 คำนี้เป็นอาการนาม หมายถึงอาการที่กิเลสดับลงหรือสิ้นไป

จึงมีระยะเวลาชั่วขณะจิตเดียวหรือแวบเดียว ส่วนตัวนิพพานอย่างที 2 เป็นภาวะนามนาม หมายถึงความที่ความทุกข์ไม่มี มีผลเป็นความไม่ทุกข์อันนี้จะมีระยะยาวไปจนตลอดชีวิตของบุคคลผู้ถึงนิพพานนั้น ส่วนนิพพานอย่างที 3 นั้นคือว่า เป็นสภาพอนิรันดร์ ไม่มีเกิด ไม่มีดับ เรียกว่าเป็นสิ่งที่กล่าวไม่ได้ว่ามีอายุเท่าไร ท่านใช้คำว่า อชาตัง = ไม่เกิด, อฏตัง = ไม่เป็นอยู่, อมตัง = ไม่ตาย เป็นลักษณะของนิพพาน เพราะฉะนั้นจึงอยู่นอกเหนืออายุนิพพานธาตุโดยนัยที่กล่าวแล้วนี้เอง หมายถึงนิพพานที่กล่าวถึงในโลกุตตรธรรม 9

(พุทธทาสภิกขุ. 2534: 138-140)

จากความหมายของนิพพานข้างต้น จะเห็นได้ว่าความหมายของนิพพานเป็นไปในลักษณะเดียวกันคือ หมายถึงความดับกิเลส ทำให้เย็น ความหมายว่าดับกิเลส คือทำกิเลสที่เป็นเหมือนกองไฟให้ดับลงจนไม่มีเหลือ ส่วนทำให้เย็นนั้น หมายความว่า เมื่อดับกิเลสอันเป็นเหตุก่อทุกข์ได้แล้วก็เกิดความเย็นคือไม่เกิดความทุกข์

ในธาตุสูตร แสดงประเภทของนิพพาน หรือนิพพานธาตุไว้ 2 ประการคือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ

[222] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุหนึ่ง ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ 2 ประการนี้ 2 ประการเป็นไฉน คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ 1 อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ 1 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ชีณาสพอยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุลแล้ว มีสังโยชนในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ภิกษุนั้น ย่อมเสวยอารมณ์ทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ ยังเสวยสุขและทุกข์อยู่ เพราะความที่อินทรีย์ 5 เหล่าใดเป็นธรรมชาติไม่บอบสลาย อินทรีย์ 5 เหล่านั้นของเขายังตั้งอยู่นั้นเทียว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะ ของภิกษุนั้น นี้เราเรียกว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อนุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุลแล้ว มีสังโยชนในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ เวทนาทั้งปวงในอัตภาพนี้แหละของภิกษุนั้น เป็นธรรมชาติ อันกิเลสทั้งหลายมีต้นหาเป็นต้นให้ผลิตเพิลินมิได้แล้ว จักเย็น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่าอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ 2 ประการนี้แล

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543จ: 304)

จากพระสูตรนี้ ทำให้เห็นความแตกต่างของนิพพานทั้ง 2 ประการคือ สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึงนิพพานของพระชีณาสพผู้ดับกิเลสแล้ว แต่ยังมีชีวิตคือมีเบญจขันธ์อยู่สามารถรับรู้อารมณ์ได้ ส่วนอนุปาทิเสสนิพพาน คือการนิพพานของพระชีณาสพผู้ดับกิเลสแล้วและเบญจขันธ์ก็ดับแล้ว

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (2546: 241-260) กล่าวถึงภาวะของผู้บรรลุนิพพานว่ามี 3 ประการคือ ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะทางความประพฤติดีหรือการดำเนินชีวิต

1. ภาวะทางปัญญา ผู้บรรลุนิพพานมีลักษณะสำคัญพื้นฐานทางปัญญา คือ การมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง มีปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะคือความไม่เที่ยงความเป็นทุกข์และความไม่มีตัวตน รู้เท่าทันสมมุติบัญญัติ ไม่หลงไปตามรูปลักษณะภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงในทุกด้าน

2. ภาวะทางจิต ผู้บรรลุนิพพานมีลักษณะภาวะทางจิตที่สำคัญพื้นฐาน ได้แก่ ความเป็นอิสระ คือความหลุดพ้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญา กล่าวคือ เมื่อเห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันการปรุงแต่งแล้ว จิตจึงพ้นจากการครอบงำของกิเลส คือราคะ โทสะ โมหะ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว และความหลุดพ้นเป็นอิสระทำให้เกิดความไม่ยึดติดในสิ่งต่างๆ เปรียบได้กับใบไม้ที่ไม่ติดไม่เปียกน้ำและดอกบัวที่เกิดในเปือกตมสะอาดงามบริสุทธิ์ ไม่เปื้อนโคลน คือทำให้ไม่ยึดติดเริ่มตั้งแต่ไม่ติดในกาม ไม่ติดในบุญบาป ไม่ติดในอารมณ์ต่างๆ อันจะเป็นเหตุให้เกิดความหวังในอนาคต

3. ภาวะทางความประพฤติดีหรือการดำเนินชีวิต ผู้บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ดับกรรม หรือสิ้นกรรมแล้ว การกระทำตั้งแต่สิ้นกิเลสจึงไม่เป็นกรรม คำว่า ดับกรรม คือไม่กระทำการต่างๆ ตามการครอบงำหรือชักจูงของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ท่านทำการต่างๆ ด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งชัดตามเหตุผล ดังนั้น ท่านจึงมีปัญญาและกรุณาเป็นแรงจูงใจในการกระทำกิจสืบต่อไป เช่น การเทศนาสั่งสอน การดำเนินชีวิต และประพฤติดีตัวเป็นแบบอย่างในทางที่มีความสุข มีคุณธรรม และเป็นชีวิตที่ดีงาม

จากที่กล่าวมานี้ หลักธรรมเรื่องนิพพาน เป็นหลักธรรมสำคัญเป็นเป้าหมายสูงสุดของคำสอนในพุทธศาสนา คือความดับกิเลสอันเป็นเหตุก่อทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง จนเย็น คืออยู่ในภาวะที่ไม่มีความทุกข์ นิพพานตามนัยแห่งพระสูตรมี 2 ประการคือ

1. สอุปาทิเสสนิพพาน การดับกิเลสของผู้ที่ยังมีเบญจขันธ์
2. อนุปาทิเสสนิพพาน การดับกิเลสของผู้ไม่มีเบญจขันธ์เหลืออยู่

และลักษณะภาวะของผู้บรรลุนิพพานแล้ว มี 3 ประการคือ

1. ภาวะทางปัญญาที่รู้เท่าทันความเป็นจริง
2. ภาวะทางจิตอันเป็นผลมาจากภาวะทางปัญญา คือภาวะที่จิตหลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส จนเป็นจิตเกษมไม่มัวหมอง

3. ภาวะทางความประพฤติดีหรือการดำเนินชีวิต ผู้บรรลุนิพพานประพฤติดีสิ่งที่ดีงามต่างๆ ตามเหตุผล คือมีปัญญาและกรุณาเป็นเหตุกระตุ้นให้ทำ

ตามข้อมูลที่ค้นคว้ามาทั้งหมดข้างต้น ผู้วิจัยจะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาอรรถกถาธรรมบท เพื่อวิเคราะห์หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่สำคัญ 6 ประการคือ หลักธรรมเรื่องกรรม หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ หลักธรรมเรื่องอริยสัจ หลักธรรมเรื่องอัปปมาทธรรม และหลักธรรมเรื่องนิพพาน

2.3 กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีพุทธศาสนา

อรรถกถาธรรมบทเป็นวรรณคดีพุทธศาสนา นำเสนอหลักธรรมโดยใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงกลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณกรรมพุทธศาสนา 2 ประเด็นคือ ความหมายและความสำคัญของกลวิธีทางวรรณศิลป์ และกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมในวรรณคดีพุทธศาสนา เพื่อเป็นกรอบในการศึกษาทางอรรถกถาธรรมบทต่อไป

2.3.1 ความหมายและความสำคัญของกลวิธีทางวรรณศิลป์

“กลวิธี (technique) หมายถึง กรรมวิธีที่ทำให้ได้ผลเรียบร้อยงดงาม ซึ่งรวมทั้งฝีมือและความรู้ความชำนาญในวิธีทำ กลวิธีจะเป็นการอธิบายว่าทำ “อย่างไร” มากกว่าที่จะอธิบายว่าทำ “อะไร” กลวิธีเป็นการกระทำให้เกิดผลในเชิงถ้อยคำ เเชิงกลไกหรือขั้นตอน” (ราชบัณฑิตยสถาน. 2535: 430)

เสฐียรโกเศศ อธิบายคำว่า กลวิธี หรือ เทคนิค (technique) หมายถึง ฝีมือ ความรู้ ความชำนาญ และการรู้จักเลือกใช้เครื่องมือได้อย่างเหมาะสมในการทำงาน ดังนี้

เทคนิคเป็นคำภาษากรีก แปลว่าฝีมือ เป็นทำนองเดียวกับคำว่า art ในคำเดิมของภาษาละติน หรือศิลปะในภาษาสันสกฤต ซึ่งแปลว่าฝีมือเหมือนกันทั้ง 3 คำ คำว่าเทคนิคเมื่อนำมาใช้ในภาษาอังกฤษ มีความหมายขยายตัวออกไปคือหมายถึงกรรมวิธีที่ทำให้ได้ผลเรียบร้อยงดงาม เพราะฉะนั้น จึงรวมทั้งฝีมือและความรู้ความชำนาญในวิธีทำ จะยกสิ่งสามัญขึ้นมากล่าวเป็นตัวอย่างเช่น การสานกระบุงตะกร้า ถ้าสานขึ้นด้วยความรู้และมีฝีมืออย่างชำนาญ ก็เป็นทางเทคนิคของเรื่องสานกระบุงสานตะกร้า หรืออีกอย่างหนึ่ง เด็กเลี้ยงควายก็มีเทคนิคเรื่องเลี้ยงควายตอนควายไล่ควายของมัน คนอื่นเลี้ยงก็สู้มันไม่ได้ เพราะขาดความรู้ทางเทคนิคเลี้ยงควายอย่างนี้เป็นต้น

เมื่อกล่าวเฉพาะจิตรศิลป์ ยกตัวอย่างเพียงสองตัวอย่าง เช่น ขำพเจ้าแต่งหนังสือได้ดี เพราะมีความรู้ทางอักษรศาสตร์ เคยเห็นแบบอย่างหนังสือที่แต่งดีมาแล้วเป็นอันมาก กับทั้งมีความชำนาญการแต่ง นี่เป็นเทคนิคของทางวรรณคดี ขำพเจ้าวาดภาพได้งาม เพราะรู้จักเลือกสรรกระดาษ เครื่องมือวาดเขียน สี และผสมสีได้ดี และทั้งมีความรู้ทางหลักวิชาและมีฝีมือความชำนาญ เคยเห็นภาพที่งามๆ เป็นศิลปะมามาก เรื่องเหล่านี้ล้วนเป็นเทคนิคทางจิตรกรรม เพราะฉะนั้น การรู้จักเลือกหาเครื่องมือเครื่องใช้ตลอดจนวัตถุที่ทำ ก็รวมอยู่ในความหมายว่าเทคนิคด้วย เป็นความหมายที่กว้าง เมื่อยังไม่มีคำภาษาไทยที่เหมาะสม ท่านจึงใช้คำทับศัพท์คำเดิม

(เสฐียรโกเศศ. 2546: 79-80)

กุหลาบ มลลิกะมาส (2555: 116-122) กล่าวถึงกลวิธีที่ผู้แต่งนำมาใช้ทั่วไป 3 ประการคือ

1. กลวิธีเกี่ยวกับผู้เล่า คือ ผู้แต่งจะจงเล่าเรื่องตามทัศนะของใคร เพื่อความเข้มข้นและสมจริงของเรื่อง เช่น ผู้แต่งเป็นผู้เล่าเรื่องเองในฐานะผู้รู้แจ้ง ตัวละครเป็นผู้เล่าเรื่องหรือ

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับตนเอง ตัวละครที่อยู่ในเหตุการณ์หรือร่วมรู้เรื่องต่าง ๆ เป็นอย่างดีเป็นผู้เล่าเหตุการณ์ และบางเรื่องผู้แต่งเลือกผู้เล่าเรื่องหลายแบบผสมกัน

2. กลวิธีเกี่ยวกับการดำเนินเรื่อง วิธีการดำเนินเรื่องหรือเล่าเรื่อง เพื่อความตื่นเต้นชวนติดตาม เช่น การเล่าเรื่องตามลำดับปฏิทิน เรื่องเกิดก่อนเล่าก่อน เรื่องเกิดทีหลังเล่าทีหลังเป็นลำดับ การเล่าเรื่องย้อนต้น เรื่องอาจเปิดขึ้นในตอนใดของเรื่องก็ได้ แต่มีวิธีการเล่าย้อนต้นสลับไปมากับเรื่องในปัจจุบัน การเล่าเหตุการณ์เกิดต่างสถานที่สลับกันไปมา การจบอย่างประทับใจ คือเมื่ออ่านจบแล้วความคิดของผู้อ่านยังไม่จบตามและมักทำหายหรือเชิญชวนการอภิปรายต่อไปอยู่เสมอ

3. กลวิธีเกี่ยวกับการสร้างตัวละครในเรื่อง เนื่องจากตัวละครและเนื้อเรื่องเป็นสิ่งที่แยกจากกันไม่ได้ เพราะเรื่องที่แต่งขึ้นล้วนเป็นเรื่องของชีวิต การสร้างตัวละครจึงมีความสำคัญเท่ากับโครงเรื่อง เพราะโครงเรื่องคือชีวิต ตัวละครคือผู้แสดงบทบาทของชีวิต โดยทั่วไปแบ่งเป็น 2 ประเภทใหญ่คือ ประเภทที่ให้ความสำคัญแก่ตัวละคร เนื้อเรื่องดำเนินไปตามลักษณะนิสัยของตัวละคร ประเภทนี้ผู้อ่านจะสนใจติดตามความรู้สึกนึกคิดพฤติกรรมที่ดำเนินไปของตัวละคร และประเภทที่ให้ความสำคัญกับเนื้อเรื่อง ตัวละครมีบทบาทไปตามเนื้อหาของเรื่อง ทำให้ผู้อ่านจะติดตามเรื่องราวเหตุการณ์ตอนนั้นไปถึงไหน อะไรจะเกิดขึ้นมากกว่าสนใจตัวละคร นอกจากนี้ยังสามารถแบ่งกลวิธีการสร้างตัวละครได้อีก เช่น การใช้กลวิธีกระแสดิจประหวัด ทำให้เนื้อเรื่องกลมกลืนอย่างประสานเข้ากับความคิดของตัวละคร เป็นการแสดงเรื่องและลักษณะตัวละครดำเนินไปในโอกาสเดียวกัน เป็นการใช้ความคิดของตัวละครเป็นเนื้อเรื่อง กลวิธีในการสร้างตัวละครให้สมจริง กลวิธีในการสร้างตัวละครแบบเหนือจริง กลวิธีในการบรรยายตัวละครแบบร่างภาพคือวิธีบรรยายลักษณะและเรื่องต่างๆ เกี่ยวกับตัวละครอย่างละเอียด เป็นบทบรรยายให้รู้จักตัวละครอย่างชัดเจนเท่านั้น และกลวิธีในการบรรยายแบบแนะ เป็นวิธีการตรงกันข้ามกับการบรรยายแบบร่างภาพ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจ และรู้จักตัวละครได้เอง

กลวิธีการแต่ง คือกลวิธีเสนอเรื่องความคิดและจินตนาการให้น่าสนใจนี้ ทับศัพท์ภาษาอังกฤษว่าเทคนิค (Technique) เป็นการประกอบรูปแบบให้เกิดความเหมาะสม (رينฤทัย สัจพันธ์. 2555: 16) เพื่อให้ผู้อ่านสามารถเข้าถึงงานแต่งอย่างละเอียดลึกซึ้งและซาบซึ้งยิ่งขึ้น ดังที่เสฐียรโกเศศ ได้อธิบายความสำคัญของเทคนิคว่าเป็นกลวิธีหรืออุปายในการแสดงศิลปะ ความสำคัญของเทคนิคอยู่ที่ทำหน้าที่เป็นอุปายแสดงศิลปะคือเรื่องนี่ที่เป็นอารมณ์สะท้อนใจที่เป็นนามธรรมให้ปรากฏออกมาเป็นรูปธรรม และสะท้อนอารมณ์ของผู้อ่าน

ศิลปะเป็นเรื่องอารมณ์สะท้อนใจ จึงเป็นนามธรรม เห็นไม่ได้ยินไม่ได้ เพราะเป็นเรื่องของความรู้สึก ต้องใช้ความรู้ทางเทคนิคถอดเอาความรู้สึกนั้นออก ให้ปรากฏเป็นรูปธรรมเสียก่อน จึงจะเห็นได้ยินได้ว่าเป็นศิลปะหรือไม่ ถ้ารูปที่ใช้เทคนิคถอดออก เป็นรูปมีลักษณะงดงามสมอารมณ์คนอ่าน คนดู คนฟัง สิ่งที่ถูกถอดออกมานั้น ท่านเรียกว่าศิลปกรรม (works of arts) ถ้ากล่าวเป็นเอกเทศเฉพาะวรรณคดี ก็เรียกว่าวรรณศิลป์ เพราะฉะนั้นศิลปะจึงเป็นเรื่องนี่ที่เป็นอารมณ์สะท้อนใจ เทคนิคเป็นอุปายที่ทำ หรือแสดงความรู้สึกนั้น ให้ปรากฏออกมา

ภายนอกใจเป็นรูปขึ้น และเป็นที่สบอารมณ์ผู้ดูผู้ฟังด้วย จึงจะเป็นศิลปกรรมขึ้นได้ เหตุนี้ ศิลปะกับเทคนิค แม้มีลักษณะเป็นคนละอย่าง แต่แยกกันไม่ได้เด็ดขาด

ถ้าข้าพเจ้ามีความรู้ทางเทคนิคสูง แต่ขาดความสามารถทางศิลปะ คือขาดความนึกเป็น อารมณ์สะท้อนใจ เมื่อข้าพเจ้าแต่งเป็นหนังสือขึ้น แม้แต่งได้ดีด้วยความรู้และมีมือความ ชำนาญ รู้จักหลักของการแต่ง รู้จักเลือกถ้อยคำและเรียบเรียงเป็นหนังสือได้อย่างดีถึงขนาด แต่หนังสือที่ข้าพเจ้าแต่งขึ้น อาจไม่เร้าใจคนอ่าน ไม่ทำให้คนอ่านเกิดความรู้สึกเห็นหรือเป็น อารมณ์สะท้อนใจ นี่เป็นเพราะขาดศิลปะที่แท้จริง เพราะมีแต่เทคนิคอย่างเดียว ถ้าสมมติว่า คนหนึ่งมีความรู้เทคนิคทางแต่งหนังสือน้อยกว่าข้าพเจ้า แต่หนังสือที่เขาแต่งทำให้ผู้อ่านเกิด ความรู้สึกเป็นอารมณ์สะท้อนใจ หนังสือนั้นก็ป็นวรรณคดีมีศิลปะ แต่บกพร่องทางเทคนิค หรือยังอ่อนหัดอยู่ หากใช้ผู้นั้นบกพร่องทางศิลปะไม่ ถ้าเทียบกับวิชาทางวิทยาศาสตร์ ศิลปะก็ เป็นทำนองทฤษฎีและเทคนิคเป็นทำนองปฏิบัติ

(เสฐียรโกเศศ. 2546: 80-81)

ข้อความนี้แสดงให้เห็นความสำคัญของกลวิธี ในฐานะเป็นสื่อในการนำเสนอสารของผู้แต่ง ไปยังผู้อ่าน เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจสารอย่างเป็นรูปธรรมและเพื่อให้เกิดอารมณ์สะท้อนใจ หากผู้แต่ง ขาดกลวิธีการนำเสนอที่ดี งานแต่งจะไม่สามารถแสดงสารของผู้แต่งได้อย่างชัดเจน และขาดความ น่าสนใจ

คำว่า “วรรณศิลป์” นี้ ในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554 อธิบาย ความหมายว่า “วรรณศิลป์ น. ศิลปะในการประพันธ์หนังสือ เช่น ลิลิตพระลอเป็นวรรณคดีที่มี วรรณศิลป์สูงส่ง, ศิลปะทางวรรณกรรม เช่น นักวรรณศิลป์; วรรณกรรมที่ถึงขั้นเป็นวรรณคดี, หนังสือที่ได้รับยกย่องว่าแต่งดี” (ราชบัณฑิตยสถาน. 2556: 1100) และในพจนานุกรมศัพท์ วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน อธิบายความหมายวรรณศิลป์ ว่าคือศิลปะของการ ประพันธ์ เป็นองค์ประกอบสำคัญที่บ่งชี้ความเป็นวรรณคดี และกล่าวถึงหลักของวรรณศิลป์ไว้ 6 ประการ ดังนี้

วรรณศิลป์

ศิลปะของการประพันธ์ คำว่า วรรณศิลป์ ปรากฏใช้เป็นครั้งแรกในพระราชบัญญัติ ราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2465 แปลว่า หนังสือที่มีศิลป์ หรือศิลปะในวรรณคดี หรือ วรรณกรรม วรรณศิลป์เป็นคุณสมบัติที่บ่งชี้ความเป็นวรรณคดี นั่นคือ หากงานประพันธ์นั้นมี คุณสมบัติทางวรรณศิลป์ย่อมได้รับยกย่องว่าเป็นวรรณคดี หลักวรรณศิลป์จึงเป็นหลักที่ใช้ ในการประเมินคุณค่าวรรณคดีด้วย พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปพงศ์ประพันธ์ ได้กล่าวสรุปหลักของวรรณศิลป์ไว้ 6 ประการ ในหนังสือวิทยาวรรณกรรม ดังนี้

1. วรรณศิลป์เป็นศิลปะการถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดของผู้ประพันธ์ให้แก่ผู้อ่าน ผู้ชมโดยไม่มุ่งหวังประโยชน์อย่างอื่น นอกจากการถ่ายทอดความชัดเจนเท่านั้น

2. วรรณศิลป์ไม่เพียงแสดงสิ่งที่เกิดขึ้น หรือแสดงความรู้สึกซึ่งได้รับจากสิ่งที่เกิดขึ้นเท่านั้น แต่จะต้องแสดงทั้งสิ่งที่เกิดขึ้นและความรู้สึกซึ่งได้รับจากสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นพร้อมกันไปด้วย และการแสดงที่วุ่นวายนี้ต้องทำให้ผู้อ่านผู้ชมกินใจ จึงจะถือว่าสมบูรณ์

3. ภาษาที่เป็นวรรณศิลป์ต้องมีลักษณะของการแต่งภาพให้เกิดจินตนาการ

4. เพื่อให้ผู้อ่านผู้ชมมีจินตนาการเห็นภาพอย่างละเอียดลออที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ วรรณคดีย่อมใช้ประโยชน์จากภาษาและถ้อยคำในทุกทางทั้งความหมายและทั้งเสียงเพื่อทำให้จับใจผู้อ่าน

5. วรรณคดีที่มีวรรณศิลป์จะต้องแสดงเอกภาพ สาระทุกส่วนรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

6. วรรณคดีที่มีวรรณศิลป์จะต้องมีสัมพันธภาพอย่างสนิท ทุกส่วนมีความสัมพันธ์ต่อกัน ไม่มีส่วนใดแต่งไว้โดยบังเอิญ ไม่มีอะไรที่ไม่เกี่ยวข้องกันกับส่วนอื่น

(ราชบัณฑิตยสถาน. 2552: 461)

จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า วรรณศิลป์ เป็นหลักสำคัญในการสร้างสรรค์งานแต่งหนังสือ และทำให้หนังสือที่แต่งนั้นมีลักษณะเป็นวรรณคดี รื่นฤทัย สัจพันธ์ (2555: 6-17) ได้อธิบายองค์ประกอบของวรรณศิลป์ 6 ประการไว้ดังนี้

1) อารมณ์สะท้อนใจ คืออารมณ์สะท้อนใจอันเป็นเหตุหรือแรงบันดาลใจให้ผู้เขียนสร้างงาน เช่น อารมณ์ปิติในวีรกรรมความกล้าหาญของนักรบ อารมณ์เศร้าเพราะความพลัดพรากจากคนรัก

2) ความนึกคิดและจินตนาการ คือความนึกคิดและจินตนาการอันเกิดจากอารมณ์สะท้อนใจ เกิดและสร้างเป็นภาพขึ้นในใจ โดยจินตนาการของผู้เขียนอาจถ่ายทอดได้หลายลักษณะ เช่น จินตนาการที่ตรงไปตรงมา ตามภาพที่ผู้เขียนบรรยาย จินตนาการที่ซับซ้อน เกิดจากตีความโวหารความเปรียบหรือสัญลักษณ์ เป็นต้น

3) การแสดงออก เป็นการนำความนึกคิดและจินตนาการที่เกิดจากอารมณ์สะท้อนใจนั้นมาแสดงออกโดยใช้ภาษาเป็นเครื่องมือ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจ รู้สึกถึงอารมณ์ และเกิดความหยั่งเห็นลึกซึ้งในสภาวะต่างๆ การแสดงออกของผู้เขียนทำได้หลายอย่าง เช่น บรรยายให้เห็นภาพหรือรู้สึกไปตามตัวอักษร บรรยายให้รู้สึกถึงความเคลื่อนไหวของอารมณ์ การแสดงออกที่เผยสิ่งที่ซ่อนเร้นอยู่ คือการแสดงออกที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจสาระสำคัญของเนื้อความที่ผู้เขียนไม่ได้บอกไว้ตรงๆ

4) ท่วงทำนองการแต่ง (Style) คือท่วงทำนองการเขียนที่เป็นลักษณะเฉพาะของผู้เขียนเอง

5) กลวิธีการแต่ง หรือ เทคนิค คือกลวิธีที่ผู้เขียนนำมาใช้ในการถ่ายทอดความนึกคิด จินตนาการ หรืออารมณ์สะท้อนใจ

6) องค์ประกอบ คือส่วนที่สร้างความสมดุลให้จุดเด่นและรายละเอียดปลีกย่อยให้ประสานกันได้อย่างสมบูรณ์ขึ้น

กลวิธีทางวรรณศิลป์นี้ เป็นคุณสมบัติสำคัญอย่างยิ่งในการทำให้เรื่องมีคุณค่าในทางวรรณคดี เป็นความสามารถและฝีมือของผู้แต่งในการสร้างสรรค์งาน

ในการประเมินค่างานเขียนที่มีคุณค่าควรยกย่องเป็นวรรณคดีนั้น กลวิธีทางวรรณศิลป์เป็นข้อสำคัญยิ่ง ได้แก่การใช้ภาษาที่สละสลวย มีประสิทธิภาพ สามารถสร้างอารมณ์สะท้อนใจก่อให้เกิดความรู้สึกร่วมแก่ผู้อ่านงาน กลวิธีทางภาษาวรรณศิลป์จึงเป็นเครื่องมือสื่อ “สาร” อันเป็นหัวใจของงานได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ ผู้แต่งที่มีความคิดหรือสารที่ดีมีคุณค่าที่จะสื่อในงาน ถ้าไม่สามารถสร้างวรรณศิลป์ในงานได้ งานเขียนจะไม่สมบูรณ์ ขาดพลังในการสื่ออารมณ์และความรู้สึก กลวิธีของการสร้างอารมณ์ความรู้สึกนั้น เกิดจากการพรรณนารายละเอียดอย่างประณีตพิสดาร หรือการใช้สัญลักษณ์กล่าวแทนความคิด ความรู้สึก หรือความหมายที่ไม่สามารถอธิบายอย่างประณีตลึกซึ้งได้จากภาษาปกติ (สุจิตรา จงสถิตยวัฒนา. 2549: 1-2)

จากคำกล่าวมาข้างต้นนั้น กลวิธีทางวรรณศิลป์ หมายถึงศิลปะในการประพันธ์วรรณกรรม เพื่อถ่ายทอดสาระสำคัญของผู้เขียนสู่ผู้อ่าน เป็นการสร้างสรรค์ของผู้เขียน เช่น ความเปรียบเทียบ การเล่าเรื่อง การดำเนินเรื่อง ฉาก และตัวละคร มีความสำคัญในฐานะเป็นเครื่องมือทำให้วรรณกรรมมีพลังในการสื่อสาร ทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกคล้อยตาม เกิดจินตนาการ และเกิดอารมณ์สะท้อนใจ

2.3.2 กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมในวรรณคดีพุทธศาสนา

อรรถกถาธรรมบท เป็นวรรณคดีพุทธศาสนาที่นำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาโดยใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ เพื่อเป็นกรอบในการศึกษา ผู้วิจัยจะกล่าวถึงกลวิธีการนำเสนอที่พบมากในการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนา 5 ประการ ได้แก่ ความเปรียบเทียบ ตัวละคร ฉาก การเล่าเรื่องแบบนิทานซ้อนนิทาน และการปูจนา-วิสันา

2.3.2.1 ความเปรียบเทียบ

ดวงมน จิตรจันงค์ อธิบายความหมายความเปรียบเทียบว่า หมายถึงลักษณะต่างๆ ที่ผู้แต่งหนังสือจงใจสร้างให้ผิดแผกจากโครงสร้าง ความหมาย หรือการเรียงลำดับของภาษาโดยปกติ เพื่อให้เกิดพลังการแสดงออก และให้เกิดผลกระทบต่อการสร้างจินตภาพ ความเปรียบเทียบที่ปรากฏมากในภาษาไทยมี 5 ประเภทคือ บุคลาธิษฐาน ความเปรียบเทียบประชด ความเปรียบเทียบแสดงแนวเทียบ ความเปรียบเทียบอิงแนวเทียบ และความเปรียบเทียบเกินจริง (ดวงมน จิตรจันงค์. 2536: 113-129) มีรายละเอียดดังนี้

1. บุคลาธิษฐาน (Personification) คือความเปรียบเทียบที่พรรณนาให้สัตว์ ความคิดนามธรรม หรือวัตถุแสดงลักษณะด้านรูปลักษณะ นิสัย ความรู้สึก หรือพฤติกรรมต่างๆ อย่างเป็นบุคคล

2. ความเปรียบประชด (Irony) คือความเปรียบที่มุ่งเน้นที่จะสื่อความหมายที่ตรงกันข้ามกับความหมายของคำที่ใช้ เช่นใช้คำที่มีความหมายโดยปกติในทางขึ้นชมยกย่องมาแสดงการติเตียนเหยียดหยาม หรือในทางกลับกัน อาจใช้คำที่ปกติเป็นคำตำหนิ มาแสดงการชมเชย

3. ความเปรียบแสดงแนวเทียบ (Simile) คือความเปรียบที่ต้องการอธิบายลักษณะของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรม โดยนำไปเทียบกับอีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งมักเป็นรูปธรรมที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว สิ่งที่น่ามาเทียบกันเป็นสิ่งที่เห็นได้ว่ามีส่วนพ้องต้องกันอยู่ ผู้อ่านจึงจำเป็นต้องพิจารณาว่าผู้ประพันธ์ต้องการเน้นลักษณะใดในการแสดงแนวเทียบนั้น

4. ความเปรียบอิงแนวเทียบ (Metaphor) คือความเปรียบแสดงลักษณะของสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยกล่าวถึงอีกสิ่งหนึ่งแทน เพื่ออิงความหมายจากสิ่งนั้นให้โยงไปยังสิ่งที่ประสงค์จะอธิบาย

5. ความเปรียบเกินจริง (Hyperbole) คือความเปรียบที่แสดงความเกินจริงอย่างตั้งใจ เพื่อสื่อความหมายเกินกว่าความหมายตรงตามตัวอักษร เพราะบางครั้ง ความรู้สึกนึกคิดซึ่งเป็นนามธรรมเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องแสดงออกด้วยถ้อยคำที่มีความหมายเกินจริง จึงจะมีน้ำหนักเทียบเท่ากับที่ปรากฏจริง ๆ ในจินตภาพได้

สุจิตรา จงสถิตยัวัฒนา กล่าวว่าความเปรียบที่เกิดจากการเปรียบเทียบโดยการใช้คำหรือกลุ่มคำ เพื่อให้เกิดภาพที่แจ่มชัดลึกซึ้งขึ้นในใจผู้อ่าน สามารถสื่อให้เห็นภาพได้ เรียกว่าภาพพจน์ (Figure of speech) (สุจิตรา จงสถิตยัวัฒนา. 2549: 37) **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม: ภาพพจน์ โวหาร และกลการประพันธ์** ได้ให้ความหมายว่าภาพพจน์ หมายถึง สำนวนภาษารูปแบบหนึ่งที่เกิดจากการเรียบเรียงถ้อยคำด้วยวิธีการต่าง ๆ ให้ผิดแผกไปจากการเรียงลำดับคำหรือความหมายของคำตามปกติ เพื่อให้เกิดภาพ หรือให้มีความหมายพิเศษ แบ่งได้อย่างกว้าง ๆ เป็น 2 ชนิด (ราชบัณฑิตยสถาน. 2539: 357-359) ดังนี้

1. ภาพพจน์วาทศิลป์ (Rhetorical figure) เป็นการเรียบเรียงถ้อยคำที่ผิดแผกไปจากการใช้ภาษาตามปกติ โดยไม่เปลี่ยนแปลงความหมายของคำ เช่น การพูดถึงสิ่งที่เป็นนามธรรมหรือสิ่งที่พูดไม่ได้ ดุจเป็นบุคคล เพื่อให้เกิดผลทางอารมณ์

2. ภาพพจน์เปรียบเทียบ (Trope) เป็นการสร้างถ้อยคำเพื่อให้เกิดภาพ โดยมีการเปลี่ยนแปลงความหมายพื้นฐานของคำ

ดังนั้น ภาพพจน์จึงเป็นความเปรียบ เพราะเป็นกระบวนการใช้คำหรือกลุ่มคำอย่างแยบคายเพื่ออธิบายให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านเกิดความเข้าใจจนเกิดภาพขึ้นในใจ

ผู้วิจัยพบว่า ความเปรียบเป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์สำคัญประการหนึ่งในการศึกษาวรรณคดีพุทธศาสนา ดังจะพบว่ามิงงานวิจัยหลายเรื่องที่ศึกษาความเปรียบในคัมภีร์สำคัญทางพุทธศาสนา เช่น ขนิษฐา รัตวินิช (2546) ศึกษาความเปรียบในปัญญาสาขดกฉบับล้านนา ได้อธิบายความเปรียบว่า เป็นเครื่องมือในการใช้ภาษาสำหรับอธิบายความหมายสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน คือเป็นภาษาถ้อยคำที่ทำให้เกิดคำหรือข้อความที่สื่อความหมาย

อารมณ์ และสร้างภาพพจน์อย่างชัดเจนและเหมาะสม ด้วยการเปรียบเทียบสิ่ง 2 สิ่งที่มีคุณสมบัติร่วมกันหรือต่างกัน ทำให้เกิดการขยายความออกไปจากความหมายเดิมของคำ และเป็นการให้ภาพพจน์ใหม่ ด้วยการใช้คำที่มีและรู้จักมาก่อนแล้วในภาษา ความเปรียบประกอบด้วยองค์ประกอบที่เป็นพื้นฐานทางความหมาย 2 อย่างคือ สิ่งที่ถูกเปรียบ หมายถึงคำความคิดหรือสิ่งที่เราต้องการนำมาเสนอ หรือเปรียบเทียบ และแบบเปรียบ หมายถึงสิ่งที่สื่อให้เห็นความคิด หรือสิ่งที่นำมาเป็นแบบของการเปรียบเทียบ และได้สรุปภาพพจน์ที่เกิดในโครงสร้างของความเปรียบ 4 ชนิดคือ

1. ภาพพจน์อุปมา คือความเปรียบที่มีโครงสร้างโดยมีคำเชื่อมแสดงการเปรียบเทียบ เช่น ดุจ ดุจจะดั่ง เป็นดั่ง เป็นประดุจจะดั่ง ฯลฯ ความหมายหลักในแบบเปรียบจะต้องกล่าวถึงสิ่งที่อยู่ในสามัญสำนึกของบุคคลทั่วไป เป็นสิ่งที่อยู่รอบตัว ทั้งที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม ไม่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่ในมโนสำนึก ในจินตนาการ หรือสิ่งที่เกินจริง เช่นกล่าวถึงมนุษย์ สัตว์ สิ่งของเครื่องใช้ สสาร สถานที่ และธรรมชาติ เป็นต้น

2. ภาพพจน์แบบอุปลักษณ์ คือความเปรียบที่ปรากฏคำแสดงการเปรียบเทียบคำว่า “เป็น” เป็นการกล่าวสิ่งหนึ่งให้เป็นอีกสิ่งหนึ่ง โดยแบบเปรียบและสิ่งที่ถูกเปรียบจะมีคุณลักษณะเหมือนกันหรือต่างกัน

3. ภาพพจน์แบบอริพจน์ คือความเปรียบที่แสดงความหมายของสิ่งที่ถูกเปรียบ หรือแบบเปรียบสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกินจริง เพื่อต้องการเน้นความรู้สึก อาจเป็นสิ่งที่มีความหมายมากกว่า มีความยิ่งใหญ่กว่า ดียิ่งกว่า หรือพิเศษกว่ามนุษย์ทั่วไป เป็นสิ่งที่อยู่ในมโนสำนึก ในจินตนาการของผู้แต่ง เช่น เทวดา สวรรค์ พระอินทร์ และปรากฏการณ์ที่สำคัญเหนือธรรมชาติ เป็นต้น

4. ภาพพจน์แบบสัญลักษณ์ คือความเปรียบที่กล่าวถึงสิ่งที่ถูกเปรียบ ซึ่งปกติมีความหมายอย่างหนึ่ง แต่ให้ความหมายเป็นอีกอย่างหนึ่ง และได้อธิบายความหมายที่เป็นจริงไว้ในส่วนของแบบเปรียบ และความหมายของสิ่งที่ถูกเปรียบและแบบเปรียบ มีลักษณะที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง โดยสิ่งที่กล่าวนั้นอยู่ในสามัญสำนึกของบุคคลทั่วไป เป็นสิ่งที่อยู่รอบตัว ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม เช่น มนุษย์ สัตว์ สิ่งของเครื่องใช้ สสาร สถานที่ และธรรมชาติ ไม่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่ในมโนสำนึก ในจินตนาการ หรือสิ่งที่เกินจริง

อรรถกถาชาดกเป็นคัมภีร์สำคัญทางพุทธศาสนา มีการศึกษาวิจัยหลากหลายมุมมอง มุมมองหนึ่งที่ใช้เป็นกรอบแนวคิดในการศึกษาคือความเปรียบ ดังที่ สุภักดิ์ มหาวรากร (2552) ได้ศึกษาความเปรียบเกี่ยวกับน้ำกับมรรคาสู่นิพพานในอรรถกถาชาดก โดยแสดงให้เห็นว่าความเปรียบเป็นเครื่องมือสำคัญที่ถ่ายทอดแนวคิดสูงสุดทางพุทธศาสนา คือ นิพพาน ผลการวิจัยพบว่า ลักษณะความเปรียบเกี่ยวกับน้ำในอรรถกถาชาดก มี 2 ประการได้แก่ ความเปรียบเกี่ยวกับน้ำทางตรงและทางอ้อม ความเปรียบเกี่ยวกับน้ำทางตรง 7 กลุ่มคือ น้ำ บ่อน้ำ สระโบกขรณี ห้วงน้ำ ทะเล และมหาสมุทร ทั้งหมดแสดงความหมายของน้ำโดยตรง หมายถึงพระธรรม กิเลส และสังสารวัฏ ส่วนความเปรียบเกี่ยวกับน้ำทางอ้อมมี 2 ประการคือ การแสดงคุณสมบัติของน้ำโดยตรงคือ ความเย็น ความสะอาดบริสุทธิ์ และความบริบูรณ์ และการแสดงความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับน้ำ

คือ ไฟและฝน ความเปรียบทั้ง 2 ประการมีลักษณะความหมายที่สัมพันธ์สอดคล้องกันเป็นอย่างดี ความเปรียบเหล่านี้แสดงแนวทางการประพจน์ธรรมตามหลักบุญกิริยาวัตถุ 3 ได้แก่ การบำเพ็ญทาน การรักษาศีล และการบำเพ็ญสมาธิ ส่วนการแสดงธรรมเพื่อนำไปสู่นิพพานในอรรถกถาชาดก มีลักษณะเช่นเดียวกับอนุปปกัปปิกถา คือการเทศนาตามลำดับความสำคัญจากง่ายไปหายาก ได้แก่ การพรรณนาทาน ศีล สวรรค์ โทษของกาม และอานิสงส์การออกจากกามตามลำดับ อรรถกถาชาดกแสดงให้เห็นว่าทานเป็นธรรมขั้นต้นที่นำไปสู่การรักษาศีล ซึ่งเป็นเครื่องชำระมนุษย์ให้สะอาดบริสุทธิ์ ผลของทานและศีลทำให้ชีวิตเป็นสุขและได้เสวยสวรรค์สมบัติ ทั้งยังแสดงโทษของกามและอานิสงส์การออกจากกาม เกิดปัญญาดับกิเลสอันเป็นมรรคาสู่นิพพาน ในฐานะกลวิธีทางวรรณศิลป์ อรรถกถาชาดกเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาที่สื่อแนวคิดอุดมคติสูงสุดของพุทธศาสนา ด้วยความเปรียบเกี่ยวกับน้ำที่มีความประณีตและโดดเด่นในการนำเสนอแนวคิดสำคัญของเรื่อง ทำให้เข้าใจแนวทางสู่นิพพาน โดยแสดงแนวทางการประพจน์ธรรมจากง่ายไปสู่ยาก สอดคล้องกับเนื้อหาที่แสดงพระจริยาวัตรของพระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อโพธิญาณจนได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การใช้อุปมาซึ่งเป็นความเปรียบลักษณะหนึ่งเพื่อศึกษาวรรณคดีพุทธศาสนาเป็นวิธีการหนึ่งที่มักนำมาศึกษา เช่น พระมหาวิสิษฐ์ ปญญาวฑฺฒโน (ภุชวี) (2545) ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาภพในมิลินทปัญหา มุ่งศึกษากำเนิดและพัฒนาการของมิลินทปัญหา ชีวประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ และวิเคราะห์อุปมาภพในมิลินทปัญหา ผู้วิจัยเสนอว่า ลักษณะเด่นของคัมภีร์มิลินทปัญหา คือการใช้อุปมา-อุปไมย พระนาคเสนนำแนวของการอุปมาของพระพุทธเจ้ามาใช้ในการตอบปัญหา คือยกสภาวะแวดล้อมใกล้เคียงมาเปรียบเทียบกับปัญหาที่ไม่ชัดเจนให้เกิดความชัดเจน และเปรียบเทียบสิ่งที่เป็นนามธรรมเป็นรูปธรรมได้อย่างชัดเจน เนื้อหาของอุปมา-อุปไมยในคัมภีร์มิลินทปัญหาแบ่งเป็น 4 กลุ่ม คือ 1. อุปมา-อุปไมยเกี่ยวกับลักษณะแห่งธรรมทั่วไป 2. อุปมา-อุปไมยเกี่ยวกับปัญหาเงื่อนไขเดียว 3. ปัญหาอุปมา-อุปไมย เกี่ยวกับปัญหา 2 เงื่อนไข และ 4. อุปมา-อุปไมย เกี่ยวกับลักษณะพระโยคาวจรผู้ปฏิบัติกับสิ่งต่างๆ ที่เป็นรูปธรรมทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ความสำคัญของอุปมาอีกประการหนึ่ง คือช่วยทำให้ข้อความนั้นเกิดความไพเราะ เป็นที่ประทับใจของผู้ได้ฟังหรืออ่าน ผลการศึกษาผู้วิจัยพบอุปมาภพมากที่สุดในโอปัมมกถา มี 7 วรรค มีปัญหา 67 ข้อ ที่พบน้อยที่สุดคือ อนุमानปัญหากถนัต มีปัญหาอยู่ 2 ข้อเท่านั้น

ผลการวิจัยดังกล่าว สอดคล้องกับผลการวิจัยเรื่องการศึกษาวิเคราะห์อุปมาอุปไมยในพระธรรมบท (พระมหาอุตร เกตุทอง. 2547) มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์อุปมาอุปไมยในคัมภีร์ธรรมบทและสำนวนไทย ผลการศึกษาพบว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้อุปมาอุปไมยเพื่ออธิบายสิ่งที่เข้าใจยากให้ปรากฏความหมายที่เด่นชัดและเข้าใจง่าย อุปมาอุปไมยในคัมภีร์ธรรมบท มี 2 ลักษณะ คือ เปรียบเทียบสิ่งที่เป็นนามธรรมด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม และเปรียบเทียบสิ่งที่เป็นรูปธรรมด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม ลักษณะที่พบมากคือลักษณะแรก และผลการวิจัยยังพบว่า อุปมาอุปไมยในอรรถกถาธรรมบทมีอิทธิพลต่อคนไทย คือคนไทยนำมาปรับใช้เป็นสำนวนไทย สุภาษิต และคำพังเพย เพราะอุปมาอุปไมยมีความชัดเจนและมีหลักธรรมที่ควรนำไปปฏิบัติได้

มีผู้ศึกษาความเปรียบเทียบอุปมาโวหาร เช่น พระมหาภรรตการ วิสุทฺโธ (มาษิมล) (2545) ศึกษาพุทธวิธีในการสอนแบบอุปมาโวหารในอรรถกถาธรรมบท มุ่งศึกษาอุปมาโวหารที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทและผลจากการสอนด้วยอุปมาโวหาร พบว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้อุปมาโวหาร 3 ลักษณะคือ ใช้อุปมาตามข้อเท็จจริงตามความรู้เดิม เช่น เปรียบความองอาจกับราชสีห์ ใช้ลักษณะที่คล้ายคลึงกับคำอุปมาเปรียบเทียบ เช่น เปรียบคนที่ถูกอบรมดีเหมือนม้าที่ฝึกดี และใช้อุปมาเด่นชัด กระชับความ เช่นอุปมาคนรักชีวิตให้หลีกเลี่ยงยาพิษ เหมือนพ่อค้าพยายามหลีกเลี่ยงหนทางที่มีโจร และปรากฏอุปมาโวหาร 4 รูปแบบคือ อุปมารูปธรรมกับรูปธรรม อุปมาโดยกล่าวรูปธรรมก่อนนามธรรม อุปมาโดยการกล่าวนามธรรมก่อนรูปธรรม และอุปมานามธรรมกับนามธรรม พบคำอุปมาใน 2 ลักษณะคือ คำสอนอุปมาที่เกี่ยวกับสัตว์มีทั้งหมด 16 ชนิด และคำสอนอุปมาปกิณกะ คืออุปมาทั่วไปที่พบในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาอื่นๆ และผู้วิจัยได้สรุปประโยชน์จากการศึกษาอุปมาโวหาร 3 ด้านคือ 1. ด้านผลการแสดงธรรม แบ่งเป็น 3 คือ ผลระดับโลกีย์ ผลระดับโลกุตตระ และไม่ปรากฏผล 2. ด้านการดำรงชีวิต สะท้อนวิถีชีวิตคนในสมัยพุทธกาล 3. ด้านการนำคำสอนแบบอุปมาโวหาร ไปประยุกต์ใช้จริง

กล่าวโดยสรุป ความเปรียบเทียบ เป็นการใช้ภาษาอย่างมีศิลปะ โดยเรียบเรียงถ้อยคำให้มีความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นพิเศษแตกต่างจากความหมายเดิม การใช้ถ้อยคำดังกล่าวนี้ ทำให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพ อารมณ์ หรือความรู้สึกบางอย่างที่ชัดเจนขึ้นยิ่งกว่าการใช้ถ้อยคำธรรมดา โดยความเปรียบเทียบประกอบด้วยสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ คือสิ่งที่ต้องการอธิบาย และแบบเปรียบเทียบ คือสิ่งที่นำมาอธิบายความสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ

2.3.2.2 ตัวละคร

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายตัวละครและประเภทของตัวละครไว้ดังต่อไปนี้

ตัวละคร บุคคลที่นักเขียนบทละคร นวนิยาย หรือเรื่องสั้นสร้างขึ้นในงานวรรณกรรม เพื่อให้บทบาทและลักษณะนิสัยตามที่ผู้เขียนต้องการ ตัวละครเป็นองค์ประกอบที่สำคัญองค์ประกอบหนึ่งของงานแต่งทั้งนี้เพราะคำพูด การกระทำ และความคิดของตัวละครเป็นปัจจัยสำคัญในการเดินเรื่องของผู้แต่ง การสร้างตัวละครจึงเป็นพื้นฐานของนักเขียน

ในงานวรรณกรรมส่วนใหญ่ จะมีตัวละครที่แบ่งได้ตามบทบาทและประเภทดังต่อไปนี้ ตัวละครหลัก หรือตัวละครนำ ได้แก่ พระเอก นางเอก ตัวเอก ตัวเอกปฏิบัติ ผู้ร้ายปฏิบัติ ส่วนตัวละครรอง ได้แก่ เพื่อนคู่ใจ ตัวละครที่ส่งบทให้ตัวเอกเด่นขึ้น

(ราชบัณฑิตยสถาน. 2552: 211)

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ตัวละครในเรื่องเล่า มีความจำเป็นต่อการดำเนินเรื่อง เพราะตัวละครเป็นผู้ที่สร้างบทบาทให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์ร่วมไปกับเรื่อง ดังนั้นตัวละครที่ดีจึงควรมีความ

สมจริงเหมือนคนทั่วไป ดังที่ รัชฎา สัมพันธ์านนท์ (2539: 179-180) กล่าวถึงลักษณะตัวละครที่ดี 4 ประการดังนี้

1. ตัวละครจะต้องมีลักษณะที่มีชีวิตชีวาเหมือนบุคคลจริงๆ
2. ตัวละครทุกตัวมีความจำเป็นแก่เรื่อง คือถ้าตัดตัวละครตัวใดตัวหนึ่งออกไปจะทำให้เสียรสของอารมณ์ หรือเสียเรื่อง
3. การกระทำหรือพฤติกรรมต่างๆ ของตัวละครต้องมีเหตุผลรองรับ สามารถทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่าการกระทำของตัวละครเป็นจริง เหมือนชีวิตจริง สอดคล้องกับบุคลิกลักษณะของตัวละคร
4. ตัวละครต้องมีลักษณะบุคลิกที่คงเส้นคงวา แต่ก็อาจเปลี่ยนได้โดยมีเหตุผลจูงใจที่ชัดเจน

ลักษณะของตัวละครแต่ละตัวเกิดจากการสร้างตัวละครด้วยวิธีการต่างๆ ดังที่ วิภา กงกะนันทน์. (2533: 94-101) ได้กล่าวถึงวิธีการสร้างตัวละคร 4 แบบคือ

1. ผู้เขียนเป็นผู้บรรยายหรืออธิบายบุคลิกภาพทั้งหมด คือรูปร่าง หน้าตา นิสัยใจคอ อารมณ์ ทศนคติ พฤติกรรมต่างๆ ทั้งกายกรรม มโนกรรม และวจีกรรม ฯลฯ ในลักษณะนี้ ผู้เขียนจะใช้สรรพนามบุรุษที่สามหรือเรียกชื่อเมื่อกล่าวถึงตัวละคร
2. ผู้เขียนไม่เป็นผู้บรรยายตัวละครเอง แต่จะให้ตัวละครอื่นพูดถึงแทน
3. ใช้พฤติกรรมของตัวละครเอง อาจเป็นกายกรรม มโนกรรม วจีกรรม หรือทั้งสามอย่างปนกัน
4. ใช้ปฏิกริยาของตัวละครอื่นสร้างตัวละคร

ตัวละครจึงเป็นกลวิธีการนำเสนอที่สำคัญประการหนึ่งที่ผู้แต่งใช้สื่อสารสำคัญของเรื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวรรณกรรมพุทธศาสนา ซึ่งมักปรากฏการนำเสนอหลักธรรมด้วยนิทานที่มีตัวละครเป็นองค์ประกอบสำคัญ มีผู้สนใจศึกษาเกี่ยวกับตัวละครในวรรณกรรมพระพุทธศาสนา เช่น กนกวรรณ คงชนุณหพร (2554) ศึกษาแนวคิดพุทธศาสนาในนวนิยายของแก้วแก้ว พบว่า นวนิยายของแก้วแก้วมีลักษณะที่โดดเด่นในการนำเสนอแนวคิดพุทธศาสนา 8 ประการคือ กิเลส กรรม วัฏสงสาร ไตรลักษณ์ อายุมข 6 โลกธรรม 8 หิริโอตตปเป และบุญกิริยาวัตถุ 10 โดยใช้วิธีการนำเสนอแนวคิดพุทธศาสนา 4 ลักษณะคือ การนำเสนอแนวคิดพุทธศาสนาด้วยการสร้างตัวละคร จาก การเล่าเรื่องย้อนอดีต และชื่อเรื่อง วิธีที่พบมากที่สุดคือ การนำเสนอแนวคิดพุทธศาสนาด้วยตัวละคร ใน 4 ลักษณะคือ การสร้างตัวละครที่เป็นตัวแทนของความดี การสร้างตัวละครที่เป็นตัวแทนของความไม่ดี การสร้างตัวละครที่ปฏิบัติธรรมเพื่อความสงบ หลีกหนีกิเลส และการสร้างตัวละครเหนือธรรมชาติ การใช้ตัวละครที่หลากหลายสมจริงในงานของแก้วแก้วนี้ทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่าการนำเสนอเป็นเรื่องใกล้ตัว อยู่ในวิถีชีวิต และเกิดการเรียนรู้หลักธรรมและความเพลิดเพลินไปพร้อมกัน

การใช้ตัวละครเพื่อนำเสนอแนวคิดทางพุทธศาสนาเป็นกลวิธีการนำเสนอประการหนึ่งที่ทำให้เข้าใจหลักธรรมได้ชัดเจนขึ้น ดังในวิจัยเรื่องการศึกษาพุทธปรัชญาในพฤติกรรมของตัวละครหลักและตัวละครเสริม ในเวสสันดรชาดก (บุญทัน คนใจบุญ. 2544) ผู้วิจัยศึกษาตัวละคร 2 ลักษณะคือ ตัวละครหลักและตัวละครเสริม พบว่า ตัวละครหลัก คือพระเวสสันดร ได้แสดงให้เห็นพุทธปรัชญาคือ ไตรลักษณ์ ได้แก่ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่มีตัวตน ผ่านพฤติกรรมการให้ทาน สละทรัพย์สมบัติบุคคลใกล้ชิดและชีวิตของตน แสดงให้เห็นว่าพระเวสสันดรไม่ยึดมั่นในสิ่งเหล่านั้น และแสดงให้เห็นการทำลายความยึดมั่น โดยหลักพุทธปรัชญาที่เด่นชัดที่สุดที่ตัวละครแสดงออก คือ อนัตตา ด้านตัวละครเสริม คือชูชก เป็นตัวละครที่แสดงความตรงข้ามกับพุทธปรัชญาที่ตัวละครหลักนำเสนอ คืออัตตา ความยึดมั่นตัวตน ผ่านพฤติกรรมการขอและความละโมภรับเอาสิ่งของที่ตัวละครเสริมอื่นมอบให้ พฤติกรรมการบริโภคเกินขนาดจนเสียชีวิต เป็นการย้ำพุทธปรัชญาข้อที่ว่า อนัตตา ความไม่มีตัวตน ควบคุมบังคับตัวตนไม่ได้ นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบว่า ตัวละครหลักคือ พระเวสสันดร และตัวละครเสริมคือชูชก แสดงให้เห็นถึงการต่อสู้ทางแนวคิดของหลักอัตตาในศาสนาพราหมณ์กับหลักธรรมเรื่องอนัตตาในพระพุทธศาสนา

การใช้ตัวละครเชิงปฏิกักษ์ เป็นกลวิธีอีกประการหนึ่งในการนำเสนอหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจน ดังที่ วจีนา พลพงษ์ (2535) ศึกษาวิเคราะห์ตัวละครเชิงปฏิกักษ์ในวรรณคดีทศชาติชาดก เกี่ยวกับบุคลิกลักษณะ บทบาท รวมทั้งลักษณะร่วมและลักษณะแตกต่างของตัวละครเชิงปฏิกักษ์ 26 ตัว ในทศชาติชาดก 10 เรื่องคือ เตมียชาดก มหาชนกชาดก สุวรรณสามชาดก เนมิราชชาดก มโหสถชาดก ภูริทัตชาดก จันทรกุมารชาดก พระนารทชาดก วิรุทธชาดก และมหาเวสสันดรชาดก ผลการวิเคราะห์พบว่า ตัวละครเชิงปฏิกักษ์ทั้งหมดมีบุคลิกลักษณะแตกต่างกันคือทางชาดิกำเนิด เพศ วัย อุปนิสัย และพฤติกรรม บุคลิกลักษณะของตัวละครมีทั้งที่สมจริงและเกินจริง เป็นมนุษย์บ้าง อมนุษย์บ้าง ด้านบทบาทของตัวละครเชิงปฏิกักษ์ พบ 4 ประการคือ บทบาทในการเสริมสร้างบารมีให้กับพระโพธิสัตว์ บทบาทในการให้คติสอนใจแก่ผู้อ่าน บทบาทในการสะท้อนธาตุแท้ของมนุษย์ในสังคม และบทบาทในการดำเนินเรื่อง ช่วยทำให้เรื่องดำเนินไปอย่างสนุกสนานและมีคุณค่า ในด้านลักษณะร่วมและลักษณะแตกต่างของตัวละครเชิงปฏิกักษ์ พบว่าตัวละครมีลักษณะที่แตกต่างกันทางด้านบุคลิกลักษณะและบทบาท ส่วนลักษณะร่วมพบว่า ด้านบุคลิกลักษณะโดยมากเป็นตัวละครที่เกิดในสกุลพราหมณ์ อยู่ในวัยกลางคนถึงชราและเป็นเพศชาย มีอุปนิสัยและพฤติกรรมชั่วร้าย ด้านบทบาทมีลักษณะร่วมคือ เป็นผู้คอยขัดขวางการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในขณะที่เดียวกันก็ช่วยให้พระโพธิสัตว์มีโอกาสแสดงพระบารมีเด่นชัดยิ่งขึ้น

การใช้ตัวละคร เป็นกลวิธีที่พบมากในการนำเสนอหลักธรรม ดังที่ ไพเราะ มากเจริญ (2549) ได้ศึกษาการสื่อสารหลักธรรมทางพุทธศาสนาผ่านอรรถกถาชาดก พบว่า อรรถกถาชาดกมีการสื่อสารหลักธรรม 3 ประการเรียงลำดับตามที่พบมากคือ การทำความดี การละเว้นชั่ว และการทำใจให้บริสุทธิ์ โดยหลักธรรมที่เน้นคือเรื่องปัญญาที่มีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชน รองลงมาคือเรื่องการละความหลง ที่พบน้อยที่สุด คือเรื่องภรรยา เนื่องมาจาก

พระพุทธรูปเจ้ามั่งแสดงชาดกโปรดภิกษุจึงพบการแสดงโทษของสตรีมาก เรื่องภรรยาพบเฉพาะกรณีที่แสดงธรรมแก่ภุคค์หัตถ์ ด้านกลวิธีการสื่อสารหลักธรรม พบ 3 ลักษณะคือ การสื่อสารผ่านตัวละคร การสื่อสารผ่านองค์ประกอบของวรรณศิลป์ และการสื่อสารโดยใช้ภาษาภาพพจน์ ด้านการสื่อสารผ่านตัวละครนั้น พบว่า พระโพธิสัตว์มักเสวยพระชาติเป็นมนุษย์ เป็นเทวดา และเป็นสัตว์สี่เท้าตามลำดับ บทบาทของตัวละครเอกเป็นด้านดีเพียงอย่างเดียว เพื่อมุ่งเน้นเป็นแบบแผนในการสื่อถึงหลักธรรม และการใช้ตัวละครสัตว์เป็นบุคลาธิษฐาน มีพฤติกรรมเหมือนมนุษย์ ทำให้ผู้รับสารรู้สึกสนุกสนาน เกิดจินตนาการ และซึมซาบหลักธรรมอย่างไม่รู้ตัว

จะเห็นได้ว่า ตัวละครในวรรณกรรมพระพุทธศาสนา มีลักษณะเด่นในการนำเสนอหลักธรรม ผ่านพฤติกรรมของตัวละครบ้าง ตัวละครคู่ปฏิบัติบ้าง ตัวละครสัญลักษณ์บ้าง และทำให้วรรณกรรมเรื่องนั้นมีความน่าสนใจชวนติดตาม

2.3.2.3 ฉาก

คำว่า ฉาก ในงานประพันธ์ เป็นศัพท์ที่ยืมมาจากศัพท์การละคร แต่มีความหมายที่ต่างจากฉากในการละคร กล่าวคือฉากได้แก่สิ่งแวดล้อมทั้งหมดของตัวละคร ไม่ใช่เป็นเฉพาะสิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่มองเห็นในการชมละคร **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน** เรียกฉากในงานประพันธ์ว่าฉากท้องเรื่อง และอธิบายความหมาย ดังนี้

ภูมิหลังของเหตุการณ์และตัวละครในงานเขียนประเภทเรื่องเล่า (narrative) ได้แก่ นวนิยาย และเรื่องสั้น คำว่า ฉากท้องเรื่อง หมายรวมถึง สถานที่ เวลา บรรยากาศ บริบท และสิ่งแวดล้อมในตัวเรื่อง เช่น ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ ระบบการเมือง วิถีชีวิต ฉากท้องเรื่องเป็นองค์ประกอบของนวนิยายและเรื่องสั้นที่ทำให้ผู้อ่านทราบเรื่องราว หรือเหตุการณ์นั้นๆ เกิดขึ้นที่ไหน เมื่อไร นอกจากนี้ยังทำให้เข้าใจบุคลิกลักษณะ ภาวะทางอารมณ์ และจิตใจของตัวละครอีกด้วย

(ราชบัณฑิตยสถาน. 2552: 199)

จะเห็นได้ว่า ฉาก เป็นเรื่องของรายละเอียดรอบตัวตัวละคร และมีส่วนสำคัญในการเสริมสร้างบรรยากาศของเรื่องเล่าให้มีความสมจริงหรือเป็นไปตามที่ต้องการ นอกจากนี้ยังมีส่วนทำให้ผู้อ่านเข้าใจตัวละครชัดเจนยิ่งขึ้น สอดคล้องกับ กุหลาบ มลลิกะมาส ได้กล่าวถึงความถูกต้องและความสอดคล้องกันของฉากที่สัมพันธ์กับเหตุการณ์ว่าเป็นเรื่องสำคัญ เพราะฉากช่วยให้คุณภาพของเรื่องสมบูรณ์และมีความน่าสนใจ ดังนี้

ในบทละครคำว่า ฉาก หมายถึงเวที และส่วนประกอบเวทีตามเนื้อเรื่อง แต่ในนวนิยาย เรื่องสั้น หรือในนิทานมีความหมายกว้างกว่า คือหมายถึงสถานที่ และเวลาที่เรื่องนั้นๆ เกิดขึ้น เช่นนวนิยายเรื่อง ... “ดอกไม้อสด” มีฉากกรุงเทพฯ ในช่วงเวลาระหว่างรัชกาลที่ 6-8-9 และแสดงถึงชีวิตของคนกลุ่มหนึ่ง ในส่วนของบ้านเมือง ในช่วงนั้นๆ

สถานที่และเวลา อาจหมายความว่าเฉพาะห้องๆ หนึ่ง หรือกว้างขวางทั้งประเทศหรือโลกก็ได้ ในบางกรณี ฉากมีบทบาทเสมือนเป็นตัวละครด้วยตัวหนึ่งในโครงเรื่อง คือมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับพฤติกรรมของตัวละครในเรื่อง ...บางเรื่องสถานที่และเวลาอาจจะกลมกลืนสอดคล้องกับเนื้อเรื่องอย่างประสานสนธิ...

การประเมินคุณค่าในเรื่องฉากจึงต้องคำนึงถึงความถูกต้องเกี่ยวกับเหตุการณ์และฉากอันเป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงความประณีตในการแต่ง แม้นักเรียนหรือกวีจะมีใช้นักประวัติศาสตร์หรือนักภูมิศาสตร์ก็จริง แต่ความถูกต้องแม่นยำในเรื่องฉากช่วยให้คุณภาพของเรื่องสมบูรณ์หรือโดยนัยตรงกันข้ามอาจทำให้วรรณคดีเรื่องนั้นมีจุดอ่อนก็เป็นได้ ผู้วิจารณ์จึงควรสนใจวิเคราะห์ฉากของเรื่องในด้านความถูกต้องชัดเจน และในด้านกลวิธีของการใช้ฉากให้สอดคล้องกับการดำเนินเรื่อง ซึ่งจะทำให้เนื้อเรื่องน่าสนใจยิ่งขึ้น

(กุหลาบ มลลิกะมาส. 2555: 110-111)

ฉากเป็นกลวิธีที่มีความสำคัญยิ่งในการนำเสนอหลักธรรมของวรรณคดีพุทธศาสนา เพราะเป็นองค์ประกอบสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เข้าใจหลักธรรมทางพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง งานวิจัยที่ศึกษาเรื่องฉากซึ่งสัมพันธ์กับแนวคิดพุทธศาสนาคือ **ฉากในจินตนิยายของแก้วแก้ว (รัชนิกร รัชตรตระกูล. 2549)** ผู้วิจัยวิเคราะห์ที่มาของฉากและบทบาทของฉาก พบว่า ฉากในจินตนิยายของของแก้วแก้วทั้ง 13 เรื่องมีที่มาในการสร้างฉากที่หลากหลาย เพื่อสร้างความสมจริงเพิ่มอรรถรสความเป็นจินตนิยายให้แก่เรื่อง และเพื่อสนับสนุนแนวคิดทางพุทธศาสนาให้ปรากฏชัดขึ้น ที่มาของฉากในจินตนิยายของแก้วแก้วแบ่งเป็น 4 ประเภทคือ ฉากที่มาจากสถานที่จริง ฉากที่มาจากหลักฐานประวัติศาสตร์ ฉากที่มาจากความเชื่อเรื่องนรก-สวรรค์ และฉากที่มาจากวรรณคดี ฉากเหล่านี้มีความโดดเด่น ทั้งฉากสถานที่ ฉากเวลา และฉากบรรยากาศ ทั้งหมดประสานกลมกลืนสอดคล้องกันเป็นอย่างดี นอกจากนี้ฉากยังสอดคล้องกับเนื้อเรื่อง และโครงเรื่องที่คุณเขียนสร้าง ช่วยส่งเสริมให้เรื่องเหนือธรรมชาติที่คุณเขียนสร้างสนุกสนาน น่าติดตามยิ่งขึ้น โดยบทบาทของฉากในจินตนิยายของแก้วแก้วมีลักษณะเด่น 2 ประการคือ ประการแรก บทบาทในการเสริมความสมจริงและประการที่สอง บทบาทในการช่วยสนับสนุนแนวคิดพระพุทธศาสนา การใช้ฉากซึ่งเป็นสิ่งที่ป็นรูปธรรมมาเป็นสัญลักษณ์ ช่วยสนับสนุนแนวคิดเชิงนามธรรมซึ่งเป็นแก่นของเรื่อง คือผู้ที่ยึดมั่นถือมั่นในกิเลส คือความรัก ความโลภ ความโกรธ และความหลง ทำให้เกิดความทุกข์ และผู้ที่ทำกรรมดีไว้อย่อมได้รับผลกรรมนั้น การใช้ฉากของแก้วแก้วทำให้แนวคิดทางพระพุทธศาสนาเด่นชัดยิ่งขึ้น เป็นการเพิ่มอรรถรสความบันเทิงสมเป็นนวนิยายแห่งจินตนาการที่มีความสนุกสนานชวนติดตาม

เทวัญกานต์ มุงปั้งกลาง (2545) ศึกษาภามนิต : กลวิธีการนำเสนอเกี่ยวกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงกลวิธีการนำเสนอแนวคิดพุทธศาสนาของผู้แต่ง 2 ลักษณะคือ กลวิธีการนำเสนอแนวคิดตามขนบของวรรณคดีพุทธศาสนา และกลวิธีการนำเสนอตามขนบนวนิยาย ในกลวิธีการนำเสนอลักษณะแรก ผู้แต่งได้นำเสนอแนวคิดทางพุทธศาสนาตามรูปแบบที่ปรากฏในพระไตรปิฎก คือมีการเปิด-ปิดเรื่องในลักษณะที่เป็นพระสูตร นำเอาพุทธประวัติตอนปลายมาสร้าง

เป็นโครงเรื่อง นำเอาข้อความจากพระไตรปิฎกมาประกอบเนื้อเรื่อง นำเอาบุคคลในประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนามาเป็นตัวละคร นำเอามิติกาลเวลาทางพุทธศาสนาเป็นเวลาในเรื่อง รวมทั้งได้มีการใช้ภาษาความเปรียบ การยกอุทาหรณ์ การกล่าวซ้ำและการกล่าวเน้น นอกจากนี้ยังมีการนำเอาแนวคิดของศาสนาอื่นมาเปรียบเทียบกับแนวคิดทางพุทธศาสนาด้วย ส่วนกลวิธีการนำเสนอแนวคิดตามขนบของนวนิยาย คือผู้แต่งนำเสนอแนวคิดทางพุทธศาสนาด้วยการใช้รูปแบบของนวนิยายนำเสนอผ่านโครงเรื่อง ตัวละคร ฉาก บทสนทนา รวมทั้งการดำเนินเรื่อง การเล่าเรื่องที่สอดคล้องกัน และการแบ่งภาคและบทช่วยเชื่อมโยงให้เห็นแนวคิดทางพุทธศาสนาอย่างชัดเจน กลวิธีทั้ง 2 สอดคล้องเกื้อกูลกัน โดยกลวิธีแบบแรกทำให้แนวคิดทางพระพุทธศาสนาเด่นชัดและมีความน่าเชื่อถือ และกลวิธีแบบหลังทำให้เรื่องกามนิตเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาที่สมบูรณ์ คือทำให้เกิดความเพลิดเพลิน ตื่นเต้น สนุกสนานแก่ผู้อ่านไปพร้อมๆ กับการเรียนรู้แนวคิดทางพุทธศาสนาในเนื้อเรื่อง

ประเด็นที่ศึกษาเกี่ยวกับการใช้ฉากในกามนิต ผู้แต่งนำฉากมาจากวรรณคดีพุทธศาสนาและภูมิประเทศบางแห่งในประเทศอินเดียอันเป็นดินแดนพระพุทธศาสนาแล้วเสริมสร้างและปรับปรุงใหม่ให้มีลักษณะสมจริงเหมาะสมกับความเป็นนวนิยายและนำเสนอแนวคิดพุทธศาสนาให้โดดเด่นขึ้น มี 2 ลักษณะคือ ฉากที่นำเสนอแนวคิดทางพุทธศาสนาโดยตรง เช่น ฉากต้นปาริชาติในสวรรค์สุขาดี สะท้อนแนวคิดเรื่องสังสารวัฏ ฉากพรหมโลก สะท้อนแนวคิดเรื่องความเป็นอนิจจังของชีวิตและแนวคิดเรื่องนิพพาน และฉากที่นำเสนอแนวคิดหลักเรื่องความรักนำไปสู่นิพพาน คือฉากพุ่มไม้พระกฤษณ์ เพราะเป็นสถานที่ให้สัจจะวาจาความรักระหว่างกามนิตกับवासिष्ठी และเป็นสถานที่ที่वासिष्ठीได้ฟังพระสัทธรรมของพระพุทธเจ้าและนำไปเล่าให้กามนิตฟัง ทั้งสองคนพิจารณาธรรมนี้และเหตุการณ์ต่างๆ จนได้บรรลุนิพพาน

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ฉากนอกจากจะสร้างความสมจริงและกลมกลืนในเนื้อหาแล้วยังสามารถสะท้อนหลักธรรมทางพุทธศาสนาให้เห็นเด่นชัดเป็นรูปธรรม

2.3.2.4 การเล่าเรื่องแบบนิทานซ้อนนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องเป็นกลวิธีการถ่ายทอดเรื่องราวที่เกิดขึ้น โดยผ่านกระบวนการสร้างสรรค์ของผู้เขียน ได้แก่ การสร้างโครงเรื่อง การสร้างตัวละคร การใช้บทสนทนา การบรรยายความคิดของตัวละคร หรืออาจมีการใช้สัญลักษณ์สื่อความหมายที่ซับซ้อนในเรื่อง และสิ่งที่สำคัญคือการเลือกผู้เล่าซึ่งจะมีผลต่อภาพรวมของเรื่องนั้นๆ ว่าเป็นเรื่องของใคร ใครเป็นผู้เห็นเหตุการณ์และใครเป็นผู้เล่าเรื่อง (สายวรุณ น้อยนิมิต. 2541: 127)

การเล่าเรื่องจึงเป็นการที่ผู้เขียนเสนอเรื่องราวต่างๆ สู่ผู้อ่านโดยผ่านผู้เล่าเรื่อง การเลือกผู้เล่าเรื่องที่เหมาะสมเป็นเรื่องสำคัญ ในวรรณคดีพุทธศาสนาปรากฏการเล่าเรื่องแบบนิทานซ้อนนิทาน รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ (2549:124) ได้อธิบายความหมายของนิทานดังนี้ “นิทานคือรูปแบบของเรื่องเล่า (Narration) ชนิดหนึ่งที่มีมาแต่ดั้งเดิม สืบทอดกันแบบมุขปาฐะ คือเล่าสู่กันฟังแบบปากต่อ

ปาก จากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง จากคนวัฒนธรรมหนึ่งสู่คนในอีวัฒนธรรมหนึ่ง ครั้นเวลาล่วงไปเนิ่นนานได้มีผู้บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ทำให้นิทานจำนวนหนึ่งไม่สูญหายไปตามกาลเวลา”

ในพจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมอังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2545: 414) อธิบายเรื่องซ้อนเรื่องว่าเป็นเรื่องที่ปรากฏอยู่ในเรื่องยาว มักเป็นเรื่องที่ตัวละครตัวหนึ่งในนิทานเรื่องยาวเล่าให้ตัวละครอื่นฟัง อาจเล่าเพิ่มเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องหรือเล่านอกเรื่องก็ได้ การเล่าซ้อนเรื่องพบในนิทานนิยายปรกรณ์หลายเรื่อง เช่น ปัญจตันตระ เวตาลปัญญาวิสติ และ หิโตปเทศ

กลวิธีการเล่าเรื่องแบบนิทานซ้อนนิทาน หรือเรื่องซ้อนเรื่อง เป็นการเล่าเรื่องโดยมีนิทานเรื่องหลัก และมีนิทานซ้อนหรือนิทานย่อยซ้อนอยู่ในเรื่องหลัก ตัวละครหลักในนิทานเรื่องหลักเป็นผู้ยกนิทานหรือยกเหตุการณ์ในอดีตเพื่อยกตัวอย่างเป็นคติสอนใจ อ้างเหตุผล เป็นข้อเปรียบเทียบ ลักษณะร่วมของสิ่งทั้งสอง ชักจูงให้คล้อยตาม หรือเพิ่มน้ำหนักให้ความคิด (จิรัฏฐร อาตนารี. 2551: 43)

เพลินพิศ เพิ่มสิน (2544) ศึกษาเรื่องการศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมนิทานเรื่อง **อาหรับราตรี** ได้อธิบายลักษณะการเล่าของเรื่องเล่าที่เป็นนิทานซ้อนนิทานว่าคือการเล่าเรื่องใดเรื่องหนึ่งยังไม่จบก็ขึ้นต้นเรื่องเล่าเรื่องต่อไปอีกเรื่อย ๆ โดยมีแก่นเรื่องเป็นอย่างเดียวกันและเกี่ยวโยงกันไปจนจบ หรือเป็นการเล่านิทานที่มีนิทานหลักเป็นแก่น มีนิทานย่อยอีกหลาย ๆ เรื่องเล่าเสริม เพื่อเชื่อมโยงกับนิทานหลัก และนิทานซ้อนประกอบไปด้วยนิทานนำเรื่องนิทานหลัก และนิทานซ้อน ดังนี้

1. นิทานนำเรื่อง หรือกถามุข คือเรื่องที่เล่าเป็นการเกริ่นเรื่อง
2. นิทานหลัก คือนิทานที่เป็นกรอบเรื่องแสดงแนวคิดหลักซึ่งเป็นแก่นเรื่อง โดยมีนิทานซ้อนมาสนับสนุนแนวคิดนั้น
3. นิทานซ้อน คือนิทานที่ตัวละครในนิทานยกมาเล่าเพื่อเป็นข้อสนับสนุนคำพูดของตน หรือเพื่อเป็นคำสอน

การเล่าเรื่องแบบนิทานซ้อนนิทานเป็นกลวิธีหนึ่งที่พบในวรรณคดีพระพุทธรศาสนา ดังที่จิรัฏฐร อาตนารี (2551) ศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถาโมหสถชาดก กับวรรณกรรมร้อยกรอง เรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ พบว่า อรรถกถาโมหสถชาดกมีกลวิธีการเล่าเรื่อง 3 ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา และกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน กลวิธีการเล่าเรื่องเหล่านี้มีความสัมพันธ์กัน ทำให้อรรถกถาชาดกมีคุณค่าในการประเทืองปัญญาและสร้างความเพลิดเพลินแก่ผู้อ่าน เมื่อนำเรื่องพระมโหสถมาแต่งเป็นวรรณกรรมร้อยกรองสมัยรัตนโกสินทร์ 6 สำนวน พบว่าแต่ละสำนวนยังคงสืบทอดแนวคิดเรื่องปัญญาของอรรถกถาโมหสถชาดก มีการปรับเปลี่ยนกลวิธีการเล่าเรื่องเพื่อให้เหมาะสมกับยุคสมัย และเพิ่มกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย ทำให้แต่ละสำนวนมีลักษณะเด่นแตกต่างกันไป การเล่าเรื่องอย่างหนึ่งที่เป็นลักษณะ

เด่นของวรรณคดีพุทธศาสนา คือ การเล่าโดยมีนิทานซ้อน เป็นการเล่าเรื่องโดยมีนิทานหลักเป็นแกนกลาง และมีนิทานซ้อนหรือนิทานย่อยซ้อนอยู่ในเรื่องใหญ่ ตัวละครหลักในนิทานเป็นผู้เล่านิทาน หรือเหตุการณ์ในอดีต มี 2 ลักษณะ คือ การยกนิทานอุทาหรณ์ และการยกเหตุการณ์ในอดีต ทำให้ผู้อ่านได้รับอุทาหรณ์สอนใจและความเพลิดเพลินในการอ่าน

สอดคล้องกับที่ สายวรุณ น้อยนิมิตร (2542) ทำวิจัยเรื่อง **อรรถกถาชาดก : การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น** พบว่า อรรถกถาชาดกมีกลวิธีการสร้างเรื่องสอนหลักธรรมที่มีลักษณะเฉพาะคือ เน้นการนำเสนอหลักธรรมด้วยการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องปัจจุบันคือสมัยพุทธกาลกับเรื่องชาดกอันเป็นอดีตชาติอย่างกลมกลืนเหมาะสม ไม่ผิดหลักธรรม การเน้นพฤติกรรมของตัวละครทำให้ผู้อ่านจดจำเรื่องราวของบุคคลต่าง ๆ และเกิดความสนใจอยากรู้การกลับชาติมาเกิดใหม่และผลกรรม การใช้ความเปรียบในเนื้อหาทำให้อธิบายหลักธรรมด้วยภาษาที่ไพเราะกินใจและมีความความลึกซึ้ง และการสร้างเรื่องให้ซับซ้อนขึ้นด้วยเรื่องซ้อนเรื่องเป็นการเล่านิทานขนาดสั้นซ้อนเข้าไปในนิทานขนาดยาวหรือนิทานหลักที่มีโครงเรื่องที่สมบูรณ์ นิทานซ้อนในอรรถกถาชาดกมี 3 ลักษณะ คือ การซ้อนเรื่องลักษณะนิทานอุทาหรณ์ การซ้อนเรื่องลักษณะนิทานปริศนา และการซ้อนเรื่องลักษณะชุมนุมนิทาน นิทานซ้อนเหล่านี้ทำให้นิทานชาดกมีเรื่องที่ซับซ้อนขึ้น ทำให้เกิดความเพลิดเพลินในการฟัง และเป็นการย้ำคติธรรมให้ชัดเจนลึกซึ้งยิ่งขึ้น

กลวิธีการเล่าเรื่องแบบนิทานซ้อนนิทานนี้ เป็นการยกเอานิทานหรืออุทาหรณ์มากล่าวเพื่ออธิบายเหตุผลให้ชัดเจน จึงทำให้เข้าใจหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาและเกิดความเพลิดเพลินชวนติดตามไปพร้อมกัน

2.3.2.5 การปูจนา-วิสัยชา

การปูจนา-วิสัยชา เป็นกลวิธีที่ผู้แต่งใช้ถ่ายทอดและอธิบายสารของตนไปสู่ผู้อ่านได้อย่างชัดเจนแบบคาย ใน **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม** (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543: 392) ให้ความหมายปูจนาวิสัยชาว่าหมายถึง “การถามและการตอบ”

คำว่า ปูจนา หมายความว่า “ถาม เช่น ขอปูจนาพระคุณเจ้า” (ราชบัณฑิตยสถาน. 2556: 748) ส่วนคำว่า วิสัยชา หมายความว่า “ตอบ, ชี้แจง เช่น ขอวิสัยชา ดังนี้” (ราชบัณฑิตยสถาน. 2556: 1126) บางครั้ง การถามเป็นการกำหนดประเด็นความคิดเพื่อการอภิปรายร่วมกัน และในการแสดงธรรมทางพระพุทธศาสนา วิสัยชาจะหมายถึงการตีความขยายความให้ความรู้ ดังในบทอารัมภกถาแสดงธรรมจะใช้คำว่า วิสัยชา หมายถึงการอธิบายหลักธรรม ไม่มีปูจนาที่เป็นคำถาม มีเพียงคาถาบาลีเป็นหัวข้อเริ่มต้น วิสัยชาเริ่มต้นจะระบุถึงเรื่องที่จะเทศนาและขอบเขตของการแสดงธรรม (พิสิทธิ กอบบุญ. 2548: 10)

การถาม-ตอบเป็นลักษณะการสอนธรรมที่พบมากในวรรณคดีพุทธศาสนา ดังที่สุภาพรรณ ณ บางช้าง กล่าวไว้ว่า

ลักษณะการสนทนาธรรมที่ปรากฏมากในพระสูตรต้นตปิฎกส่วนใหญ่ มีลักษณะเป็นบทสนทนาถามตอบปัญหาธรรม เพราะมักมีคนหลายประเภทมากราบทูลถามปัญหาธรรมกับพระพุทธองค์ หรือถามปัญหากับพระสาวก เช่น พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ เป็นต้น ในอังกุตรนิกายกล่าวถึงวิธีการตอบปัญหา 4 แบบ คือ

1. วิภังชวยากรณ การตอบด้วยวิธีการวิเคราะห์
2. ปฏิปุจฉวยากรณ การตอบด้วยการตั้งปัญหาย้อนหลัง
3. เอกังสวยากรณ การตอบด้วยการกำหนดอย่างแน่นอน
4. รุปนียะวยากรณ การตอบด้วยการปฏิเสธไม่ตอบ วางคำถามไปทางหนึ่ง

(สุภาพรรณ ณ บางช้าง. 2526: 166)

ปูจนาเป็นการตั้งคำถามหรือการตั้งปัญหา เพื่อให้มีการอธิบายตอบปัญหา ส่วนวิสัยนาเป็นการตอบคำถาม กล่าวอธิบายปัญหาให้กระจ่างชัดเจน การถาม-ตอบนี้ เป็นส่วนหนึ่งของบทสนทนาของตัวละคร **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน** ให้ความหมายคำว่า สนทนา ว่า “สนทนา [สนทะ] ก. คอยกัน, ปรีกษาหารือกัน, พุดจาโต้ตอบกัน, เช่น สนทนาปัญหามานเมือง สนทนาสารทุกข์สุขดิบ. ว. ที่คอยกัน, ที่ปรีกษาหารือกัน, ที่พุดจาโต้ตอบกัน, เช่น บทสนทนาในนวนิยาย บทสนทนาภาษาอังกฤษ. (เทียบ ป.สนทนา ว่าการเทียบเคียง, การเปรียบเทียบ).” (ราชบัณฑิตยสถาน. 2556: 1160-1161) การถาม-ตอบ เป็นการโต้ตอบระหว่างผู้ถามกับผู้ตอบ จึงเป็นส่วนหนึ่งของบทสนทนา แต่ในการสนทนาที่มีการถาม-ตอบจะมีประเด็นในการสนทนาและอธิบายความที่ชัดเจน ดังที่ กุหลาบ มลลิกะมาส (2555: 115) ได้แสดงวัตถุประสงค์ที่สำคัญของการใช้บทสนทนาในการแต่ง 5 ประการคือ

1. เป็นการดำเนินเรื่องแทนการบรรยายของผู้แต่ง
2. ทำให้ผู้อ่านรู้จักรูปร่างหน้าตาและนิสัยของตัวละคร โดยผู้แต่งไม่ต้องบรรยายตรง
3. ทำให้มีวิธีการไม่ซ้ำซาก คือเป็นการสนทนาบ้าง เป็นการบรรยายบ้าง
4. สร้างความสมจริง การสนทนาของตัวละครทำให้รู้สึกใกล้ชิดกับตัวละครและสมจริงมากกว่าคำบรรยายของผู้แต่ง

5. ทำให้งานแต่งมีชีวิตชีวาน่าสนใจชวนอ่าน ด้วยบทสนทนาที่คมคาย มีอารมณ์ขัน และเหมาะกับบุคลิกของตัวละครแต่ละตัว

กลวิธีการปูจนา-วิสัยนามีความสำคัญยิ่งในวรรณคดีพระพุทธศาสนา เพราะเป็นองค์ประกอบสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาและได้รับความเพลิดเพลินไปด้วย มีงานวิจัยที่ศึกษาเรื่องปูจนา-วิสัยนา ในวรรณคดีพุทธศาสนา คือ พิสิทธิ์ กอบบุญ (2548) ได้ศึกษา **ปูจนา-วิสัยนา: กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทยพุทธศาสนา** ผลการวิจัยพบว่า ปูจนา-วิสัยนามีความสำคัญในฐานะเป็นวิธีการสอนและเผยแพร่ธรรมของพระพุทธเจ้าและพระสาวก เป็นวิธีทรงจำเพื่อรักษาและสืบทอดพระพุทธศาสนาในวัฒนธรรมมุขปาฐะ และสืบเนื่องเป็นขนบวรรณศิลป์ในวรรณคดีลายลักษณ์ และเอื้อต่อการเจริญสมาธิ ดังนั้นกลวิธีนี้จึงปรากฏใน

วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาบาลีทั้งในพระไตรปิฎกและวรรณคดีพุทธศาสนาหลังพระไตรปิฎก และการปจณา-วิสังขนาถูกใช้เป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์เพื่อนำเสนอหลักธรรมในวรรณคดีไทยพุทธศาสนา ได้แก่ วรรณคดีชาดก วรรณคดีสารธรรม และวรรณคดีพระราชปจณาได้อย่างกระจ่างชัด ในลักษณะต่างๆ ได้แก่ ปจณา-วิสังขนาลักษณะแห่งธรรมนัยเดียว ปจณา-วิสังขนาปริศนาธรรม ปจณา-วิสังขนาที่ซับซ้อนหลายนัย และปจณา-วิสังขนาในลักษณะตั้งปจณาและวิสังขนาโดยผู้แต่งเอง ลักษณะทางวรรณศิลป์เกิดจากการประสานองค์ประกอบทางวรรณคดี ทั้งการใช้ภาษาและการเรียบเรียงอย่างประณีต มีเอกภาพเพื่อนำเสนอหลักธรรม การปจณา-วิสังขนายังเป็นกลวิธีที่ทำให้ผู้ศึกษาได้มีส่วนร่วมในตัวตน โดยการตั้งปัญหาเพื่อกระตุ้นและชักชวนให้เกิดการขบคิดตีความเพื่ออธิบายปัญหาอย่างกระจ่างชัด เป็นการพัฒนาความคิดเพื่อกำจัดทฤษฎีมานะอันนำไปสู่ความเข้าใจในพุทธธรรม

มิลินทปัญหาเป็นวรรณคดีพระพุทธศาสนาที่มีความโดดเด่น ด้วยการนำเสนอหลักธรรมผ่านกลวิธีทางวรรณศิลป์ ชีรภัทร มะกา (2553) ได้ศึกษาภาษา กับความคิดในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่องมิลินทปัญหา ผลการวิจัยพบว่า มิลินทปัญหามีความโดดเด่นด้วยรูปแบบการใช้ภาษา รูปแบบการสื่อภาษาในคัมภีร์มิลินทปัญหามี 7 รูปแบบคือ รูปแบบการปจณา-วิสังขนา คือการถาม-ตอบ รูปแบบการวิภาษวิธี คืออธิบายแยกประเด็น รูปแบบบรรยายโวหาร คือการเขียนที่ใช้ภาษาที่มุ่งความชัดเจนไม่มีประเด็นย่อย รูปแบบพรรณนาโวหาร คือการใช้สำนวนโวหารเพื่อให้เกิดความซาบซึ้ง รูปแบบเทศนาโวหาร คือการชี้แจงเหตุผลรูปแบบอุปมา คือการใช้ความเปรียบ และรูปแบบสาธกโวหาร คือการยกตัวอย่าง กลวิธีการปจณา-วิสังขนาถือเป็นรูปแบบการเผยแผ่หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่เก่าแก่มามีมาตั้งแต่ในพระไตรปิฎก และเป็นลักษณะของพุทธศาสนาที่เป็นวิภิชชาวาท คือแสดงความจริงโดยการแยกแยะทุกด้าน ผู้แต่งคัมภีร์มิลินทปัญหานำมาใช้เพื่อแสดงปัญญาของพระนาคเสนและพระยามิลินท์ กลวิธีการปจณา-วิสังขนาในมิลินทปัญหามี 2 รูปแบบ คือ รูปแบบการถาม 3 ลักษณะ ได้แก่ คำถามธรรมดา คำถามประเด็นเดียว และคำถามมากกว่า 1 ประเด็น การถามนี้เป็นลีลาโวหารที่พระยามิลินท์ใช้แสดงภูมิธรรมของตน ส่วนรูปแบบการตอบมี 4 ลักษณะ ได้แก่ ตอบแบบยืนยัน ตอบแบบแยกประเด็น ตอบโดยการย้อนถาม และไม่ตอบคำถามที่ไม่สมควรตอบ การตอบนี้พระนาคเสนตอบตามหลักวิภิชชาวาท เพื่อชี้ให้เห็นหลักความจริงอย่างกระจ่างชัด

กล่าวได้ว่ากลวิธีการปจณา-วิสังขนา เป็นกลวิธีการนำเสนอที่สามารถนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาได้อย่างกระจ่างแจ้งและตรงไปตรงมา พร้อมทั้งเป็นกลวิธีที่กระตุ้นให้ผู้อ่านคิดตาม เกิดความอยากรู้อยากเห็นยิ่งขึ้น

จากข้อมูลที่ค้นคว้ามาทั้งหมดข้างต้น ผู้วิจัยจะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบทที่นำเสนอผ่านกลวิธีการนำเสนอทั้ง 5 กลวิธี ได้แก่ การใช้ความเปรียบ การใช้การปจณา-วิสังขนา การใช้ตัวละคร การใช้นิทานซ้อนนิทาน และ การใช้ฉาก

บทที่ 3

หลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท

อรรถกถาธรรมบทเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถา มีความสำคัญในฐานะเป็นคัมภีร์ที่น่าเชื่อถือรองจากพระไตรปิฎก อธิบายความพระคาถาธรรมบทอันเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปแบบฉันทลักษณ์ที่มีการจำกัดจำนวนคำจึงมีสารถะที่สั้นและกระชับ

อรรถกถาธรรมบทเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาหลายประการ เพื่ออธิบายหลักธรรมในพระคาถาธรรมบท และหลักธรรมที่เกี่ยวข้องสนับสนุนหลักธรรมในพระคาถาธรรมบทนั้น ผู้วิจัยจะศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบท โดยแบ่งเป็น 6 ประการคือ

3.1 หลักธรรมเรื่องกรรม

3.2 หลักธรรมเรื่องนิพพาน

3.3 หลักธรรมเรื่องอริยสัจ

3.4 หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ

3.5 หลักธรรมเรื่องอัปมาทธรรม

3.6 หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์

3.1 หลักธรรมเรื่องกรรม

หลักธรรมเรื่องกรรมเป็นหลักธรรมสำคัญทางพุทธศาสนาที่อธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชีวิตมนุษย์ ในฐานะที่เป็นมูลเหตุและเป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อความดีงาม จนถึงเป็นแนวทางไปสู่ความพ้นทุกข์ พุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่เรียกว่า “กัมมวาที” คืออธิบายเรื่องของกรรม ดังเช่นคำสอนที่ปรากฏในปฐมนิทานสูตรว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ดันเหตุอกุศลมูล 3 นี้ เพื่อความเกิดขึ้นพร้อมมูลแห่งกรรม ดันเหตุ 3 คืออะไร คือ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นตันเหตุเพื่อเกิดขึ้นพร้อมมูลแห่งกรรม

กรรมที่บุคคลทำด้วยโลภะ โทสะ โมหะ เกิดแต่โลภะ โทสะ โมหะ มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นตันเหตุ มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นแดนเกิดอันใด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อกรรมสมุทัย (ความเกิดขึ้นพร้อมมูลแห่งกรรม) กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อกรรมนิโรธ (ความดับแห่งกรรม) นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ดันเหตุ 3 เพื่อความเกิดขึ้นพร้อมมูลแห่งกรรม

ภิกษุทั้งหลาย ดันเหตุ 3 นี้ เพื่อความเกิดขึ้นพร้อมมูลแห่งกรรม ดันเหตุ 3 คืออะไร คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นตันเหตุเพื่อเกิดขึ้นพร้อมมูลแห่งกรรม

กรรมที่บุคคลทำเพราะอโลภะ อโทสะ อโมหะ เกิดแต่อโลภะ อโทสะ อโมหะ
มือโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นต้นเหตุ มือโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นต้นเหตุเกิดอันใด กรรม
นั้นเป็นกุศล กรรมนั้นหาโทษมิได้ กรรมนั้นมีสุขเป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อกรรมนิโรธ
กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อกรรมสมุทัย นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุ 3 เพื่อความเกิดขึ้น
พร้อมมูลแห่งกรรม.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2544ค: 520-521)

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายความหมายของกรรมว่า

กรรม หมายถึงการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความจงใจหรือตั้งใจทำ
ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เช่น ขุดหลุมพรางดักคนหรือสัตว์ให้ตกลงไปตาย เป็นกรรม แต่ขุดบ่อน้ำไว้
กินใช้ สัตว์ตกลงไปตายเอง ไม่เป็นกรรม (แต่ถ้ารู้ยั่วว่า บ่อน้ำที่ตนขุดไว้อยู่ในที่ซึ่งคน
จะพลัดตกได้ง่าย แล้วปล่อยปละละเลย มีคนตกลงไปตาย ก็ไม่พ้นเป็นกรรม) การกระทำที่ดี
เรียกว่า “กรรมดี” ที่ชั่ว เรียกว่า “กรรมชั่ว”

(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 4)

หลักธรรมเรื่องกรรมนี้ เมื่อพิจารณาตามมูลเหตุ สามารถแบ่งเป็น 2 ประการคือ

1. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูลคือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ
2. กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี กรรมดี หมายถึงการกระทำที่เกิดจากกุศลมูลคือ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ

อรรถกถาธรรมบทจำนวน 302 เรื่อง แสดงหลักธรรมเรื่องกรรมมากที่สุดจำนวน 134 เรื่อง แบ่งกรรมตามเจตนาของผู้กระทำ ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก คือ อกุศลกรรมและกุศลกรรม โดยอกุศลกรรมปรากฏจำนวน 79 เรื่อง และกุศลกรรมปรากฏจำนวน 76 เรื่อง

การที่อรรถกถาธรรมบทปรากฏหลักธรรมเรื่องกรรมมากกว่าหลักธรรมอื่น เพราะพระคาถาธรรมบทปรากฏหลักธรรมเรื่องกรรมมาก สอดคล้องกับชื่อ “ธรรมบท” ที่หมายถึง แนวทางที่ดีงาม หลักธรรมเรื่องกรรมยังสนับสนุนหรือปรากฏในเรื่องราวที่ทำให้หลักธรรมอื่นๆ เป็นรูปธรรมชัดเจนขึ้น

การที่ปรากฏหลักธรรมเรื่องกรรมประเภทอกุศลกรรมมากกว่ากุศลกรรมนี้ เป็นลักษณะการอธิบายหลักธรรมของพุทธศาสนา โดยมากอธิบายข้อห้ามหรือส่วนที่ไม่ควรปฏิบัติก่อน ผู้อ่านสามารถทำความเข้าใจข้อควรปฏิบัติหรือส่วนที่ดีได้ง่ายขึ้น หรือแม้ไม่อธิบายก็สามารถทำความเข้าใจได้ ยกตัวอย่างเช่น ในการกล่าวถึงหัวใจของพุทธศาสนา 3 ประการ จะกล่าวถึงข้อห้ามก่อน คือ 1. การไม่ทำบาปทั้งปวง 2. การทำกุศลให้ถึงพร้อม 3. การทำจิตของตนให้ผ่องใส หรือ

ในมงคลสูตรจะกล่าวถึงข้อที่ควรยกเว้นก่อนข้อที่ควรปฏิบัติ กล่าวคือมงคลข้อที่ 1 การไม่คบคนพาล ข้อที่ 2 การคบหาบัณฑิต คือทำข้อห้ามให้เด่นชัดและสนับสนุนข้อควรปฏิบัติ

3.1.1 อกุศลกรรม

อกุศลกรรม ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายความหมายว่า “กรรมที่เป็นอกุศล, กรรมชั่ว, บาป, การกระทำที่ไม่ดี คือเกิดจากอกุศลมูล” (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 358)

ในอรรถกถาธรรมบทนำเสนอหลักกรรมเรื่องอกุศลกรรม คือการกระทำที่ไม่ดีและให้ผลที่ไม่ดี ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทจำนวน 79 เรื่อง แบ่งตามกาลให้ผล มี 3 ประการ ดังนี้

3.1.1.1 อกุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน

3.1.1.2 อกุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อๆ ไป

3.1.1.3 อกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อๆ ไป

3.1.1.1 อกุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน

อกุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน หมายถึงกรรมชั่วที่ทำและให้ผลแก่ผู้ทำในปัจจุบันชาติ เป็นเรื่องกรรมที่พบเห็นและเข้าใจได้ง่ายในชีวิต เพราะการทำความกรรมและการรับผลกรรมมีระยะเวลาไม่ห่างกัน อยู่ในชาติปัจจุบันของผู้ทำกรรม จึงสามารถเทียบเคียงกรรมและผลกรรมได้อย่างชัดเจน ผู้วิจัยจะขอยกตัวอย่างอรรถกถาธรรมบทที่ปรากฏหลักกรรมเรื่องอกุศลกรรม ดังนี้

ในเรื่องพระนางสามาวดี เศรษฐีชาวเมืองโกสัมพี ออกอุบายฆ่านายโสมกะบุตรบุญธรรมถึง 7 ครั้งแต่ไม่สำเร็จ ในครั้งที่ 6 เศรษฐีออกอุบายจ้างวานนายช่างปั้นหม้อให้ฆ่าแล้วเผาในเตาเผาหม้อ ในขณะที่นายโสมกะเดินทางไปบ้านช่างหม้อตามคำบิดา บุตรของเศรษฐีได้อาสาไปแทน ทำให้นายช่างหม้อฆ่าผิดคน เมื่อเศรษฐีได้ฟังข่าว จึงได้รับทุกข์เวทนามาก

เศรษฐีฟังค่านั้นแล้ว จึงร้องลั่นว่า อย่าได้ฆ่าเลย ปานประหนึ่งว่า มีโลหิตเดือดพล่านในสรีระทั้งสิ้น ประคองแขนคร่ำครวญอยู่ว่า ช่างหม้อผู้เจริญ อย่าให้เราเจ็บหายเสียเลย อย่าให้เราเจ็บหายเสียเลย ดังนี้ ได้ไปยังสำนักของนายช่างหม้อนั้นแล้ว.

นายช่างหม้อ เห็นเศรษฐีนั้น มาอยู่โดยอาการอย่างนั้น จึงพูดว่า นาย ท่านอย่าทำเสียงดังไป การงานของท่านสำเร็จแล้ว. เศรษฐีนั้นอันความโศกเปรียบดังภูเขายิ่งใหญ่ท่วมทับแล้ว เสวยโทมนัส มีประมาณมิใช่น้อย ดังบุคคลผู้มีใจคิดร้ายต่อบุคคลผู้ไม่ประทุษร้ายจะนั้น

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

ผู้ประทุษร้ายในท่านผู้ไม่ประทุษร้าย หาอาชญามิได้ด้วยอาชญา ย่อมพลันถึงฐานะ 10 อย่างใดอย่างหนึ่งที่เดียวคือ ฟังถึงเวทนามอันหยาบ ความเสื่อม ความแตกแห่งสรีระ ความเจ็บไข้อย่างหนัก ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความขัดข้องแต่พระราชา ความกล่าวต่ออย่างทารุณ

ความเสื่อมรอบแห่งหมู่ญาติ ความย่อยยับแห่งโคกะ อีกประการหนึ่ง ไฟป่าย่อมไหม้เรือน
ของผู้คน เพราะความแตกแห่งกาย เขาผู้มีปัญญาทราม ย่อมเข้าถึงนรก.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 242-243)

อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นอนุสตรกรรม คือการพยายามฆ่านายโฆสกะบุตร
บุญธรรม เป็นสาเหตุของความทุกข์ในปัจจุบันของเศรษฐีที่ต้องสูญเสียบุตรชายคนเดียวของตน
อาการที่เศรษฐีวิ่งร้องตะโกนไปเหมือนว่า “มีโลหิตเดือดพล่านในสรีระทั้งสิ้น” แสดงให้เห็นความ
เดือดร้อนใจอย่างแสนสาหัส นอกจากนี้ การยกพระพุทธรูปที่แสดงถึงผลของการทำร้ายผู้บริสุทธิ์
ว่า “ย่อมพลันถึงฐานะ 10 อย่างใดอย่างหนึ่ง” อันหมายถึงความย่อยยับที่ผู้ทำร้ายผู้อื่นที่ไม่คิดร้าย
จะต้องได้รับโดยทันทีหรือโอกาสที่กรรมจะให้ผล เป็นการย้ำถึงหลักกรรมว่าอนุสตรกรรมให้ผลได้ใน
ชาติปัจจุบัน

อีกตัวอย่างหนึ่ง เศรษฐีคิดอุบายใช้ให้นายโฆสกะถือจดหมายสั่งฆ่าตัวนายโฆสกะไป
ส่งให้แก่คนเก็บส่วย โดยในระหว่างเดินทาง ลูกสาวเศรษฐีในชนบทคนหนึ่งซึ่งเป็นภรรยาของนาย
โฆสกะในอดีตชาติ ได้เกิดความรักในตัวนายโฆสกะด้วยอำนาจบุพเพสันนิวาส และได้พบจดหมาย
นั้นขณะนายโฆสกะกำลังหลับ จึงฉีกและเขียนจดหมายฉบับใหม่ขึ้น มีใจความว่า ให้คนเก็บส่วยนำ
เครื่องบรรณาการจากบ้านส่วยมาแล้วปลุกเรือสองชั้นกลางหมู่บ้านของตน เสร็จแล้วให้นำลูกสาว
เศรษฐีในชนบทมาแต่งงานกับนายโฆสกะและคอยดูแลอย่างดี

เมื่อคนเก็บส่วยจัดแจงตามจดหมายและแจ้งให้เศรษฐีทราบ เศรษฐีล้มป่วยด้วย
ความคับแค้นใจ

เพราะได้ฟังข่าวนั้น ความเสียใจอย่างใหญ่ บังเกิดแก่เศรษฐีแล้วว่า เราให้ทำสิ่งใด
สิ่งนั้นไม่สำเร็จ สิ่งใดมิให้ทำ สิ่งนั้นก็กลับสำเร็จ. ความเศร้าโศกนั้น กับความเศร้าโศกถึง
บุตร เป็นอันเดียวกันเทียว ยังความร้อนในท้องให้เกิดขึ้น ให้เกิดโรคคอตีบแล้ว.
แม้ลูกสาวของเศรษฐี ก็บังคบพวกคนว่า ถ้าว่าใครๆ มาจากสำนักของเศรษฐี ท่าน
ยังไม่บอกแก่เราแล้ว อย่าบอกแก่เศรษฐีบุตรก่อน. แม้เศรษฐีเล่าก็คิดว่า บัดนี้เราจะไม่ทำ
บุตรชั่วชาติคนนั้นให้เป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติของเรา ดังนี้แล้ว จึงบอกแก่นายเสมียน
คนหนึ่งว่า ลุง ฉันปรารถนาจะพบบุตรของฉัน ท่านจงส่งคนรับใช้ไปคนหนึ่ง ให้เรียกบุตร
ของฉันมา. เขารับว่า ได้จะ ให้หนังสือแล้ว ส่งคนผู้หนึ่งไป.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 247)

เศรษฐีอาฆาตและคิดหาอุบายกำจัดนายโฆสกะตลอดเวลา เมื่ออุบายส่งไปฆ่าที่ชนบท
ไม่สำเร็จจึงเกิดความเสียใจว่า “ให้ทำสิ่งใด สิ่งนั้นไม่สำเร็จ สิ่งใดมิให้ทำ สิ่งนั้นก็กลับสำเร็จ”
ความคับแค้นใจนี้ ทำให้เศรษฐีล้มป่วย อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นถึงการล้มป่วยของเศรษฐีว่า
มีสาเหตุจากความคับแค้นภายในใจและการไม่สามารถทำร้ายนายโฆสกะได้สมประสงค์ ซึ่งให้เห็นว่า

อกุศลกรรมนี้ให้ผลได้ในปัจจุบัน คือความคิดร้ายที่ไม่สมประสงค์กลายเป็นสาเหตุให้ตนคับแค้นใจจนล้มป่วย

ในเรื่องพระโสไรรยเถระ ระหว่างที่ลูกชายของโสไรรยเศรษฐีเดินทางไปอาบน้ำพบพระมหากัจจายนเถระ เกิดความคิดอกุศลขึ้นจึงทำให้ได้รับผลอย่างฉับพลัน

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ในกรุงสาวัตถี ลูกชายของโสไรรยเศรษฐีในโสไรรยนครนั้นบนยานน้อยอันมีความสุขกับสหายผู้หนึ่งออกไปจากนคร เพื่อประโยชน์จะอาบน้ำด้วยบริวารเป็นอันมาก. ขณะนั้น พระมหากัจจายนเถระ มีความประสงค์จะเข้าไปสู่โสไรรยนครเพื่อบิณฑบาต ห่มผ้าสังฆาฏิภายนอกพระนคร. ก็สีระของพระเถระมีสีเหมือนทองคำ ลูกชายของโสไรรยเศรษฐีเห็นท่านแล้วจึงคิดว่า สวยจริงหนอ พระเถระรูปนี้ควรเป็นภริยาของเรา หรือสีแห่งสีระของภริยาของเรา พึงเป็นเหมือนสีแห่งสีระของพระเถระนั้น. ในขณะสักว่าเขาคิดแล้วเท่านั้น เพศชายของเศรษฐีบุตรนั้น ก็หายไปเพศหญิงได้ปรากฏแล้ว. เขาละอายจึงลงจากยานน้อยหนีไป. ชนใกล้เคียงจำลูกชายเศรษฐีนั้นไม่ได้ จึงกล่าวว่า อะไรรนั้น ๆ ? แม่นางก็เดินไปสู่หนทางอันไปยังเมืองตักกสิลา.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 445)

อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นว่าเพียงอกุศลจิตของลูกชายโสไรรยเศรษฐีที่เกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียวว่าพระเถระ “สวยจริงหนอ” อยากได้พระเถระเป็นภรรยา หรือ ผีพวพรรณของภรรยาตนขอให้เหมือนผีพวพรรณพระเถระ เท่านั้น ก็ส่งผลให้กลับเพศเป็นหญิงในทันที การได้รับผลเช่นนี้ทำให้บุตรเศรษฐีละอายใจสำนึกในอกุศลจิต ละอายที่ผู้อื่นจะรู้กรรมของตน และเข้าใจความรู้สึกของพระเถระหรือผู้หญิงที่ถูกผู้อื่นมองด้วยอกุศลจิต ในขณะเดียวกันอรรถกถาธรรมบทได้ชี้ให้เห็นความเสมอกันของการทำกรรมและผลของกรรม กล่าวคือ การดูด้วยอกุศลจิตเป็นเหตุ ผลคือกลับเพศแล้วตนก็จะถูกแลดูอย่างนั้น ดังที่เมื่อนาง(บุตรเศรษฐีกลับเพศ)เดินตามพวกเกวียนไปนางถูกพวกเกวียนนำไปยกให้เป็นภรรยาของลูกชายเศรษฐีในเมืองตักกสิลา

พวกมนุษย์คิดว่า ภริยาของลูกชายเศรษฐีของพวกเราในกรุงตักกสิลาฯ ยังไม่มี เราทั้งหลายจักบอกแก่ท่าน บรรณาการใหญ่ (รางวัลใหญ่) จักมีแก่พวกเรา. พวกเขาไปแล้วเรียนว่า นาย แก้วคือหญิง พวกผมได้นำมาแล้ว เพื่อท่าน. ลูกชายเศรษฐีนั้นได้ฟังแล้วให้เรียกนางมา เห็นนางเหมาะแก่บิณฑบาตมีรูปงามน่าพึงใจ มีความรักเกิดขึ้นจึงได้กระทำไว้ (ให้เป็นภริยา) ในเรือนของตน.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 446-447)

การที่บุตรเศรษฐีซึ่งกลายเป็นหญิงถูกพวกเกวียนพาไปเป็นภรรยาเศรษฐีเป็นผลสืบเนื่องมาจากการคิดอกุศลในพระเถระซึ่งเป็นพระอริยบุคคล และผลกรรมนี้ทำให้เข้าใจ

ทุกข์ของสตรี คือเป็นเมีย ซ้ำยังมีลูกกับสามีถึง 2 คน ซ้ำให้เห็นว่า อกุศลจิตปรารถนาให้พระเถระเป็นภรรยานั้นเป็นความคิดชั่วช้ามาก ให้ผลในปัจจุบันทันที

ในเรื่อง**พระเจ้าวิทูทกะ** พระเจ้าวิทูทกะยกทัพไปทำลายศากยวงศ์ด้วยความแค้นที่เคยถูกดูหมิ่น เมื่อได้ชัยชนะยกทัพกลับ ทรงพักแรมที่ริมแม่น้ำอจิรวดี และในราตรีนั้นได้เกิดน้ำหลากพัดกองทัพจมหายไปกับสายน้ำ

พระเจ้าวิทูทกะนั้น เสด็จถึงแม่น้ำอจิรวดีในเวลารাত্রี รับสั่งให้ตั้งค่ายแล้ว คนบางพวกนอนแล้วที่หาดทรายภายในแม่น้ำ บางพวกนอนบนบกในภายนอก. แม้บรรดาพวกที่นอนแล้วในภายใน พวกที่มีบาปกรรมอันไม่ได้กระทำแล้วในก่อน มีอยู่. แม้บรรดาพวกที่นอนแล้วในภายนอก ผู้ที่มีบาปกรรมอันได้กระทำแล้วในก่อน มีอยู่ มดแดงทั้งหลายตั้งขึ้นแล้ว ในที่ซึ่งคนเหล่านั้นนอนแล้ว.

ชนเหล่านั้น กล่าวกันว่า มดแดงตั้งขึ้นแล้วในที่เรานอนแล้ว มดแดงตั้งขึ้นแล้ว ในที่เรานอนแล้ว จึงลุกขึ้น พวกที่มีบาปกรรมอันไม่ได้กระทำแล้ว ลุกขึ้นไปนอนบนบก พวกที่มีบาปกรรมอันกระทำแล้ว ลงไปนอนเหนือหาดทราย.

ขณะนั้น มหาเมฆตั้งขึ้น ยังฝนลูกเห็บให้ตกแล้ว. หวังน้ำหลากมายังพระเจ้าวิทูทกะพร้อมด้วยบริษัทยให้ถึงสมุทรนั้นแล. ชนทั้งหมดได้เป็นเหยื่อแห่งปลาและเต่าในสมุทรนั้นแล้ว.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 39)

อกุศลกรรมให้ผลในปัจจุบันแก่ผู้ทำเท่านั้นแสดงให้เห็นด้วยการอธิบายเหตุการณ์ ก่อนที่แม่น้ำจะหลากมาพัดร่างของคนทั้งหลายจมลงสู่ก้นทะเล คนไม่ได้ทำบาปกรรม ถูกมดรบกววจึงลุกขึ้นไปนอนบนบก ส่วนคนที่ทำบาปกรรมไว้ ได้ลงไปนอนบนชายหาด ดังนั้นเมื่อแม่น้ำหลากมา คนทำบาปกรรมไว้ซึ่งนอนอยู่บนชายหาดเท่านั้น ถูกน้ำพัดจมหายไปทะเล คนไม่ทำบาปกรรมปลอดภัยดี นอกจากนี้การที่ “ชนทั้งหมดได้เป็นเหยื่อของปลาและเต่าในสมุทร” นั้น ยังแสดงให้เห็นถึงผลของอกุศลกรรมคือการสังหารศากยวงศ์ซึ่งไม่คิดต่อสู้อยู่ เพราะคนผู้ทำบาปกรรมเหล่านั้นจมอยู่ในน้ำไม่สามารถจะสู้กับสัตว์น้ำได้ เหมือนเวลาที่เจ้าศากยวงศ์ถูกพวกเขาสังหาร

ในเรื่อง**นางปฏาจารา** กล่าวถึงนางปฏาจาราธิดาเศรษฐีชาวเมืองสาวัตถีมีสมบัติ 40 โกฏิ บิดามารดาให้อยู่บนปราสาทชั้นที่ 7 เลี้ยงดูอย่างดี เมื่อนางมีอายุ 16 ปีได้แอบคบหากับชายคนรับใช้ เมื่อบิดามารดาหาคุุครองที่มีชาติสกุลเสมอกันและใกล้ถึงวันทำการวิวาห์ นางและชายคนรับใช้หนีไปอาศัยในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง

ฝ่ายธิดาเศรษฐีนั้นนั่งผ้าปอนๆ สยายผมเอาร้าทาสีระถือหมอน้าออกจากเรือนเหมือนเดินไปกับพวกทาสี ได้ไปยังที่นั่นแต่เช้าตรู่. ชายคนรับใช้นั้นพานางไปไกลแล้วสำเร็จการอาศัยอยู่ในบ้านแห่งหนึ่ง โทนาในป่าแล้วได้นำพินและผักเป็นต้นมา. ธิดา

เศรษฐีนอกนี้เอาหมอน้ำมาแล้วทำก็มีการดำข้าวและหุงต้มเป็นต้นด้วยมือตนเอง เสรย
ผลแห่งความชั่วของตน.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 490)

ธิดาเศรษฐีเคยได้รับการดูแลอย่างดีบนปราสาท 7 ชั้น แต่กลับได้รับความทุกข์
ยากลำบากแสนเข็ญ ต้องมา “อาศัยอยู่ในบ้านแห่งหนึ่ง” ต้องทำกรณต่าง ๆ เช่น ดำข้าว หุงต้ม
อาหาร วรรกถากรรมบทชี้ให้เห็นว่าเป็นการ “เสวยผลแห่งความชั่วของตน” คือการไม่เชื่อฟัง
บุพพการีและแอบคบกับชายคนรับใช้จนหนีตามกัน อันเป็นเหตุให้ได้รับความลำบากในชาติปัจจุบัน

ต่อมานางตั้งครรภ์ลูกคนที่ 2 ได้หนีสามีเพื่อกลับไปคลอดบุตรที่บ้านบิดา สามีตามมา
ทันระหว่างทาง ขณะนั้นมีฝนพายุตกอย่างหนัก นางปวดท้องจะคลอดบุตรจึงให้สามีหาที่กำบังฝน
สามีถูกอสริษกัดตาย เมื่อนางพาลูกข้ามแม่น้ำที่ไหลเชี่ยว บุตรคนโตจมน้ำตาย บุตรคนเล็กถูก
เหยี่ยวโฉบไปกิน และขณะที่นางร้องไห้รำพันเดินทางกลับ ได้ฟังข่าวจากบุรุษคนหนึ่งว่า บิดา
มารดาและพี่ชายถูกเรือนลัมทับเสียชีวิตทั้งสามคน

บุรุษ. วันนี้ แม่เห็นฝนตกคินยังรุ่งไหม ?

ธิดาเศรษฐี. ฉันเห็น พ่อ, ฝนนั้นตกคินยังรุ่งเพื่อฉันเท่านั้นไม่ตกเพื่อคนอื่น, แต่ฉัน
จับบอกเหตุที่ฝนตกเพื่อฉันแก่ท่านภายหลัง, โปรดบอกความเป็นไปในเรือนเศรษฐีนั้น
แก่ฉันก่อน.

บุรุษ. แม่ วันนี้ ในกลางคืน เรือนลัมทับคนแม่ทั้ง 3 คือ เศรษฐี 1 ภรรยาเศรษฐี 1
บุตรเศรษฐี 1 คนทั้ง 3 นั้นถูกเผาบนเชิงตะกองเดียวกัน, แม่เอ๋ย ควันนั้นยังปรากฏอยู่.

ในขณะนั้น นางไม่รู้สึถึงผ้าที่นุ่งซึ่งได้หลุดลงถึงความเป็นคนวิกลจริตยืนตะลึงอยู่
ร้องไห้รำพันบนแพ้อเชชวนไปว่า

บุตร 2 คนตายเสียแล้ว สามีของเราก็ตายเสียที่ทางเปลี่ยว

มารดาบิดาและพี่ชายก็ถูกเผาบนเชิงตะกองเดียวกัน.

คนทั้งหลายเห็นนางแล้ว เข้าใจว่า หญิงบ้าๆ จึงถือเอาหยากเยื่อกอบฝุ่นโปรยลงบน
ศีรษะขว้างด้วยก้อนดิน.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 493)

วรรกถากรรมบทบรรยายภาพความสูญเสียคนรักทุกคนของธิดาเศรษฐี ล้วนเป็น
ความตายอย่างอนาถ คือ สามีถูกงูกัดตายกลางป่า ลูกคนโตจมน้ำป่าตาย ลูกคนเล็กถูกเหยี่ยวฉกไป
กิน พ่อแม่และพี่ชายของนางถูกเรือนลัมทับตาย จนนาง “ไม่รู้สติ” ว่าผ้าหลุด หลุดกลายเป็นคน
วิกลจริต ทั้ง “ร้องไห้รำพัน” ทั้ง “บนแพ้อ” เดิน “เชชวนไป” จนคนที่เห็นเข้าใจว่านางเป็นหญิงบ้า
และแกล้งนางด้วยการ “เอาหยากเยื่อกอบฝุ่นโปรยบนศีรษะ” และ “ขว้างด้วยก้อนหิน” สร้าง
ความรู้สึกน่าเวทนาในตัวของธิดาเศรษฐี กล่าวได้ว่าภาพความทุกข์ของนางที่วรรกถากรรมบทบรรยาย
นี้เน้นย้ำให้เห็นว่าเป็นผลที่นางได้รับในปัจจุบัน เพราะอกุศลกรรมคือการไม่เชื่อฟังบิดามารดา

ในเรื่องนายพรานสุนัขชื่อโกเก นายพรานชื่อโกเกถือธนูพร้อมสุนัขของตนเข้าไปล่าเนื้อ ในเวลาเช้าวันหนึ่ง เมื่อได้พบพระภิกษูกำลังบิณฑบาตจึงเกิดกุศลจิต คิดว่าท่านเป็นคนกาลกรรณ

ได้ยินว่า เวลาเช้าวันหนึ่ง นายพรานนั้นถือธนู มีสุนัขห้อมล้อมออกไปล่า พบภิกษุถือบิณฑบาตเป็นวัตรรูปหนึ่งกำลังเที่ยวบิณฑบาตในระหว่างทาง โกรธแล้วพลางคิดว่า เราพบคนกาลกรรณ, วันนี้ จักไม่ได้สิ่งอะไรเลย ดังนี้ จึงหลีกไป. ฝ่ายพระเถระเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้าน ทำภติกแล้วจึงกลับไปสู่วิหารอีก.

นายพรานให้สุนัขกัดพระเถระ

ฝ่ายนายพรานนอกนี้ เทียวไปในป่าไม่ได้อะไร เมื่อกลับมาพบพระเถระอีก จึงคิดว่า วันนี้ เราพบคน (กาลกรรณ) นี้แล้วไปป่าจึงไม่ได้อะไร. บัดนี้เรอได้มาเผชิญหน้าของเราแม้อีก. เราจักให้สุนัขทั้งหลาย กัดพระรูปนั้นเสีย ดังนี้แล้ว จึงให้สัญญาณปล่อยสุนัขไป.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 45)

นายโกเกเพียงเห็นพระเถระก็คิดดูหมิ่นว่าเป็นคนกาลกรรณ เมื่อเข้าไปไม่ได้อะไร กลับมาและพบพระเถระอีก จึงคิดว่าเป็นเพราะมาพบคนกาลกรรณ จึงสั่งสุนัขกัดพระเถระ สุนัขเข้าล้อมตันทัน และนายโกเกทำร้ายพระเถระอีก

นายโกเกไปแล้ว ร้องบอกว่า ท่านแม่ขึ้นต้นไม้ก็ไม่มีความพ้นไปได้ ดังนี้แล้วจึงแทงพื้นเท้าของพระเถระด้วยปลายลูกศร. พระเถระได้แต่ถอนถอนว่า ขอท่านอย่าทำเช่นนั้น. นายโกเกนอกนี้ไม่คำนึงถึงคำวอนของท่าน กลับแทงกระหน่ำใหญ่. พระเถระเมื่อพื้นเท้าข้างหนึ่งถูกแทงอยู่ จึงยกเท้าขึ้นขึ้น หย่อนเท้าที่ 2 ลง. แม้เมื่อเท้าที่ 2 นั้นถูกแทงอยู่จึงยกเท้าขึ้นขึ้นเสีย, นายโกเกไม่คำนึงถึงคำอ้อนวอนของพระเถระ แทงพื้นเท้าทั้งสองแล้วด้วยอาการอย่างนี้เทียว. สรีระของพระเถระได้เป็นประจตุกรรมด้วยคบเพลิง. ท่านแสวงเวทนาไม่สามารถจะคุมสติไว้ได้, จีวรที่ท่านห่มแม้อหลดลง ก็กำหนดไม่ได้. จีวรนั้น เมื่อตกลง ก็ตกลงมาคลุมนายโกเก ตั้งแต่ศีรษะทีเดียว.

ฝูงสุนัขรุมกัดนายพราน

เหล่าสุนัขตรุกันเข้าไปในระหว่างจีวร ด้วยสำคัญว่า พระเถระตกลงมา ดังนี้แล้ว ก็รุมกันกัดกินเจ้าของของตน ทำให้เหลืออยู่เพียงกระดูก. สุนัขทั้งหลายออกมาจากระหว่างจีวรแล้ว ได้ยืนอยู่ ณ ภายนอก. ที่นั้น พระเถระจึงหักกิ่งไม้แห้งกิ่งหนึ่งขว้างสุนัขเหล่านั้น. เหล่าสุนัขเห็นพระเถระแล้ว รู้ว่าพวกตัวกัดกินเจ้าของจึงหนีเข้าไป

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 46)

อรรถกถาธรรมบทอธิบายการกระทำของนายโกเกอย่างชัดเจนคือ คิดอกุศลต่อเถระ กล่าวถ้อยคำไม่ดีกับพระเถระ สั่งให้สุนัขรุมเข้ากัด และทำร้ายร่างกายด้วยการเอาปลายลูกศรแทง

ฝ่าเท้าจนตัวของพระเถระร้อนเหมือน “ถูกรุมด้วยคบเพลิง” และ “ไม่สามารถคุมสติไว้ได้” เพราะความเจ็บปวดนั้น เมื่อจิวรตมมาคลุมตัวนายโกกะ ผุ่งสุณัช้เข้าใจผิดคิดว่านายโกกะเป็นพระเถระ จึงรุมกัดเจ้านายของตนจนเหลือแต่กระดูก สื่อกให้เห็นว่าการประทุษร้ายพระเถระเป็นเหตุให้นายโกกะได้รับผลกระทบทันตาเห็น และลักษณะการให้ผลคือนายโกกะถูกทำร้ายโดยขัดขืนไม่ได้นั้นก็สอดคล้องกับการทำร้ายพระเถระซึ่งท่านไม่ต่อสู้แข็งขืน

3.1.1.2 อุกุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป

อุกุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป หมายถึงกรรมชั่วที่ทำและให้ผลแก่ผู้ทำภายในชาติถัดไป เป็นกรรมที่มีความซับซ้อนกว่าอุกุศลกรรมที่ก่อให้เกิดผลในชาติเดียว คือไม่ให้เกิดผลในชาติที่ทำอุกุศลกรรมนั้น แต่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป ดังนั้น เรื่องกรรมในหัวข้อนี้ จำเป็นต้องกล่าวถึงชาติต่อ ๆ ไป มากกว่าหนึ่งชาติ เพื่อแสดงชาติที่ทำอุกุศลกรรมและชาติที่ได้รับผลของอุกุศลกรรมนั้น ดังจะยกตัวอย่างจากอรรถกถาธรรมบทต่อไปนี้

ในเรื่องพระจักขุปาลเถระ เหล่าภิกษุอาคันตุกะเห็นแมลงเม่าถูกเหยียบตายมากมาย บนที่เดินจงกรมของพระจักขุปาลเถระในเวลาเช้ามีด จึงทูลแจ้งพระพุทธเจ้า ความว่า

พวกเธอไปกราบทูลพระตถาคตแล้วในขณะนั้นว่า พระเจ้าข้า พระจักขุปาลเถระไว้ตัวว่า จงกรม ทำสัตว์มีชีวิตเป็นอันมากให้ตายแล้ว.

พระศาสดาตรัสถามว่า ท่านทั้งหลายเห็นเรอกำลังทำสัตว์มีชีวิตเป็นอันมากให้ตายแล้วหรือ ?

ภิกษุเหล่านั้น กราบทูลว่า ไม่ได้เห็น พระเจ้าข้า.

ศ. ท่านทั้งหลายไม่เห็นเธอ (ทำดังนั้น) ฉันทใดแล ถึงเธอก็ไม่เห็นสัตว์มีชีวิตเหล่านั้น ฉันทนั้น. ภิกษุทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่าเจตนาเป็นเหตุให้ตายของพระชินาสพทั้งหลาย (คือบุคคลผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว) มิได้มี.

ภ. พระเจ้าข้า เมื่ออุปนิสัยแห่งพระอรหัตมีอยู่ เหตุไฉนท่านจึงกลายเป็นคนมีจักขุมืดแล้ว.

ศ. ด้วยอำนาจกรรมอันตนทำไว้แล้ว ภิกษุทั้งหลาย.

ภ. ก็ท่านได้ทำกรรมอะไรไว้แล้ว พระเจ้าข้า.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 32)

บทถาม-ตอบนี้ แสดงให้เห็นถึงกิริยาที่จะเรียกเป็นกรรมได้ต้องมีความจงใจ (เจตนา) ประกอบ พระเถระทำปาณาติบาตเพราะตาบอด ภิกษุทั้งหลายจึงถามว่า เพราะเหตุใด คนที่มีอุปนิสัยเป็นพระอรหันต์จึงกลายเป็นคนตาบอดได้ พระพุทธเจ้าทรงอธิบายด้วยการยกอดีตนิทานอันเป็นบุรพกรรมในอดีตชาติของพระเถระมาแล้วว่า ท่านเคยเป็นหมอช่วยรักษาดวงตาของหญิงคนหนึ่ง แต่

นางไม่รักษาคำสัตย์ เมื่อดวงตาหายดีกลับโกหกว่าไม่หายและปวดมากกว่าเดิม หมอจึงปรุยาให้ นางหยอดจนตาบอดสนิท

หมอคิดว่า หญิงนี้ประสงค์ลงเราแล้วไม่ให้อะไร ความต้องการของเราด้วยค่าจ้าง ที่หญิงนี้ให้แก่เรามีได้มี, เราจึงทำเขาให้จักษุมืดเสียเดี๋ยวนี้ แล้วไปถึงเรือนบอกความนั้น แก่ภรรยา. นางได้นิ่งเสีย. หมอนั้นประกอบยานานหนึ่งแล้วไปสู่สำนักหญิงนั้น บอก ให้หยอดว่า นางผู้เจริญ ขอท่านจงหยอดยานานนี้. ดวงตาทั้งสองข้างได้ดับวูบแล้ว เหมือนเปลวไฟ. หมอนั้นได้ (มาเกิด)เป็นจักษุปาลกิกษุแล้ว.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 33)

หมอได้ทำตาของหญิงคนนั้นบอด และในชาตินั้นหมอไม่ได้รับผลกระทบนั้น หมอได้รับ ผลกรรมในชาติที่เกิดเป็นพระจักษุปาลกเถระ ท่านจึงตาบอด แสดงให้เห็นว่า อกุศลกรรมให้ผลในชาติ ต่อๆ มาจากชาติที่ทำกรรม และแม้พระเถระจะมีอุปนิสัยเป็นพระอรหันต์ แต่ก็ยังต้องรับผลของ อกุศลกรรมอย่างแน่นอน และเหมือนกับที่ได้ทำไว้ในชาตินั้น

ในเรื่องสญชัย ในกาลของพระพุทธเจ้า พระราชโอรสของพระเจ้ามหินท์ 3 พระองค์ ปราบปรามโจรชายแดนสำเร็จได้รับพระบรมราชานุญาตถวายภัตตาหารแด่พระพุทธเจ้า 3 เดือน จึงพาบุรุษบริวารจำนวนหนึ่งพันคนสมათานศีล 10 นุ่งห่มผ้ากาสาเยะ อยู่แต่ใน วิหาร

พระราชโอรสทั้งสามนั้นพาบุรุษบริวารพันหนึ่งสมათานศีล 10 นุ่งห่มผ้ากาสาเยะอยู่ แต่ในวิหาร. ขุนคลังและสมุหบัญชีได้ร่วมกันเบิกเสบียงตามวาระๆ จากเรือนคลัง ทั้งหลายของพระพี่น้องทั้งสามถวายทานอยู่

กินอาหารที่เขาอุทิศภิกษุสงฆ์ตายไปเป็นเปรต

กับุตรของพวกกรรมกร ร้องให้ต้องการข้าวยาสูบและภัตเป็นต้น. กรรมกรเหล่านั้น เมื่อภิกษุสงฆ์ยังไม่ทันมา ก็ให้วัดผู้มีข้าวยาสูบและภัตเป็นต้นแก่บุตรเหล่านั้น. ในเวลาที่ ภิกษุสงฆ์ฉันเสร็จแล้วไม่เคยมีของอะไรเหลือเลย.

ในกาลต่อมา พวกกรรมกรเหล่านั้น พูดอ้างว่า เราจะให้แก่พวกเด็ก ดังนี้แล้ว รับไป กินเสียเอง, เห็นอาหารแม้ที่ขบใจก็ไม่สามารถจะอดกลั้นได้. ก็พวกเขาได้มีประมาณ แปรตหมิ่นสี่พันคน. พวกเขา กินอาหารที่ถวายสงฆ์แล้ว เพราะกายแตกได้เกิดใน เปรตวิสัยแล้ว.

ฝ่ายพระราชโอรส 3 พี่น้องพร้อมด้วยบุรุษพันหนึ่งทำกาละแล้วเกิดในเทวโลก ทองเที่ยวจากเทวโลกสู่เทวโลก ยังกาลให้สิ้นไป 92 กัลป์. พระราชโอรส 3 พี่น้องนั้น ปรารถนาพระอรหันต์ ทำกัลยาณกรรมในกาลนั้น ด้วยประการอย่างนี้. ชฎิล 3 พี่น้องนั้น ได้รับผลที่ตนปรารถนาแล้วเหมือนกัน เราจะได้เลือกหน้าให้หาได้

ส่วนสมุห์บัญชีของพระราชโอรส 3 พระองค์นั้น ในกาลนั้นได้เป็นพระเจ้าพิมพิสาร. ขุนคลังได้เป็นวิสาขอุบาสก. กรรมกรของทำนทั้ง 3 นั้น เกิดแล้วในพวกเปรตในกาลนั้นท่องเที่ยวอยู่ด้วยสามารถแห่งสุคติและทุกคติ ในกัลป์นี้เกิดในเปตโลกนั้นแล **สิ้น 4 พุทธันดร.**

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 138-139)

อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นการทำความกรรมของคนสองกลุ่ม คือผู้ประกอบกุศลกรรม และผู้ประกอบอกุศลกรรม โดยอธิบายลักษณะการทำความกรรมของฝ่ายหลังอย่างละเอียด คือกรรมกรของพระราชโอรสทั้ง 3 จำนวน 84,000 คน มีหน้าที่ดูแลเรื่องอาหารของพระภิกษุและชนอื่นๆ ได้ทำการทุจริตต่อหน้าที่ เริ่มแรกทนต่อเสียงบุตรร้องไม่ได้ จึงหยิบเอาของที่จะถวายภิกษุสงฆ์ให้แก่ลูก ถึงขนาด “ในเวลาทีภิกษุฉันเสร็จแล้วไม่เคยมีของอะไรเหลือเลย” คือภิกษุทั้งหลายได้ฉันเท่าที่เหลือ และต่อมาพวกเขา “เห็นอาหารแม้ที่ซอบใจก็ไม่สามารถจะอดกลั้นได้” พุดอ้างว่าจะให้เด็ก ๆ แต่กลับเอาไปกินเอง อรรถกถาธรรมบทชี้ให้เห็นผลของอกุศลกรรมชัดว่า “พวกเขากินอาหารที่ถวายสงฆ์แล้ว เพราะกายแตกได้เกิดในเปรตวิสัยแล้ว” อันเป็นอบายภูมิ คือได้รับผลในชาติถัดไป และกล่าวย้ำถึงระยะกาลที่เป็นเปรตนานถึง “สิ้น 4 พุทธันดร”

เปรตเหล่านั้นสร้างกรรมในกาลของพระพุทธเจ้า ทูลถามเวลาที่ตนจะได้รับอาหารกับพระพุทธเจ้า 3 พระองค์คือ พระกุสสันพุทธเจ้า พระโกนาคมนพุทธเจ้า และพระกัสสปพุทธเจ้า จนได้รับการพยากรณ์ว่าจะได้รับอาหารในกาลของพระโคตมพุทธเจ้า

เปรตเหล่านั้น ยังคงมีประมาณเท่านั้นให้สิ้นไปแล้ว เมื่อพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะนั้นเสด็จอุบัติขึ้นแล้วจึงทูลถามพระองค์. แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ก็ตรัสว่า พวกเจ้าจักยังไม่ได้ในกาลของเรา แต่ภายหลังแห่งเรา เมื่อมหาปฐพีงอกสูงขึ้นประมาณได้ 1 โยชน์ พระพุทธเจ้าพระนามว่าโคตม จักเสด็จอุบัติขึ้น ในกาลนั้น ญาติของพวกเจ้าจักเป็นพระราชาพระนามว่าพิมพิสาร พระเจ้าพิมพิสารนั้น ถวายทานแด่พระศาสดาแล้ว จักให้ส่วนกุศลทานถึงแก่พวกเจ้า พวกเจ้าจักได้ (อาหาร) ในคราวนั้น. พุทธันดรหนึ่ง ได้ปรากฏแก่เปรตเหล่านั้นเหมือนวันพรุ่งนี้.

พวกเปรตพ้นทุกข์เพราะผลทาน

เปรตเหล่านั้น เมื่อพระตถาคตเสด็จอุบัติแล้ว เมื่อพระเจ้าพิมพิสารถวายทานในวันต้น. เปล่งเสียงร้องนำกล้วแสดงตนแก่พระราชา ในส่วนราตรีแล้ว รุ่งขึ้น ท้าวเธอเสด็จมาสู่เวฬุวัน กราบทูลเรื่องนั้นแด่พระตถาคต.

พระศาสดาตรัสว่า มหาปติตร ในที่สุด 92 กัลป์แต่กัลป์นี้ไป ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามว่ามุสสะ พวกเปรตนั้นเป็นพระญาติของพระองค์ กินอาหารที่เขาถวายภิกษุสงฆ์ เกิดในเปตโลกแล้วท่องเที่ยวอยู่ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าหลาย

พระองค์ที่เสด็จอุบัติขึ้น มีพระกฤษณะเป็นอาทิ อันพระพุทธรูปเหล่านั้นตรัสบอกคำนี้ๆ แล้วหวังเฉพาะทานของพระองค์ตลอดกาลเท่านี้. วานนี้เมื่อพระองค์ทรงถวายทานแล้ว ไม่ได้รับส่วนบุญ จึงได้ทำอย่างนี้....

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 140-141)

จะเห็นได้ว่า อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นถึงผลของการทำอุสสการคือการขโมยของสงฆ์ที่ต้องเกิดเป็นเปรตในชาติต่อไป ทั้งยังแสดงความยาวนานของชาติที่เกิดเป็นเปรตด้วยการกล่าวถึงระยะเวลาอันยาวนานที่เปรตเหล่านั้นจะได้รับอาหาร ทั้งยังเป็นช่วงเวลาที่แสนทรมาน ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อพระเจ้าพิมพิสารไม่ได้อุทิศส่วนบุญให้ พวกเปรตมา “เปล่งเสียงร้องนากลัว” และ “แสดงตน” ให้พระราชาเห็น อนึ่ง พระศาสดาได้ตรัสเล่าถึงเปรตอันเป็นการย้ำให้เห็นชัดว่าเป็นผลของอุสสการว่า “พวกเปรตนั้นเป็นพระญาติของพระองค์ กินอาหารที่เขาถวายภิกษุสงฆ์ เกิดในเปตโลกท่องเที่ยวไปอยู่”

ในเรื่องอชครเปรต ในขณะที่พระมหาโมคคัลลานเถระและพระลักขณเถระลงจากเขาคิชฌกูฏ พระมหาโมคคัลลานเถระได้เห็นอชครเปรตเข้า ความว่า

ความพิสดารว่า ในสมัยหนึ่ง พระมหาโมคคัลลานะเถระกับพระลักขณเถระลงจากเขาคิชฌกูฏ ได้เห็นสัตว์ชื่ออชครเปรตประมาณ 25 โยชน์ด้วยจักขุทิพย์. เปลวไฟตั้งขึ้นแต่ศีรษะของเปรตนั้น ลามถึงหางตั้งขึ้นแต่หางลามถึงศีรษะ. ตั้งขึ้นแต่ข้างทั้งสองไปรวมอยู่ที่กลางตัว.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 89)

พระมหาโมคคัลลานะเถระเห็นแล้วจึงแย้มและได้บอกเหตุแก่พระลักขณเถระในสำนักพระพุทธรูป พระองค์จึงทรงนำบุรพกรรมของอชครเปรตนั้นมาแสดงว่า ในกาลของพระกัสสป-พุทธรูป เจ้าโจรคนหนึ่งนอนเอาผ้ากาสาจะคลุมร่างอยู่ ถูกสุนัขคลเฝ้าประตูหมีเห็นจึงอาฆาตจองเวร

วันหนึ่ง ท่านเศรษฐีไปสู่นักพระศาสดาแต่เช้าตรู่ เห็นโจรคนหนึ่งนอนเอาผ้ากาสาจะคลุมร่างตลอดถึงศีรษะทั้งมีเท้าเปื้อนโคลนอยู่ในศาลาหลังหนึ่ง ใกล้ประตูพระนคร จึงกล่าวว่า เจ้าคนนี้ มีเท้าเปื้อนโคลน คงจักเป็นมนุษย์ที่เที่ยวเตร่ในเวลากลางคืนแล้ว (มา) นอน

กรรมชั่วให้ผลชั่ว

โจรเปิดหน้าต่างเห็นเศรษฐีแล้ว คิดในใจว่า เอาเถอะนะ เราจักรู้กรรมที่ควรทำแก่มัน ดังนั้นแล้วก็ผูกอาฆาตไว้ ได้เฝ้านา (ของเศรษฐี) 7 ครั้ง ตัดเท้าโคทั้งหลาย ในคอก 7 ครั้ง เฝ้ารือน 7 ครั้ง เขาไม่อาจให้ความแค้นเคืองดับได้ แม้ด้วยทารุณกรรมมีประมาณเท่านั้น จึงทำการสนิทชิดเชื้อกับคนใช้ของเศรษฐีนั้นแล้ว ถามว่า อะไรเป็นที่รักของเศรษฐี (นาย) ของท่าน ได้ฟังว่า วัตถุเป็นที่รักยิ่งของเศรษฐีอื่นจากพระคันธกุฎีย่อมไม่มี

คิดว่า เอละ เราจักเฝ้าพระคันธกุฎี ยังความแค้นเคืองให้ดับ. เมื่อพระศาสดาเสด็จเข้าไปบิณฑบาต. จึงทูปหมอน้ำสำหรับดื่มและสำหรับใช้ ใต้จุดไฟที่พระคันธกุฎีแล้ว.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 90-91)

อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นถึงเหตุจูงใจในการทำกุศลกรรม คือผูกอาฆาตเพราะถูกตำหนิเล็กน้อยว่า “เป็นมนุษย์ที่เที่ยวเตรในเวลากลางคืน” และลักษณะกรรมที่ทำออกมาคือ เฝ้านาของเศรษฐีถึง 7 ครั้ง ตัดเท้าโคในคอกถึง 7 ครั้ง ทำให้โคไม่ตายแต่ทรมาณ เศรษฐีต้องรับภาระเลี้ยงโคทั้งที่ใช้งานไม่ได้และต้องรักษาแผล และเฝ้าเรือนอันเป็นที่อยู่อาศัยของเศรษฐีอีก 7 ครั้ง การสูญเสียอสังหาริมทรัพย์เหล่านี้ไม่ทำให้เศรษฐีเดือดร้อนใจนัก โจรจึงไม่หายแค้นเศรษฐี เมื่อทราบว่าสุมังคลเศรษฐีรักพระคันธกุฎีที่สุดจึงเฝ้า การนี้นอกจากทำลายของเศรษฐีแล้วยังนับเป็นการทำลายที่อยู่ของพระพุทธเจ้าจึงเป็นกรรมหนักยิ่ง ต่อมาภายหลังเขาสำนึกและสารภาพพร้อมทั้งขอโทษท่านเศรษฐี ปรากฏว่า ในชาติที่ทำอกุศลกรรมนี้ เขาไม่ได้รับผลกรรม ไปได้รับในชาติต่อไป คือ ไปเกิดในอเวจีมหานรก แล้วไปเกิดเป็นอชครเปรต

โจรครั้นทำกรรมนั้นแล้ว ในกาลสิ้นอายุ บังเกิดแล้วในอเวจีใหม่ ในอเวจีสันกาลนาน ในกาลบัดนี้ เกิดเป็นอชครเปรต ถูกไฟไหม้อยู่ที่เขาชัชฌกฏ ด้วยวิบาก [แห่งกรรม] ที่ยังเหลือ.

พระศาสดา ครั้นตรัสบุรพกรรมของเปรตนั้นอย่างนี้แล้ว จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมจาคณพาล ทำกรรมอันลามกอยู่ ย่อมไม่รู้. แต่ภายหลัง เราร้อนอยู่เพราะกรรมอันตนทำแล้ว ย่อมเป็นเช่นกับไฟไหม้ป่า ด้วยตนของตนเอง ดังนี้แล้ว...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 93)

อรรถกถาธรรมบทอธิบายให้เห็นมูลเหตุและลักษณะการทำอกุศลกรรมของโจรอย่างชัดเจน เพื่อแสดงกรรมในชาติที่เป็นโจรทำกรรม แต่ยังไม่ได้รับผลกรรม มาได้รับผลในชาติต่อไป กล่าวคือ ชาติต่อมา เกิดและไหม้อยู่ในนรกอเวจี และชาติต่อจากนั้น มา “เกิดเป็นอชครเปรต ถูกไฟไหม้อยู่ที่เขาชัชฌกฏ ด้วยวิบากแห่งกรรมที่ยังเหลือ”

ในเรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ ภิกษุทั้งหลายสนทนากันด้วยความไม่เห็นด้วยกับความตายของพระมหาโมคคัลลานเถระ พระอัครสาวกเบื่องช้าย เป็นเหตุที่คะเลศกว่าภิกษุทั้งหลายด้านมีฤทธิ์มาก ผู้ถูกทำร้ายร่างกายจนนิพพาน เป็นการมรณภาพที่ไม่สมควรแก่ท่าน พระพุทธเจ้าเสด็จมาตรัสถามทราบเรื่องแล้ว ตรัสอธิบายว่าเป็นเพราะกรรมเก่า

พระศาสดาเสด็จมาตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ พวกเรานั่งประชุมกันด้วยภกตาอะไรหนอ เมื่อภิกษุเหล่านั้น กราบทูลว่า ด้วยภกตาชื่อนี้ พระเจ้าข้า ดังนี้แล้วตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย โมคคัลลานะมรณภาพไม่สมควรแก่อัตภาพนี้เท่านั้น แต่เรได้ถึงมรณภาพ

สมควรแก้กรรมที่เธอทำไว้ในกาลก่อน อันภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า ก็บุพกรรมของ ท่านเป็นอย่างไร พระเจ้าข้า ได้ตรัส (อดีตนิทาน) อย่างพิสดาร (ดังต่อไปนี้)

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 99)

นอกจากนี้ อรรถกถาธรรมบทยังอธิบายให้เห็นการทำอกุศลกรรมของพระเถระคือ ในอดีตท่านเป็นกุลบุตรชาวเมืองพาราณสีทำการงานทุกอย่างปรนนิบัติบิดามารดาผู้ตาบอด ต่อมา ภรรยาที่บิดามารดาหามาให้ยุ้งและทำเหตุให้เขาแตกหักกับบิดามารดา วันหนึ่งจึงออกอุบายลวง บิดามารดาว่าจะพาไปเยี่ยมญาติ เมื่อถึงกลางดงได้หยุดรถ แกล้งทำเสียงร้องเหมือนต่อสู้กับโจร และได้ทุบตีบิดามารดาจนตาย

มารดาบิดาได้ยินเสียงนั้นด้วยสำคัญว่า พวกโจรชุมอยู่ จึงกล่าวว่า ลูกเอ๋ย แม่และ พ่อแก่แล้ว เจ้าจงรักษาเฉพาะตัวเจ้า (ให้พ้นภัย) เกิด. เขาทำเสียงดุโจร ทุบตีมารดา บิดาแม้ผู้ร้องอยู่อย่างนั้นให้ตายแล้ว ทั้งไว้ในดงแล้วกลับไป.

ผลของกรรมชั่วตามสนอง

พระศาสดาครั้นตรัสบุพกรรมนี้ของพระมหาโมคคัลลานะนั้นแล้ว ตรัสว่า ภิกษุ ทั้งหลาย โมคคัลลานะ ทำกรรมประมาณเท่านั้นใหม่ในรทหลายแสนปี ด้วยวิบาก ที่ยังเหลือจึงถูกทุบตีอย่างนั้นนั่นแล ละเอียดหมดถึงมรณะสิ้น 100 อตภาพ โมคคัลลานะ ได้มรณะอย่างนี้ ก็พอสมควรกรรมของตนเองแท้...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 100-101)

อรรถกถาธรรมบทสื่อให้เห็นการทำร้ายบิดามารดาเป็นกรรมหนัก เพราะท่านเป็น บุพพการีและปรารถนาดีต่อบุตรเสมอ ดังที่บิดามารดาได้ยินเสียงร้องของโจรกลับไม่นึกห่วงตัวเอง กลับร้องว่า “ลูกเอ๋ย แม่และพ่อแก่แล้ว เจ้าจงรักษาเฉพาะตัวเจ้า(ให้พ้นภัย)” และกุลบุตรนั้นยังทุบตี บิดามารดา “ผู้ร้องอยู่อย่างนั้น” จนตายและทั้งไว้ในดงได้อย่างลงคอ แสดงให้เห็นว่าเป็นกรรมหนัก และแม้อกุศลกรรมนั้นจะไม่ให้ผลในชาตินั้น แต่ก็ให้ผลในชาติต่อๆ คือ ชาติถัดจากชาติที่ทำกรรม ต้องตกนรก และชาติต่อๆ มาต้องถูกทุบจนตายอีกถึง 100 ชาติ ดังพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ว่า “โมคคัลลานะ ทำกรรมประมาณเท่านั้นใหม่ในรทหลายแสนปี ด้วยวิบากที่ยังเหลือจึงถูกทุบตีอย่าง นั้นนั่นแล ละเอียดหมดถึงมรณะสิ้น 100 อตภาพ” เป็นการย้ำการได้รับผลกรรมในชาติต่อๆ ไปของ อกุศลกรรมได้อย่างชัดเจน

ในเรื่องเจ้าหญิงโรหิณี พระนางโรหิณีพระน้องนางของพระอนุรุทธเถระเป็นโรค ผิวน้ำตามร่างกาย พระนางจึงสละเครื่องประดับสร้างโรงฉันทสองชั้นถวายเป็นพระพุทธานุสตาม คำแนะนำของพระเถระ ในวันฉลองโรงฉันท พระนางทูลนิมนต์พระพุทธานุสเจ้าพร้อมพระสงฆ์มาเสวยที่ โรงทาน แต่พระนางไม่ออกมาถวายทาน พระพุทธานุสเจ้าตรัสรับสั่งหาและตรัสถามสาเหตุที่ไม่มา

พระนางไม่ประสงค์จะเสด็จมา ที่นั่น พระศาสดารับสั่งให้เรียกพระนาง แม้ไม่ปรารถนา(จะมา)จนได้. ก็แลพระศาสดาตรัสกะพระนางผู้เสด็จมาถวายบังคมประทับนั่งแล้วว่า โรหิณี เหตุไรเธอจึงไม่มา

พระนางโรหิณี. โรคผิวหนังมีที่สรีระของหม่อมฉัน พระเจ้าข้า หม่อมฉันจะอายุด้วยโรคนั้น จึงมิได้มา

พระศาสดา. ก็เธอรู้ไหมว่า โรคนั้นอาศัยกรรมอะไรของเธอ จึงเกิดขึ้น

พระนางโรหิณี. หม่อมฉันไม่ทราบ พระเจ้าข้า.

พระศาสดา. โรคนั้นอาศัยความโกรธของเธอ จึงเกิดขึ้นแล้ว.

พระนางโรหิณี. ก็หม่อมฉันทำกรรมอะไรไว้ พระเจ้าข้า.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 428)

การถาม-ตอบนี้ ชี้ให้เห็นว่า โรคผิวหนังที่ทำให้พระนางโรหิณีจะอายุใจไม่กล้ามาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้านี้ เป็นผลของอกุศลกรรมในชาติก่อน คือ กรรมที่ “อาศัยความโกรธของเธอ” และพระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าบุรพกรรมของพระนางที่ทำด้วยความโกรธ

ในอดีตกาล พระอัครมเหสีของพระเจ้าพาราณสีผูกอาฆาตในหญิงนักฟ้อนของพระราชองค์หนึ่ง ทรงดำริว่า เราจักให้ทุกข์เกิดแก่หญิงนั้น แล้วให้เขานำลูกเต่าร้างใหญ่มา รับสั่งให้เรียกหญิงนักฟ้อนนั้น มายังสำนักของตนแล้ว ให้ใส่ผงเต่าร้างบนที่นอนที่ผ้าห่ม และที่ระหว่างเครื่องใช้ มีผ้าปูที่นอนเป็นต้น ของหญิงนักฟ้อนนั้น โดยประการที่นางไม่ทันรู้ตัว. ไปรยลงแม้ที่ตัวของนาง รวากะทำความเย้ยหยันเล่น ทันใดนั้นเอง สรีระของหญิงนั้นได้พองขึ้นเป็นตุ่มน้อยตุ่มใหญ่. นางเกาอยู่ไปนอนบนที่นอน. เมื่อนางถูกผงเต่าร้างกัดแสบบนที่นอนนั้น เวทนาทรมานยิ่งนักเกิดขึ้นแล้ว. พระอัครมเหสีในกาลนั้นได้เป็นพระนางโรหิณี.

พระศาสดา ครั้นทรงนำอดีตนิทานนั้นมาแล้ว ตรัสว่า โรหิณี ก็กรรมนั้นที่เธอทำแล้วในกาลนั้น ก็ความโกรธก็ดี ความริษยาที่ดี แม้มีประมาณเล็กน้อย ย่อมไม่ควรทำเลย ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 429)

อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นเหตุของอกุศลกรรมคือ การผูกอาฆาต ลักษณะการทำกรรมอย่างโหดร้ายคือ ไปรยลูกเต่าร้างใหญ่หรือหามูยใหญ่ลงบนตัวของหญิงนักฟ้อน และแอบไปรยไว้บนที่นอนที่ผ้าห่มและที่เครื่องใช้ของนาง โดยไม่ให้นางรู้ตัว ทำให้นางได้รับความเจ็บปวดยิ่งนัก และอรรถกถาธรรมบททำให้เห็นความโหดร้ายยิ่งขึ้นว่า “รวากะทำความเย้ยหยัน” ไม่สงสารนางฟ้อน และแม้นางจะไม่ได้รับผลอกุศลกรรมในชาตินั้น แต่ยังได้รับผลอกุศลกรรมในชาติต่อมา คือ พระนางโรหิณีเป็นโรคผิวหนังจนไม่สามารถเผชิญหน้าผู้อื่นได้

3.1.1.3 อกุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบันและชาติต่อ ๆ ไป

อกุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบันและในชาติต่อ ๆ ไป หมายถึงกรรมชั่วที่ทำและให้ผลแก่ผู้ทำทั้งในปัจจุบันชาติและในชาติภพต่อไป เป็นกรรมที่ให้ผลซ้ำซ้อน คือให้ผลทันตาในชาติที่ทำ อกุศลกรรมนั้น และในชาติต่อ ๆ ไป ดังนั้น เรื่องอกุศลกรรมในหัวข้อนี้ จึงกล่าวถึงชาติที่ทำ อกุศลกรรมพร้อมทั้งได้ผลกรรมในชาตินั้น และการรับผลอกุศลกรรมในชาติต่อ ๆ ไปด้วย ทำให้เห็นความน่ากลัวของผลอกุศลกรรมยิ่งขึ้นซึ่งให้ผลยิ่งกว่าอกุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบันและอกุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป ดังตัวอย่างอรรถกถาธรรมบทต่อไปนี้

ในเรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลิยักษิณี กล่าวถึงหญิงหมั้นคนหนึ่ง ทราบว่าแม่สามีจะหาหญิงอื่นมาเป็นภรรยาอีกคนของสามีตน จึงขออนางกุมาริกาคนหนึ่งมาให้เป็นภรรยาสามี ต่อมากลัวว่านางกุมาริกาได้บุตรแล้วจะให้ลูกว่าตน จึงทำอุบายให้นางกุมาริกาแท้งลูกถึงสามครั้ง

ต่อมา หญิงหมั้นนั้นได้มีความปริวิตกว่า ถ้านางคนนี้จะได้บุตรหรือบุตรโอรส จักเป็นเจ้าของสมบัติแต่ผู้เดียว ควรเราจะทำนางอย่าให้ได้ทารกเลย

เมียหลวงปรunyaทำลายครรภ์เมียหย้อย

ลำดับนั้น หญิงหมั้นจึงพูดกะนางนั้นว่า ครรภ์ตั้งขึ้นในท้องหล่อนเมื่อใด ขอให้หล่อนบอกแก่ฉันเมื่อนั้น. นางนั้นรับว่า จะ เมื่อครรภ์ตั้งแล้วได้บอกแก่หญิงหมั้นนั้น. ส่วนหญิงหมั้นนั้นแลให้ข้าวต้มและข้าวสวยแก่นางนั้นเป็นนิตย์. ภายหลัง นางได้ให้ยาสำหรับทำครรภ์ให้ตกปนกับอาหารแก่นางนั้น. ครรภ์ก็ตก[แท้ง]. เมื่อครรภ์ตั้งแล้วเป็นครั้งที่ 2 นางก็ได้บอกแก่หญิงหมั้นนั้น. แม้หญิงหมั้นก็ได้ทำครรภ์ให้ตก ด้วยอุบายอย่างนั้นนั้นแล เป็นครั้งที่ 2

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 69-70)

อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นสาเหตุการทำอกุศลกรรมและลักษณะกรรมของหญิงหมั้นคือ หญิงหมั้นนำภรรยาใหม่มาให้สามีเพราะกลัวภรรยาที่แม่สามีหามาให้จะเป็นใหญ่กว่าตน แต่เมื่อได้มานางกลับเกิดอกุศลจิตกลัวภรรยาใหม่นั้นมีลูกจะได้ครอบครองสมบัติคนเดียว จึงทำอุบายใส่ยาทำแท้งลงไปในอาหารแก่ภรรยาใหม่จนแท้ง 2 ครั้ง และในครั้งที่ 3 ทำให้นางกุมาริกาเสียชีวิตพร้อมลูกในท้อง

ในครั้งที่ 3 นางจึงมิได้บอก. ต่อมา [ฝ่าย]หญิงหมั้นเห็นท้องของนางนั้นแล้วจึงกล่าวว่า เหตุไร หล่อนจึงไม่บอกความที่ครรภ์ตั้งแก่ฉัน. เมื่อนางนั้นกล่าวว่า หล่อนนำฉันมาแล้วทำครรภ์ให้ตกไปเสียถึง 2 ครั้งแล้ว ฉันจะบอกแก่หล่อนทำไม จึงคิดว่า บัดนี้ เราฉิบหายแล้ว คอยแลดูความประมาทของนางกุมาริกานั้นอยู่. เมื่อครรภ์แก่เต็มที่แล้วจึงได้ช่อง ได้ประคบยาให้แล้วครรภ์ไม่อาจตก เพราะครรภ์แก่จึงนอนขวาง[ทวาร]. เวทนากล้าแข็งขึ้น. นางถึงความสิ้นชีวิต.

นางตั้งความปรารถนาว่า เราถูกมันให้ฉิบหายแล้ว มันเองนำเรามา ทำทารกให้ฉิบหายถึง 3 คนแล้ว บัดนี้ เราเองก็จะฉิบหาย บัดนี้ เราจุติจากอัฐภาพนี้ พังเกิดเป็นนางยักษิณี อาจเคี้ยวกินทารกของมันเกิดดังนี้แล้ว ตายไปเกิดเป็นแม่แมวในเรือนนั่นเอง. ฝ่ายสามี จับหญิงหมั้นแล้วกล่าวว่า เจ้าได้ทำการตัดตระกูลของเราให้ขาดสูญดังนี้แล้ว ทบด้วยอวัยวะทั้งหลายมีศอกและเข่าเป็นต้นให้บอบช้ำแล้ว. หญิงหมั้นนั้นตายเพราะความเจ็บนั้นแล แล้วได้เกิดเป็นแม่ไก่ในเรือนนั้นเหมือนกัน.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 70-71)

อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นความริษยาของหญิงหมั้นที่พยายามหาโอกาสให้นางกุมาริกากินยาจนแท้ง เสียชีวิตทั้งแม่และลูก อกุศลกรรมนี้ให้ผลในปัจจุบันคือ สามีรู้ความจริงจึงทำร้ายร่างกายหญิงหมั้นจนเสียชีวิตด้วยความเจ็บปวด และกรรมยังส่งผลในภพต่อ ๆ มา คือนางไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน คือไก่ อันเป็นอบายภูมิ และได้ทำการจองเวรกับนางกุมาริกาในชาติต่อ ๆ มา

ในเรื่องอหิเปรต พระมหาโมคคัลลานเถระเห็นอหิเปรตตนหนึ่งจึงได้แยมให้ปรากฏ พระลักษณะเถระได้ถามเหตุของการแยมกับพระมหาโมคคัลลานเถระในสำนักของพระพุทธเจ้า พระมหาโมคคัลลานเถระจึงบอกเหตุและอธิบายลักษณะอัฐภาพอหิเปรตอันเป็นผลของอกุศลกรรม

พระเถระกล่าวว่า ผู้มีอายุ ผมเห็นอหิเปรตตนหนึ่ง จึงได้ทำการยืมแยมให้ปรากฏ อัฐภาพของเปรตนั้นเห็นปานนี้ ศีรษะของมันเหมือนศีรษะมนุษย์ อัฐภาพที่เหลือของมันเหมือนของงู นั่นชื่ออหิเปรตโดยประมาณ 25 โยชน์ เปลวไฟตั้งขึ้นจากศีรษะของมันลามไปจนถึงหาง ตั้งขึ้นจากหางถึงศีรษะ ตั้งขึ้นในท่ามกลางลามไปถึงข้างทั้งสอง ตั้งขึ้นแต่ข้างทั้งสอง รวมลงในท่ามกลาง. ได้ยินว่า อัฐภาพของเปรตทั้งสอง นั้นแลประมาณ 25 โยชน์ ของเปรตที่เหลือประมาณ 3 คาวุต ของอหิเปรตนั้นนั้นแลและของกากเปรตประมาณ 25 โยชน์ บรรดาเปรตทั้งสองนั้น อหิเปรต เป็นดังนี้ก่อน

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 233)

คำกล่าวของพระเถระทำให้เห็นความทุกข์ของอหิเปรต คือลักษณะร่างกายที่ผิดปกติ ศีรษะเหมือนมนุษย์แต่ร่างกายเหมือนงูและใหญ่โตถึง 25 โยชน์ และถูกไฟลุกจากร่างกายสี่ลักษณะ คือ จากหัวไปหาง จากหางถึงหัว จากกลางไปหัวและหาง และจากหัวและหางไปตรงกลาง สะท้อนให้เห็นความทรมานทั่วร่างกาย นอกจากนี้ยังเน้นย้ำให้เห็นว่า อหิเปรตเป็นเปรตที่มีขนาดใหญ่กว่าเปรตประเภทอื่นๆ อันเป็นผลจากอกุศลกรรมในอดีตกาล คือในอดีตอหิเปรตเกิดเป็นชวานาในเมืองพาราณสี ชาวเมืองเดินทางผ่านนาเพื่อไปทำบุญกับพระปัจเจกพุทธเจ้าและเหยียบย่ำสร้างความเสียหายให้แก่นาของเขาทุกวัน แม้เขาห้ามก็ไม่ฟัง ในที่สุดเขาจึงตัดสินใจเผาบรรณศาลาของพระปัจเจกพุทธเจ้า

ครั้งนั้น ชาวพม่าได้มีความคิดอย่างนั้นว่า ถ้าบรรณศาลาของพระปัจเจกพุทธเจ้าไม่พึงมีในที่นี้ไซ้ ชนทั้งหลายก็ไม่พึงเหยียบย่ำนาของเรา. ในกาลที่พระปัจเจกพุทธเจ้าเข้าไปบิณฑบาต ชาวพม่านั้นทูลภาชนะเครื่องใช้แล้วเผาบรรณศาลาเสีย. พระปัจเจกพุทธเจ้าเห็นบรรณศาลานั้นถูกไฟไหม้จึงหลีกไปตามสบาย. มหาชนถือของหอมและระเบียบดอกไม้มาเห็นบรรณศาลาถูกไฟไหม้ จึงกล่าวว่า พระผู้เป็นเจ้าของพวกเราไป ณ ที่ไหนหนอแล. แม้ชาวพม่านั้น ก็มากับด้วยมหาชนเหมือนกันยืนอยู่ในท่ามกลางแห่งมหาชน พูดอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าเองเผาบรรณศาลาของพระปัจเจกพุทธเจ้า. ครั้งนั้น ชนทั้งหลายพูดว่า พวกท่านจงจับ. พวกเราอาศัยบุรุษช้วนนี้ จึงไม่ได้เพื่อจะเห็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ดังนี้แล้ว ก็โอบยพม่านั้นด้วยเครื่องประหารมีท่อนไม้เป็นต้นให้ถึงความสิ้นชีวิตแล้ว. ชาวพม่านั้นเกิดในอเวจี. ไหม้ในนรกตราบเท้าแผ่นดินนี้หนาขึ้นประมาณโยชน์หนึ่งแล้ว จึงเกิดเป็นอหิแปรตที่เขาคิษฌภูฏ ด้วยผลกรรมอันเหลือ.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 235-236)

อดีตนิทานนี้ แสดงถึงอกุศลกรรมของอหิแปรตคือทำลายภาชนะเครื่องใช้และเผาบรรณศาลาของพระปัจเจกพุทธเจ้า อันเป็นการทำลายโอกาสทำบุญของผู้อื่น และชี้ให้เห็นอกุศลกรรมนั้นให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อๆ ไปคือ ถูกรุมประชาทัณฑ์จนเสียชีวิต ไปเกิดในนรกอเวจี และกลับมาเกิดเป็นอหิแปรตที่เขาคิษฌภูฏ ด้วยเศษกรรม

เรื่องนางจิณฺจมาณวิกา อรรถกถาธรรมบทได้กล่าวถึงนางจิณฺจมาณวิกาผู้เลอโฉม นับถือลัทธิเดียรถีย์ ผู้หวังทำลายพระพุทธศาสนา นางลวงพุทธศาสนิกชนให้เกิดความสงสัยว่านางอยู่ร่วมกับพระพุทธเจ้าในเวลากลางคืน ด้วยการเข้าไปสู่พระเชตวันในเวลาที่คุณอื่นกลับออกมา แอบพักอยู่ในวัดเดียรถีย์ใกล้พระเชตวัน และในเวลาเช้าตรู่ ก็กลับออกมาสวนทางกลับคนทั้งหลาย เมื่อมีคนถามก็ทำที่ไม่บอก ผ่านไป 1-2 เดือนจึงให้คำตอบว่าพักอยู่ร่วมกับพระพุทธเจ้า ผ่านไป 3-4 เดือน เอาผ้าพันท้อง ทำเหมือนคนท้อง เมื่อได้ 8-9 เดือนจึงแสดงให้คนอื่นเห็นว่าตนมีอายุครรภ์ใกล้คลอดและกล่าวหาพระพุทธเจ้าว่า ทำตนท้องแล้วไม่ดูแล

โดยกาลล่วงไป 1-2 เดือน เมื่อถูกถามจึงกล่าวว่า เราอยู่ในพระคันธกุฎีเดียวกันกับสมณโคตมในพระเชตวัน ยังความสงสัยให้เกิดขึ้นแก่บุรุษทั้งหลายว่า ข้อนั้นจริงหรือไม่หนอ โดยกาลล่วงไป 3-4 เดือน เอาผ้าพันท้อง แสดงเพศของหญิงมีครรภ์ให้เหล่าชนอันธพาล ถือเอาว่า ครรภ์บังเกิดขึ้นเพราะอาศัยพระสมณโคตม โดยกาลล่วงไป 8-9 เดือนผูกไม้กลมไว้ที่ท้องห่มผ้าทับข้างบน ให้ทุบหลังมือและเท้าด้วยไม้คางโคแสดงอาการบวมขึ้น มีอินทรีย์บอบช้ำ เมื่อพระตถาคตประทับนั่งแสดงธรรมบนธรรมาสน์ที่ประทับแล้วในเวลาเย็น ไปสู่ธรรมสภายืนตรงพระพักตร์ของพระตถาคตแล้ว กล่าวว่า มหาสมณะ พระองค์(ดีแต่)แสดงธรรมแก่มหาชนเท่านั้น เสียงของพระองค์ไพเราะ พระโอษฐ์ของพระองค์สนิท ส่วนหม่อมฉันอาศัยพระองค์ได้เกิดมีครรภ์ครบกำหนดแล้ว พระองค์ไม่ทรงทราบเรื่องเป็นทีคลอดของหม่อมฉัน ไม่ทรงทราบเครื่องครรภ์บริหารมีเนยใสและน้ำมันเป็นต้น เมื่อไม่ทรงทำเอง ก็ไม่ตรัสบอกพระเจ้าโกศล หรือนางภิณฑิกะ หรือนางวิสาขามหาอุบาสิกา คนใดคนหนึ่งแม้

บรรดาอุปัฏฐากทั้งหลายว่า ท่านจงทำกิจที่ควรทำแก่นางจิณฺจมาณวิกานี้ พระองค์ทรงรู้แต่จะ
อภินิหารเท่านั้น ไม่ทรงรู้การบริหาร. เหมือนพยายามจับก้อนคุปามณฑลพระจันทร์นั้น
ดำพระตถาคตในท่ามกลางบริษัทแล้ว.

พระตถาคตทรงตรมกถาแล้ว เมื่อจะทรงบันลือเยี่ยงอย่างสีหะจึงตรัสว่า น้องหญิง
ความที่คำอันเจ้ากล่าวแล้วจะจริงหรือไม่ เราและเจ้าเท่านั้น ย่อมรู้.

นางจิณฺจมาณวิกา. อย่างนั้น มหาสมณะ ข้อนั้นเกิดแล้วโดยความที่ท่านและหม่อมฉัน
ทราบแล้ว .

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ช: 257-258)

อรรถกถาธรรมบทข้างต้นแสดงอุบายของนางจิณฺจมาณวิกาและคำกล่าวให้ร้าย
พระพุทธเจ้าของนางอย่างละเอียด การกระทำของนางเป็นอกุศลกรรมที่เหมือนกับก้อนคุป
อุจจาระซึ่งเป็นของสกปรก มีกลิ่นเหม็น ไม่น่าอภินิหาร การปาก้อนคุปใส่ดวงจันทร์ที่อยู่สูงเด่น จึงทำ
ให้ก้อนคุปนั้นกลับมาหาตัวผู้ปา คนที่ทำการมเช่นนี้คือคนโง่

ต่อมา ท้าวสักกะได้เสด็จมาพร้อมเทวดา 4 องค์ แปลงเป็นหนูไปกัดเชือกที่ผูกท่อนไม้
กลมจนเชือกนั้นขาดทำให้ท่อนไม้กลมตกลงมาใส่เท้าของนางจิณฺจมาณวิกาทำให้เท้าของนางแตกทั้ง
สองข้าง เมื่อความจริงปรากฏ คนทั้งหลายจึงเข้าไปรุมประชาทัณฑ์และช่วยกันพานางออกมาจาก
พระเชตวัน

...ลมพัดเวกผ้าห่มขึ้น ไม่กลมพลัดตกลงบนหลังเท้าของนางจิณฺจมาณวิกา. ปลายเท้า
ทั้ง 2 ข้างแตกแล้ว. มนุษย์ทั้งหลายพูดว่า เนะนางกาลกรณี เจ้าดำพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ถ่มเชพะลงบนศีรษะ มีมือถือก้อนดินและท่อนไม้ คุดลากออกจากพระเชตวัน.

นางจิณฺจมาณวิกาถูกแผ่นดินสูบ

ครั้นในเวลานางล่วงคลองพระเนตรของพระตถาคตไปแผ่นดินใหญ่แตกแยกช่องให้แล้ว
เปลวไฟตั้งขึ้นจากอเวจี. นางจิณฺจมาณวิกา. นั้นไปเกิดในอเวจีเป็นเหมือนหม่นผ้ากัมพล
ที่ตระกูลให้. ลากสักการะของพวกเดียรถีย์เสื่อมแล้ว (แต่กลับ) เจริญแก่พระทศพล
โดยประมาณยิ่ง.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ช:258)

อรรถกถาธรรมบทเรื่องนี้ชี้ให้เห็นผลอกุศลกรรมของนาง คือการถูกรุมประชาทัณฑ์
และลากออกจากพระเชตวัน จนถูกแผ่นดินสูบในชาติปัจจุบัน และไปเกิดในอเวจีรับผลกรรม
ในชาติต่อไป

ในเรื่องบุตรของนายโคฆาตกร กล่าวถึงชายคนหนึ่งมีอาชีพฆ่าโคและขายเนื้อโค
เลี้ยงชีพมาตลอด 55 ปี แม้พระพุทธเจ้าจะประทับอยู่ไม่ไกล ก็ไม่เคยใส่ใจที่จะทำความดี

ดังได้สดับมา นายโคฆาตกรคนหนึ่งในพระนครสาวัตถี ฆ่าโคแล้วถือเอาเนื้อล่ำให้ปิ้ง แล้วนั่งพร้อมด้วยบุตรและภริยาเคี้ยวกินเนื้อ และขายตัวยราคา. เขาทำกรณของชนฆ่าโค อยู่อย่างนั้นตลอด 55 ปี มิได้ถวายยาอุหรือภักดิ์ แม้มาตรว่าทัพพีหนึ่งในวันหนึ่งแต่พระศาสดา ซึ่งประทับอยู่ในวิหารไกล. เขาเว้นจากเนื้อเสีย ย่อมไม่บริโภคมัต. วันหนึ่ง เขาขายเนื้อในตอนกลางวันแล้วให้ก้อนเนื้อก้อนหนึ่งแก่ภริยา เพื่อปิ้งเพื่อประโยชน์แก่ตน แล้วได้ไปอาบน้ำ

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 5)

นายโคฆาตฆาตสัตว์เลี้ยวชีพมาตลอดและไม่เคยคิดทำบุญ แสดงให้เห็นจิตใจที่ไม่เกรงกลัวผลของอกุศลกรรมที่ตนทำ และการที่ “เขาเว้นจากเนื้อเสีย ย่อมไม่บริโภคมัต” เป็นการย้ำแสดงให้เห็นความไม่กลัวบาปกรรมของเขา วันหนึ่งเขามอบเนื้อก้อนหนึ่งให้ภรรยาเพื่อปิ้งไว้ให้เขากินเป็นอาหารเย็น แต่ระหว่างที่ภรรยากำลังทำอาหาร สหายของนายโคฆาตกรได้เข้ามาหยิบเนื้อก้อนนั้นไป เมื่อนายโคฆาตกรกลับมาไม่ได้เนื้อเป็นอาหารจึงถือมีดไปเพื่อตัดลิ้นโคมาทำอาหารกิน

นายโคฆาตกรนั้นตอบว่า เราไม่บริโภคมัต ให้ภริยานำภักดิ์นั้นไปแล้ว ถือมีดไปสู่สำนักโคตัวยืนอยู่ที่หลังเรือน แล้วสอดมือเข้าไปในปากดึงลิ้นออกมาเอามีดตัดที่โคน(ลิ้น)แล้วถือไปให้ปิ้งบนถ่านเพลิงแล้ว วางไว้บนภักดิ์ นั้นบริโภคมัตก่อนภักดิ์ก้อนหนึ่ง วางก้อนเนื้อก้อนหนึ่งไว้ในปาก. ในขณะที่ตนเอง ลิ้นของเขาขาดตกลงในถาดสำหรับใส่ภักดิ์. ในขณะที่นั้นแล เขาได้วิบากที่เห็นสมด้วยกรรม. แม้เขาแลเป็นเหมือนโค มีสายเลือดไหลออกจากปากเข้าไปในเรือน เทียวคลานร้องไป.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 6-7)

การตัดลิ้นโคเพียงเพื่อเป็นอาหารเย็นมีเหตุเดียวชี้ให้เห็นถึงความโหดร้ายและความเลียดเย็น ไม่เกรงกลัวผลกรรม ในที่สุดเขาจึงได้รับผลของอกุศลกรรมในปัจจุบันคือ “ลิ้นของเขาขาดตกบนจานข้าว” และได้รับความทรมานเหมือนโคตัวนั้น ทั้งนี้รรถกถาธรรมบทยังชี้ให้เห็นผลกรรมในชาติต่อไปว่า “เมื่อนายโคฆาตกรเป็นเหมือนโค เทียวร้องไปในท่ามกลางเรือน ทำกาลแล้วเกิดในอเวจี” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 7)

และในเรื่องปลาช็อกปิละ ในสมัยของพระกัสสปพุทธเจ้า กุลบุตรสองคนพี่น้องออกบวชเป็นภิกษุ คนพี่ชื่อโสทรนะบวชแล้วบำเพ็ญวิปัสสนาจนเป็นพระอรหันต์ คนน้องชื่อกปิละบวชแล้วเลือกเรียนปริยัติ ต่อมาเมื่อมีความรู้ของตนและกล่าวทำลายหลักคำสอนของศาสนาจนผิดเพี้ยน เพราะสำคัญว่าตนฉลาดกว่าคนอื่น ๆ

ภิกษุน้องชายคิดว่า เรายังหนุ่มก่อน ในเวลาแก่จึงจักบำเพ็ญวิปัสสนาธุระ จึงเริ่มตั้งคันถธุระเรียนพระไตรปิฎก. บริวารเป็นอันมากได้เกิดขึ้น เพราะอาศัยปริยัติของเธอ ลากก็ได้เกิดขึ้น เพราะอาศัยบริวาร. เธอเมาแล้วด้วยความเมาในความเป็นผู้สติมากอันความทะยาน

อยากในลามครอบงำแล้ว เพราะเป็นผู้สำคัญตัวว่าฉลาดยิ่ง ย่อมกล่าวแม้สิ่งที่เป็นกับปิยะ
 อันคนเหล่านี้นักกล่าวแล้วว่า เป็นอกกับปิยะ, กล่าวแม้สิ่งที่เป็นอกกับปิยะว่าเป็นกับปิยะ, กล่าว
 แม้สิ่งที่มีโทษว่า ไม่มีโทษ, กล่าวแม้สิ่งไม่มีโทษว่า มีโทษ. เธอแม้อันภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก
 ทั้งหลายกล่าวว่า คุณกบิลละ คุณอย่าได้กล่าวอย่างนี้ แล้ว แสดงธรรมและวินัยกล่าวสอนอยู่
 ก็กล่าวว่า พวกท่านจะรู้อะไร พวกท่านเช่นกับกำมือเปล่า เป็นต้นแล้ว ก็เที่ยวชู้ตवादภิกษุ
 ทั้งหลายอยู่.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 271-272)

ต่อมา ภิกษุทั้งหลายได้แจ้งให้พระโสทรนเถระทราบ ท่านมาตักเตือนถึงสามครั้ง แต่
 พระกบิลละตื้อรั้น ไม่เชื่อฟัง และยังคงทำเช่นเดิม

จำเดิมแต่นั้น ภิกษุทั้งหลายผู้มีศีลเป็นที่รักแม่เหล่านี้นทอทั้งเธอแล้ว. เธอเป็นผู้มีความ
 ประพฤติชั่ว อันพวกผู้มีประพฤติชั่วแวดล้อมอยู่ วันหนึ่ง คิดว่า เราจักสวดปาติโมกข์
 จึงถือพัดไปนั่งบนธรรมาสน์ในโรงอุโบสถแล้ว ถามว่า ผู้มีอายุ ปาติโมกข์ย่อมเป็นไปเพื่อภิกษุ
 ทั้งหลายผู้ประชุมกันแล้วในที่นี้หรือ เห็นภิกษุทั้งหลายนิ่งเสีย ด้วยคิดว่า ประโยชน์อะไร ด้วย
 คำโต้ตอบที่เราให้แก่ภิกษุ จึงกล่าวว่า ผู้มีอายุ ธรรมก็ดี วินัยก็ดี ไม่มี ประโยชน์อะไรด้วย
 ปาติโมกข์ ที่พวกท่านจะฟังหรือไม่ฟัง ดังนี้แล้ว ก็ลุกไปจากอาสนะ เรายังศาสนาถือปฏิบัติ
 ของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่ากัสสปให้เสื่อมลงแล้วด้วยอาการอย่างนี้ แม้พระโสทร
 เถระก็ปริณิพพานในวันนั้นเอง.

ในกาลสิ้นอายุ ภิกษุกบิลละเกิดในเวเจิมหานรก. มารดาและน้องสาวของเธอแม้นั้น ถึง
 ทิฏฐานุกติของเธอนั้นแล ด่าบริภาษภิกษุทั้งหลายผู้มีศีลเป็นที่รักแล้ว ก็บังเกิดในเวเจิมหา
 นรกนั้นเหมือนกัน.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 272-273)

อรรถกถาธรรมบทนี้ชี้ให้เห็นว่า การทำลายหลักคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ด้วยการกล่าว
 สอนและชักชวนคนอื่นให้ทำผิดหลักธรรม ด้วยมานะว่าตนมีความรู้ดี ความหลงในลามและบิوار
 เป็นอกุศลกรรมที่หนัก ผลที่พระกบิลละได้รับในปัจจุบัน คือการถูกพระภิกษุทั้งหลายผู้มีศีลทอทั้ง
 ถูกพวกภิกษุผู้ศีลแวดล้อม และการทำลายศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า ทำให้เมื่อมรณภาพแล้วไป
 บังเกิดในเวเจิมหานรก และในชาติต่อมา เขาเกิดเป็นปลาสีทอง แต่มีปากเหม็นเพราะเศษ
 อกุศลกรรมที่เหลือ

การแบ่งหลักธรรมเรื่องอกุศลกรรมออกเป็น 3 ประเภท คือ อกุศลธรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน
 อกุศลธรรมที่ให้ผลในชาติต่อๆ ไป และอกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อๆ ไป ทำให้
 ผู้อ่านสามารถเข้าใจหลักธรรมเรื่องกรรมได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ การแสดงอกุศลกรรมที่ให้ผลใน
 ปัจจุบันแสดงให้เห็นผลของการทำกรรมอย่างทันตาเห็น เข้าใจได้ง่าย ส่วนการแสดงอกุศลกรรมที่

ให้ผลในชาติต่อๆ ไป อธิบายข้อสงสัยเรื่องเมื่อทำชั่วแล้วไม่ได้รับผลในชาตินั้นว่า คงได้รับผลแน่นอนในชาติต่อๆ ไป หรือข้อสงสัยเรื่องเมื่อทำความดีแล้วทำไมจึงได้รับทุกข์ในชาติปัจจุบันว่า เพราะเป็นผลของอกุศลกรรมที่ตนเคยทำไว้ในชาติก่อนๆ

อนึ่ง การแสดงอกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อๆ ไป แสดงถึงความน่ากลัวของอกุศลกรรมที่สามารถให้ผลได้ทั้งในชาติที่ทำและชาติต่อๆ ไป นอกจากนี้ อรรถกถาธรรมบทยังแสดงให้เห็นว่า การทำอกุศลกรรมนั้นมีเจตนาเป็นเหตุสำคัญ และการทำอกุศลกรรมกับการรับผลอกุศลกรรมมีลักษณะเหมือนกัน แต่ระยะเวลารับผลยาวนานและยาวนานกว่าการทำความกรรม

3.1.2 กุศลกรรม

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายความหมายของกุศลกรรมว่า “กรรมดี, กรรมที่เป็นกุศล, การกระทำที่ดี คือเกิดจากกุศลมูล” (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543: 21)

ในอรรถกถาธรรมบทจำนวน 76 เรื่อง นำเสนอหลักธรรมเรื่องกุศลกรรม คือการกระทำที่ดีและให้ผลที่ดี แบ่งตามกาลให้ผล มี 3 ประการ ดังนี้

3.1.2.1 กุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน

3.1.2.2 กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อๆ ไป

3.1.2.3 อกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อๆ ไป

3.1.2.1 กุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน

กุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน หมายถึงกรรมดีที่ทำและให้ผลแก่ผู้ทำในปัจจุบันชาติ เป็นการทำความดีแล้วได้รับผลดีทันตา คือในชาติที่ทำนั้น และทำให้เกิดความต้องการทำความดีนั้นมากขึ้น ตัวอย่างอรรถกถาธรรมบทที่ปรากฏหลักธรรมเรื่องกุศลกรรมมีดังนี้

ในเรื่อง**ปัญหาของพระอนนทเถระ** พระอนนทเถระมีความสงสัยว่า มีดอกไม้ได้ส่งกลิ่นหอมทวนลมได้บ้างหรือไม่ จึงเข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้า ได้รับคำตอบดังนี้

อนนทฺ หึงก็ตาม ชายก็ตาม ในบ้านหรือในนิคมใด ในโลกนี้ เป็นผู้ถึงพระพุทธเจ้าว่า เป็นที่พึง เป็นผู้ถึงพระธรรมว่าเป็นที่พึง เป็นผู้ถึงพระสงฆ์ว่าเป็นที่พึง เป็นผู้ตเว้นจากการทำสัตว์มีชีวิตให้ตกลง เป็นผู้ตเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ เป็นผู้ตเว้นจากการประพฤติดีในกาม เป็นผู้ตเว้นจากการกล่าวเท็จ เป็นผู้ตเว้นจากฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท คือการดื่มน้ำเมา ได้แก่สุราและเมรัย เป็นผู้มึศีล มีกัลยาณธรรม มีใจมีความตระหนี่เป็นมลทินไปปราศแล้ว มีเครื่องบริจาศอันสละแล้ว มีฝ่ามืออันล้างแล้ว ยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการจำแนกทาน ย่อมอยู่ครอบครองเรือน สมณะและพราหมณ์ในทิศทั้งหลาย ย่อมกล่าว (สรรเสริญ) เกียรติคุณของหญิงและชายนั้นว่า หญิงหรือชายในนิคมชื่อโน้น เป็นผู้

ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่ง ฯลฯ ยินดีในการจำแนกทาน แม้เทวดาทั้งหลายย่อมกล่าว (สรรเสริญ) เกียรติคุณของหญิงและชายนั้นว่า หญิงหรือชายในบ้านหรือนิคมชื่อนั้น เป็นผู้ถึง พระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่ง ฯ ฯลฯ ยินดีในการจำแนกทาน อานนท์ นี่แล เป็นคันธชาติมีกลิ่นฟุ้งไปตามลมก็ได้ มีกลิ่นฟุ้งไปทวนลมก็ได้ มีกลิ่นฟุ้งไปตามลมและทวนลมก็ได้

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 117-118)

คำตอบของพระพุทธเจ้าแสดงให้เห็นว่า กลิ่นที่สามารถไปได้ทั้งตามลมและทวนลม คือกลิ่นของคนประกอบกรรมดี คือคนที่ระลึกถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง รักษาศีล มีธรรมอันงาม และ ยินดีในทาน คำว่า กลิ่น ในที่นี้ จึงเป็นความเปรียบแทนเกียรติคุณของคนดี ที่ทั้งสมณะพราหมณ์ และเทวดายกย่องสรรเสริญ นับเป็นผลของกรรมดีที่รับรู้ได้ในปัจจุบัน กลิ่นของคนดีนี้มีความหอม กว่าคันธชาติคือของหอมทั่วไป เพราะคันธชาติอื่น บางอย่างส่งกลิ่นตามลม บางอย่างไม่มีกลิ่น บางอย่างมีกลิ่นเหม็น แต่ผลกรรมของคนดีนั้นมีกลิ่นหอม เพราะเป็นคำยกย่องสรรเสริญ ชื่นใจ ทั้งคนทำกุศลกรรมและคนที่ได้ยืนคำยกย่องนั้น จึงกล่าวได้ว่า อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นผลของการทำกุศลกรรมในชาติปัจจุบันนี้อย่างชัดเจน

เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นลูกของพระสารีบุตรเถระ พระสารีบุตรเถระไปหาพราหมณ์ ผู้เป็นลูก ถามได้ทราบความว่า พราหมณ์นั้นทำบุญด้วยการบริจาคทรัพย์ให้พวกนิครนถ์ (นักบวช ประเภทหนึ่งในสมัยพุทธกาล) เดือนละหนึ่งพัน ด้วยเข้าใจว่าเป็นทางไปพรหมโลก พระเถระชี้แจง ว่านั้นไม่ใช่ทางไปพรหมโลกจึงพาเขาไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทรงอธิบายการทำบุญที่ถูกให้แก่เขา

พระศาสดา...ตรัสว่า พราหมณ์ การแลดูสาวกของเราด้วยจิตอันเลื่อมใสเพียงครูเดียว หรือการถวายอาหารวัตถุเพียงภิกษาทัพพีเดียว มีผลมากแม้ว่าทานที่ท่านเมื่อให้อย่างนั้น ให้แล้วตั้ง 100 ปี เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

ผู้ใด พึงบูชาด้วยทรัพย์พันหนึ่งทุกๆ เดือน สิ้น 100 ปี, ส่วนการบูชา
นั้นนั้นแล ของผู้ที่พึงบูชาท่านผู้มีตนอบรมแล้วคนเดียวแม้ครูหนึ่ง ประเสริฐ
กว่าการบูชาของผู้หนึ่ง, การบูชาสิ้น 100 ปี จะประเสริฐอะไรเล่า

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 451)

อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นถึงการทำกุศลกรรมที่ให้ผลมากกว่า คือการทำบุญใน พระพุทธศาสนา เพียงแค่การมองดูพระภิกษุในพระพุทธศาสนาด้วยความเลื่อมใส หรือการถวาย ข้าวเพียงหนึ่งทัพพี มีผลมากกว่าการบริจาคทรัพย์ให้พวกนิครนถ์ (นักบวชนอกพระพุทธศาสนา) เดือนละพัน นานนับร้อยปี ทำให้เข้าใจการทำบุญได้ว่า ทำกุศลกรรมในที่อันดีย่อมมีผลดีมากกว่า การทำกุศลในที่ไม่ดี และสรุปเรื่องราว “ในเวลาจบเทศนา พราหมณ์นั้นบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว ชนแม้ เหล่าอื่นเป็นอันมากบรรลุอริยผลทั้งหลาย มีโสดาปัตติผลเป็นต้น ดังนี้แล” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 452) เป็นการชี้ผลของการได้ปฏิบัติตามพระพุทธพจน์ของพราหมณ์ คือ 1.การพบและ สันทนากับพระสาวกของพระพุทธเจ้า เป็นเหตุให้ได้เข้าเฝ้าและฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า 2. การได้

พึงธรรมจากพระพุทธเจ้าทำให้ตนได้บรรลุอริยผลเป็นโสดาบัน และ 3. คนที่ได้พึงธรรมได้บรรลุอริยผล เพราะอาศัยกุศลกรรมนี้ของพราหมณ์ จึงกล่าวได้ว่า พราหมณ์ผู้เป็นลุงของพระสารีบุตรเถระ ได้รับผลของกุศลกรรมในปัจจุบัน

ในเรื่องอายุวัฒนกุมาร ภิกษุสนทนากันในโรงธรรมปรารภเรื่องที่ยาววัฒนกุมารมีอายุ 120 ปี และเหตุที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายมีอายุยืน พระพุทธเจ้าเสด็จมาตรัสถาม ทราบเรื่องแล้วตรัสอธิบาย

พระศาสดา..จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อายุเจริญอย่างเดียวนั้นก็หาไม่ กิเลสเหล่านั้นให้ท่านผู้มีพระคุณ ย่อมเจริญด้วยเหตุ 4 ประการ พ้นจากอันตราย ดำรงอยู่จนตลอดอายุที่เดียว ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

...ธรรม 4 ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ เจริญแก่บุคคล
ผู้กราบไหว้เป็นปกติ ผู้อ่อนน้อมต่อท่านผู้เจริญเป็นนิตย์

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 463)

จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงความอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้ที่เจริญกว่าตนเป็นการปฏิบัติที่ทำให้ได้ความเจริญ 4 ประการคือ มีอายุยืน มีผิวพรรณงดงาม มีความสุข และมีสุขภาพแข็งแรง อันเป็นผลกรรมที่ผู้ปฏิบัติจะเห็นได้ทันตา

อรรถกถาธรรมบทขยายความกุศลกรรมนี้ให้ชัดเจนออกไปในส่วนของเวียการณะ กล่าวคือ ส่วนของกุศลกรรมคือการอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ มีลักษณะดังนี้

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อภิวัตนสลิสส คือ ผู้ไหว้เป็นปกติ ได้แก่ ผู้ชวนชวายกิจคือการไหว้เนื่องๆ. บทว่า วุฑฒาปจายโน ความว่า แก่คฤหัสถ์ผู้อ่อนน้อมหรือผู้บูชาเป็นนิตย์ ด้วยการกราบไหว้ แม้ในภิกษุหนุ่มและสามเณรบวชในวันนั้น, ก็หรือแก่บรรพชิตผู้อ่อนน้อมหรือผู้บูชาเป็นนิตย์ ด้วยการกราบไหว้ในท่านผู้แก่กว่าโดยบรรพชาหรือโดยอุปสมบท (หรือ) ในท่านผู้เจริญด้วยคุณ.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 463)

อรรถกถาธรรมบทย้ำให้เห็นว่า การไหว้ต้องทำเป็นปกติ คือทำบ่อยๆ ไม่ใช่ทำครั้งหรือสองครั้งแล้วหวังผล และขยายผู้อ่อนน้อมเป็น 2 ฝ่ายคือ คฤหัสถ์ควรอ่อนน้อมต่อพระภิกษุสามเณร ถึงจะยังหนุ่มหรือบวชในขณะนั้น และบรรพชิตควรอ่อนน้อมต่อผู้ที่บวชก่อน หรือมีคุณธรรมสูงกว่าตน

ในส่วนของผลกุศลกรรม มีลักษณะดังนี้

สองบทว่า จตฺตารโ ธมฺมา ความว่า เมื่ออายุเจริญอยู่ อายุนั้นย่อมเจริญสืบกาลเท่าใด ธรรมทั้งหลายแม้นอกนี้ ก็เจริญสืบกาลเท่านั้นเหมือนกัน ด้วยว่าผู้ใดทำกุศลที่ยังอายุ 50 ปี

ให้เป็นไป อันตรายแห่งชีวิตของผู้นั้นพึงเกิดขึ้นแม้นในกาลมีอายุ 25 ปี อันตรายนั้นย่อมระงับเสียได้ ด้วยความเป็นผู้กราบไหว้เป็นปกติ ผู้นั้นย่อมดำรงอยู่ได้จนตลอดอายุที่เดียว แม้วาระเป็นต้นของผู้นั้น ย่อมเจริญพร้อมกับอายุแล

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 463-464)

อรรถกถาธรรมบทอธิบายผลกุศลธรรมที่จะได้ในปัจจุบัน คือ 1) มีอายุยืนนานเท่าบุญที่ตนได้ทำไว้ 2) รอดพ้นจากอันตรายของชีวิตที่จะทำให้ตายก่อนครบอายุขัย 3) เมื่อมีชีวิตยืนยาวย่อมได้ความเจริญด้านอื่นคือ ผิวพรรณ สุข และแข็งแรง

จะเห็นได้ว่าอรรถกถาธรรมบทเรื่องนี้อธิบายลักษณะกรรมดีและผลของกรรมดีในปัจจุบันได้อย่างชัดเจน และเป็นเหตุเป็นผลสอดคล้องกัน ทั้งในส่วนของปัจจุบันวัตถุที่พระดำรัสของพระพุทธเจ้าทรงแสดงเหตุมีอายุยืนคือการอ่อนน้อมต่อผู้เจริญ ในส่วนของพระคาถาธรรมบทที่ย้ำเหตุและผลของผู้ประพฤติอ่อนน้อม และในส่วนของไวยาकरणที่แสดงทั้งลักษณะของผู้ประพฤติอ่อนน้อมและอธิบายผลของการประพฤติอ่อนน้อมคือรอดพ้นอันตราย มีอายุยืนทำให้มีผิวพรรณ สุข และความแข็งแรงตามมา

ในเรื่องจูเพกสาฎก พราหมณ์คนหนึ่งชื่อจูเพกสาฎกอาศัยอยู่สองคนกับภรรยา ทั้งสองคนมีผ้าห่มคนละผืน แต่มีผ้าห่มผืนเดียว เมื่อออกไปนอกบ้านจึงต้องผลัดกันใส่ออกไปในคืนหนึ่ง พราหมณ์จูเพกสาฎกออกไปฟังธรรม เกิดความเลื่อมใสอยากถวายผ้าแด่พระพุทธเจ้า แต่เกิดความตระหนี่ จึงเกิดจิตสังขรามขึ้นในใจของเขา

พราหมณ์ยังอยู่ในเรือนตลอดวัน ต่อกกลางคืนจึงได้ไปนั่งฟังธรรมทางด้านพระพักตร์พระศาสดา. ครั้งนั้น ปีติ 5 อย่างซาบซ่านไปทั่วสรีระของพราหมณ์นั้นเกิดขึ้นแล้ว เขาเป็นผู้ใคร่จะบูชาพระศาสดาคิดว่า ถ้าเราจักถวายผ้าสาฎกนี้ไซ้ ผ้าห่มของนางพราหมณ์จักไม่มีของเราจักไม่มี ขณะนั้นจิตประกอบด้วยความตระหนี่พันดวงเกิดขึ้นแล้วแก่เขา จิตประกอบด้วยสัทธาดวงหนึ่งเกิดขึ้นอีก จิตประกอบด้วยความตระหนี่พันดวงเกิดขึ้นครอบงำสัทธาจิต แม้นั้นอีก ความตระหนี่อันมีกำลังของเขาคอยกัดกันสัทธาจิตไว้ ดุจจับมัดไว้อยู่เที่ยว ด้วยประการฉะนี้

ขณะมัจเจรจิตด้วยสัทธาจิต

เมื่อเขากำลังคิดว่า จักถวาย จักไม่ถวาย ดังนี้แหละ ปรุยมยามล่วงไปแล้ว แต่บัดนั้นครั้นถึงมัชฌิมยาม เขาไม่อาจถวายในมัชฌิมยามแม้นั้นได้ เมื่อถึงปัจฉิมยาม เขาคิดว่าเมื่อเรารับกับสัทธาจิตและมัจเจรจิตอยู่นั้นแล 2 ยามล่วงไปแล้ว มัจเจรจิตนี้ของเรามีประมาณเท่านี้เจริญอยู่ จักไม่ไห้ยกศีรษะขึ้นจากอบาย 4 เราจักถวายผ้าสาฎกละ เขาข่มความตระหนี่ตั้งพันดวงได้แล้วทำสัทธาจิตให้เป็นปุเรจาริก ถือผ้าสาฎกไปวางแทบบาทมูลพระศาสดา ได้เปล่งเสียงดังขึ้น 3 ครั้งว่า ข้าพเจ้าชนะแล้ว ข้าพเจ้าชนะแล้ว เป็นต้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 4-5)

อรรถกถาธรรมบทแสดงความยากลำบากในการทำบุญของพราหมณ์ เพราะต้องต่อสู้กับความตระหนี่ภายในตน ด้วยเหตุผลที่ผ่านนั้นมีผืนเดียว และถ้าถวาย ภรรยา ก็จะมีผ้าห่มในเวลาออกนอกบ้าน นอกจากนี้ ความยากลำบากกุศลกรรมนี้ ยังถูกถ่ายทอดออกมาเป็นตัวเลขที่เห็นได้ง่ายคือ จิตศรัทธา เกิด 1 ดวง และถูกจิตตระหนี่ 1,000 ดวง กดทับเสมือนมัดไว้ไม่ให้ใจหวั่นไหวได้ และถูกถ่ายทอดออกมาด้วยระยะเวลา คือ พราหมณ์ต่อสู้กับความตระหนี่ตั้งแต่เริ่มฟังเทศน์ในต้นปฐมยาม จนตัดใจถวายได้ในปัจฉิมยาม จึงเปล่งเสียงดังด้วยความดีใจที่สามารถเอาชนะความยากนี้ได้ว่า “ข้าพเจ้าชนะแล้ว ข้าพเจ้าชนะแล้ว” ความดีใจจนเปล่งเสียงว่าชนะนี้ ถือเป็นผลของการทำกุศลกรรมในปัจจุบันอย่างหนึ่ง

เมื่อพราหมณ์ถวายผ้าแล้ว พระเจ้าปเสนทิโกศลได้สดับเสียงและทราบความแล้ว เกิดความเลื่อมใสรับสั่งให้พระราชทานผ้าคู่แก่พราหมณ์ แต่พราหมณ์ก็นำไปถวายพระพุทธเจ้า พระเจ้าปเสนทิโกศลจึงพระราชทานผ้าเป็นทวีคูณคือ ครั้งแรก 1 คู่ ครั้งที่สอง 2 คู่ ครั้งที่สาม 4 คู่ ครั้งที่สี่ 8 คู่ ครั้งที่ห้า 16 คู่ และครั้งที่หก 32 คู่ ในครั้งสุดท้ายนี้ พราหมณ์เก็บไว้ 2 คู่ เพื่อตนและภรรยา ในที่สุดพระเจ้า ปเสนทิโกศลทรงเลื่อมใสได้พระราชทานผ้ากัมพล 2 ผืนแก่พราหมณ์ แต่พราหมณ์นำไปซึ่งเป็นพาดานพระคันธกุฎีหนึ่งผืน ซึ่งเป็นพาดานในที่ถวายภัตรแด่พระสงฆ์ในเรือนของตนหนึ่งผืน

พระราชารับสั่งให้พระราชทานผ้ากัมพล 2 ผืนมีค่าแสนหนึ่งแก่เขา พราหมณ์คิดว่า ผ้ากัมพลเหล่านี้ไม่สมควรจะต้องที่สระของเรา ผ้าเหล่านั้นสมควรแก่พระพุทธศาสนาเท่านั้น จึงได้ชิงผ้ากัมพลผืนหนึ่ง ทำให้เป็นพาดานไว้เบื้องบนที่บรรทมของพระศาสดาภายในพระคันธกุฎี ซึ่งผืนหนึ่งทำให้เป็นพาดานในที่ทำภารกิจของภิกษุผู้ฉันเป็นนิตยในเรือนของตน ในเวลาเย็น พระราชาเสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดา ทรงจำผ้ากัมพลได้แล้ว ทูลถามว่า ใครทำการบูชา พระเจ้าข้า เมื่อพระศาสดาตรัสตอบว่า พราหมณ์ชื่อเอกสาฎก ดังนี้แล้ว ทรงดำริว่า พราหมณ์เลื่อมใสในฐานะที่เราเลื่อมใสเหมือนกัน รับสั่งให้พระราชทานหมวด 4 แห่งวัตถุทุกอย่าง จนถึงร้อยแห่งวัตถุทั้งหมด ทำให้เป็นอย่างละ 4 แก่พราหมณ์นั้นอย่างนี้ คือช้าง 4 ม้า 4 กหาปณะ 4 พัน สตรี 4 ทาสี 4 บุรุษ 4 บ้านส่วย 4 ตำบล

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 6-7)

จากพฤติกรรมของพราหมณ์อุpekสาฎกนี้ แสดงให้เห็นถึงความตั้งใจจริงในการทำกุศลกรรม คือไม่ว่าได้รับพระราชทานผ้ามาเท่าไร ก็ถวายแด่พระพุทธเจ้า แม้ผ้ากัมพลมีค่ามากก็ยังใช้สอยให้เกิดประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา ในขณะเดียวกัน สิ่งที่พราหมณ์ได้รับ ก็แสดงให้เห็นผลกรรมในปัจจุบันของการตั้งใจทำกุศลกรรมอย่างแน่วแน่ คือเมื่อถวายผ้าเป็นพุทธบูชาแล้ว ก็ได้รับพระราชทานผ้าจากพระเจ้าปเสนทิโกศลมากมาย และมากกว่าที่ตนถวายแด่พระพุทธเจ้าอีกด้วย ทั้งนี้เพราะกุศลกรรมของเขา จึงทำให้เขาได้รับพระราชทานของมากมาย

ในเรื่องอนาถปิณฑิกเศรษฐี อนาถปิณฑิกเศรษฐีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้บริจาคทรัพย์ 54 โกฏิสร้างวัดเชตวันถวายพระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในวัดเชตวัน จะให้คนถือของไปถวายพระสงฆ์สามเณรวันละ 3 เวลา ทำบุญอย่างนี้ไม่เคยขาดต่อมาเศรษฐีหมดทรัพย์เพราะพวกพวณิกที่กู้เงินไป 18 โกฏิไม่ยอมคืน และสมบัติประจำตระกูลที่ฝังไว้ใกล้ฝั่งแม่น้ำก็ถูกน้ำเซาะพังพังทลายจมหายไปไหนเลย ถึงอย่างนั้นเศรษฐีก็ยังคงทำบุญเป็นประจำ

เทวดาองค์หนึ่งสถิตอยู่ที่ซุ้มประตูของเศรษฐีเป็นมิถุนาทิฐิ ได้รับความลำบากเวลาที่พระพุทธเจ้าหรือพระสาวกเข้าไปภายในเรือนของเศรษฐี เห็นเป็นโอกาสที่จะทำให้เศรษฐีเลิกนับถือพระพุทธศาสนาได้จึงเข้าไปว่ากล่าวเศรษฐี

ครั้งนั้น เทวดาซึ่งสถิตอยู่ที่ซุ้มประตูของเศรษฐี เมื่อพระศาสดาและสาวกทั้งหลายเข้าไปสู่เรือน ไม่อาจจะดำรงอยู่ได้เพราะเดชแห่งพระศาสดาและพระสาวกเหล่านั้น คิดว่าพระศาสดาและพระสาวกเหล่านั้นจะไม่เข้าไปสู่เรือนนี้ได้ด้วยประการใด เราจะยุยงก่อกวนด้วยประการนั้น แม้ใครจะพูดกะเศรษฐีนั้น ก็ไม่ได้อาจเพื่อจะกล่าวอะไรๆ ในกาลที่เศรษฐีเป็นอิสระ คิดว่า ก็บัดนี้เศรษฐีนี้เป็นผู้ยากจนแล้ว คงจักเชื่อฟังคำของเรา ในเวลารাত্রี เข้าไปสู่ห้องอันเป็นสิริของเศรษฐี ได้ยืนอยู่ในอากาศ.

ขณะนั้น เศรษฐีเห็นเทวดานั้นแล้วถามว่า นั่นใคร

เทวดา. มหาเศรษฐี ข้าพเจ้าเป็นเทวดาสถิตอยู่ที่ซุ้มประตูที่ 4 ของท่าน มาเพื่อต้องการเตือนท่าน

เศรษฐี. เทวดา ถ้าเช่นนั้น เชิญท่านพูดเถิด

เทวดา. มหาเศรษฐี ท่านไม่เหลียวแลถึงกาลภายหลังเลย จ่ายทรัพย์เป็นอันมากในศาสนาของพระสมณโคตม บัดนี้ ท่านแม้เป็นผู้ยากจนแล้ว ก็ยังไม่ละการจ่ายทรัพย์อีก เมื่อท่านประพฤติอย่างนี้ จักไม่ได้แม้วัตถุที่หาอาหารและเครื่องนุ่งห่ม โดย 2-3 วันแน่แท้ ท่านจะต้องการอะไรด้วยพระสมณโคตม ท่านจงเลิกจากการบริจาคเงิน(กำลัง)เสียแล้ว ประกอบการงานทั้งหลาย รวบรวมสมบัติไว้เถิด

เศรษฐี. นี่เป็นโอวาทที่ท่านให้แก่ข้าพเจ้าหรือ

เทวดา. จ๊ะ มหาเศรษฐี

เศรษฐี. ไปเถิดท่าน ข้าพเจ้าอันบุคคลผู้เช่นท่าน แม้ตั้งร้อยตั้งพัน ตั้งแสนคน ก็ไม่อาจให้หวั่นไหวได้. ท่านกล่าวคำไม่สมควร จะต้องการอะไรด้วยท่านผู้อยู่ในเรือนของข้าพเจ้า ท่านจงออกไปจากเรือนของข้าพเจ้าเร็วๆ

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ. 17-18)

อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นความมั่นคงในการทำกุศลกรรมของเศรษฐี ทั้งในเวลา มีทรัพย์และหมดทรัพย์ เศรษฐียังคงทำบุญตามกำลังไม่ขาด กระทั่งเทวดาผู้เป็นใหญ่มีอำนาจเป็นผู้วิเศษมีฤทธิ์านุภาพมาทักท้วงตักเตือน เศรษฐียังมั่นคงและเชื่อมั่นในการทำกุศลกรรมของตน ไม่คิดเกรงกลัวผู้เป็นใหญ่ที่มีอำนาจ และเมื่อเศรษฐีเชื่อมั่นในสิ่งที่ตนทำว่าเป็นสิ่งถูกต้อง จึงกล้าที่จะขับไล่เทวดาออกจากเรือนของตน

เทวดาถูกไล่ที่นั่น เข้าไปขอให้เทวดาผู้ใหญ่อื่นๆ พาไปขอขมาเศรษฐี แต่ไม่มีใครสามารถช่วยได้ ในที่สุดเข้าไปเฝ้าท้าวสักกเทวราช ทูลวิงวอนให้ช่วย แต่ท้าวสักกเทวราช ช่วยได้เพียงบอกวิธีขอโทษเศรษฐี

คราวนั้น ท้าวสักกะตรัสกะเทวดานั้นว่า ถึงเราก็จักไม่อาจกล่าวกะเศรษฐีเพราะเหตุแห่งท่านได้ (เช่นเดียวกัน) แต่จักบอกอุบายให้แก่ท่านสักอย่างหนึ่ง

เทวดา. ดีละ เทพเจ้า ขอพระองค์ทรงพระกรุณาตรัสบอกเถิด

ท้าวสักกะ. ไปเถิดท่าน จงแปลงเพศเป็นเสมียนของเศรษฐี ให้ใครนำหนังสือ(สัญญากู้เงิน) จากมือเศรษฐีมาแล้ว (นำไป) ให้เขาชำระทรัพย์ 18 โกฏิ ที่พวกค้าขายถือเอาไป ด้วยอานาภาพของตนแล้ว บรรจुไว้ให้เต็มในหีบเปลา่ ทรัพย์ 18 โกฏิ ที่จมลงยังมหาสมุทรมืออยู่ที่ทรัพย์ 8 โกฏิส่วนอื่น ซึ่งหาเจ้าของมิได้ มีอยู่ในที่โน้นก็ดี จงรวบรวมทรัพย์ทั้งหมดนั้นบรรจुไว้ให้เต็มในหีบเปลา่ของเศรษฐี ครั้นทำการมซ่อนนี้ให้เป็นทันทกรรมแล้ว จึ่งขอขมาโทษเศรษฐี

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 19-20)

เทวดาได้ปฏิบัติตามวิธีนั้น แล้วเข้าไปแจ้งแก่เศรษฐี อนาถปิณฑิกเศรษฐีเห็นว่าเทวดาสำนึกผิดและตั้งใจมาขอโทษตนจริง จึ่งพาเทวดาไปขอโทษพระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธเจ้าทราบเรื่องทรงยกโทษให้และแสดงธรรมโปรด

อรรถกถาธรรมบทได้แสดงให้เห็นว่า ผลของกรรมดี ให้ผลเป็นสิ่งที่ดี ไม่แปรเป็นอื่นดังเศรษฐีถึงแม้จะตกยากก็ยังหมั่นทำกุศลกรรม จนในที่สุดได้รับทรัพย์สมบัติกลับคืนมาทั้งหมดคือที่ถูกยืมไป 18 โกฏิ ที่จมทะเลไป 18 โกฏิ และได้ทรัพย์ที่ไม่มีเจ้าของมาเพิ่มอีก 18 โกฏิ แสดงให้เห็นชัดว่า เป็นผลของกุศลกรรมในปัจจุบัน ส่วนเทวดาทำกุศลกรรม ได้รับผลไม่ดีในปัจจุบันตามกรรม คือถูกไล่จากที่อยู่ ขอความช่วยเหลือจากใครไม่ได้ และต้องลำบากรวบรวมทรัพย์มาคืนเศรษฐี ในขณะที่เดียวกันการยอมรับความผิดและปฏิบัติตามวิธีที่ท้าวสักกเทวราชแนะนำ ถือเป็นกรรมดี ส่งผลให้เทวดาได้รับผลในปัจจุบันคือ ได้รับการให้อภัย ได้ที่อยู่คืน และได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าจนเป็นพระโสดาบัน เรื่องนี้ จึงแสดงให้เห็นเรื่องกุศลกรรมและผลของอกุศลกรรมในปัจจุบันอย่างชัดเจน

3.1.2.2 กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป

กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป หมายถึงกรรมดีที่ทำและให้ผลแก่ผู้ทำในชาติภพถัดไป เป็นกุศลกรรมที่มีความซับซ้อนกว่ากุศลกรรมที่ให้ผลในชาติปัจจุบัน เพราะไม่ให้ผลในชาติที่ทำ ไปให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป ทำให้ผู้ทำกุศลกรรมที่ไม่ได้รับผลทันตา ยังคงมีฉันทะในการทำกุศลกรรมมากยิ่งขึ้น ตัวอย่างอรรถกถาธรรมบทที่ปรากฏหลักธรรมเรื่องกุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไปมีดังนี้

ในเรื่อง**พระเทวทัต** ชาวเมืองราชคฤห์ได้ร่วมกันถวายอาคันตุกทานคือทานที่ถวายแก่ภิกษุต่างถิ่น แก่พระสงฆ์ อยู่มาวันหนึ่งพระสารีบุตรเถระในเวลาอนุโมทนา ได้แสดงธรรมชี้ให้เห็นผลการถวายทานในชาติต่อไป

อยู่มาวันหนึ่ง ท่านพระสารีบุตรเมื่อจะทำอนุโมทนา แสดงธรรมอย่างนี้ว่า อุบาสก-อุบาสิกาทั้งหลาย ทายกคนหนึ่งถวายทานด้วยตนเอง (แต่)ไม่ชักชวนคนอื่น ทายกนั้นย่อมได้โภคสมบัติในที่แห่งตนเกิดแล้วๆ (แต่)ไม่ได้บริวารสมบัติ คนหนึ่งชักชวนคนอื่น ส่วนตนเองไม่ถวาย ผู้นั้นย่อมได้บริวารสมบัติในที่แห่งตนเกิดแล้วๆ (แต่)ไม่ได้โภคสมบัติ คนหนึ่งแม้ตนเองก็ไม่ถวาย แม้คนอื่นก็ไม่ชักชวน ผู้นั้น ย่อมไม่ได้แม้วัตถุมาตราว่าข้าวปลายเกเรียน พ้ออิมท้อง ย่อมเป็นคนอนาถา หาปัจจัยมิได้ ในที่แห่งตนเกิดแล้วๆ คนหนึ่งทั้งตนเองก็ถวาย ทั้งชักชวนคนอื่น ผู้นั้น ย่อมได้ทั้งโภคสมบัติ ทั้งบริวารสมบัติ ในที่แห่งตนเกิดแล้วๆ สิ้นร้อย อตภาพบ้าง พันอตภาพบ้าง แสนอตภาพบ้าง.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 108-109)

อรรถกถาธรรมบทอธิบายผลการทำกุศลกรรมในชาติต่อไปที่สอดคล้องกับลักษณะการทำกุศลกรรมของแต่ละบุคคลคือ

- 1) ทายกผู้ถวายทานเอง แต่ไม่ชวนผู้อื่นถวายทาน ชาติต่อไปจะได้โภคสมบัติ เพราะถวายทานเอง แต่จะไม่ได้บริวารสมบัติ เพราะไม่ชวนผู้อื่นถวายทาน
- 2) ทายกผู้ไม่ถวายทานเอง แต่ชวนผู้อื่นถวายทาน ชาติต่อไปจะไม่ได้โภคสมบัติ เพราะไม่ถวายทานเอง แต่จะได้บริวารสมบัติ เพราะชวนผู้อื่นถวายทาน
- 3) ทายกผู้ไม่ถวายทานเอง และไม่ชวนผู้อื่นถวายทาน ชาติต่อไปจะไม่มีทั้งโภคสมบัติ เพราะไม่ถวายทานเอง และจะไม่มีบริวารสมบัติ เพราะไม่ชวนผู้อื่นถวายทาน
- 4) ทายกผู้ทั้งถวายทานเอง และชวนผู้อื่นถวายทาน ชาติต่อไปจะได้โภคสมบัติ เพราะถวายทานเอง และจะได้บริวารสมบัติ เพราะชวนผู้อื่นถวายทาน

อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นโดยตรงผ่านคำสอนของพระสารีบุตรว่า กุศลกรรมที่ทำในปัจจุบัน จะให้ผลในชาติต่อไป ตามกรรมที่บุคคลเป็นผู้ทำไว้ และผู้ไม่ทำย่อมไม่ได้รับผล

ในเรื่อง**พระนางสามาวดี** ลูกสุนัขตัวหนึ่งของนายโคบาลได้รับอาหารจากพระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นประจำ จึงมีความรักในพระปัจเจกพุทธเจ้า นายโคบาลได้ฝึกให้ทำหน้าที่ไปนิมนต์และพาพระปัจเจกพุทธเจ้ามาฉันที่บ้านของนายโคบาล

ในวันหนึ่ง นายโคบาลนั้นกล่าวกะพระปัจเจกพุทธเจ้าว่า ท่านผู้เจริญ กาลใด ผมไม่มีโอกาสว่าง กาลนั้นผมจักส่งสุนัขตัวนี้มา ขอพระผู้เป็นเจ้าพึงมาด้วยเครื่องหมายแห่งสุนัขนี้ที่กระผมส่งมาแล้ว ตั้งแต่นั้นมา ในวันที่ไม่มีโอกาส นายโคบาลนั้น ก็ส่งสุนัขไปว่า พ่อ จงไปจงนำพระผู้เป็นเจ้ามา ด้วยคำเดียวเท่านั้น สุนัขนั้นก็วิ่งไปถึงที่ซึ่งนายตีพุ่มไม้และพื้นดินก็เห่าขึ้น 3 ครั้ง รู้ว่าเนื้อร้ายหนีไปแล้วด้วยเสียงนั้น ไปถึงที่อยู่ของพระปัจเจกพุทธเจ้า

ผู้กระทำให้ปฏิบัติแต่เช้าตรู่ เข้าไปยังบรรณศาลาหนึ่งอยู่แล้วถึงประตูบรรณศาลาจึงเห่าขึ้น 3 ครั้งให้ทำนรว่าตนมาแล้ว ก็นอนหมอบอยู่ที่ส่วนข้างหนึ่ง เมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้ากำหนดเวลาออกไปแล้วสุนัขนั้นก็เดินเหินไปข้างหน้าๆ เทียว พระปัจเจกพุทธเจ้าเมื่อจะทดลองสุนัข จึง (ทำเป็น) เดินไปทางอื่นในระหว่างๆ ที่นั้น สุนัขจึงไปยืนเห่าขวางหน้าของพระปัจเจกพุทธเจ้านั้นไว้แล้วนำทางลงทางนอกนี้ ต่อมาในกาลวันหนึ่ง พระปัจเจกพุทธเจ้าเมื่อจะทดลองสุนัขนั้น จึงเดินไปสู่ทางอื่นแล้ว แม้สุนัขนั้นจะยืนขวางห้ามอยู่ข้างหน้าก็ไม่กลับ เอาเท้ากระตุกสุนัขแล้วเดินไป สุนัขรู้ว่าพระปัจเจกพุทธเจ้าไม่กลับ จึงกลับไปคาบชายผ้ามาส่งมา นำทางลงสู่ทางนอกนี้ สุนัขนั้นได้ยังความรักอันมีกำลังให้เกิดขึ้นแล้วในพระปัจเจกพุทธเจ้านั้น ด้วยประการอย่างนี้.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 232-233)

กรรมเป็นเรื่องเฉพาะบุคคล ที่ให้ผลแก่ผู้กระทำ แม้สัตว์เดรัจฉานเมื่อทำกรรมก็ย่อมได้รับผลเช่นกัน ลูกสุนัขได้ทำกุศลกรรม โดยทำหน้าที่เป็นผู้นิมนต์พระปัจเจกพุทธเจ้าไปฉันที่บ้านแทนนายโคบาล นอกจากไปทำให้สัญญาณนิมนต์แล้ว ลูกสุนัขยังเดินเหินไปข้างหน้าพระปัจเจกพุทธเจ้าเพื่อไล่สัตว์ร้ายที่อาจทำอันตรายพระปัจเจกพุทธเจ้า เมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าเดินออกนอกเส้นทาง ลูกสุนัขจะทำให้ท่านกลับมาเดินทางเดิม จึงทำให้ลูกสุนัขได้ทั้งทำกุศลกรรมด้วยการนิมนต์ นำทาง และถวายความปลอดภัย เกิดความรักความผูกพันกับพระปัจเจกพุทธเจ้าด้วย

ต่อมาพระปัจเจกพุทธเจ้าได้ล่านายโคบาลเพื่อเดินทางไปยังสถานที่ทำจีวรกรรม ลูกสุนัขได้ยืนดูพระปัจเจกพุทธเจ้าจนลับตาแล้วขาดใจตาย ไปเกิดเป็นโสมกเทพบุตร

สุนัขนั้นทำกาลแล้วไปเกิดในดาวดึงส์ภพ มีนางอัปสร 1 พันแวดล้อม ได้เสวยสมบัติใหญ่ ก็เพราะเป็นสัตว์มีความเห็นอันตรง (และ) ไม่คดโกงนั้น ด้วยประการฉะนี้

เมื่อเทพบุตรนั้นกระซิบที่ใกล้หูของใคร ๆ เสียงย่อมดังไปไกลได้ 16 โยชน์ ส่วนเสียงพูดโดยปกติ ย่อมกลบเทพนครทั้งสิ้น ซึ่งมีประมาณเหมือนโยชน์ เพราะเหตุนี้แล เทพบุตรนั้น จึงได้มีนามว่า โสมกเทพบุตร ก็นี้เป็นผลของอะไร ? เป็นผลของการเห่าด้วยความรักในพระปัจเจกพุทธเจ้า

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 234)

จากที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่า 1) เพราะความเป็นสัตว์ชื่อตรงในการทำหน้าที่นิมนต์พระปัจเจกพุทธเจ้ามาฉันของลูกสุนัขนั้น ทำให้ชาติต่อมาได้เกิดเป็นเทพบุตรอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีนางอัปสรพันนางห้อมล้อม 2) เพราะการส่งเสียงเห่าเพื่อให้สัญญาณและส่งเสียงไล่สัตว์ร้าย ทำให้เทพบุตรมีเสียงดังกลบเทพนครใหญ่ประมาณเหมือนโยชน์ เสียงกระซิบดังไกลถึง 16 โยชน์ ดังนั้น จึงมีชื่อว่า “โสมกเทพบุตร” แปลว่า เทพบุตรผู้มีเสียงดังกังวาน

ในเรื่องท้าวสักกะ ท้าวสักกเทวราช ตรวจดูภรรยาคู่ทั้ง 4 คนของตนที่ไปเกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พบว่ามาเกิดบนสวรรค์ 3 นาง ส่วนนางสุชาดาไปเกิดเป็นนางนงกข เพราะเมื่อเป็น

มนุษย์คิดว่าตนเป็นทั้งญาติและภรรยาของมขมาณพจะได้บุญที่สามีทำ จึงเอาใส่ใจเฉพาะการประดับประดาและแต่งตัว ไม่คิดทำบุญกุศล ท้าวสกกเทวราชจึงนำนางมาดูสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้วชวนนางมาอยู่ด้วย บอกวิธีมาเกิดบนสวรรค์แก่นาง คือการรักษาศีล

..ตรัสถามว่า เจ้าเห็นสมบัติของหญิงทั้งสามนั้นแล้วหรือ

นางนงกยาง. หม่อมฉันเห็นแล้ว พระเจ้าข้า.

ท้าวสกกะ. แม้เจ้าก็ควรทำอุบายอันเป็นเหตุให้เกิดในที่นั้น.

นางนงกยาง. จักทำอะไรเล่า พระเจ้าข้า.

ท้าวสกกะ. เจ้าจกรักษาโอวาทที่เราให้ไว้ได้ไหม

นางนงกยาง. รักษาได้ พระเจ้าข้า.

ลำดับนั้น ท้าวสกกะก็ประทานศีล 5 แก่นางแล้วตรัสว่า เจ้าจึงเป็นผู้ไม่ประมาท รักษาเถิด ดังนี้แล้ว ก็เสด็จหลีกไป

จำเดิมแต่นั้นมา นาง(เทียว) หากินแต่ปลาที่ตายเองเท่านั้น โดยกาลล่วงไป 2-3 วัน ท้าวสกกะเสด็จไปเพื่อทรงประสงค์จะลองใจนาง จึงทรงจำแลงเป็นปลาตายนอนหงายอยู่หลังหาดทราย. นางเห็นปลานั้นแล้วได้คาบเอาด้วยสำคัญว่า ปลาตาย ในเวลาจะกลืนปลากะดิกหางแล้ว. นางรู้ว่า ปลาเป็น จึงปล่อยเสียในน้ำ. ท้าวสกกะทรงปล่อยเวลาให้ล่วงไปหน่อยหนึ่งแล้ว จึงทรงทำเป็นนอนหงายข้างหน้านางอีก นางก็คาบอีกด้วยสำคัญว่า ปลาตาย ในเวลาจะกลืนเห็นปลายังกระดิกหางอยู่ จึงปล่อยเสีย ด้วยรู้ว่า ปลาเป็น ท้าวสกกะทรงทดลองอย่างนี้ (ครบ) 3 ครั้งแล้ว ตรัสว่า เจ้ารักษาศีลได้ดี ให้นางทราบพระองค์แล้ว ตรัสว่า เรามาเพื่อประสงค์จะลองใจเจ้า เจ้ารักษาศีลได้ดี เมื่อรักษาได้อย่างนั้น ไม่นานเท่าไร ก็จักเกิดในสำนักของเราเป็นแน่ จงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด ดังนี้แล้ว เสด็จหลีกไป

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 372)

อรรถกถาธรรมบทข้างต้นกล่าวถึงศีล 5 ว่าเป็นเหตุให้ได้ขึ้นสวรรค์ตามคำของท้าวสกกเทวราช และแสดงให้เห็นความยากลำบากของการรักษาศีล 5 ผ่านนางนงกยางที่ได้รับความยากลำบากในการหากิน ต้องหาปลาตาย และในหลายครั้งก็พบความผิดหวัง ต้องอดอาหารจนร่างกาย “ซูบผอม ทำกาละแล้วเกิดเป็นธิดาของช่างหม้อในเมืองพาราณสี ด้วยผลแห่งศีลนั้น” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 373)

นอกจากแสดงให้เห็นว่าการได้อัตภาพเป็นหญิงมนุษย์ของนางนงกยางเป็นผลของการรักษาศีล อรรถกถาธรรมบทนี้ยังย้ำให้เห็นผลของกุศลกรรมต่ออีก คือ ในชาติที่เป็นธิดาช่างหม้อนั้น ท้าวสกกเทวราชได้นำแก้ว 7 ประการไปให้นาง พร้อมกำชับว่า “นี้ทรัพย์สำหรับเลี้ยงชีวิตของเธอ เธอจงรักษาศีล 5 อย่าให้ขาด” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 374) เมื่อนางตายไปจึงไปเกิดเป็นธิดาของจอมอสูรในภพอสูร

ฝ่ายธิดาของช่างหม้อนั้น จูติจากอัตภาพนั้นแล้วเกิดในเรือนของผู้มีเวรต่อท้าวสกกะ เป็นธิดาของอสูรผู้หัวหน้าในภพอสูร และเพราะความที่นางรักษาศีลดีแล้วใน 2 อัตภาพ

นางจึงได้เป็นผู้มีรูปสวย มีพรรณดุษทองคำ ประกอบด้วยรูปสิริอันไม่สาธารณ์ (ทั่วไป)
จอมอสูรนามว่าเวปจิตติ พุดแก่ผู้มาแล้วๆ ว่า พวกท่านไม่สมควรแกธิดาของข้าพเจ้า แล้วก็
ไม่ให้ธิดานั้นแก่ใครๆ ...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 374)

นางนงนารถราชสีล 5 จึงได้อัตภาพมนุษย์ผู้หญิง ธิดาช่างหมอนั้นรักษาสีล 5 รวม 2
ชาติ จึงได้อัตภาพเป็นนางอสุรกายผู้มีรูปโฉมงดงามเป็นที่หมายปองของอสูรอื่น อรรถกถา
กล่าวดังนี้เพื่อแสดงให้เห็นว่า เป็นผลของกุศลกรรมที่ไม่ได้รับผลทันทีในชาติที่ทำ แต่ได้รับผลใน
ชาติต่อๆ มา

เรื่องนางปติปฐิกา เทพธิดานางหนึ่งเป็นบริวารของมัลลการีเทพบุตร จูติจากสวรรค์
ชั้นดาวดึงส์ขณะปีนต้นไม้เพื่อเก็บดอกไม้ ไปเกิดเป็นกุลธิดาในเมืองสาวัตถี นางระลึกชาติได้ว่าเคย
เป็นภรรยาของมัลลการีเทพบุตร จึงหมั่นทำกุศลกรรม โดยตั้งความปรารถนาเพื่อเกิดที่วิมานของ
มัลลการีเทพบุตร

นางแม่ไปสู่ตระกูลอื่น ในเวลาเมื่ออายุ 16 ปี ถวายสลากภักดิ์ ปักขิกภักดิ์ และวัสสาวาสิกภักดิ์
เป็นต้นแล้ว ย่อมกล่าวว่า ส่วนแห่งบุญนี้ จงเป็นปัจจัยเพื่อประโยชน์แก่อนันท์เกิดในสำนัก
สามีของเรา

จูติจากมนุษย์โลกแล้วไปเกิดในสวรรค์

ลำดับนั้น ภิกษุทั้งหลายทราบข่าว นางนี้ ลูกขึ้นเสด็จสวรรค์แล้ว ย่อมปรารถนาสามีเท่านั้น
จึงขนานนามของนางว่า ปติปฐิกา

แม้นางปติปฐิกานั้น ย่อมปฏิบัติโรงฉัน เข้าไปตั้งน้ำฉัน ปูอาสนะเป็นนิตย์ มนุษย์แม่พวก
อื่น ใครเพื่อจะถวายสลากภักดิ์เป็นต้น นำมามอบให้ด้วยคำว่า แม่ ท่านจงจัดแจงภักต์เหล่านี้
แก่ภิกษุสงฆ์ แม้นางเดินไปเดินมาอยู่โดยท่านองนั้น ได้กุศลธรรม 56 ทุกอย่างเท่า นาง
ตั้งครุภักแล้ว นางก็คลอดบุตร โดยกาลอันล่วงไป 10 เดือน ในกาลที่บุตรนั้นเดินได้ นางได้
บุตรแม่อื่นๆ รวม 4 คน ในวันหนึ่ง นางถวายทาน ทำการบูชา ฟังธรรม รักษาสิกขาบท
ในเวลาเป็นที่สุดแห่งวัน ก็ทำกาลด้วยโรคชนิดใดชนิดหนึ่ง ซึ่งบังเกิดขึ้นในขณะนั้นแล้ว
บังเกิดในสำนักสามีเดิมของตน

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 43-44)

อรรถกถาธรรมบทข้างต้นแสดงให้เห็นการทำกุศลกรรมของนางปติปฐิกาโดยละเอียด
เริ่มตั้งแต่อายุ 16 ปี นางถวายสลากภักดิ์ ปักขิกภักดิ์ และวัสสาวาสิกภักดิ์เป็นต้น ซึ่งนับเป็นสังฆทานที่มี
อานิสงส์มาก แม้นางจะอยู่ในตระกูลของสามีนางก็ยังทำบุญด้วยการดูแลโรงฉันของพระสงฆ์ไม่ได้
ขาด จนเป็นที่ไว้วางใจของผู้นำของมาถวายให้นางจัดการแทน แม้นับบุตร 4 คน ก็ยังคงทำอยู่อย่างนั้น
กระทั่งในวันสุดท้ายของชีวิต “นางถวายทาน ทำการบูชา ฟังธรรม รักษาสิกขาบท” แล้วเสียชีวิต

ในชาตินั้นนางยังไม่ได้ผลของกุศลกรรมแต่ได้รับในชาติต่อมา คือกลับไปเกิดเป็นเทพธิดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ที่อยู่ของมัลลิกาเทวบุตรสามีของตนตามเดิม

ในเรื่องปัญหาของพระโมคคัลลานะ พระมหาโมคคัลลานะเถระจาริกไปในเทวโลก ยินที่วิมานของเทพธิดาที่มีศักดิ์ใหญ่ ถ้ามถึงกรรมที่ทำให้นางได้สมบัติมากมาย

ความพิสดารว่า สมัยหนึ่ง พระเถระไปยังเทวจาริก ยืนอยู่ที่ประตูลิขิตวิมานของเทพธิดาผู้มีศักดิ์มากแล้ว จึงพูดอย่างนั้นกะเทพธิดาองค์นั้นผู้มาสู่สำนักของตนไว้แล้วยืนอยู่ว่า เทพธิดา สมบัติของท่านมากมาย ท่านได้เพราะทำกรรมอะไร

เทพธิดา. อย่าถามดิฉันเลย เจ้าข้า.

นัยว่า เทพธิดาละอายอยู่ด้วยกรรมอันเล็กน้อยของตน จึงได้พูดอย่างนั้น ก็เทพธิดานั้น อันพระเถระกล่าวอยู่ว่า จงบอกเถิด จึงพูดว่า ท่านผู้เจริญ ท่านดิฉันก็ได้ถวาย การบูชา ก็มีได้ทำ พระธรรมก็มีได้ฟัง รักษาเพียงคำสัตย์อย่างเดียว

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 448)

การสนทนาถาม-ตอบ ระหว่างพระเถระกับเทพธิดา แสดงให้เห็นว่า การได้เกิดเป็นเทพธิดามีสมบัติมากมาย เป็นผลของกุศลกรรมในอดีตชาติ คือการรักษาคำสัตย์อย่างเดียว และในเรื่องนี้ ยังปรากฏว่าพระเถระได้ถามนางเทพธิดาอีกหลายนาง

เทพธิดาองค์หนึ่งจึงพูดก่อนว่า ท่านผู้เจริญ บรรดาบุญกรรมมีทานเป็นต้น ชื่อว่า บุญกรรมอันดิฉันทำแล้ว ไม่มี แต่ในกาลของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสป ดิฉันได้เป็นทาสีของคนอื่น นายของดิฉันนั้น ทุร้ายหยาบคายเหลือเกิน ย่อมเอาไม้บ้าง ท่อนฟืนบ้าง ที่ตัวพลันฉวยได้ๆ ที่ที่ศีรษะ ดิฉันนั้นเมื่อความโกรธเกิดขึ้น ก็นึกตัวเองเท่านั้นว่า นายของเจ้านี้เป็นใหญ่ เพื่อจะทำเจ้าให้เสียโฉมก็ได้ เพื่อจะตัดอวัยวะมีจุมูกเป็นต้น ของเจ้าก็ได้ เจ้าอย่าโกรธเลย ดังนี้แล้ว ก็ไม่ทำความโกรธ ด้วยเหตุนี้ ดิฉันจึงได้สมบัตินี้

เทพธิดาองค์อื่น ต่างก็บอกทานเล็กน้อยของตนๆ ทำแล้ว โดยนัยเป็นต้นว่า ท่านผู้เจริญ ดิฉันรักษาไร่อ้อย ได้ถวายอ้อยลำหนึ่งแก่ภิกษุรูปหนึ่ง องค์อื่นบอกว่า ดิฉันถวายมะพลับผลหนึ่ง องค์อื่นบอกว่า ดิฉันได้ถวายผักทองผลหนึ่ง องค์อื่นบอกว่า ดิฉันได้ถวายผลลิ้นจี่ผลหนึ่ง องค์อื่นบอกว่า ดิฉันได้ถวายเหง้ามันกำมือหนึ่ง องค์อื่นบอกว่า ดิฉันได้ถวายสะเดากำมือหนึ่ง ดังนี้แล้ว ก็บอกว่า ด้วยเหตุนี้ พวกดิฉันจึงได้สมบัตินี้

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 448-449)

จากข้อความที่ยกมา จะเห็นกุศลกรรมในอดีตชาติอันเป็นเหตุให้เกิดเป็นบนสวรรค์ของเทพธิดาทุกองค์ ที่เป็นกรรมที่ทำยาก ไม่ได้ได้รับผลอะไรในชาติที่ทำ คือการอดกลั้นความโกรธ เมื่อถูกเจ้านายทำร้าย หรือการถวายของเล็กน้อย คือ ถวายอ้อยหนึ่งลำ ถวายมะพลับหนึ่งผล ถวายผักทองหนึ่งผล ถวายลิ้นจี่หนึ่งผล ถวายเหง้ามันหนึ่งกำมือ ถวายสะเดาหนึ่งกำมือ ก็ไม่ได้ให้ผลในชาติที่ทำนั้น แต่กุศลกรรมทั้งหมดนี้ ส่งผลให้ผู้ทำได้บังเกิดบนสวรรค์ในชาติต่อมา

นอกจากนี้ พระเถระได้นำความไปทูลถามพระพุทธเจ้าว่า คนที่ทำบุญเพียงเล็กน้อย แต่ได้ทิพยสมบัติมีหรือไม่ พระพุทธเจ้าทรงยืนยันและตรัสพระคาถารับรองไว้

พระเถระฟังกรรมที่เทพธิดาเหล่านั้นทำแล้วจึงลงจากสวรรค์เข้าไปเฝ้าพระศาสดาแล้ว ทูลถามว่า พระเจ้าข้า บุคคลอาจใหม่หนอแล เพื่อจะได้ทิพยสมบัติ ด้วยเหตุเพียงกล่าว คำสัตย์ เพียงดับความโกรธ เพียงถวายทานมีผลมะพลับเป็นต้น อันเล็กน้อยเหลือเกิน

พระศาสดา โมคคัลลานะ เพราะเหตุไร เธอจึงถามเรา พวกเทพธิดาบอกเนื้อความนี้แก่ เธอแล้วมิใช่หรือ

โมคคัลลานะ. อย่างนั้น พระเจ้าข้า บุคคลเห็นจะได้ทิพยสมบัติด้วยกรรมมีประมาณ เท่านั้น

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสกะพระโมคคัลลานะนั้นว่า โมคคัลลานะ บุคคลกล่าวเพียง คำสัตย์ก็ดี ละเพียงความโกรธก็ดี ถวายทานเพียงเล็กน้อยก็ดี ย่อมไปเทวโลกได้แท้ ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

บุคคลควรกล่าวคำสัตย์ ไม่ควรโกรธ ถึงถูกเขาข่มขืน ก็พึงให้
บุคคลพึงไปในสำนักของเทวดาทั้งหลายได้ ด้วยฐานะ 3 นั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 449-450)

อรรถกถาธรรมบทนี้กล่าวถึงการที่พระเถระเข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้า และ พระพุทธเจ้าตรัสรับรองอย่างนี้ เป็นการย้ำให้เห็นว่า คนที่ทำกุศลกรรม 3 อย่างคือ กล่าวคำสัตย์ ละความโกรธ และถวายทานเพียงเล็กน้อย ในชาติต่อไปย่อมได้ไปเกิดบนสวรรค์แน่นอน

3.1.2.3 กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติปัจจุบันและในชาติต่อ ๆ ไป

กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติปัจจุบันและในชาติต่อ ๆ ไป หมายถึงกรรมดีที่ทำและให้ผล แก่ผู้ทำทั้งในปัจจุบันชาติและในชาติภพถัดไป เป็นกุศลธรรมที่ให้ผลดีในชาติที่ทำและให้ผลดีในชาติ ต่อ ๆ ไปด้วย แสดงถึงผลกุศลกรรมที่หนัก สร้างฉันทะในการทำกุศลกรรมให้กับผู้ได้รับผลกุศลกรรม อยู่แล้วให้มากยิ่งขึ้น ดังตัวอย่างอรรถกถาธรรมบทที่ปรากฏหลักธรรมเรื่องกุศลกรรมประเภทดังนี้

ในเรื่อง **สญชัย** พระพุทธเจ้าทรงเล่าเรื่องในอดีตชาติของพระอัญญาโกณฑัญญะแก่ ภิกษุผู้เกิดความสงสัยว่า เพราะเหตุไรจึงไม่ทรงตั้งพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นพระอัครสาวก

พระศาสดา ตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพูดอะไรกัน เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลว่า เรื่องชื่อนี้ จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราหาเลือกหน้าให้(ตำแหน่ง)แก่พวกภิกษุไม่ แต่เราให้ ตำแหน่งที่แต่ละคนๆ ปรารถนาแล้วๆ นั้นแล แก่ภิกษุเหล่านี้ ก็อัญญาโกณฑัญญะ เมื่อถวาย ทานเนื่องด้วยข้าวกล้าอันเลิศ 9 ครั้ง ในคราวข้าวกล้าคราวหนึ่ง ก็หาได้ปรารถนาตำแหน่ง อัครสาวกถวายไม่ แต่ได้ปรารถนาเพื่อแทงตลอดพระอรหัต อันเป็นธรรมเลิศก่อนสาวก

ทั้งหมดแล้วถวาย. ภิกษุทั้งหลาย ทูลถามว่า เมื่อไร พระเจ้าข้า. พระศาสดาทรงย้อนถามว่า พวกเธอจักฟังหรือ ภิกษุทั้งหลาย. ภิกษุเหล่านั้นทูลรับว่า ฟัง พระเจ้าข้า

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 132)

บทสนทนาถาม-ตอบนี้ แสดงให้เห็นว่า การได้ตำแหน่งเอตทัคคะของพระสาวก เพราะได้ทำกุศลกรรมไว้ในอดีตชาติ พระอัญญาโกณฑัญญะได้ตำแหน่งเอตทัคคะด้านรัตติกัญญ คือร่วมรู้เหตุการณ์พระพุทธานุญาตมายาวนาน ก็เพราะได้ทำกุศลกรรมคือ การถวายทานที่เกี่ยวข้องกับข้าวกล้าถึง 9 ครั้ง การนำอดีตนิทานของพระอัญญาโกณฑัญญะมาแสดง ยังทำให้เห็นการให้ผลในปัจจุบันของกุศลกรรมด้วยกล่าวคือ ในสมัยของพระวิปัสสีพุทธเจ้า พระอัญญาโกณฑัญญะเกิดเป็นน้องชายกุมภพชีชื่อจุลกาล ต่อมาได้ถวายทานแด่พระวิปัสสีพุทธเจ้า ประราธนาตรัสรู้ธรรมตามพระพุทธรูปก่อนพระสาวกองค์อื่นๆ

เขารับว่า ดีแล้ว แบ่งนากันแล้ว ได้ขอแรงมือกะมนุษย์เป็นอันมากฉีกข้าวสาละให้ เคี้ยวเป็นน้ำนมจนชันปรุ่งด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด ถวายทานแก่ภิกษุสงฆ์มี พระพุทธรูปเป็นประมุข ในกาลเสร็จภักติกกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ทานอันเลิศของ ข้าพระองค์นี้ จงเป็นไปเพื่อความแทงตลอดธรรมอันเลิศก่อนกว่าสาวกทั้งปวง พระศาสดาตรัสว่า จงเป็นอย่างนั้นเถิด แล้วได้ทรงทำอนุโมทนา. เขาไปนาตรวจดูอยู่เห็นนาแน่นหนา ด้วยรวงข้าวสาละ เหมือนเขามัดไว้เป็นช่อๆ ในนาทั้งสิ้นได้ปีติ 5 อย่างแล้ว คิดว่า เป็นลาภของเราหนอ ถึงหน้าข้าวเฝ้าได้ถวายทานเลิศด้วยข้าวเฝ้า ได้ถวายทานอันเนื่องด้วยข้าวกล้า อย่างเลิศพร้อมกับชาวบ้านทั้งหลาย หน้าเกี่ยวได้ถวายทานอันเลิศในการเกี่ยว คราวทำ ขะเหน็ด ได้ถวายทานอันเลิศในการกะเหน็ด ในคราวมัดฟ่อนเป็นต้น ก็ได้ถวายทานอันเลิศในการมัดฟ่อน อันเลิศในลอม...อันเลิศในฉาง...ได้ถวายทานอันเลิศรวม 9 ครั้ง ในหน้าข้าวคราวหนึ่งด้วยประการอย่างนี้. ที่แห่งข้าวอันเขาถือเอาแล้วๆ ได้เต็มดั่งเดิมทุกๆ ครั้งไป. ข้าวกล้าได้งอกงามสมบูรณ์ขึ้นเป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่าธรรมนี้ ย่อมรักษาซึ่งผู้รักษาตน.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 133-134)

เมื่อจุลกาลถวายทานในครั้งแรกและได้รับการพยากรณ์ว่าจะสมปรารถนา เมื่อเขา กลับไปดูนาที่เก็บเกี่ยวบางส่วนมาถวายพระวิปัสสีพุทธเจ้าก่อนนั้น พบว่า “นาแน่นหนาด้วยรวงข้าวสาละ เหมือนเขามัดไว้เป็นช่อๆ ในนาทั้งสิ้น” ไม่ปรากฏส่วนที่พร่องไปเลย และเมื่อจุลกาลถวายทานอันเลิศครบ 9 ครั้งในหนึ่งฤดูทำนานั้น พบว่า “ที่แห่งข้าวอันเขาถือเอาแล้วๆ ได้เต็มดั่งเดิมทุกๆ ครั้งไป” อรรถกถากล่าวว่าเหตุการณ์เพื่อแสดงให้เห็นว่าเป็นผลของกุศลกรรมในปัจจุบัน ดังนั้นในเรื่องนี้ชี้ให้เห็นผลกุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน คือข้าวกล้าในนาสมบูรณ์ และผลในชาติต่อไปคือ การได้ตรัสรู้ก่อนพระสาวกองค์อื่นๆ

ในเรื่องอัมมิกอุบาสก อุบาสกคนหนึ่ง เป็นหัวหน้าของอุบาสก 500 คนในเมืองสาวัตถี มีบุตร 7 คน ธิดา 7 คน ทั้งหมดเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ชอบทำบุญทำทาน เหมือนบิดา

ต่อมาเมื่อใกล้ครบอายุสังขาร อุบาสกป่วยเป็นโรคจึงให้บุตรนิมนต์พระภิกษุมาสาธยายสติปัฏฐานสูตร ในขณะที่ฟังอยู่นั้น เทวดาได้นำรถจากสวรรค์ทั้ง 6 ชั้นมารับเศรษฐีไปอยู่ด้วย

ขณะนั้น รถ 6 คัน ประดับด้วยอสังการทุกอย่าง เทียมด้วยม้าสินธพพันธุ์ใหญ่ประมาณได้ 150 โยชน มาจากเทวโลก 6 ชั้น. เทวดายืนอยู่บนรถเหล่านั้นต่างก็เชื่อถือว่า ข้าพเจ้าจักนำไปยังเทวโลกของข้าพเจ้า ข้าพเจ้า จักนำไปยังเทวโลกของข้าพเจ้า ท่านผู้เจริญ ของงเกิดในที่นี้ เพื่อความยินดีในเทวโลกของข้าพเจ้า เหมือนคนทำลาย ภาชนะดินแล้วถือเอาภาชนะทองคำ

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 176)

ผลของกุศลกรรมที่อุบาสกทำมาตลอดชีวิต คือบุตรธิดาของอุบาสกเป็นคนมีศีลธรรม และเทวดาจากสวรรค์ 6 ชั้นนารถมารับโดยให้อุบาสกเป็นผู้เลือกเกิดบนสวรรค์ชั้นที่ตนปรารถนาเอง คือสวรรค์ชั้นดุสิตเพราะเป็นที่ประทับอยู่ของพระโพธิสัตว์

ภิกษุทั้งหลายที่ไปสาธยายพระสูตรแก่อุบาสกได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและทูลถามถึงที่เกิดของอุบาสก

ภ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อุบาสกนั้นเที่ยวชื่นชมในท่ามกลางญาติในโลกนี้แล้ว เกิดในฐานะเป็นที่ชื่นชมนั้นแลอีกหรือ

พระศาสดา ตรัสว่า อย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย เพราะคนผู้ไม่ประมาทแล้วทั้งหลาย เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตาม ย่อมบันเทิงในที่ทั้งปวงทีเดียว ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า..

ผู้ทำบุญไว้แล้ว ย่อมบันเทิงในโลกนี้ ละไปแล้วก็ย่อมบันเทิง
ย่อมบันเทิงในโลกทั้งสอง เขาเห็นความหมดจดแห่งกรรมของตน
ย่อมบันเทิง เขาย่อมรื่นเริง

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 179)

คำถามของภิกษุทั้งหลาย แสดงความไม่เห็นด้วยกับการที่คนมีความสุขในชาตินี้แล้ว เมื่อตายไปจะได้ความสุขอีก พระดำรัสตอบของพระพุทธเจ้า เป็นการย้ำให้เห็นว่า “ผู้ทำบุญไว้แล้ว” มีความสุขในปัจจุบัน ตายไปแล้วจะมีความสุขในชาติต่อไป แสดงให้เห็นว่ากุศลกรรมให้ผลเป็นความสุขทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อไป

ในเรื่องนางสุมณาเทวี มีลักษณะเช่นเดียวกับเรื่องธัมมิกอุบาสกคือ นางสุมณาเทวีธิดาคนเล็กของอนาถปิณฑิกเศรษฐี ได้รับหน้าที่จากบิดาให้ดูแลการถวายทานแก่ภิกษุทั้งหลายในบ้านของตน นางตั้งใจอุปัฏฐากพระภิกษุและตั้งใจฟังธรรมจนบรรลุสุกตาคามีผล ต่อมาไม่นานนางก็เสียชีวิต อนาถปิณฑิกเศรษฐีไม่สามารถอดกลั้นความเสียใจ จึงเข้าไปทูลถามที่เกิดของนางกับพระพุทธเจ้า ความว่า

เมื่อพระศาสดา ตรัสว่า ในภพดุสิต คฤหบดี ท่านเศรษฐีจึงกราบทูลว่า ฐิตาของข้าพระองค์ เทียวเปล็ดเปล็นอยู่ในระหว่างหมู่ญาติในโลกนี้ แม้ไปจากโลกนี้แล้ว ก็เกิดในที่ๆ เปล็ดเปล็นเหมือนกันหรือ พระเจ้าข้า

คนทำบุญย่อมเปล็ดเปล็นในโลกทั้งสอง

ที่นั่น พระศาสดาตรัสกะเศรษฐีนั้นว่า อย่างนั้น คฤหบดี ธรรมดาผู้ไม่ประมาท เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตาม ย่อมเปล็ดเปล็นในโลกนี้และโลกหน้าแท้ ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

ผู้มีบุญอันทำไว้แล้ว ย่อมเปล็ดเปล็นในโลกนี้ ละไปแล้ว
ย่อมเปล็ดเปล็น เขาย่อมเปล็ดเปล็นในโลกทั้งสอง เขาย่อม
เปล็ดเปล็นว่า เราทำบุญไว้แล้ว ไปสู่สุคติย่อมเปล็ดเปล็นยิ่งขึ้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 206-207)

พระพุทธเจ้าตรัสชี้ให้เห็นว่า “ผู้มีบุญอันทำไว้แล้ว” ย่อมจะมีความสุขในปัจจุบัน และเมื่อตายไปก็มีความสุข ตรัสชี้ชัดไปว่า “เขาย่อมเปล็ดเปล็นว่า เราทำบุญไว้แล้ว” คือการได้ทำบุญก็ทำให้เกิดความสุขความอุ่นใจเมื่อมีชีวิตอยู่ นอกจากนี้ อรรถกถาธรรมบทยังอธิบายย้ำถึงการให้ผลของกุศลกรรมในโลกทั้งสองว่า “...ย่อมเปล็ดเปล็นในโลกนี้ ด้วยคิดว่า กุศลเราทำไว้แล้ว บาปเราไม่ได้ทำ เมื่อเสวยวิบาก ชื่อว่าย่อมเปล็ดเปล็นในโลกหน้า” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 207)

ในเรื่องนายสุนนมาลาการ นายสุนนมาลาการมีหน้าที่จัดดอกไม้ถวายพระเจ้าพิมพิสารทุกเช้า วันละ 8 ทะนาน ได้ค่าจ้างวันละ 8 กหาปณะ วันหนึ่งพบพระพุทธเจ้ากำลังออกบิณฑบาตเกิดความเลื่อมใส จึงทำการบูชาพระพุทธเจ้า

ครั้งนั้น นายมาลาการเห็นอัฐภาพพระผู้มีพระภาคเจ้าเช่นกับด้วยรัตนอันมีค่าและทองอันมีค่า แลดูพระสร้อยซึ่งประดับแล้วด้วยมหาบุรุษลักษณะ 32 มีส่วนความงามด้วยพระสิริคืออนุพยัญชนะ 80 มีจิตเลื่อมใสแล้ว คิดว่า เราจักทำการบูชาอันยิ่งแด่พระศาสดาอย่างไรหนอแล เมื่อไม่เห็นสิ่งอื่นจึงคิดว่า เราจักบูชาพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยดอกไม้เหล่านี้ คิดอีกว่า ดอกไม้เหล่านี้เป็นดอกไม้สำหรับบำรุงพระราชาประจำ พระราชาเมื่อไม่ทรงได้ดอกไม้เหล่านี้พึงให้จงจำเราบ้าง พึงให้พวเราบ้าง พึงขับไล่เสียจากแคว้นแคว้นบ้าง เราจะทำอย่างไรหนอแล ครั้งนั้น ความคิดอย่างนี้ได้มีแก่นายมาลาการนั้นว่า พระราชาจะทรงฆ่าเราเสียก็ตาม ขับไล่เสียจากแคว้นแคว้นก็ตาม ก็พระราชานั้นแม้เมื่อพระราชทานแก่เรา พึงพระราชทานทรัพย์สักว่าเลี้ยงชีพให้อัฐภาพนี้ ส่วนการบูชาพระศาสดา อาจเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุข แก่เราในโกฏิกัมปเป็นอนันต์ทีเดียว สละชีวิตของตน แด่พระศาสดาแล้ว นายมาลาการนั้น คิดว่า จิตเลื่อมใสของเราไม่กลับกลายเป็นใจ เราจักทำการบูชาเพียงนั้นทีเดียว เป็นผู้ร่ำเรียนทั้งแล้ว มีจิตเบิกบานและแช่มชื่น บูชาพระศาสดาแล้ว.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 205)

นายสุนมมาลาการตัดความกลัวราชภัย สละชีวิต โดยเอาดอกไม้ทั้ง 8 สำหรับถวาย พระเจ้าพิมพิสารบูชาพระพุทธเจ้า ด้วยพิจารณาเห็นว่า “พระราชานั้นแม้เมื่อพระราชทานแก่เรา พึงพระราชทานทรัพย์สักว่าเลี้ยงชีพให้อัตภาพนี้ ส่วนการบูชาพระศาสดา อาจเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุข แก่เราในโกฏีกัปเป็นอนันตทีเดียว” ดังนั้น การบูชาพระพุทธเจ้าของนายสุนมมาลาการ จึงมากกว่าการบูชาด้วยดอกไม้ธรรมดา เป็นการสละชีวิตเพื่อบูชาด้วย เมื่อพระเจ้าพิมพิสาร ทรงทราบเรื่อง มิได้ทรงถือโทษกลับทรงชื่นชมและพระราชทานทรัพย์ให้แก่นายมาลาการนั้น

...รับสั่งให้นายมาลาการมาแล้ว ตรัสถามว่า เจ้าว่าอย่างไรจึงบูชาพระศาสดาด้วย ดอกไม้อันตนพึงนำมาเพื่อเรา นายมาลาการกราบทูลว่า ขอเดชะ ข้าพระองค์คิดว่า พระราชาจะฆ่าเราก็คงตาม จะขับไล่เราเสียจากแว่นแคว้นก็ตาม ดังนั้นแล้ว จึงสละชีวิตบูชา พระศาสดา พระราชาตรัสว่า เจ้าชื่อว่าเป็นมหาบุรุษ แล้วพระราชทานของที่ควรให้ ชื่อหมวด 8 แห่งวัตถุทั้งปวงนี้ คือช้าง 8 ม้า 8 ทาส 8 ทาสี 8 เครื่องประดับใหญ่ 8 กหาปณะ 8 พัน นารี 8 นางที่นำมาจากราชตระกูล ประดับด้วยเครื่องอลังการทั้งปวง และบ้านสวย 8 ตำบล

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 210)

จะเห็นได้ว่า นายสุนมมาลาการได้รับสมบัติมากมาย เป็นเพราะกุศลกรรมที่เขาทำ ให้ผลในชาตินี้ ต่อมาพระอานนทเถระได้กราบทูลถามถึงอานิสงส์ของนายมาลาการ พระพุทธเจ้า ตรัสบอกผลที่นายมาลาการจะได้รับในชาติต่อไป

พระอานนทเถระคิดว่า วันนี้ ตั้งแต่เช้าตรู่ เสียงสีหนาทังพื้น และการยกท่อนผ้าขึ้นตั้ง พื้นยอมเป็นไป วิบากของนายมาลาการเป็นอย่างไรหนอแล พระเถระนั้น ทูลถามพระศาสดา แล้ว ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสกะพระเถระนั้นว่า อานนท เธออย่าได้กำหนดว่ากรรมมี ประมาณเล็กน้อย อันนายมาลาการนี้กระทำแล้ว ก็นายมาลาการนี้ได้สละชีวิตกระทำการบูชา เราแล้ว เขายังจิตให้เลื่อมใสในเราด้วยอาการอย่างนั้น จักไม่ไปสู่ทุกคติ ตลอดแสนกัลป์ ดังนี้ แล้ว ตรัสว่า

นายมาลาการ จักดำรงอยู่ในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
จักไม่ไปสู่ทุกคติตลอดแสนกัลป์ นี่เป็นผลแห่งกรรมนั้น ภายหลัง
เขาจักเป็นพระปัจเจกพุทธะ นามว่าสุนมะ.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 210)

พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นชัดว่า กุศลกรรมของนายมาลาการเป็นกุศลกรรมที่ยิ่งใหญ่ เพราะเขายอมสละชีวิตทำการบูชาด้วยจิตที่เลื่อมใส ดังนั้นในชาติต่อไป เขาจะไม่ไปสู่ทุกคติ อยู่ใน สுகคติ คือมนุษย์โลกและสวรรค์ เมื่อครบแสนกัลป์ จะบรรลुเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้านามว่าสุนมะ เรื่อง นายสุนมมาลาการนี้ จึงแสดงให้เห็นผลของกุศลกรรมทั้งในชาติปัจจุบันและในชาติต่อไป คือ

เพราะการสละชีวิตทำการบูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้ นายสุนนมาลาการจึงได้รับของพระราชทานมากมายจากพระราชธา และในชาติต่อไปจะได้ไปสู่สุคติ จนเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าในชาติสุดท้าย

ในเรื่องอุบาสกชื่อจุลกกาล จุลกาลเป็นอุบาสกที่ตั้งตนอยู่ในศีลธรรม วันหนึ่งมนุษย์ตามจับโจรขุดอุโมงค์ตอนกลางคืน รุ่งเช้าพบจุลกกาลอุบาสกผู้ฟังธรรมกถาตลอดทั้งคืน กำลังเดินออกมาจากวิหาร พร้อมกับของที่ถูกขโมยไป พวกมนุษย์จึงเข้าไปจับและทรมานด้วยคิดว่า เป็นโจร

พวกมนุษย์เห็นเข้าแล้ว พูดว่า คนนี้ทำโจรกรรมในราตรีแล้ว ทำที่เหมือนฟังธรรมเที่ยวไป ท่านทั้งหลายจงช่วยกันจับมันไว้ ดังนี้แล้ว โบยอุบาสกนั้น.

จุลกกาลรอดตายเพราะนางกุมภทาสีช่วย

หมูนางกุมภทาสี เดินไปทำน้ำ ประสบเหตุนี้จึงกล่าวว่า นาย ท่านทั้งหลายจงหนีไป ท่านผู้นี้ยอมไม่ทำกรรมเห็นปานนั้น ดังนี้แล้วให้มนุษย์พวกนั้นปล่อยเขาแล้ว

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 221)

อุบาสกปลอดภัยจากอันตรายนั้น เพราะไม่ได้กระทำความผิดและเพราะเขาทำกุศลกรรมอยู่เป็นประจำ พวกนางกุมภทาสีจึงเป็นพยานช่วยเขาให้พ้นอันตราย ภายหลังนำความกราบทูลพระพุทธเจ้า ทรงอธิบายว่า

พระศาสดา ทรงสดับถ้อยคำของภิกษุเหล่านั้นแล้ว ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย จุลกาลอุบาสกได้ชีวิตเพราะอาศัยพวกนางกุมภทาสีและความที่ตนไม่ใช่ผู้ทำ ด้วยว่า ธรรมดาสัตว์เหล่านั้นทำบาปกรรมด้วยตนแล้ว ย่อมเศร้าหมองด้วยตนเองในอบายมีนรกเป็นต้น ส่วนสัตว์ทั้งหลายทำกุศลแล้วไปสู่สุคติและนิพพาน ย่อมชื่อว่าบริสุทธิ์ได้ด้วยตนเอง ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถาว่า...

บาปอันผู้ใดทำแล้วด้วยตนเอง ผู้นั้นย่อมเศร้าหมองด้วยตน
บาปอันผู้ใดไม่ทำด้วยตน ผู้นั้นย่อมบริสุทธิ์ด้วยตนเอง ความบริสุทธิ์
ไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 221-222)

พระพุทธดำรัสนี้นอกจากชี้ให้เห็นเหตุของความปลอดภัยของอุบาสกแล้ว ยังแสดงผลของการทำกุศลกรรมที่มีผลในชาติต่อไป ว่า “สัตว์ทั้งหลายทำกุศลแล้วไปสู่สุคติและนิพพาน” ดังนั้น ในเรื่องนี้จะแสดงให้เห็นผลของกุศลกรรมทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อไป อย่างชัดเจน กล่าวคือ เพราะเป็นผู้รักษาศีล จุลกาลจึงปลอดภัยจากการถูกทำร้ายร่างกายและพ้นจากการถูกกล่าวหาว่าเป็นโจร และเพราะพุทธดำรัสแสดงผลที่จะได้ในชาติต่อไปคือเป็นสุคติและนิพพาน

หลักธรรมเรื่องกุศลกรรม 3 ประเภท คือ กุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป และกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อไป ทำให้เข้าใจหลักธรรมเรื่องกรรมได้อย่างกระจ่างชัด กล่าวคือ กุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบันชี้ให้เห็นผลของกุศลกรรมอย่างทันตาเห็น ไม่ซับซ้อน กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป ทำให้เข้าใจว่าผู้ทำกรรมชั่วแต่ได้ผลดีนั้น เพราะ

กำลังได้รับผลกุศลกรรมในชาติก่อน และผู้ทำดีแต่ได้รับผลร้ายนั้น จะได้รับผลกุศลกรรมในชาติต่อไป และกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อไป ทำให้เห็นอนิสงส์ของกุศลกรรมที่หนักอย่างชัดเจน ทั้งยังกระตุ้นให้ต้องการทำกุศลกรรมมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้วรรณกรรมบทยังแสดงให้เห็นว่า การทำกุศลกรรมนั้นทำยาก ผู้ทำต้องเชื่อมั่นในกุศลกรรมนั้น

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าหลักธรรมเรื่องกรรม เป็นหลักธรรมที่ปรากฏมากที่สุดในวรรณกรรมบท จำนวน 134 เรื่อง เพราะเนื้อเรื่องในวรรณกรรมบทส่วนใหญ่จะกล่าวถึงพฤติกรรมของตัวละคร หรือการกระทำของบุคคลที่ต้องเผชิญกับสถานการณ์ต่างๆ ทำให้ตัวละครต้องได้รับผลของการกระทำนั้นด้วย ซึ่งในวรรณกรรมบทได้อธิบายเรื่องกรรมและผลของกรรมไว้อย่างละเอียด ส่งผลให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมเรื่องกรรมได้ง่ายขึ้น ผู้อ่านสามารถจับต้องหลักธรรมเรื่องกรรมได้จริง ช่วยสร้างประสบการณ์ทางอารมณ์ให้กับผู้อ่านได้เข้าใจองค์ประกอบของกรรมว่าประกอบไปด้วย เจตนา การทำกรรม และการรับผลแห่งกรรม อีกทั้งหลักธรรมเรื่องกรรมยังเป็นเรื่องใกล้ตัวที่บุคคลทั่วไปสนใจและเกิดความสงสัย การสอนเรื่องกรรมจึงเสมือนเป็นการทำให้ผู้อ่านเกิดความยอมรับความเป็นศาสนาแห่งเหตุผลของพุทธศาสนา และเปิดใจยอมรับที่จะเรียนรู้หลักธรรมที่ลึกซึ้งมากยิ่งขึ้นด้วย

3.2 หลักธรรมเรื่องนิพพาน

หลักธรรมของพุทธศาสนาเป็นแนวทางเพื่อดำเนินไปสู่นิพพาน คือความดับทุกข์อย่างเด็ดขาดซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายความหมายว่า “นิพพาน การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม และเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ดู นิพพานธาตุ” “นิพพานธาตุ ภาวะแห่งนิพพาน; นิพพาน หรือ นิพพานธาตุ 2 คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ดับกิเลสมีเบญจขันธ์เหลือ 1 อนุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ 1” (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543: 125, 125-126)

หลักธรรมเรื่องนิพพานมีความลึกซึ้งและเป็นนามธรรมที่เข้าใจได้ยาก เมื่อจะอธิบายนิพพานจึงมักแสดงแนวทางการปฏิบัติและสิ่งที่ละหรือดับได้ประกอบด้วย อรรถกถาธรรมบทที่แสดงหลักธรรมเรื่องนิพพาน มี 82 เรื่อง ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างจำนวน 5 เรื่อง ได้แก่

เรื่องปรินิพพานของพระโคธิกเถระ พระโคธิกเถระเสื่อมจากฌาน 6 ครั้งเพราะเป็นโรคเรื้อรัง ครั้งที่ 7 ได้มานแล้วพิจารณาเห็นว่า ฌานอาจเสื่อมอีกจึงถือมีตนนอนบนเตียงหมายฆ่าตัวตาย มารทราบว่าหากปล่อยให้พระภิกษุทอดอาลัยในชีวิตจะบรรลุธรรมได้ จึงเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อให้เสด็จไปห้าม

มารแสวงหาวิญญานของพระโคธิกะ

ในขณะนั้น พระเถระนำศัตรามาแล้ว พระศาสดาทรงทราบว่าเป็นมารจึงตรัส
พระคาถานี้ว่า

“ปราณูซึ่งหลายย่อมทำอย่างนั้นแล ย่อมไม่จำนงชีวิต โคธิกะ
ถอนตัณหาขึ้นพร้อมทั้งรากปรีนิพพานแล้ว”

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 131)

อรรถกถาธรรมบทแสดงแนวทางเพื่อบรรลุพระนิพพานผ่านพระโคธิกเถระผู้อาพาธด้วย
โรคเรื้อรัง ในขณะที่พระเถระถือมัตถะจะทำอัตตนิบาตกรรม ท่านตัดอาลัยในชีวิตคือร่างกายและการ
ดำรงชีวิตอยู่ จึงดับกิเลสได้แล้วนิพพาน นิพพานในที่นี้จึงหมายถึงอนุภาทิสสนิพพาน คือหมดกิเลส
และละสังขาร ในพระคาถานี้ พระพุทธเจ้าแสดงความหมายของนิพพานทั้งสองนัย คือ สอุปาทิส
นิพพาน เป็นการดับกิเลส โดยทรงชี้ให้เห็นว่าความจำนงในชีวิตเป็นตัณหาอย่างหนึ่ง ดังนั้นเมื่อ
“ถอน” ตัณหา ความทะยานอยาก 3 อย่างคือ กามตัณหา ความอยากได้อารมณ์อันน่าใคร่ ภวตัณหา
ความอยากมีอยากเป็น และ วิวาทตัณหา ความอยากไม่มีไม่เป็น ได้อย่างเด็ดขาด ไม่เหลือ “ราก” วั
งอกขยายพันธุ์ จึงเป็นการดับกิเลส และอนุภาทิสสนิพพานคือการที่พระโคธิกเถระดับกิเลสแล้วดับ
เบญจขันธ์ไปพร้อมกันด้วย

ต่อมามารได้ตามหาวิญญานของพระโคธิกเถระ แต่ไม่พบจึงแปลงเพศเป็นกุมารเข้าเฝ้า
เพื่อกราบทูลถามพระพุทธเจ้าอีกครั้ง ความว่า

แม้มารเมื่อไม่อาจเห็นที่ตั้งวิญญานของพระโคธิกะนั้นได้ จึงแปลงเพศเป็นกุมาร ถือพิน
มีสีเหลืองดูผลมะตูมเข้าไปเฝ้าพระศาสดา ทูลถามว่า

ข้าพระองค์เที่ยวแสวงหาอยู่ในทิศเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง
ทิศใหญ่ ทิศน้อย ก็ได้ประสบ พระโคธิกะนั้นไปแล้ว ณ ที่ไหน
ครั้งนั้น พระศาสดาตรัสกะมารนั้นว่า

ภิกษุชื่อโคธิกะ เป็นปราชญ์ สมบูรณ์ด้วยปัญญาเครื่องทรงจำ มีมาน
ยินดีแล้วในมาน ในกาลทุกเมื่อ ประกอบความเพียร ทั้งกลางวันกลางคืน
ไม่ไยดีชีวิต ชะนะเสนาแห่งมัจจุได้แล้ว ไม่มาสู่ภพอีก ถอนตัณหาพร้อมทั้ง
ราก ปรีนิพพานแล้ว.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 131)

อรรถกถาธรรมบทแสดงลักษณะของสอุปาทิสสนิพพานซ้ำและเพิ่มเติมด้วยพระดำรัสของ
พระพุทธเจ้า คือ 1 ผู้บรรลุนิพพานต้อง “ไม่ไยดีชีวิต” คือไม่มีความรักหรือความเสียตายในสิ่งใด
แม้กระทั่งชีวิตของตน 2 เมื่อดับกิเลสได้แล้ว ย่อมเป็นผู้“ชะนะเสนาแห่งมัจจุได้แล้ว” คือ พ้นจาก
อำนาจของเสนาของมัจจุ คือความเกิด แก่ เจ็บ และตาย 3 เมื่อดับกิเลสได้แล้ว “ไม่มาสู่ภพอีก” คือ

ไม่กลับมาเกิดอีก 4 ถอนต้นหาพร้อมทั้งราก คือตัดต้นหาได้อย่างเด็ดขาด ส่วนคำว่า “ปรินิพพานแล้ว” หมายถึงอนุภาทิสสนิพพาน การละสังขารของผู้หมดกิเลส

อรรถกถาธรรมบทข้างต้นยังแสดงให้เห็นคำทูลถามของมารว่า “...เทียวแสวงหาอยู่ ในทิศเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง ทิศใหญ่ ทิศน้อย ก็ไม่ประสบ...” เป็นการย้าให้เห็นชัดว่า ผู้เข้าถึงนิพพานแล้ว จะไม่มีการเกิดอีก มารพยายามตามหาในทุกทิศจึงไม่พบ

ในเรื่องนางกิสาคโคตมี วันหนึ่ง พระนางกิสาคโคตมีเถรีถึงวาระดูแลโรงอุโบสถ นั่งตามประทีปเห็นเปลวประทีปลุกโพล่งขึ้นและหริ่ง จึงพิจารณาว่าชีวิตสัตว์ก็เหมือนกับการเกิดและดับของเปลวประทีป พระพุทธเจ้าทรงทราบจึงทรงแสดงธรรมโปรด

พระศาสดาประทับนั่งในพระคันธกุฎีนั้นแล ทรงแผ่พระรัศมีไป ดั่งนงฺตรัสตรงหน้านาง ตรัสว่า อย่างนั้นแหละโคตมี สัตว์เหล่านั้น ย่อมเกิดและดับเหมือนเปลวประทีป ถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่ปรากฏอย่างนั้น ความเป็นอยู่แม้เพียงขณะเดียวของผู้เห็นพระนิพพาน ประเสริฐกว่าความเป็นอยู่ 100 ปี ของผู้ไม่เห็นพระนิพพานอย่างนั้น ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 503-504)

พระเถรีเคยสูญเสียลูกชายจนเสียดสีภายหลังได้ฟังธรรมจึงขอบวช ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงยืนยันข้อพิจารณาของพระเถรี เปรียบเทียบการเกิดและดับของเปลวประทีปกับการเกิดดับของสัตว์ กล่าวคือ เปลวประทีปถูกจุดติดได้เพราะมีเชื้อ เมื่อเชื้อหมดจึงดับ เมื่อยังมีเชื้ออยู่ก็สามารถจุดติดได้อีก การเกิดและตายของสัตว์ทั้งหลายเช่นบุตรของพระเถรีก็เช่นเดียวกัน การเกิดและตายจึงเป็นเรื่องธรรมดาของผู้ที่ยังมีเชื้อคือกิเลสให้เกิด คำว่า “ถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่ปรากฏอย่างนั้น” จึงหมายถึง ความดับกิเลสอันเป็นเหตุให้มาเกิดได้อย่างสิ้นเชิง และวิธีที่จะให้บรรลุนิพพานคือ ต้องใช้ปัญญาพิจารณาจนหมดกิเลส

ในเรื่องพระติสสเถระผู้เข้าถึงสกุลนายช่างแก้ว ภิกษุทั้งหลายทูลถามถึงที่เกิดคน 4 คน คือ 1 พระติสสเถระ ผู้ถูกนายช่างแก้วทำร้ายร่างกาย เพราะเข้าใจผิดว่าขโมยแก้วมณี จนนิพพาน เพราะความเจ็บปวด 2 นายช่างแก้ว ผู้ทำร้ายร่างกายพระเถระ 3 ภรรยานายช่างแก้ว ผู้ห้ามสามีไม่ให้ทำร้ายพระเถระ 4 นกกระเรียน ตัวที่กลืนแก้วมณีเป็นอันเลือด เพราะเข้าใจว่าเป็นชิ้นเนื้อ พระพุทธเจ้าตรัสบอกที่เกิดของคนเหล่านั้น

ภิกษุทั้งหลาย ทูลถามอภิสัมปรายภพของชนเหล่านั้น กะพระศาสดา

พระศาสดาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สัตว์บางจำพวกในโลกนี้ ย่อมเกิดในครรภ์ บางจำพวกทำกรรมลามก ย่อมเกิดในนรก บางจำพวกทำกรรมดีแล้ว ย่อมเกิดในเทวโลก ส่วนผู้ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

ชนทั้งหลายบางพวก ย่อมเข้าถึงครุฑ ผู้มีกรรมลามก ย่อมเข้าถึงนรก
ผู้มีกรรมเป็นเหตุแห่งสุคติ ย่อมไปสวรรค์ ผู้ไม่มีอาสวะย่อมปรินิพพาน.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 53)

พระพุทธเจ้าตรัสถึงพระเถระว่า “ผู้ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน” เพื่อสื่อถึงอนุภาทิสสนิพพาน คือพระเถระเป็นผู้ไม่มีอาสวะคือดับกิเลสได้แล้ว ดับเบญจขันธ์ไม่มาเกิดอีก ตรงข้ามกับชนจำพวกข้างต้น ที่ยังมีอาสวกิเลสเป็นเหตุทำกรรม จึงต้องเวียนเกิดอยู่ในสังสารวัฏ กล่าวคือ พวกแรกที่ตรัสว่า “ย่อมเกิดในครุฑ” คือนกกระเรียนได้ไปเกิดในครุฑมนุษย์ พวกที่สองทำกรรมชั่ว “ย่อมเกิดในนรก” คือ นายช่างแก้ว ผู้ทำอหังตฆาต พวกที่สามทำกรรมดี “ย่อมเกิดในเทวโลก” คือภรรยานายช่างแก้ว ผู้ห้ามสามีทำร้ายพระเถระ ดังนั้น คำว่า “ผู้ไม่มีอาสวะ” ชี้ให้เห็นว่าวิธีการบรรลุพระนิพพานต้องละอาสวกิเลสให้ได้ เพราะเป็นเหตุให้ต้องเกิดในทุคติและสุคติ นิพพานในเรื่องนี้จึงหมายถึง ความดับอาสวกิเลสอันเป็นเหตุเกิดในภพใหม่ได้อย่างสิ้นเชิง

ในเรื่องปัญหาที่พระภิกษุทูลถาม พราหมณ์สองสามีภรรยาเคยเป็นบิดามารดาของพระพุทธเจ้าในอดีตชาติหลายร้อยชาติ จึงรักและเรียกพระพุทธเจ้าว่าลูก ดูแลพระพุทธเจ้าเสมือนลูกของตน ต่อมาพราหมณ์ทั้งสองพึงธรรมได้บรรลุพระอรหัตแล้วปรินิพพาน ในวันทำฌาปนกิจศพ พราหมณ์ทั้งสองนั้น ภิกษุทั้งหลายไม่ทราบวาททั้งสองคนบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วจึงทูลถามที่เกิดของคนทั้งสอง

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อไม่ทราบความที่พราหมณ์และพราหมณีปรินิพพานแล้ว จึงทูลถามว่า ภพหน้าของพราหมณ์และพราหมณีนั้นเป็นอย่างไร พระเจ้าข้า.

พระอเสขมุนีไปสู่ฐานะที่ไม่จุติ

พระศาสดาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าภิกษุปรายภพของพระอเสขมุนีทั้งหลาย ผู้เห็นปานนั้น ย่อมไม่มี เพราะว่าพระอเสขมุนีผู้เห็นปานนั้น ย่อมบรรลุมahanippananอันไม่จุติอันไม่ตาย ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

มุนีเหล่าใด เป็นผู้ไม่เบียดเบียน สรรวมแล้ว ด้วยกายเป็นนิธย
มุนีเหล่านั้น ย่อมไปสู่ฐานะอันไม่จุติ ซึ่งเป็นที่คนทั้งหลายไปแล้ว
ไม่เศร้าโศก

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 454-455)

พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพราหมณ์ทั้งสองว่า “อเสขมุนี” หมายถึง มุนีผู้ไม่ต้องศึกษาเพื่อความหมดกิเลส คือ รู้แจ้งตามความเป็นจริงจน “หมดกิเลสแล้ว” และทรงระบุว่าพราหมณ์ทั้งสองบรรลุ “มahanippanan” ซึ่งหมายถึงอนุภาทิสสนิพพาน คือการดับกิเลสแล้วและละเบญจขันธ์แล้ว ทั้งอธิบายลักษณะของนิพพานว่า “อันไม่จุติ” และว่า “อันไม่ตาย” แสดงว่าผู้นิพพานแล้วจะไม่มี การกลับมาเกิดและตายอีก

นอกจากนี้ ในพระคาถายังอธิบายนิพพานเพิ่มอีกว่า “เป็นที่คนทั้งหลายไปแล้วไม่เศร้าโศก” หมายถึง พระนิพพานเป็นความสงบสุขแท้จริง ผู้บรรลุนิพพานนั้นจะมีความสุขทุกขโศกไม่มีความเดือดร้อนใจ สอดคล้องกับความหมายของนิพพานที่ปรากฏในส่วนเวยาकरणะของเรื่องนี้ว่า “บทว่า ยตถ เป็นต้น ความว่า มุนีทั้งหลาย ย่อมไปสู่ฐานะ คือพระนิพพาน ซึ่งเป็นที่คนทั้งหลายไปแล้วไม่เศร้าโศก คือไม่เดือดร้อน” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ม: 456)

อรรถกถาธรรมบทเรื่องนี้อธิบายพระนิพพานอย่างชัดเจนว่า คือความดับกิเลสและสังขารได้แล้ว ไม่มีเหตุให้ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิด และเป็นสุขอย่างสูงสุด

ในเรื่องช้างชื้อปาเวระกะ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเรื่องช้างแก่ชื้อปาเวระกะ อาศัยมานะลูกขึ้นจากหล่มได้ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมโดยยกช้างเป็นเรื่องเทียบเคียง

พระศาสดาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ช้างตัวนั้นถอนตนขึ้นจากหล่มคือเปือกตมตามปกติ ก่อน ส่วนเขี้ยวทั้งหลายแล่นลงแล้วในหล่มกิเลส เพราะฉะนั้น แม้เขี้ยวทั้งหลายจงเริ่มตั้ง (ความเพียร) โดยแยบคายแล้วถอนตนขึ้นจากหล่มคือกิเลสที่นั่นเถิด แล้วตรัสพระคาถานี้ว่า...

ท่านทั้งหลาย จงยินดีในความไม่ประมาท จงตามรักษาจิต
ของตนจงถอนตนขึ้นจากหล่ม ประหนึ่งช้างที่จมลงในเปือกตม
ถอนตนขึ้นได้ฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 252-253)

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ภิกษุทำความเพียรเพื่อ “ถอนตนขึ้นจากหล่มคือกิเลส” คือเพื่อให้บรรลุพระนิพพาน ดังนั้น พระนิพพานจึงหมายถึง การหลุดพ้นไปจากอำนาจของกิเลสที่ทำให้จมอยู่ในหล่มนั้น การที่เปรียบเทียบกับช้างถอนตนขึ้นจากเปือกตม แสดงให้เห็นว่าการจะออกจากหล่มคือกิเลสได้นั้น ต้องลุกขึ้นทำความเพียรเอง คนอื่นเป็นเพียงผู้ช่วยปลุกใจให้กล้าปฏิบัติ หรือชี้แนะแนวทาง เหมือนพระองค์ตรัสไว้ให้ภิกษุปฏิบัติเพื่อถอนตนขึ้นจากหล่มกิเลส เทียบกับนายหัตถาจารย์แสดงการรบและให้ตีกลองรบเพื่อปลุกมานะของช้างปาเวระกะ

กล่าวได้ว่าอรรถกถาธรรมบทเรื่องนี้แสดงให้เห็นชัดว่า สถานที่ที่พ้นจากหล่มคือกิเลสก็คือพระนิพพาน พระนิพพานเป็นสถานที่หรือภาวะที่พ้นไปจากกิเลสที่ทำให้สัตว์ที่ตกลงไปไม่ต้องดิ้นรนเพื่อเอาตัวรอดจากหล่มหรือเปือกตมที่สกปรก ดุดให้จมลึกลงและติดอยู่ในหล่มนั้น ดังในส่วนเวยาकरणะของเรื่องนี้กล่าวไว้ว่า “บทว่า สนฺโน ความว่า ช้างที่จมลงไปแล้วในเปือกตมตัวนั้น ทำความพยายามด้วยเท้าหน้าและเท้าหลัง ถอนตนขึ้นพ้นจากเปือกตม ดำรงอยู่บนบกได้ ฉะนั้น แม้ท่านทั้งหลายก็จงถอนตนขึ้นจากหล่มคือกิเลส คือยังตนให้ดำรงอยู่บนบกคือพระนิพพาน ฉะนั้นเถิด” ในเรื่องนี้จึงชี้ให้เห็นว่านิพพานคือการพ้นจากอำนาจของกิเลสอย่างสิ้นเชิง และผู้จะพ้นจากกิเลสได้ต้องปฏิบัติด้วยตนเอง คนอื่นเป็นได้เพียงผู้บอกแนวทางหรือชี้ชวนให้ปฏิบัติเท่านั้น

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าอรรถกถาธรรมบทอธิบายหลักธรรมเรื่องนิพพาน โดยอธิบายสภาวะว่าเป็นความดับกิเลสและดับสังขาร ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิด อันเป็นเหตุให้สัตว์โลกต้องทุกข์

ทรมาน นิพพานจึงเป็นความสุขอย่างแท้จริง โดยการแสดงให้เห็นด้วยการใช้ความเปรียบ เช่น เหมือนภาวะที่ข้างพนักไปจากหล่ม เป็นต้น

หลักธรรมเรื่องนิพพานปรากฏในอรรถกถาธรรมบทมีจำนวน 82 เรื่อง รองลงมาจากหลักธรรมเรื่องกรรม สื่อให้เห็นว่านิพพานเป็นหลักธรรมที่เป็นจุดหมายของพุทธศาสนา จึงทำให้อรรถกถาธรรมบท ซึ่งถือเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนานั้นมักกล่าวถึงหลักธรรมเรื่องนิพพานที่มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมเรื่องกรรมทั้งฝ่ายกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ย้ำแสดงให้เห็นว่า ทั้งผู้ทำกุศลกรรมและอกุศลกรรมย่อมต้องได้รับผลกรรม และผลกรรมนั้นเหมือนกันตรงที่มีการเกิดเป็นเหตุเริ่มต้น การสอนหลักธรรมเรื่องนิพพานจึงเป็นการย้ำเสนอข้อปฏิบัติที่เหนือกว่าการทำกุศลกรรม

นอกจากนี้จะเห็นได้ว่า การสอนเรื่องนิพพานส่วนใหญ่อยู่ในรูปของพระคาถาธรรมบท ซึ่งเป็นพระพุทธดำรัสแสดงถึงความสำคัญและต้องการให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมเรื่องนิพพานอย่างถูกต้อง หลักธรรมเรื่องนิพพานมักปรากฏในวรรคท้ายๆ ของอรรถกถาธรรมบทเพื่อแสดงให้เห็นว่าอรรถกถาธรรมบทต้องการอธิบายหลักธรรมที่เข้าใจจากง่ายไปหายาก กล่าวคือ หลักธรรมเรื่องกรรมจะพบมากและอยู่ในวรรคแรกๆ กับวรรคกลาง ส่วนหลักธรรมเรื่องนิพพานจะถูกเน้นย้ำในวรรคท้าย แสดงถึงความลึกซึ้งไปตามลำดับของการสอนหลักธรรมในอรรถกถาธรรมบท

3.3 หลักธรรมเรื่องอริยสัจ

อริยสัจ แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ คือเมื่อรู้แล้วจะดับทุกข์ได้ หรือแปลว่า ความจริงของพระอริยเจ้า เพราะเป็นความจริงที่ทำบุคลลธรรมด่าให้กลายเป็นพระอริยเจ้า คือบุคลลผู้ประเสริฐ ดังที่ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (2543ข: 387) อธิบายความหมายว่า “อริยสัจ ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยเจ้า, ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอริยะ มี 4 อย่าง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค (เรียกเต็มว่า ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา)”

อริยสัจทั้ง 4 ประการอธิบายโดยย่อคือ

1. ทุกข์ ภาวะที่ทรมาน มีความเกิดเป็นเหตุเบื้องต้นให้ได้รับทุกข์อื่น
2. ทุกขสมุทัย เหตุของความทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ความอยาก และอวิชชา ความไม่รู้ตามความเป็นจริง
3. ทุกขนิโรธ ความดับตัณหาและอวิชชาอันเป็นเหตุเกิดทุกข์ได้เด็ดขาด
4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หรือ มรรค วิธีปฏิบัติให้ดับเหตุเกิดทุกข์ได้ คือ อริยมรรคมีองค์ 8

อริยสัจเป็นหลักธรรมแสดงเหตุและผลของการเกิดดับทุกข์ คือสมุทัยเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ มรรคเป็นเหตุให้เกิดทุกขนิโรธ การอธิบายหลักธรรมเรื่องอริยสัจ 4 แสดงหัวข้อธรรมตามลำดับ หรืออธิบายสลับลำดับกันบ้าง หรือไม่อธิบายครบทั้ง 4 ประการ ก็สามารถสร้างความเข้าใจถึงอริยสัจได้ครบทุกประการ เช่น การกล่าวอธิบายทุกข์และสมุทัย ก็สะท้อนให้เห็นถึงนิโรธและมรรคด้วย เพราะทุกข์เป็นภาวะที่ดับแค้นตรงกันข้ามกับนิโรธที่เป็นความดับทุกข์อันเป็นเป้าหมายของอริยสัจ และ

สมุทัยอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ช่วยสะท้อนให้เห็นมรรคคือวิธีที่จะดับทุกข์นั้นได้ อรรถกถาธรรมบท ปรากฏการอธิบายทั้ง 2 ลักษณะ โดยในเรื่องที่มีเนื้อหายาวจะปรากฏครบทั้ง 4 ประการ และในเรื่องที่มีเนื้อหากระชับจะปรากฏไม่ครบ แต่สามารถทำให้เข้าใจครบทั้ง 4 ข้อได้ อรรถกถาธรรมบท ปรากฏเรื่องที่แสดงหลักธรรมอริยสัจ จำนวน 54 เรื่อง ผู้วิจัยของยกตัวอย่าง 5 เรื่องดังนี้

เรื่อง**พระจูฬปันถกเถระ** พระพุทธเจ้าประทับที่ท่อนผ้าสะอาดและตรัสสั่งให้พระจูฬปันถกนุ่งผืนหน้าไปทางทิศตะวันออก ลูบท่อนผ้าพร้อมบริกรรมว่า “โรหโรณ โรหโรณ” แปลว่า ผ้า เช็ดฝุ่น เมื่อพระจูฬปันถกทำตามพระดำรัส จึงพิจารณาเห็นทุกข์

ฝ่ายพระจูฬปันถกนั่งแลดูพระอาทิตย์ พลังลูบท่อนนั้น บริกรรมว่า โรหโรณ โรหโรณ เมื่อท่านลูบท่อนผ้านั้นอยู่ ท่อนผ้าได้เศร้าหมองแล้ว ลำดับนั้น จึงคิดว่า ท่อนผ้านี้ สะอาดแท้ๆ แต่อาศัยอัตภาพนี้จึงจะปกติเดิมเสีย กลายเป็นของเศร้าหมองอย่างนี้ไปได้ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ (ครั้นแล้ว) เริ่มตั้งความสิ้นและความเสื่อมเจริญวิปัสสนา

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 331)

ทุกข์ซึ่งที่อรรถกถาธรรมบทแสดงผ่านความคิดของพระจูฬปันถกคือการทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ของผ้าผืนนั้น พระจูฬปันถกเห็นว่าผ้าเมื่อถูกลูบมากเข้าจึงอยู่ในสภาพที่เป็นผ้าสะอาดไม่ได้ (ทุกข์ลักษณะ) เกิดการเปลี่ยนแปลงเป็นผ้าหมองคล้ำ (อนิจจลักษณะ) และพระจูฬปันถกก็ยังบังคับให้กลับเป็นตามที่ต้องการไม่ได้ (อนัตตลักษณะ) ดังนั้นพระจูฬปันถกจึงเกิดความเข้าใจว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง” เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบวาระจิตของพระจูฬปันถกจึงอธิบายให้เข้าใจอริยสัจ โดยยกท่อนผ้านั้นเปรียบเทียบกับภายในใจของพระจูฬปันถก

พระศาสดาทรงทราบว่า จิตของพระจูฬปันถกขึ้นสู่วิปัสสนาแล้ว จึงตรัสว่า จูฬปันถก เธออย่าทำความเข้าใจเฉพาะท่อนผ้านั้นว่า เศร้าหมองแล้ว ดิดรูลี ก็รูลีทั้งหลาย มีรูลีคือราคะ เป็นต้น มีอยู่ในภายในของเธอ เธอจงนำ (คือกำจัด) มันออกเสีย ดังนี้แล้ว ทรงเปล่งพระรศมีเป็นผู้มีพระรูปปรากฏดุจประทับนั่งตรงหน้า ได้ทรงภาสิต คาถาเหล่านี้ว่า

ราคะชื่อว่ารูลี แต่เรณู (ละออง) ท่านหาเรียกว่า (รูลี) ไม่ คำว่า
รูลี นั้นเป็นชื่อของราคะ ภิกษุเหล่านั้นละรูลีนั้นได้ขาดแล้วอยู่
ในศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากรูลี...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 331)

อรรถกถาธรรมบทข้างต้นอธิบายอริยสัจทั้ง 4 ข้อเรียงตามลำดับหัวข้อธรรมด้วยการเปรียบเทียบกับท่อนผ้าของพระจูฬปันถกทำให้เข้าใจอริยสัจได้ชัดเจน กล่าวคือ “ทุกข์สัจ” คือการที่ผ้าสะอาดกลายเป็นของเศร้าหมอง “สมุทัยสัจ” คือรูลีจากภายนอกมาเกาะติดผ้าทำให้เศร้าหมอง “นิโรธสัจ” คือภาวะที่ท่อนผ้าไม่มีรูลีติด เป็นผ้าสะอาด “มรรคสัจ” คือการนำรูลีออก เมื่อนำไปเปรียบ

กับภายในใจ “ทุกขสัจ” คือภาวะที่จิตเศร้าหมอง “สมุทัยสัจ” คือกิเลส ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ ทำให้จิตหมอง “นิโรธสัจ” คือ ความเป็นผู้ปราศจากฐลคือกิเลส และ “มรรคสัจ” คือ การ “นำ(กำจัด)มันออกเสีย”

นอกจากนี้ พระคาถายังแสดงให้เห็นทุกขสมุทัยชัดอีกว่า “ราคะ โทสะ โมหะ ชื่อว่าฐล” เป็นสาเหตุที่ทำให้จิตใจเศร้าหมอง เหมือนฐลทำให้ผ้าสะอาดมีสีหม่นหมอง

ในเรื่องพระภาติไนยสังฆรักขิตเถระ พระภาติไนยสังฆรักขิตะไม่ควบคุมระวังจิตตน เพลอสติดีศีระพระเถระด้วยคิดว่าจะตีภรรยา ต่อมากิษุทั้งหลายพาไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงทราบจึงทรงแสดงธรรม ความว่า

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสกะเธอว่า มาเกิดภิกษุ เธออย่าคิดไปเลย ธรรมดาจิตนี้มีหน้าที่รับอารมณ์ แม้มืออยู่ในที่ไกล ควรที่ภิกษุจักพยายามเพื่อประโยชน์แก่การพ้นจากเครื่องผูกคือ ราคะ โทสะ โมหะ ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

ชนเหล่าใด จักสำรวมจิต อันไปในที่ไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มี
สรีระ มีถ้าเป็นที่อาศัย ชนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 416)

พระดำรัสที่ตรัสสอนนี้สอดคล้องกับพฤติกรรมของพระภาติไนยสังฆรักขิตทำให้พิจารณาเห็นอริยสัจทั้ง 4 ประการคือ ภาวะจิตทั่วไปที่ตกอยู่ในไตรลักษณ์เป็นทุกขสัจ คือ 1 รับอารมณ์ โกลตัว เปลี่ยนแปลง ไม่แน่นอน (อนิจจลักษณะ) 2 เทียวไปดวงเดียว ไม่มีการคุ้มครองรักษา (ทุกขลักษณะ) 3 ไม่มีสรีระตัวตน จับต้องบังคับไม่ได้ (อนัตตลักษณะ) กล่าวโดยสรุปคือ การไม่สามารถควบคุมจิตปล่อยตามอารมณ์ที่มายั่ววน เป็นทุกขสัจ “เครื่องผูกแห่งมาร”คือ ราคะ โทสะ โมหะ ที่ยั่ววนจิตให้ประมาท เป็นสมุทัยสัจ ความ “พ้นจากเครื่องผูกของมาร” เป็นนิโรธสัจ และการพยายาม “สำรวมจิต” เพื่อให้จิตไม่ถูกผูกมัดด้วยเครื่องผูกของมาร เป็นมรรคสัจ

เรื่องพระเถระผู้เจริญมริจิกรรมฐาน พระเถระรูปหนึ่ง เดินทางมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ระหว่างทางพบพยับแดดและฟองน้ำ จึงพิจารณาเห็นทุกขสัจในอัฐภาพของตน

ดังได้สดับมา พระเถระนั้นเรียนกัมมฏฐานในสำนักพระศาสดาแล้วคิดว่า เราจักทำสมณธรรม ดังนี้แล้ว เข้าไปสูปา พากเพียรพยายามแล้ว ก็ไม่อาจบรรลุพระอรหัตได้ จึงกลับมายังสำนักพระศาสดาด้วยตั้งใจว่า จักทูลอาราธนาให้ตรัสบอกพระกัมมฏฐานให้พิเศษ เห็นพยับแดดในระหว่างทาง เจริญมริจิกรรมฐานว่า พยับแดดนี้ตั้งขึ้นแล้วในฤดูร้อนย่อมปรากฏแก่บุคคลทั้งหลายผู้นอนอยู่ ณ ที่ไกลดุษมีรูปร่าง แต่ไม่ปรากฏเลย แก่บุคคลผู้มาสู่ที่ใกล้จันใด แม้อัฐภาพนี้ก็มีรูปเหมือนอย่างนั้น เพราะอรธกว่าเกิดขึ้นและเสื่อมไป เดินทางมาแล้วเมื่อยล้าในหนทาง อาบน้ำในแม่น้ำอจิรวดี นั่งที่ร่ม(ไม้) ริมฝั่งแม่น้ำมีกระแสนเชี่ยวแห่งหนึ่งเห็น

ฟองน้ำใหญ่ ตั้งขึ้นด้วยกำลังแห่งน้ำกระทบกันแล้วแตกไปได้ถือเอาเป็นอารมณ์ว่า
แม้อัตภาพนี้ ก็มีรูปร่างอย่างนั้นเหมือนกัน เพราะอรรถว่าเกิดขึ้นแล้วก็แตกไป

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 8)

ทุกขสัจที่พระเถระพิจารณาเห็นคือ อัตภาพตกไปอยู่ในกฎของไตรลักษณ์ คือไม่แน่นอน
ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และควบคุมไม่ได้ กล่าวคืออัตภาพมีลักษณะ “เกิดขึ้นและเสื่อมไป” เหมือน
พยับแดดในฤดูร้อน มองไกลๆ เหมือนมีรูปร่าง แต่เมื่อเข้าใกล้กลับหายไป และมีลักษณะ “เกิดขึ้น
แล้วแตกไป” เหมือนฟองน้ำ ที่เกิดไม่นานก็แตกสลายไป

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบว่าพระเถระเห็นทุกขสัจอย่างนี้ จึงแสดงธรรมเปรียบเทียบด้วย
ฟองน้ำและพยับแดด เพื่อชี้ให้เห็นอริยสัจครบทั้ง 4 ประการ

พระศาสดาประทับอยู่ที่พระคันธกุฏินั้นแล ทอดพระเนตรเห็นพระเถระนั้นแล้ว จึงตรัสว่า
อย่างนั้นนั่นแหละ ภิกษุ อัตภาพนี้มีรูปร่างอย่างนั้นแล มีอันเกิดขึ้นและแตกไปเป็นสภาพแน่แท้
เหมือนฟองน้ำ(และ)พยับแดด ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

ภิกษุรู้แจ้งกายนี้ว่า มีฟองน้ำเป็นเครื่องเปรียบ รู้ชัดกายนี้ว่า
มีพยับแดดเป็นธรรม ตัดพวงดอกไม้ของมารเสียแล้ว ฟังถึงสถาน
ที่มัจจุราชไม่เห็น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 9)

อรรถกถาธรรมบทเรื่องนี้แสดงทุกขสัจอย่างละเอียดผ่านการพิจารณาของพระเถระ และ
อธิบายอริยสัจครบทั้ง 4 ประการตามลำดับข้อธรรม ผ่านพระดำรัสของพระพุทธเจ้า ทำให้เข้าใจว่า
“ทุกขสัจ” คือการที่ร่างกายตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ “สมุทัยสัจ” คือ กิเลสกำและวัตถุกำ
ซึ่งอรรถกถาธรรมบทเปรียบเทียบเป็น “พวงดอกไม้ของมาร” “นิโรธสัจ” คือ “สถานที่มัจจุราชไม่เห็น”
หมายถึงพระนิพพาน และ“มรรคสัจ” คือ การ “รู้แจ้ง” และ “รู้ชัด” กิเลสกำและวัตถุกำ จนสามารถ
“ตัดพวงดอกไม้ของมาร” ได้

ในเรื่องสันตติมหาอำมาตย์ สันตติมหาอำมาตย์ปราบปรามปัจฉินตชนบทของพระเจ้า
พิมพิสารจนสงบ พระองค์จึงพระราชทานราชสมบัติให้ 7 วัน และพระราชทานหญิงนางหนึ่ง
ผู้ชำนาญการพ้อนรำและขับร้องให้เป็นภรรยา ในวันที่ 7 หญิงนั้นอดอาหารจนหมดแรงขาดใจตาย
ขณะกำลังแสดงการพ้อนและขับ

ฝ่ายหญิงนั้น ลงไปในท่ามกลางที่เต้นรำ เริ่มจะแสดงการพ้อนและการขับ เมื่อนางแสดง
การพ้อนการขับอยู่ในวันนั้น ลมมีพิษเพียงดังศัสตราเกิดขึ้นแล้วในภายในท้อง ได้ตัดเนื้อหทัย
แล้ว เพราะความที่นางเป็นผู้มีอาหารน้อยถึง 7 วัน เพื่อแสดงความอ่อนแอแห่งสรีระ
ในทันทีทันใดนั่นเอง นางมีปากอ้าและตาเหลือก ได้กระทำกาลแล้ว

โศกเพราะภรรยาตาย

สันตติมหาอำมาตย์ กล่าวว่า ท่านทั้งหลาย จงตรวจดูนางนั้น ในขณะที่กล่าวคำอันชนทั้งหลายกล่าวว่า หญิงนั้นดับแล้ว นาย ดังนี้ ถูกความโศกอย่างแรงกล้าครอบงำแล้ว ในขณะที่นั่นเอง สุราที่เธอดื่มตลอด 7 วัน ได้ถึงความเสื่อมหายแล้ว ประหนึ่งหยาดน้ำในกระเบื้องที่ร้อนฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 114-115)

อรรถกถาธรรมบทข้างต้นได้บรรยาย “สาเหตุแห่งทุกข์” ของสันตติอำมาตย์อย่างชัดเจน คือ ความรักในหญิงนางนั้น เพราะนางเป็นรางวัลพระราชทานในการปราบปรามปัจฉินชนบท ดงามและชานาญในการผ่อนและรำ และนางพยายามทำให้สันตติอำมาตย์หลงรัก เมื่อนางเสียชีวิต สันตติอำมาตย์จึงทุกข์โศกมาก การบรรยายให้เห็นการขาดใจตายของนางว่า “ในทันทีทันใดนั้นเอง นางมีปากอ้าและตาเหลือก ได้ทำกาละแล้ว” ทำให้เห็นอารมณ์โศกของสันตติอำมาตย์ที่ต้องเห็นภรรยาขาดใจตายอย่างน่าสงสาร สันตติอำมาตย์เสียใจมากจึงเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงแสดงธรรมให้เข้าใจในอริยสัจ 4 อย่างชัดเจน

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสกะเธอว่า ท่านมาสู่สำนักของผู้สามารถเพื่อดับความโศกได้ แนนอน อันที่จริง น้ำตาที่ไหลออกของท่านผู้ร้องไห้ในเวลาที่หญิงนี้ตายด้วยเหตุนี้แหละ มากกว่าน้ำของมหาสมุทรทั้ง 4 ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

กิเลสเครื่องกังวลใจ มีอยู่ในกาลก่อน เธอจงยังกิเลสเครื่องกังวลนั้น
ให้เหือดแห้งไป กิเลสเครื่องกังวล จงอย่ามีแก่เธอในภายหลัง ถ้าเธอ
จักไม่ยึดถือขันธ ในท่ามกลาง จักเป็นผู้สงบระงับเที่ยวไป.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 115)

พระพุทธเจ้าอธิบายอริยสัจทั้ง 4 ประการ ได้แก่ “ทุกข์สัจ” คือความโศกเพราะพลัดพรากจากคนรัก ทรงขยายให้เห็นความทุกข์นี้ว่ามีมาก โดยชี้ให้เห็นว่าน้ำตาของสันตติอำมาตย์ผู้ร้องไห้ เพราะสูญเสียคนรักมีมากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 “สมุทัยสัจ” คือกิเลสเครื่องกังวล (ความยึดมั่น) ในอดีตกับในอนาคต และ “ความยึดถือขันธ” ในปัจจุบัน เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ “นิโรธสัจ” คือการ “เป็นผู้สงบระงับ” ดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขแท้จริง ไม่ยึดมั่นในร่างกายอันเป็นเหตุให้เกิดความกังวล และ “มรรคสัจ” คือ “ไม่ยึดถือขันธ” ด้วยการพิจารณาเห็นสมุทัยสัจจนคลายความยึดมั่นถือมั่นในร่างกาย

ในเรื่อง **บรรพชิต 3 รูป** ครอบครัวยุคหนึ่งในเมืองสาวัตถีมีบุตรชายคนเดียว ต่อมาบุตรหิमारดาบิดาออกบรรพชาเป็นสามเณร บิดาจึงอุปสมบทเป็นภิกษุตามบุตร มารดาก็อุปสมบทเป็นภิกษุณีตามบุตรและสามี เมื่อบวชแล้วก็ไม่อาจแยกกันอยู่ได้ นั่งสนทนากันในที่ต่าง ๆ ทั้งในวิหาร และในสำนักภิกษุณีตลอดทั้งวัน ซึ่งรบกวนภิกษุและภิกษุณี ต่อมาพวกภิกษุจึงกราบทูลแด่พระพุทธเจ้า

พระศาสดารับสั่งให้เรียกชนทั้งสามนั้นมาแล้ว ตรัสถามว่า ได้ยินว่า พวกเธอทำอย่างนั้นจริงหรือ เมื่อชนเหล่านั้นทูลว่า จริง พระเจ้าข้า ตรัสถามว่า ทำไม พวกเธอจึงทำอย่างนั้น เพราะว่ามันไม่ใช่ความเพียรของพวกบรรพชิต

ชนทั้งสามกราบทูลว่า พระเจ้าข้า พวกข้าพระองค์ไม่อาจจะอยู่แยกกัน พระศาสดาตรัสว่า ชื่อว่าการทำอย่างนั้น จำเดิมแต่กาลแห่งตนบวชแล้ว ไม่ควร เพราะว่า การไม่เห็นสัตว์และสังฆารอันเป็นที่รัก และการเห็นสัตว์และสังฆารอันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์โดยแท้ เหตุฉะนั้น การทำบรรดาสัตว์และสังฆารทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นเป็นที่รัก หรือไม่ให้เป็นที่รัก ย่อมไม่สมควร ดังนั้นแล้วได้ทรงภาสิตพระคาถาเหล่านี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 393)

พระพุทธเจ้าทรงดำหนิการกระทำของทั้ง 3 รูปว่า “ไม่ใช่ความเพียรของพวกบรรพชิต” ทรงชี้ให้เห็นว่านั่นเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจอริยสัจทั้ง 4 ข้อคือ “ทุกข์” คือความทุกข์ เพราะ “การไม่เห็นสัตว์และสังฆารอันเป็นที่รัก” และ “การเห็นสัตว์และสังฆารอันไม่เป็นที่รัก” ดังที่บิดามารดาออกบวชเพราะทนความคิดถึงบุตรไม่ได้ ครั้นบวชแล้วยังต้องอยู่ร่วมกันเป็นประจำ “สมุทัย” คือความยึดมั่นในคนรัก ดังนั้น แม้ไม่ได้แสดงนิโรธสัจและมรรคสัจไว้ แต่ก็เทียบเคียงกับทุกข์ได้ว่า “นิโรธ” คือการพ้นจากความทุกข์เพราะยึดมั่นในคนรักนั้น และ “มรรค” คือการไม่ทำสัตว์หรือสังฆารให้เป็นที่รัก

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าอรรถกถาธรรมบทช่วยอธิบายหลักธรรมเรื่องอริยสัจ ด้วยวิธีการอธิบายตามลำดับหัวข้ออริยสัจทั้ง 4 และบางครั้งแม้จะอธิบายไม่ครบทั้ง 4 ประการ แต่เนื้อความก็ทำให้ผู้อ่านสามารถพิจารณาจนเข้าใจอริยสัจทั้ง 4 ประการได้อย่างชัดเจน แสดงให้เห็นความเป็นหลักธรรมสำคัญที่สามารถประมวลหลักธรรมอื่นเข้าอยู่ด้วยกัน เช่น หลักธรรมเรื่องกรรมอยู่ในส่วนของทุกข์และสมุทัย เรื่องนิพพานเป็นส่วนของนิโรธสัจ นอกจากนี้ยังพบว่า หลักธรรมเรื่องอริยสัจที่ปรากฏเด่นชัดจะสัมพันธ์กับผลของการแสดงหลักธรรมที่ปรากฏในส่วนสโมธาน กล่าวคือในส่วนสรุปท้ายเรื่องจะระบุว่าผู้ได้ฟังธรรมจะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

3.4 หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายความหมายว่า สังสารวัฏฏ์ วัฏวนแห่งสงสาร คือท้องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดอยู่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 296) การเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์นี้ เป็นการวนไปตามวัฏฏะทั้ง 3 คือ กิเลส กรรม และวิบาก จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ไตรวัฏฏ์” คือเป็นวงจร 3 ส่วนของปัจจัยสมุปบาทที่หมุนเวียนสืบทอดต่อกันไป ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิด ดังที่ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายไว้ว่า

ไตรวัฏฏ์, ไตรวัฏฏ์ วัฏฏะ 3, วงวน 3 หรือวงจร 3 ส่วนของปัจจัยสมุปบาท ซึ่งหมุนเวียนสืบทอดต่อกันไป ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิด หรือวงจรแห่งทุกข์ ได้แก่ กิเลส กรรม และวิบาก (เรียกเต็มว่า 1. กิเลสวัฏฏ์ ประกอบด้วย อวิชชา ตัณหา อุปาทาน 2. กรรมวัฏฏ์

ประกอบด้วย สังขาร ภพ 3. วิปากวิภูฏี ประกอบด้วย วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส) คือ กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ได้รับวิปากคือผลของกรรมนั้น อันเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสแล้วทำกรรม หมุนเวียนต่อไปอีก เช่น เกิดกิเลสอยากได้ของเขา จึงทำกรรมด้วยการไปลักของเขามา ประสบวิปากคือได้ของนั้นมาเสพเสวยเกิดสุขเวทนา ทำให้มีกิเลสเหิมใจอยากได้รุนแรงและ มากยิ่งขึ้นจึงยังทำกรรมมากขึ้น หรือในทางตรงกันข้ามถูกขัดขวาง ได้รับทุกข์เวทนาเป็น วิปาก ทำให้เกิดกิเลสคือโทสะแค้นเคือง แล้วพยายามทำกรรมคือประทุษร้ายเขา เมื่อเป็นอยู่ อย่างนี้ วงจรจะหมุนเวียนต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด

(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 86-87)

หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏนี้แสดงให้เห็นความเป็นทุกข์ของทุกชีวิต คือความไม่สิ้นสุดของ ทุกข์เพราะตกอยู่ในวัฏวนของกิเลส ซึ่งมีระยะเวลาที่ยาวนานข้ามภพชาติ ยากที่จะพ้นไปได้ พุทธศาสนาจึงชี้ให้เห็นความซับซ้อนของสังสารวัฏและแนะวิธีการออกไปจากสังสารวัฏทุกข์ ด้วยการกำหนดรู้เหตุเกิดของวงจรสังสารวัฏ ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทจำนวน 36 เรื่อง ในที่นี้จะขอ ยกตัวอย่างดังนี้

ในเรื่องพระนางสามาวดี ภิกษุทั้งหลายเห็นพระตำหนักของพระนางสามาวดีถูกเพลิงไหม้ พระนางพร้อมหญิงบริวารทั้ง 500 นางถูกไฟคลอกตาย ภิกษุทั้งหลายจึงเข้าไปเฝ้ากราบทูล พระพุทธเจ้า และทูลถามถึงคติของหญิงเหล่านั้น พระพุทธเจ้าตรัสบอกว่า หญิงเหล่านั้นเป็น พระอริยบุคคลแล้ว สูงสุดเป็นพระอนาคามี ต่ำสุดเป็นพระโสดาบัน จึงเป็นผู้ไม่ไร้ผล คือได้บรรลุมรรคผลทุกคน และทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย

ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทราบเนื้อความนั้นแล้วทรงเปล่งพระอุทานนี้ ในเวลานั้น...

ก็แลครั้นตรัสอย่างนั้นแล้ว ทรงแสดงธรรมว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมดาสัตว์ทั้งหลาย เทียบไปในวัฏฏะ เป็นผู้ไม่ประมาทตลอดกาลเป็นนิตย์ กระทำบุญกรรมก็มี เป็นผู้มีความประมาทกระทำบาปกรรมก็มี, เหตุนั้น สัตว์ผู้เทียบไปในวัฏฏะ จึงเสวยสุขบ้างทุกข์บ้าง

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 297)

จากพระดำรัสของพระพุทธเจ้าแสดงให้เห็นวงจรของสังสารวัฏ คือ กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาในการทำบุญกรรมและบาปกรรม จัดอยู่ในกิเลส เพราะเป็นเหตุให้เกิดการกระทำ การทำกรรมตามเจตนาทั้งบุญกรรมและบาปกรรม เป็นเหตุให้เกิดวิปาก คือการเสวยสุขและทุกข์ ความสุขและทุกข์นี้กระตุ้นให้เกิดเป็นกิเลสอีกครั้ง ทำให้สัตว์ทั้งหลายท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏ อันยาวนาน พระนางสามาวดีและหญิงบริวารแม้จะเป็นพระอริยบุคคลแต่ยังไม่หมดกิเลสจึงยังต้อง กลับมาเวียนเกิดอยู่ในสังสารวัฏอีก

ในเรื่องพระมหากัสสปเถระ พระอรรถกถาจารย์อธิบายความพระคาถาที่ว่า ปราชญ์ย่อมพิจารณาเห็นคนพาลทั้งหลายได้ ด้วยข้ออุปมาคือคนยืนอยู่บนยอดเขาสามารถมองเห็นคนที่ยืนอยู่บนพื้นดินที่ต่ำกว่าได้

ย่อมพิจารณาเห็น คือย่อมมองเห็นประสา คือหมู่สัตว์ ผู้ซึ่งมีความเศร้าโศก เพราะความเป็นผู้ละลูกศรคือความโศกยังไม่ได้ ซึ่งจตุตถอยู่ และเกิดอยู่ ด้วยทักขิภิกขุ

ถามว่า เหมือนอะไร

แก้วว่า เหมือนคนผู้ยืนบนยอดเขา ย่อมมองเห็นชนผู้ยืนอยู่บนพื้นดินได้ฉะนั้น อธิบายว่า บุคคลผู้ยืนอยู่บนยอดเขา ย่อมมองเห็นชนผู้ยืนอยู่ที่พื้นดินได้ หรือผู้ยืนอยู่บนปราสาทชั้นบน ย่อมมองเห็นชนผู้ยืนอยู่ในบริเวณแห่งปราสาทได้โดยไม่ยากฉันใด ปราชญ์คือบัณฑิต ได้แก่ พระมหาชีนาสพเมื่อนั้น ก็ย่อมพิจารณาเห็นคนพาลทั้งหลาย ผู้ยังถอนพิษคือวิภวภูมิจึงไม่ได้ จตุตถอยู่และเกิดอยู่โดยไม่ยากฉันนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 351)

อรรถกถาธรรมบทอธิบายว่า ผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นทุกข์ของคนพาลอย่างชัดเจน เหมือนคนอยู่บนที่สูงมองเห็นคนอยู่ต่ำกว่าชัดเจน ทุกข์ของคนพาลเหล่านั้นคือ มีความโศกเศร้า เพราะ“ยังถอนพิษคือวิภวภูมิจึงไม่ได้” วิภวภูมิจึงถอนพิษหรือสังสารวิภวเป็นเสมือนพิษที่คนพาลปลูกขึ้นงอกเจริญเติบโตให้ดอกให้ผล แม้ต้นตายแต่เมล็ดก็กลายเป็นเมล็ดพืชให้ปลูกใหม่อีก สังสารวิภวของคนพาลก็เช่นกัน มีกิเลสเป็นเหตุก่อกรรม กรรมเป็นเหตุให้ได้รับผล และการรับผลกระตุ้นให้เกิดกิเลส สืบเนื่องไปไม่ขาดสาย

ในเรื่องบุรุษคนใดคนหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดพระเจ้าปเสนทิโกศลและบุรุษคนหนึ่ง แสดงให้เห็นความยาวนานของสังสารวิภว ความว่า

พระศาสดาทรงเทียบเคียงถ้อยคำของคนแม้ทั้งสองแล้ว ตรัสว่า ราตรีของคนบางคนย่อมเป็นเวลานาน โยชน์ของคนบางคนเป็นของไกล ส่วนสังสารของคนพาลย่อมเป็นสภาพยาว เมื่อจะทรงแสดงธรรมจึงตรัสพระคาถานี้ว่า

ราตรีของคนผู้ตื่นอยู่ นาน โยชน์ของคนล้ำแล้ว ไกล สังสารของ
คนพาลทั้งหลาย ผู้ไม่รู้ยั้งสังขาร ย่อมยาว

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 166)

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมคล้ายตามอัธยาศัยของพระเจ้าปเสนทิโกศลผู้บรรทมไม่หลับ เพราะความร้อนใจอยากได้ภรรยาของผู้เฒ่ามาครอง เพื่อย้ำให้ตระหนักถึงความทุกข์เพราะถูกกามราคะรุมเร้าตลอดคืน และทรงแสดงธรรมคล้ายตามอัธยาศัยของเสวกผู้เดินทางไกลตามพระราชบัญชา เพื่อย้ำให้ตระหนักถึงความทุกข์ยากเพราะถูกราชภัยเบียดเบียนและกลัวจะเสียภรรยา คนทั้งสองนี้ได้รับทุกข์ไม่ได้ความสุขในการพักผ่อนและชมทัศนียภาพระหว่างทาง เพราะกำหนดในสตรีเป็นเหตุ ความทุกข์ยากเพียงชั่วระยะเวลาเดียวนี้นับสนุนให้เห็นว่า สังสารวิภวของพวกคนพาล

“ไม่รู้ยู่ซึ่งพระสัทธรรม” มีระยะกาลยาวนานกว่ามาก เพราะหลายชาติ และในแต่ละชาติก็ได้รับ ความทุกข์ยากมากมาย จึงแสดงให้เห็นวงจรของสังสารวัฏคือ อวิชชา ความไม่รู้พระสัทธรรม ไม่รู้ ตามความเป็นจริง เกิดเป็นตัณหาอุปาทานหรือเรียกรวมว่า “กิเลส” กิเลสกระตุ้นให้แสดงออกมา เป็น “กรรม” กรรมที่ทำแล้วส่งผลให้รับ “วิบาก” คือผลของกรรมนั้น การได้รับผลของกรรมทำให้เกิด กิเลสเป็นเหตุของกรรมและวิบาก ตามวงจรของสังสารวัฏ

นางปฏาจารา นางปฏาจาราสุนัขเสียคนรักทั้งหมดคือ สามีเสียชีวิตในทางเปลี่ยวระหว่าง หาทีกำบังฝนให้นางคลอดบุตร ลูกชายคนโตจมไปกับสายน้ำหลาก ลูกชายคนเล็กที่คลอดได้ไม่นาน ถูกเหยี่ยวโฉบไป ส่วนมารดาบิดากับพี่ชายของนางถูกเรือชนล้มทับตาย และถูกเผาบนเชิงตะกอน เดียวกัน นางเศร้าโศกเสียใจจนสิ้นสติ

ในขณะนั้น นางไม่รู้ถึงผ้าที่นุ่งซึ่งได้หลุดลง ถึงความเป็นคนวิกลจริตยืนตะลึงอยู่ ร้องไห้รำพันบนเพ้อเซซวนไปว่า

บุตร 2 คน ตายเสียแล้ว สามีของเราก็ตายเสียที่ทางเปลี่ยว

มารดาบิดาและพี่ชายก็ถูกเผาบนเชิงตะกอนเดียวกัน

คนทั้งหลายเห็นนางแล้ว เข้าใจว่า หลงบ้าๆ จึงถือเอาหยากเยื่อครอบฝนโปรยลงบน ศีรษะขว้างด้วยก้อนดิน

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 493)

อรรถกถาธรรมบทข้างต้นพรรณนาให้เห็นชัดว่า ความรักของนางนี้เป็น “กิเลส” ที่ทำให้นางต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ดังนั้นเมื่อนางเดินทางมาถึงพระเชตะวันได้สติเพราะดำรัสของ พระพุทธเจ้ากราบทูลเรื่องราวของตนแล้ว พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรมให้เห็นว่า ความรักเป็นเหตุ ให้นางตกอยู่ในสังสารวัฏ

พระศาสดาทรงสดับคำของนาง จึงตรัสว่า อย่าคิดเลยปฏาจารา เธอมาสู่สำนักของ ผู้สามารถจะเป็นที่พึ่งพำนักอาศัยของเธอได้แล้ว เหมือนอย่างว่า บัดนี้ บุตรคนหนึ่งของเธอ ถูกเหยี่ยวฉกไป คนหนึ่งถูกน้ำพัดไป สามีตายแล้วที่ทางเปลี่ยว มารดาบิดาและพี่ชายถูก เรือชนทับ จมใต้ น้ำตาที่ไหลออกของเธอผู้ร้องให้อยู่ในสงสารนี้ ในเวลาที่ปิยชนมีบุตรเป็นต้น ตาย ยังมากกว่าน้ำแห่งมหาสมุทรทั้ง 4 ก็ฉันนั้นเหมือนกันดังนี้แล้ว

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 495)

พระดำรัสของพระพุทธเจ้าอธิบายให้เห็นชัดว่า น้ำตาของนางที่ร้องไห้เพราะสูญเสียคนรัก ในสังสารวัฏ มากกว่าน้ำของมหาสมุทรทั้ง 4 แสดงให้เห็นว่า ความรักเป็นเหตุให้นางต้องมาเกิดและ พบความเสียใจ ดังนั้นความรักและอวิชชา ความไม่รู้ตามความเป็นจริง จึงเป็น “กิเลส” ให้นางก่อ “มโนกรรม” คือ ความยึดมั่นในคนที่รัก และรับผลเป็นความเสียใจเมื่อต้องพลัดพราก ความพลัด พรากนี้ทำให้นางมีความรู้สึก อันเป็นกิเลส ทำให้นางท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏต่อไป พระพุทธเจ้า

แสดงธรรมอย่างนี้เพื่อให้นางเกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริงว่า ความยึดมั่นในคนที่ตนรัก เป็นเหตุของทุกข์ในวัฏฏสงสาร หากเมื่อกำจัดอวิชชาจนตัดความรักความยึดมั่นได้ ก็เท่ากับตัดวงจรของสังสารวัฏได้

ในเรื่องอุโบสถกรรม ในวันอุโบสถวันหนึ่ง นางวิสาขาเข้าไปหาหญิง 500 คนผู้รักษาอุโบสถ แล้วถามความปรารถนาของหญิงเหล่านั้นที่มารักษาศีลอุโบสถ ความว่า

ดังได้สดับมา ในวันอุโบสถวันหนึ่ง หญิงประมาณ 500 คนในนครสาวัตถีเป็นผู้รักษาอุโบสถ ได้ไปสุวิหาร นางวิสาขาเข้าไปหาหญิงแก่ๆ ในจำนวนหญิง 500 นั้นแล้ว ถามว่า แม่ทั้งหลาย พวกท่านเป็นผู้รักษาอุโบสถ เพื่ออะไร เมื่อหญิงแก่เหล่านั้นบอกว่า พวกฉันปรารถนาทิพยสมบัติ จึงรักษาอุโบสถ. ถามพวกหญิงกลางคน เมื่อพวกหญิงเหล่านั้นบอกว่า พวกฉันรักษาอุโบสถ ก็เพื่อต้องการพ้นจากการอยู่กับหญิงร่วมสามี. ถามพวกหญิงสาวๆ. เมื่อพวกเขาบอกว่า พวกฉันรักษาอุโบสถ เพื่อต้องการได้บุตรชายในการมีครรภ์คราวแรก. ถามพวกหญิงสาวน้อย. เมื่อพวกเขาบอกว่า พวกฉันรักษาอุโบสถ เพื่อต้องการไปสู่สกุลผิวแต่ในวัยสาวๆ. (นาง) ได้ฟังถ้อยคำแม่ทั้งหมดของหญิงเหล่านั้นแล้ว ก็พาพวกเขาไปสู่สำนักพระศาสดา กราบทูล (ความประสงค์ของหญิงเหล่านั้น) ตามลำดับ

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 86)

จะเห็นได้ว่าคำตอบของหญิงเหล่านี้ เป็นความปรารถนาเพื่อสนองตอบความต้องการของตนเองคือ หญิงมีอายุมากปรารถนาไปเกิดอีกบนสวรรค์เพื่อเสวยทิพยสมบัติ หญิงวัยกลางคนปรารถนาให้สามีเลิกกับอนุภรรยา หญิงสาวปรารถนาได้บุตรชายคนแรก หญิงสาวน้อยปรารถนาให้ตนได้สามีแต่อายุน้อย ความปรารถนาทั้งหมดนี้ ทำให้หญิงเหล่านี้ทุกคนต้องวนเวียนเกิดและตายอยู่ในสังสารวัฏซ้ำแล้วซ้ำเล่า ดังนั้น เมื่อนางวิสาขาไปกราบทูลเรื่องนี้ให้พระพุทธเจ้าทรงทราบ พระองค์จึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้ปรารถนาวิวิภูฏะ คือ นิพพาน ที่พ้นจากการเกิดและการตาย ความว่า

พระศาสดาทรงสดับคำนั้นแล้วตรัสว่า วิสาขา ธรรมดาสภาวะธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นของสัตว์เหล่านี้เป็นเช่นกับนายโคบาลที่มีท่อนไม้ในมือ ชาติส่งสรรพสัตว์ไปสู่สำนักชรา ชราส่งไปสู่สำนักพยาธิ พยาธิส่งไปสู่สำนักมรณะ มรณะย่อมตัดชีวิต ดุจบุคคลตัดต้นไม้ด้วยขวาน แต่เมื่อเป็นอย่างนั้น ปวงสัตว์ชื่อว่าปรารถนาวิวิภูฏะ (พระนิพพาน) ย่อมไม่มี มัวแต่ปรารถนาวิวิภูฏะเท่านั้น ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

นายโคบาล ยอนต่อนโคทั้งหลายไปสู่ที่หากินด้วยท่อนไม้ ฉันทไ
ชราและมัจจุ ย่อมต่อนอายุของสัตว์ทั้งหลายไป ฉันทนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 86-87)

พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นวงจรของสังสารวัฏที่ละเอียดลงไปอีกคือ สัตว์เกิดมาแล้วต้องพบกับความชรา ความถอยถ่วง เมื่อไม่แข็งแรงก็จะเจ็บไข้ และความเจ็บไข้ทำให้สัตว์ตาย เมื่อตายก็ย่อมเกิดมาอีก เพราะยังมีเหตุให้เกิดอยู่ ดังหญิงทั้งหลายที่ยังมีกิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรมที่ต้องเกิดมารับผลกรรมซ้ำไป เนื้อความของเรื่องนี้แสดงให้เห็นหลักกรรมเรื่องสังสารวัฏในความหมายว่าเป็นวงจรการเกิดและตายซ้ำไปไม่มีที่สิ้นสุด ในพระคาถายังแสดงให้เห็นองค์ประกอบของสังสารวัฏทั้ง 3 กล่าวคือ ชราและความตาย เสมือนนายโคบาล ทำหน้าที่หล่อเลี้ยงดูและระหว่างที่ดำรงชีวิตไปจนตาย ในระหว่างนี้ก็ทำความทุกข์ให้แก่โคบ้าง ดังเห็นได้จากการใช้ท่อนไม้ควบคุมโคเสมือนมนุษย์ และที่โคต้องยอมให้นายโคบาลต้อนไป เพราะมีความอยากกินอาหารเป็น “กิเลส” การเดินออกไปตามที่เขา กิน การกินอาหารที่ตนพอใจ เป็น “กรรม” การมีชีวิตอยู่และต้องไปหากินต่อไป เป็น “วิบาก” ที่เมื่อดำรงอยู่และดำเนินไปแล้ว ทำให้เกิดความอยาก ความยึดมั่นในสิ่งที่ตนชอบใจ เป็นเหตุทำให้มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ซ้ำไป เหมือนโคทั้งหลายถูกต้อนมาหากินแล้วก็ต้อนกลับอยู่อย่างนั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “ปวงสัตว์ชื่อว่าปรารถนาวิวิฏฐะ ย่อมไม่มี” เพราะยังมีความปรารถนาและอวิชชาอยู่

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าหลักกรรมเรื่องสังสารวัฏปรากฏจำนวน 36 เรื่องมีความสำคัญ คือ ช่วยให้อ่านเข้าใจสาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิด และแสดงให้เห็นว่าการเกิดเป็นมูลเหตุสำคัญของความทุกข์ สังสารวัฏนั้นมีอวิชชาหรือกิเลสเป็นสาเหตุให้เกิดกรรมและวิบาก จึงต้องเกิดเพื่อรับผลและตายไป เป็นวงจรของสังสารวัฏที่ยาวนาน และแสดงวิธีการตัดวงจรสังสารวัฏนี้ด้วยการใช้ปัญญากำหนดรู้เพื่อละกิเลสอันเป็นต้นเหตุของสังสารวัฏนี้ มีความสัมพันธ์กับหลักกรรมเรื่องอริยสัจอธิบายให้เห็นทุกข์จากการเวียนว่ายตายเกิดอย่างชัดเจน

3.5 หลักกรรมเรื่องอัปมาทธรรม

คำว่า อัปมาทะ นี้ ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม อธิบายความไว้ดังต่อไปนี้

อัปมาทะ ความไม่ประมาท คือความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือความเพียรที่มีสติ เป็นเครื่องเร่งเร้าและควบคุม ได้แก่ การดำเนินชีวิตโดยมีสติเป็นเครื่องกำกับความประพฤติปฏิบัติและการกระทำทุกอย่าง ระมัดระวังตัว ไม่ยอมถลำลงไปทางเสื่อม แต่ไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความดีงามและความเจริญก้าวหน้า ตระหนักในสิ่งที่พึงทำและพึงละเว้น ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่อันจะต้องรับผิดชอบ ไม่ยอมปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงใจ รอบคอบ และรู้ตนเรื่อไป

(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ก. 67)

อัปมาทธรรม คือความไม่ประมาท ความไม่ปล่อยวางสติ หรือความควบคุมใจ ความคุมอารมณ์ตัวเองไม่ให้ตกไปตามอารมณ์ที่มาอยู่ต่าง ๆ ฐานะที่ไม่ควรประมาทมี 4 ประการคือ

1 การละกายทุจริต เจริญกายสุจริต 2 การละวจีทุจริต เจริญวจีสุจริต 3 การละมโนทุจริต เจริญมโนสุจริต และ 4 การละความเห็นผิด ทำความเห็นให้ถูก

อรรถกถาธรรมบทอธิบายความไม่ประมาทในการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ โดยนำเสนอพร้อมกับความประมาท เพื่อให้เกิดการเปรียบเทียบจึงเข้าใจได้ง่าย อรรถกถาธรรมบทที่ปรากฏเรื่องที่แสดงหลักธรรมเรื่องอัมปมาทธรรมมีจำนวน 27 เรื่อง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ในเรื่องภิกษุ 2 สหาย ภิกษุ 2 รูปเรียนกัมมัฏฐานจากพระพุทธเจ้าแล้วเข้าไปอยู่ในวัดป่า รูปหนึ่งตั้งใจปฏิบัติสมณธรรม อีกรูปหนึ่งไม่ตั้งใจปฏิบัติสมณธรรม

ได้ยินว่า ภิกษุ 2 รูปนั้น เรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระศาสดาแล้ว เข้าไปยังวิหารอันตั้งอยู่ในป่า ในภิกษุ 2 รูปนั้น รูปหนึ่งเก็บฟืนมาต่อเวลายังวันแล้ว จัดเตาไฟแล้วนั่งผิงไฟสนทนากับพวกภิกษุหนุ่มและสามเณรอยู่ตลอดปฐมยาม รูปหนึ่งไม่ประมาท ทำสมณธรรมอยู่ ตักเตือนรูปนอกนี้ว่า ผู้มีอายุ ท่านอย่าทำอย่างนั้น เพราะอบาย 4 เป็นเช่นเรือนที่เป็นที่นอนแห่งชนผู้ประมาทแล้ว ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อันบุคคลผู้โง่เขลา ไม่อาจให้ทรงยินดีได้ ท่านไม่ฟังคำตักเตือนของภิกษุนั้น ภิกษุนอกนี้ คิดว่า ภิกษุนั้นไม่เชื่อถ้อยคำ จึงไม่ปรารถนา (ตักเตือน) ท่านไม่ประมาทแล้วได้ทำสมณธรรม ฝ่ายพระเถระผู้เกียจคร้าน ผิงไฟในปฐมยามแล้ว ในเวลาที่ภิกษุนอกนี้เดินจงกรมแล้วเข้าไปสู่ห้องจึงเข้าไป พูดยว่า ท่านผู้เกียจคร้านมาก ท่านเข้าไปสู่ป่า เพื่อต้องการหลับนอน (หรือ) อันบุคคลเรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระพุทธเจ้า แล้วลุกขึ้นทำสมณธรรมตลอดทั้งกลางคืนกลางวัน ไม่ควรหรือ ดังนี้แล้ว ก็เข้าไปยังที่อยู่ของตนแล้วนอนหลับ ฝ่ายภิกษุนอกนี้ พักผ่อนในมัชฌิมยามแล้วกลับลุกขึ้นทำสมณธรรมในปัจฉิมยาม ท่านไม่ประมาทอย่างนั้น ต่อกาลไม่นานนัก ก็บรรลุพระอรหัต พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ภิกษุรูปเกียจคร้านนอกนี้ให้เวลาว่างไปด้วยความประมาทอย่างเดียว

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 352-353)

อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นอัมปมาทธรรมผ่านพฤติกรรมของภิกษุทั้ง 2 รูปคือ รูปหนึ่งประมาท รูปหนึ่งไม่ประมาท ดังนี้คือ

1 รูปที่ไม่ประมาท ไม่ประมาทในการละกายทุจริตและเจริญสุจริต ด้วยการปฏิบัติธรรมตลอดวัน พักเฉพาะช่วงมัชฌิมยาม ส่วนรูปที่ประมาท เกียจคร้าน ไม่สนใจปฏิบัติสมณธรรม มุ่งแต่เก็บฟืนมาก่อกองไฟผิง

2 รูปที่ไม่ประมาท ไม่ประมาทในการละวจีทุจริตและเจริญวจีสุจริต ด้วยการกล่าวตักเตือนภิกษุผู้ประมาท เมื่อเขาไม่ฟังและโต้เถียงก็ไม่กล่าวเถียงด้วย ส่วนรูปที่ประมาท ใช้เวลาไปกับการสนทนากับผู้อื่น และตำหนิรูปที่ไม่ประมาท

3 รูปที่ไม่ประมาท ไม่ประมาทในการละมโนทุจริตและเจริญมโนสุจริต ด้วยการตั้งใจปฏิบัติธรรม ส่วนรูปที่ประมาท เกียจคร้านไม่บำเพ็ญสมณธรรม

4 รูปที่ไม่ประมาท ไม่ประมาทในการละความเห็นผิดและทำความเห็นให้ถูก เห็นได้จากการตั้งใจปฏิบัติสมณธรรม ส่วนรูปที่ประมาท ได้รับคำตักเตือนแล้วก็ไม่เชื่อตาม ยังคงยึดความเห็นผิดของตนต่อไป ดังจะเห็นได้จากเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถาม ทูลตอบว่าตนเป็นผู้ไม่ประมาท

พระศาสดาทรงกระทำปฏิสันถารกับภิกษุ 2 รูปนั้นแล้วตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่ประมาททำสมณธรรมกันแลหรือ กิจแห่งบรรพชิตของพวกเธอถึงที่สุดแล้ว แลหรือ ภิกษุผู้ประมาทกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความไม่ประมาทของภิกษุนั้น จักมีแต่ที่ไหน ตั้งแต่เวลาไป เธอนอนหลับให้เวลาล่วงไปแล้ว พระศาสดา ตรัสถามว่า ก็เธอเล่า ภิกษุ ภิกษุรูปเกียจคร้าน ทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เก็บพินมาต่อเวลาอย่างวัน จัดเตาไฟแล้ว นั่งผิงไฟอยู่ตลอดปฐมยามไม่หลับนอนให้เวลาล่วงไปแล้ว

ผู้ไม่บัญญัติย่อมละทิ้งผู้มีบัญญัติทรมาน

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสกะท่านว่า เธอประมาทแล้ว ปล่อยเวลาล่วงไป(เปล่า) ยังมาพูดว่า ตัวไม่ประมาท และทำผู้ไม่ประมาทให้เป็นผู้ประมาท เธอเป็นเหมือนม้าตัวทุรพลขาดเขี้ยวแล้วในสำนักแห่งบุตรของเรา ส่วนบุตรของเราเป็นเหมือนม้าที่มีเขี้ยวเร็วในสำนักของเธอ ดังนั้นแล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 353-354)

พระดำรัสของพระพุทธเจ้าช่วยย้ำความเข้าใจชัดว่า ภิกษุผู้ประมาทมีลักษณะเช่นภิกษุที่ให้เวลาผ่านไปโดยเปล่าประโยชน์ ซึ่งตรงกันข้ามกับภิกษุผู้ไม่ประมาท ทรงยกมาเปรียบเทียบให้เห็นว่า ผู้ไม่ประมาทเหมือนม้าฝีเท้าดีเพราะหมั่นฝึกฝน และเป็นที่ปรารถนาของผู้อื่น ส่วนผู้ประมาทเหมือนม้าที่เชื่องช้า เพราะขาดการฝึกฝน สู้ม้าฝีเท้าดีในคอกเดียวกันไม่ได้ ทำให้เข้าใจผลของความไม่ประมาทในการทำสมณธรรมชัดเจนขึ้น

ในเรื่องท้าวสักกะ พระพุทธเจ้าทรงแสดงอานิสงส์ของความไม่ประมาทแก่เจ้าลิจฉวี พระนามว่ามหาลิ ซึ่งทูลถามพระองค์ว่าทรงรู้จักท้าวสักกะพระองค์จริงหรือไม่ ความว่า

พระศาสดาตรัสว่า มหาลิ มขมาณพปฏิบัติอุปมาทปฏิบัติทอย่างนี้ ก็แล มขมาณพนั้น ไม่ประมาทอย่างนี้ จึงถึงความเป็นใหญ่เห็นปานนี้ ทรงเสวยราชย์ในเทวโลกทั้งสอง ชื่อว่า ความไม่ประมาทนั้น บัณฑิตทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นสรรเสริญแล้ว เพราะว่า การบรรลุคุณวิเศษซึ่งเป็นโลกียะและโลกุตระแม้ทั้งหมดย่อมมีได้ เพราะอาศัยความไม่ประมาท ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 376-377)

พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็นว่า เพราะมขมาณพปฏิบัติตามอุปมาทปฏิบัติท คือข้อปฏิบัติที่ไม่ประมาท จึงทำให้รับผลคือ บังเกิดเป็นท้าวสักกเทวราชเสวยราชสมบัติในสวรรค์สองชั้น

ดังนั้น ความไม่ประมาทจึงทำให้ได้คุณวิเศษทั้งที่เป็นโลกียะคือทิพยสมบัติ และที่เป็นโลกุตระคือ อริยมรรคอริยผล อรรถกถาธรรมบทเรื่องนี้ยังชี้ให้เห็นชัดว่า ความไม่ประมาทของท้าวสักกเทวราช คือ ความไม่ประมาทในทำความดี ดังข้อความในส่วนเวยาकरणว่า “บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อปฺปมาเทน คือ เพราะความไม่ประมาทที่ทำไว้ ตั้งต้นแต่แผ้วถางภูมิประเทศในอจลคาม”(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 377) ดังนั้นความไม่ประมาทที่ทำให้เป็นท้าวสักกเทวราชก็คือ ความไม่ประมาทในการทำความดี

ในเรื่องโพธิราชกุมาร ราชกุมารพระนามว่าโพธิราชทูลถามเหตุที่ทำให้พระองค์ไม่มีพระโอรส พระพุทธเจ้าทรงนำอดีตนิทานมาเล่าเพื่อแสดงให้เห็นว่า เพราะพระองค์และพระชายาประมาทในการละกรรมชั่วจึงทำให้ไม่มีพระโอรส

ดังได้สดับมา ในอดีตกาล มนุษย์หลายร้อยคนแล่นเรือลำใหญ่ไปสู่มหาสมุทร เรืออัปปาง ในกลางสมุทร สองสามีภรรยาคว่าได้แผ่นดินกระดานแผ่นหนึ่ง (อาศัย) ว่ายเข้าไปสู่เกาะน้อย อันมีในระหว่าง มนุษย์ที่เหลือทั้งหมดตายในมหาสมุทรนั้นนั้นแล ก็หมั่นเป็นอันมากอยู่ที่เกาะนั้นแล เขาทั้งสองไม่เห็นสิ่งอื่นที่ควรกินได้ ถูกความหิวครอบงำแล้วจึงเผาฟองนกทั้งหลาย ที่ถ่านเพลิงแล้วเคี้ยวกิน เมื่อฟองนกเหล่านั้นไม่เพียงพอ ก็จับลูกนกทั้งหลายบั้งกิน เมื่อลูกนกเหล่านั้นไม่เพียงพอก็จับนกทั้งหลาย (บั้ง) กิน ในปฐมวัยก็ดี มัชฌิมวัยก็ดี ปัจฉิมวัยก็ดี ได้ เคี้ยวกินอย่างนี้แหละ แม้ในวันหนึ่ง ก็ได้ถึงความไม่ประมาท อนึ่งบรรดาชน 2 คนนั้น แม้คนหนึ่งไม่ได้ถึงความไม่ประมาท.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 192)

พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่า ในอดีตชาติพระราชากุมารและพระชายาเป็นคู่สามีภรรยาติดเกาะ ประมาทในการทำความดี ละความชั่ว หมั่นเป็นอาหารตลอดชีวิต คือทั้งในปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย จึงทำให้ไม่มีบุตร พระดำรัสชี้ให้เห็นชัดว่า ประมาทตลอดชีวิต คือ “แม้ในวันหนึ่งก็ได้ถึงความไม่ประมาท” และไม่มีคนใดคนหนึ่งที่ไม่ประมาท

นอกจากนี้ พระพุทธเจ้ายังทรงแสดงให้เห็นอนิสงส์ของความไม่ประมาทในการละทุจริต และเจริญสุจริตด้วย ความว่า

พระศาสดา ครั้นทรงแสดงบุรพกรรมนี้ของโพธิราชกุมารนั้นแล้วตรัสว่า ราชกุมาร ก็ในกาลนั้น ถ้าพระองค์กับภรรยาจักถึงความไม่ประมาท แม้ในวัยหนึ่งไซ้ บุตรหรือธิดาพึงเกิดขึ้นแม้ในวัยหนึ่ง ก็ถ้าบรรดาท่านทั้งสองแม้คนหนึ่ง จักได้เป็นผู้ไม่ประมาทแล้วไซ้ บุตรหรือธิดา จักอาศัยผู้ไม่ประมาทนั้นเกิดขึ้น ราชกุมาร ก็บุคคลเมื่อสำคัญตนอยู่ว่าเป็นที่รัก พึงไม่ประมาท รักษาตนแม้ในวัยทั้งสาม เมื่อไม่อาจ(รักษา) ได้อย่างนั้น พึงรักษาให้ได้ แม้ในวัยหนึ่ง ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 192-193)

พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็นว่า หากในอดีตชาติทั้งสองพระองค์ไม่ประมาท เลิกฆ่านก เป็นอาหารในวัยใดวัยหนึ่ง ก็จักทรงได้พระโอรสหรือพระธิดาในวัยนั้น หรือถ้าในอดีตชาติมีพระองค์ หนึ่งไม่ประมาท เลิกฆ่านกเป็นอาหาร พระโอรสหรือพระธิดาก็จักอาศัยผู้ไม่ประมาทนั้นเกิดขึ้น ดังนั้นจึงตรัสสอนให้ “ไม่ประมาท รักษาตนในวัยทั้งสาม” คือไม่ประมาทในการละความชั่วและทำความดี

เรื่อง**พระสัมมชชนเถระ** พระสัมมชชนเถระกวาดวิหารตลอดทั้งวัน ไม่บำเพ็ญสมณธรรม วันหนึ่งท่านปฏิบัติตามโอวาทของพระเรวตเถระ กวาดเฉพาะเวลาเช้าตรู่กับเวลาเย็น ใช้เวลาทำ กิจวัตรและทำสมณธรรมจนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ วันหนึ่งภิกษุทั้งหลายเห็นว่าสถานที่ต่างๆ รกรงจึงได้ถามพระสัมมชชนเถระ

...พระสัมมชชนเถระนั้นตั้งอยู่ในโอวาทของพระเถระแล้ว ไม่นานเท่าไรก็บรรลุ พระอรหันต์ ที่นั่นๆ ได้รกรงแล้ว.

ลำดับนั้น ภิกษุทั้งหลายกล่าวกะพระสัมมชชนเถระนั้นว่า สัมมชชนเถระผู้มีอายุ ที่นั่นๆ รกรง. เพราะเหตุไร ท่านจึงไม่กวาด

พระสัมมชชนเถระ. ท่านผู้เจริญ กระผมทำแล้วอย่างนั้น ในเวลาประมาท บัดนี้ กระผม เป็นผู้ไม่ประมาทแล้ว

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฃ: 241)

คำตอบของพระเถระแสดงให้เห็นว่าการกวาดวิหารตลอดทั้งวันจนไม่มีโอกาสทำ สมณธรรม เป็นความประมาทในการทำ ความดี ส่วนการปฏิบัติตามโอวาทของพระเรวตเถระเป็น ความไม่ประมาท ความเป็นผู้ไม่ประมาทของพระเถระยังหมายถึงความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติของ ท่าน เพราะบรรลุเป็นพระอรหันต์มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์

ในเรื่อง**พระเอภุทานเถระ** เทวดาในป่าเปล่งเสียงสาธุการแก่พระเอภุทานเถระ ผู้กล่าว ธรรมได้เพียงบทเดียว แต่ไม่เปล่งเสียงสาธุการในเวลาทีพระเถระสองรูปยกพระไตรปิฎกขึ้นแสดง ภิกษุพันรูปบริวารของพระเถระทั้งสองไม่พอใจจึงกราบทูลแด่พระพุทธเจ้า จึงทรงแสดงธรรมของ ผู้ไม่ประมาท เพื่ออธิบายความไม่ประมาทในธรรม ความว่า

พระศาสดาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เรียกผู้เรียนมากหรือพูดมากว่าเป็นผู้ทรงธรรม ส่วนผู้ใดเรียนคถาแม้คถาเดียวแล้วแทงตลอดสัจจะทั้งหลาย ผู้นั้นชื่อว่าเป็นผู้ทรงธรรม ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

บุคคล ไม่ชื่อว่าทรงธรรม เพราะเหตุที่พูดมาก ส่วนบุคคลใด พัง
แม้นิดหน่อย ย่อมเห็นธรรมด้วยนามกาย บุคคลใด ไม่ประมาทธรรม
บุคคลนั้นแลเป็นผู้ทรงธรรม

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 75)

พระพุทธดำรัสนี้ แสดงให้เห็นว่า ผู้ไม่ประมาทธรรม จึงเป็นผู้ทรงธรรม คำว่า “ย่อมเห็นธรรมด้วยนามกาย” หมายถึงปฏิบัติจนเข้าใจธรรม สือให้เห็นว่า ผู้ไม่ประมาทธรรม ก็คือผู้ที่ปฏิบัติธรรมเป็นประจำจนเกิดความเข้าใจธรรมจากการปฏิบัติ คนทรงจำข้อธรรมได้มากได้จากการเรียนหรือกล่าวอธิบายธรรมตามที่เรียนและทรงจำไว้มากนั้น หากไม่ลงมือปฏิบัติตามธรรมนั้นจนเข้าใจภาคปฏิบัติ ยังถือว่าเป็นผู้ประมาท ดังนั้นส่วนเวลายากระณะของเรื่องนี้จึงอธิบายย่ำว่า “...แม้ผู้ใดเป็นผู้มีความเพียรปรารภแล้ว หวังการแทงตลอดอยู่ว่า “(เราจักแทงตลอด) ในวันนี้ๆ แล” ชื่อว่าย่อมไม่ประมาทธรรม...” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 75)

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าอรรถกถาธรรมบทนำเสนอหลักธรรมเรื่องอัปมาทธรรมด้วยการอธิบายความประมาทควบคู่ไปกับความไม่ประมาท ซึ่งถือเป็นลักษณะเด่นของการสอนเรื่องอัปมาทธรรม ทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมเรื่องอัปมาทธรรมได้ง่าย และยังมีความสัมพันธ์กับการสอนหลักธรรมเรื่องอริยสัจ ที่ไม่เพียงมุ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นหนทางที่นำไปสู่พระนิพพานเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นว่า ผู้ไม่ประมาทจะได้รับผลดีในเรื่องใกล้ตัวและเห็นได้ทันที เช่น ไม่ประมาทในสัมมาอาชีวะ ย่อมมีฐานะมั่นคง ไม่ประมาทในบุญ ย่อมได้ความสุขและได้ไปสู่สุคติ ทำให้ผู้อ่านเห็นความสำคัญของความไม่ประมาทในการดำเนินชีวิตอันเป็นเรื่องใกล้ตัวที่สุด การไม่ประมาทในการดำเนินชีวิตเบื้องต้นนี้เป็นหนทางไปสู่การพัฒนาคุณภาพจิตใจให้สูงขึ้นตามหลักการของพุทธศาสนา อัปมาทธรรมจึงเป็นหลักธรรมโดดเด่นที่ช่วยทำให้ผู้อ่านเข้าใจแนวทางแห่งความดีงามได้ง่ายขึ้น

3.6 หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายสามัญลักษณ์ไว้ดังนี้

สามัญลักษณ์ ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารทั้งปวง ได้แก่ 1. อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง 2. ทุกขตา ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทนอยู่มิได้ 3. อนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตัวตน แสดงความตามพระบาลีดังนี้ 1. สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง 2. สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ 3. สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งปวงมิใช่ตัวตน; ลักษณะเหล่านี้มี 3 อย่างจึงเรียกว่าไตรลักษณ์, ลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็นกฎธรรมดา จึงเรียกว่าธรรมนิยาม

(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 334)

หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์เป็นลักษณะ 3 ประการของสรรพสิ่งคือ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ และ อนัตตตา ความไม่มีตัวตน ลักษณะเหล่านี้เป็นกฎธรรมชาติที่เกิดแก่สังขารทั้งปวง จึงเรียกชื่อว่าสามัญลักษณ์ หมายถึงลักษณะทั่วไปหรือที่เป็นสามัญเหมือนกันของสังขารทั้งปวง อรรถกถาธรรมบทที่แสดงหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ปรากฏจำนวน 17 เรื่อง ตัวอย่างดังนี้

ในเรื่อง**พระปุตติคตตติสสเถระ** พระติสสเถระเป็นโรคผิวหนังร้ายแรงทำให้เป็นตุ่มทั่วร่างกายและขยายใหญ่ขึ้นเท่าผลมะตูมแล้วก็แตก ร่างกายพระเถระเต็มไปด้วยแผลเลือดและน้ำหนอง ต่อมากระดูกของท่านแตก ผ่านงูผ้าห่มเปื้อนเต็มไปด้วยเลือดและน้ำหนอง พวกภิกษุที่เป็นสัทธีการิกของท่านก็พากันทอดทิ้งพระเถระให้นอนอนาถา ต่อมาพระพุทธรูปเจ้าเสด็จไปดูแลด้วยพระองค์เอง ทรงอาบน้ำและทรงผลัดผ้าให้ ภิกษุทั้งหลายซักผ้าห่มให้จนพระเถระอาการทุเลาสบายตัวขึ้น พระพุทธรูปเจ้าจึงทรงแสดงธรรมแก่พระเถระ

พระศาสดาประทับยืน ณ ที่เหนือศีรษะของเธอ ตรัสว่า ภิกษุ กายของเธอมีวิญญานไปปราศแล้ว หาอุปการะมิได้ จักนอนบนแผ่นดิน เหมือนท่อนไม้ ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถา
 นี้ว่า...

ไม่นานหนอ กายนี้จักนอนทับแผ่นดิน กายนี้มีวิญญานไปปราศ
 อันบุคคลทั้งแล้ว ราวกับท่อนไม้ไม่มีประโยชน์นั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 437)

พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงธรรมให้เห็นความเป็นไตรลักษณ์ของร่างกาย คือ ร่างกายที่ปราศจากวิญญานจะนอนทับบนแผ่นดิน เหมือนท่อนไม้ที่ไม่มีประโยชน์ไม่มีใครปรารถนา เพราะเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์คือ อนิจจังลักษณะ จะต้องเสื่อมสลายไป ทุกขลักษณะ คงอยู่ในสภาพเดิมตลอดไปไม่ได้ และอนัตตลักษณะ ไม่สามารถบังคับให้เป็นดังใจตนได้ ดังนั้นร่างกายจึงเป็นของที่ไม่มีประโยชน์ให้ยึดถือติดอยู่ การแสดงไตรลักษณ์นี้ยังเป็นการแสดงสภาวะที่พระเถระกำลังประสบอยู่ คืออาพาธหนัก จึงเป็นการย้ำให้หลักธรรมเรื่องนี้ปรากฏชัดเจนมาก

ในเรื่อง**พระอุตตราเถรี** พระอุตตราเถรีอายุ 120 ปี ถวายอาหารบิณฑบาตของตนแก่ภิกษุรูปหนึ่งเป็นเวลา 3 วัน จึงทำให้ต้องอดอาหารตลอด 3 วัน ในวันที่ 4 พระเถรีบิณฑบาตไปพบพระพุทธรูปเจ้าในที่แคบแห่งหนึ่ง เมื่อถอยหลังได้เหยียบมูมจิ๋วของตน ทำให้เซล้มลง พระศาสดาเสด็จไปใกล้แล้วแสดงธรรมแก่พระเถรี

แต่ในวันที่ 4 พระเถรีเที่ยวบิณฑบาตพบพระศาสดาในที่แคบแห่งหนึ่ง เมื่อถอยหลังได้เหยียบมูมจิ๋วของตนซึ่งห้อยอยู่ ไม่สามารถตั้งตัวได้ จึงชนล้มแล้ว พระศาสดาเสด็จไปสู่ที่ใกล้เธอแล้วตรัสว่า น้องหญิง อัมพาตของเธอแก่หง่อมแล้ว ต่อกาลไม่ช้านัก ก็จะต้องสลายไป ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

รูปนี้แก่หง่อมแล้ว เป็นรังของโรค เปื่อยพัง กายของตนเป็นของเน่า
 จักแตก เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 154)

พระเถรีอายุมากและอ่อนกำลังเพราะอดอาหารมา 3 วัน พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์แก่พระเถรี เพื่อให้เห็นความเป็นไตรลักษณ์ของร่างกายและเห็นตาม ความเป็นจริง การชี้ให้เห็นว่ากายเป็นของเน่าคือแก่ชรา อ่อนกำลัง จักแตกดับไป เพื่อแสดงให้เห็นความไม่จีรัง ยั่งยืนของร่างกาย ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ คือเป็นทุกขลักษณะ เมื่อร่างกายทนอยู่ในสภาพเดิม ไม่ได้ ก็มีการเปลี่ยนแปลง ร่างกายจึงเป็นอนิจจลักษณะ คือไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ในสภาพเดิม คือ มีการแตกสลายไป และการไม่สามารถควบคุมร่างกายดังใจได้ จึงเป็นอนัตตลักษณะ เพราะทุกชีวิตต้องตาย สอดคล้องกับลักษณะตัวละครพระเถรีที่อายุมาก ทำให้หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์นี้เด่นชัด

ในเรื่องพระนางรูปนันทาเถรี พระพุทธเจ้าทรงดำริว่า พระนางรูปนันทาเถรีหลงใหลรูปโฉมของตน จึงทรงเนรมิตหญิงรูปงามนางหนึ่งอายุราว 16 ปี เพื่อแสดงให้เห็นความเป็นอนิจจลักษณะของอัตภาพ และคลายความยึดมั่นในรูป

พระศาสดา...ในเวลาที่พระนางเข้าไปสูวิหารทรงนิรมิตหญิงมีรูปสวยพริ้งผู้หนึ่งอายุราว 16 ปี นุ่งผ้าแดง ประดับแล้วด้วยอาภรณ์ทุกอย่าง ถือพัด ยืนถวายงานพัดอยู่ในที่ใกล้พระองค์ ด้วยกำลังพระฤทธิ์...พระนางทรงแลดูหญิงนั้นแล้ว ทรงแลดูอัตภาพ(ของตน) รู้สึกว่าตนเหมือนนางกา(ซึ่งอยู่)ข้างหน้านางพระยาหงส์ทอง

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 161)

หญิงที่พระพุทธเจ้าทรงเนรมิตให้พระเถรีเห็นมีความงามมากขนาดที่พระเถรีนำมาเปรียบกับตนเองแล้ว พระเถรีกลายเป็นนางกาส่วนหญิงนั้นเป็นเหมือนนางหงส์ทอง

พระพุทธเจ้าทรงทราบว่าพระเถรีมีความยินดีอย่างสุดซึ้งในหญิงนั้น จึงทรงเนรมิตหญิงนั้นให้เปลี่ยนแปลงไปตามลำดับคือ เป็นหญิงมีอายุราว 20 ปี เป็นหญิงมีลูกหนึ่งคน เป็นหญิงชรา เป็นหญิงแก่หง่อม ฟันหัก ผมหงอก หลังโก่ง มีซี่โครงขึ้นเห็นได้ชัด ถือไม้เท้ายันข้างหน้า ยืนสันเป็นหญิงป่วย ทั้งไม้เท้าและพัดลั่นนอนกลิ้งเกลือกจมกกองอุจจาระปัสสาวะของตน ในที่สุดทรงเนรมิตให้กลายเป็นหญิงตายพองขึ้นอืด มีสายหนองและหมูหนองไหลออกทางทวารทั้ง 9 พระนางรูปนันทาเถรีจึงพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ได้อย่างชัดเจน

พระศาสดา ทรงแสดงมรณะของหญิงนั้นแล้ว หญิงนั้นถึงความเป็นศพพองขึ้นในขณะนั้นเอง สายแห่งหนองและหมูหนองไหลออกจากปากแผลทั้ง 9 ผุสัตว์มีกาเป็นต้นรุมแย่งกันกินแล้ว. พระนางรูปนันทาทรงพิจารณาจากศพนั้นแล้ว ทรงเห็นอัตภาพโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงว่า หญิงนี้ ถึงความแก่ ถึงความเจ็บ ถึงความตาย ในที่นี้เอง ความแก่ ความเจ็บ และความตาย จักมาถึงแก่อัตภาพแม้อย่างนั้นเหมือนกัน และเพราะความที่อัตภาพเป็นสภาพอันพระนางทรงเห็นแล้ว โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงนั้นเอง อัตภาพนั้นจึงเป็นอันทรงเห็นแล้วโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตาทีเดียว

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 162)

อรรถกถาธรรมบทบรรยายให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของร่างกายหญิงที่พระพุทธเจ้าทรง เหมติดอย่างละเอียด ทำให้เข้าใจเรื่องไตรลักษณ์ชัดเจน และยังชี้ให้เห็นว่า การที่พระนางรูปนั้นทา เถรีพิจารณาเห็นอัตภาพเป็นสภาพไม่เที่ยงตามที่บรรยายมานั้น ทำให้เข้าใจถึงความเป็นทุกข- ลักษณะและอนัตตลักษณะด้วย เพราะเป็นสภาพที่เกี่ยวข้องกัน คือ ทุกขลักษณะ เป็นทุกข์ ทนอยู่ ในสภาวะเดิมไม่ได้ จึงเกิดการเปลี่ยนแปลง เป็นอนิจจลักษณะ การเปลี่ยนแปลงนี้ ไม่สามารถบังคับ ได้ จึงเป็นอนัตตลักษณะนั่นเอง

ในเรื่องพระนางมัลลิกาเทวี พระพุทธเจ้าตรัสถามเจ้าของราชรถแต่ละคันในโรงรถ พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลว่า เป็นของพระเจ้าปู่ เป็นของพระชนก และเป็นของพระองค์ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมแก่พระเจ้าปเสนทิโกศล ความว่า

เมื่อพระราชากราบทูลอย่างนั้นแล้ว พระศาสดาจึงตรัสว่า มหาบพิตร รถของพระเจ้าปู่ ของมหาบพิตร เพราะเหตุไร จึงไม่ถึงรถของพระชนกของมหาบพิตร รถของพระชนกของ มหาบพิตร ไม่ถึงรถของมหาบพิตร ความคร่ำคร่าย่อมมาถึงแม้แก่ท่อนไม้ซึ่งเห็นปานนี้ ก็จักกล่าวไปไย ความคร่ำคร่าจักไม่มาถึงแม้แก่อัตภาพเล่า มหาบพิตร ความจริง ธรรมของ สัตบุรุษเท่านั้นไม่มีความชรา ส่วนสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าไม่ชรา ย่อมไม่มี ดังนี้ แล้วตรัส พระคาถานี้ว่า...

ราชรถที่วิจิตรดียังคร่ำคร่าได้แล หนึ่ง ถึงสรีระก็ย่อมถึง
ความคร่ำคร่า ธรรมของสัตบุรุษ หาเข้าถึงความคร่ำคร่าไม่ สัตบุรุษ
ทั้งหลายแล ย่อมปราศรัยกับด้วยสัตบุรุษ

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 170)

พระพุทธเจ้าทรงอธิบายให้เห็นว่า ราชรถที่วิจิตรก็เป็นสภาพไม่เที่ยง คือย่อมคร่ำคร่าไป ร่างกายมนุษย์ก็เช่นเดียวกัน แม้จะประดับตกแต่งอย่างดีก็ต้องเสื่อมสลายไปตามสามัญญลักษณะ และเพื่อย้ำให้เข้าใจความเป็นอนิจจลักษณะ ในส่วนเวลายาภรณ์ของเรื่องนี้จึงอธิบายเสริมว่า “บทว่า สรีรมปิ ความว่า มิใช่รถอย่างเดียวเท่านั้น ถึงสรีระที่ประกอบประหมกกันอย่างดีนี้ ก็ย่อมถึงความ ชำรุดมีความเป็นผู้มีพินหักเป็นต้น ชื่อว่าเข้าถึงความคร่ำคร่า” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 171) อรรถกถาธรรมบทเรื่องนี้ อธิบายไตรลักษณ์ด้วยราชรถซึ่งพบเห็นกันได้ทั่วไป จึงทำให้เข้าใจ ไตรลักษณ์ได้ง่ายได้แก่ อนิจจลักษณ์ คือความเปลี่ยนแปลงของรูปลักษณ์ ทุกขลักษณ์ คือความ เสื่อมโทรมที่เกิดจากไม่สามารถรักษาสภาพเดิมให้คงทน และอนัตตลักษณ์ คือการที่ไม่สามารถ บังคับให้คงสภาพเดิมได้ตลอดเวลา

ในเรื่องภิกษุ 500 รูปอื่นอีก พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่า ภิกษุทั้ง 500 รูปทำการ อบรมในการพิจารณาอนิจจลักษณะมาตั้งแต่ครั้งพระกัสสปพุทธเจ้า จึงทรงแสดงธรรมที่เกี่ยวกับ อนิจจลักษณะแก่ภิกษุเหล่านั้น

พระศาสดาทรงพิจารณาว่า กัมมัญฐานอะไรหนอแล เป็นที่สบายของภิกษุเหล่านี้ จึงทรงดำริว่า ภิกษุเหล่านี้ ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสป ตามประกอบแล้วในอนิจจลักษณะสิ้นสองหมื่นปี เพราะฉะนั้น การแสดงคาถาด้วยอนิจจลักษณะนั้นแลแก่เธอทั้งหลาย สัก 1 คาถาย่อมควร ดังนี้แล้ว ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สังขารแม้ทั้งปวงในภพทั้งหลายมีกามภพเป็นต้น เป็นสภาพไม่เที่ยงเลย เพราะอรรถว่ามีแล้วไม่มี ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

เมื่อใด บัณฑิตย่อมเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ ความหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่ง
ความหมดจด

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 103)

ในเรื่องนี้ แสดงหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์อย่างชัดเจน ชี้ให้เห็นว่า สังขารทั้งหมดที่บังเกิดมาในภพทั้ง 3 ได้แก่ “กามาพจรภพ” โลกที่อยู่ของผู้เสพกาม ประกอบด้วยอภายภูมิ 4 มนุษยโลก และสวรรค์ 6 ชั้น “รูปาพจรภพ” โลกที่อยู่ของรูปพรหม และ “อรุพาพจรภพ” โลกที่อยู่ของอรุพพรหม ล้วนมีสภาพไม่เที่ยง ไม่คงที่ แปรเปลี่ยนสภาพไป ดังคำอธิบายของพระพุทธเจ้าว่า “เพราะอรรถว่ามีแล้วไม่มี” หมายถึง สังขารทั้งหมดตกอยู่ในกฎไตรลักษณ์ เกิดแล้วดับสลายไป จึงกล่าวได้ว่า อรรถกถาธรรมบทแสดงไตรลักษณ์อย่างกว้างขวางในเรื่องนี้ เพราะระบุว่าเป็นลักษณะทั่วไปของทุกอย่าง ทั้งสังขารที่มีจิตใจและไม่มีจิตใจ

อรรถกถาธรรมบทแสดงหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ครอบคลุมสังขารทั้งปวง เช่นที่มีจิตใจ ร่างกายมนุษย์ โดยแสดงทั้งในด้านที่เปื่อยพังอย่างร่างกายของพระพุทธานุสสเถระ และร่างกายที่งดงามของพระนางรูปันหา ซึ่งเหมือนกับสังขารอื่นๆ ที่ไม่มีจิตวิญญาณอย่างท่อนไม้ จนถึงภพทั้ง 3 อันเป็นที่อาศัยอยู่ของสัตว์ ก็ตกอยู่ในสภาพเหมือนๆ กัน คือ มีการเปลี่ยนแปลง ไม่อยู่ใต้อาณัติ และบังคับไม่ได้ การอธิบายอย่างชัดเจนนี้ ช่วยชี้ให้เห็นไม่มีสาระของร่างกายและสังขารต่างๆ อันเป็นแนวทางในการบรรลุมรรค

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์พบจำนวนน้อยที่สุด แต่มีความสำคัญในฐานะอธิบายให้เข้าใจลักษณะทั่วไปของสังขาร ทั้งที่เป็นอุปาทินนสังขาร (มีวิญญาณ) และอนุปาทินนสังขาร (ไม่มีวิญญาณ) แสดงทุกขสัจ คือความเป็นทุกข์ของสังขารอย่างชัดเจน สาเหตุที่พบน้อย เพราะอยู่ในเรื่องทุกขสัจ แสดงความจริงเรื่องทุกข์ เช่นเดียวกับหลักธรรมเรื่องกรรม หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ และหลักธรรมเรื่องอริยสัจ (ทุกขสัจ) นอกจากนี้หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ยังเป็นหลักธรรมที่ละเอียดต้องใช้ปัญญาในการพิจารณากำหนดรู้ ดังนั้นจึงปรากฏในอรรถกถาธรรมบทเพียง 17 เรื่องเท่านั้น

สรุปได้ว่าหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่โดดเด่นซึ่งปรากฏในอรรถกถาธรรมบทมีจำนวน 6 หลักธรรม ได้แก่ หลักธรรมเรื่องกรรม หลักธรรมเรื่องนิพพาน หลักธรรมเรื่องอริยสัจ หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ หลักธรรมเรื่องอัปมาทธรรม และหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ โดยพบหลักธรรมเรื่องกรรมมากที่สุด รองลงมาคือหลักธรรมเรื่องนิพพาน หลักธรรมเรื่องอริยสัจ หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ หลักธรรมเรื่องอัปมาทธรรม และหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ ตามลำดับ

หลักธรรมเรื่องกรรมแบ่งตามเจตนาของผู้ทำกรรมเป็น 2 ประการคือ อกุศลกรรมและกุศลกรรม ด้านอกุศลกรรมแบ่งตามกาลให้ผลมี 3 ประการคือ อกุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน อกุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป และอกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อไป และด้านกุศลกรรมแบ่งตามกาลให้ผลมี 3 ประการคือ กุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป และกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อไป

หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่โดดเด่นในอรรถกถาธรรมบททั้ง 6 หลักธรรมมีความสัมพันธ์และสนับสนุนเป็นเหตุเป็นผลกัน โดยรวมอยู่ในหลักธรรมเรื่องอริยสัจ อันเป็นหลักธรรมที่แสดงความเป็นจริงและวิธีการดับทุกข์ กล่าวคืออริยสัจ 4 ประกอบด้วย ทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจ และมรรคสัจ

ทุกขสัจ ได้แก่ กรรม, สังสารวัฏ, ไตรลักษณ์

สมุทัยสัจ ได้แก่ กรรม, สังสารวัฏ

นิโรธสัจ ได้แก่ นิพพาน

มรรคสัจ ได้แก่ อัปมาทธรรม

ทุกขสัจ หมายถึง ภาวะที่ทรมาน มีความเกิดเป็นเหตุเบื้องต้นให้ได้รับทุกข์อื่น ดังนั้นหลักธรรมเรื่องกรรม ในส่วนที่เป็นผลทั้งของกุศลกรรมและอกุศลกรรมจึงเป็นเรื่องของทุกข์ เพราะผลของกรรมที่น่ายินดีดำรงอยู่ไม่นานจึงเป็นทุกข์ ผลของกรรมที่ไม่น่ายินดีทำให้ทรมานจึงเป็นทุกข์ เช่นกัน หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ คือการวนเวียนเกิดตาย ทำให้ต้องรับความลำบากเมื่อเกิดอีกจึงเป็นทุกข์ และหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยงเป็นทุกข์และควบคุมไม่ได้ของสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ทุกขสัจนี้จึงรวมหลักธรรมที่แสดงภาวะของสัตว์ที่กำลังทรมาน

สมุทัยสัจ หมายถึง สาเหตุแห่งความทุกข์ ดังนั้น หลักธรรมเรื่องกรรม คือการกระทำความที่ประกอบด้วยเจตนา ทำให้ได้รับผลทั้งในปัจจุบันชาติและชาติต่อไป และหลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ คือการวนเวียนเกิดตายอยู่ในสังสาร ด้วยอำนาจของ กิเลส กรรม และวิบาก อันเป็นภาพรวมที่กว้างและต่อเนื่องกว่าหลักธรรมเรื่องกรรม จึงเป็นสาเหตุของทุกข์ สมุทัยสัจนี้จึงรวมหลักธรรมที่แสดงภาวะอันเป็นเหตุให้สัตว์ต้องเป็นทุกข์

นิโรธสัจ หมายถึง ความดับัตถะและอวิชชาอันเป็นเหตุก่อทุกข์ได้เด็ดขาด ในที่นี้ได้แก่หลักธรรมเรื่องนิพพาน คือภาวะที่ดับกิเลสได้สนิท

มรรคสัจ หรือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา สัจ หมายถึง วิธีปฏิบัติให้ดับเหตุแห่งทุกข์ได้ ในที่นี้ได้แก่ หลักธรรมเรื่องอัปมาทธรรม คือความไม่ประมาท

ความสัมพันธ์ของหลักธรรมนี้แสดงให้เห็นแนวทาง 2 สายคือ สายเกิดทุกข์ และสายดับทุกข์ กล่าวคือ แนวทางสายเกิดทุกข์คือ สมุทัยสัง ได้แก่ “กรรม” และ “กิเลสกับกรรมในสังสารวัฏ” ทำให้เกิดทุกข์อีก อันได้แก่ “ผลกรรม” “วิบากในสังสารวัฏ” และ “ไตรลักษณ์” หลักธรรมเหล่านี้ทำให้บุคคลติดอยู่ในโลก และสายดับทุกข์คือ มรรคสัง ได้แก่ “ความไม่ประมาท” ทำให้เกิดนิโรธสัง คือ “นิพพาน” ความดับเหตุแห่งทุกข์ได้ การที่อรรถกถาธรรมบทสื่อถึงแนวทางสองสายนี้ เพื่อสอนถึงหนทางแห่งความดีงาม 2 ระดับคือ ระดับต้น เป็นแนวทางการสละทุกข์เฉพาะเพื่อดำรงชีวิตอยู่อย่างมีความสุขในปัจจุบันและในชาติต่อไป และแนวทางการพ้นจากทุกข์อย่างแท้จริง สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทที่อธิบายคำว่า “ธรรมบท” อันหมายถึงแนวทางไปสู่ความดีงาม และการที่หลักธรรมเรื่องกรรมปรากฏมากที่สุดในอรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นว่าหลักธรรมเรื่องกรรมเป็นเรื่องที่คนทั่วไปเข้าใจเป็นรูปธรรมง่ายที่สุด เพราะเป็นเรื่องใกล้ตัว และแสดงให้เห็นว่าผลของกุศลกรรมและอกุศลกรรมล้วนเป็นทางเกิดทุกข์ กล่าวคือต้องมีการเกิดใหม่เพื่อมารับผลกรรมนั้น การเกิดใหม่เพื่อรับผลกรรมนี้ไม่ใช่จุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนา แต่พุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายคือ “นิพพาน” อันหมายถึงภาวะที่ไม่มีการเกิดและการดับ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า นอกจากผู้แต่งอรรถกถาธรรมบทจะมุ่งอธิบายหลักธรรมที่โดดเด่นทางพุทธศาสนาแล้ว ยังนำเสนอความสัมพันธ์ของหลักธรรม โดยใช้อรรถกถาเป็นเครื่องมือในการสอนธรรมทางพุทธศาสนา

บทที่ 4

กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท

จากการศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบทในบทที่ 3 พบว่า อรรถกถาธรรมบทนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่สำคัญเด่นชัด 6 ประการได้แก่ หลักธรรมเรื่องกรรม หลักธรรมเรื่องนิพพาน หลักธรรมเรื่องอริยสัจ หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ หลักธรรมเรื่องอัปมาทธรรม และหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ โดยมีหลักธรรมเรื่องอริยสัจเป็นหลักเชื่อมโยงหลักธรรมต่างๆ การนำเสนอหลักธรรมทั้ง 6 ประการมีกลวิธีการนำเสนอเพื่อให้เข้าใจหลักธรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันก็ทำให้ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลินเพราะอรรถกถาธรรมบทเป็นนิทานสอนธรรม

“กลวิธี (technique) หมายถึง กรรมวิธีที่ทำให้ได้ผลเรียบร้อยงดงาม ซึ่งรวมทั้งฝีมือและความรู้ความชำนาญในวิธีทำ กลวิธีจะเป็นการอธิบายว่าทำ “อย่างไร” มากกว่าที่จะอธิบายว่าทำ “อะไร” กลวิธีเป็นการกระทำให้เกิดผลในเชิงถ้อยคำ เชิงกลไกหรือขั้นตอน” (ราชบัณฑิตยสถาน. 2545: 430) กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมจึงเป็นวิธีการอธิบายหลักธรรมเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมทางพุทธศาสนา ซึ่งไม่ใช่การอธิบายหลักธรรมอย่างตรงไปตรงมา แต่ใช้กลวิธีทางวรรณคดีเพราะอรรถกถาธรรมบทมีลักษณะเป็นนิทานสอนธรรมะ ซึ่งสร้างความเพลิดเพลินแก่ผู้อ่าน โดยเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาไปพร้อมกัน

จากการวิเคราะห์อรรถกถาธรรมบททั้ง 302 เรื่อง ปรากฏกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนา 5 กลวิธี ได้แก่

- 4.1 การใช้ความเปรียบ
- 4.2 การใช้การอุปมา - วิสัชนา
- 4.3 การใช้ตัวละคร
- 4.4 การใช้นิทานสาธก
- 4.5 การใช้ฉาก

4.1 การใช้ความเปรียบ

ความเปรียบหมายถึงลักษณะต่างๆ ที่ผู้แต่งหนังสือจงใจสร้างให้ผิดแผกจากโครงสร้าง ความหมาย หรือการเรียงลำดับของภาษาโดยปกติ เพื่อให้เกิดพลังการแสดงออก และให้เกิดผลกระทบต่อการสร้างจินตภาพ (ดวงมน จิตร์จำนง. 2536: 113) ความเปรียบจึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการสื่อสารของมนุษย์ เมื่อมนุษย์ต้องการแสดงความคิด ถ่ายทอดความรู้สึกที่มีนัยซ่อนเร้นหรือลึกซึ้ง มนุษย์ก็มักจะใช้ความเปรียบในการสื่อสาร ทั้งนี้เพื่อให้เกิดการตีความและเข้าใจร่วมกัน (สุภัค มหาวารการ. 2552: 21)

ความเปรียบเป็นเครื่องมือในการใช้ภาษาเพื่ออธิบายความหมายสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน คือเป็นภาษาถ้อยคำที่ทำให้เกิดคำหรือข้อความที่สื่อความหมาย อารมณ์ และสร้างภาพพจน์อย่างชัดเจนและเหมาะสม ด้วยการเปรียบเทียบสิ่ง 2 สิ่งที่มีคุณสมบัติร่วมกันหรือต่างกัน ทำให้เกิดการขยายความออกไปจากความหมายเดิมของคำ และเป็นการให้ภาพพจน์ใหม่ด้วยการใช้คำที่มีและรู้จักมาก่อนแล้วในภาษา ความเปรียบประกอบด้วยองค์ประกอบที่เป็นพื้นฐานทางความหมาย 2 อย่างคือสิ่งที่ถูกเปรียบ หมายถึงคำ ความคิด หรือสิ่งที่เราต้องการนำมาเสนอหรือเปรียบเทียบ และแบบเปรียบหมายถึงสิ่งที่สื่อให้เห็นความคิด หรือสิ่งที่นำมาเป็นแบบของการเปรียบเทียบ (ชนินฐา รัตินิช. 2546)

ความเปรียบเป็นกลวิธีสำคัญที่ถูกใช้เพื่อสื่อหลักธรรมสำคัญให้เข้าใจง่ายและเป็นรูปธรรมในวรรณคดีพุทธศาสนา จากการศึกษาอรรถกถาธรรมบท 302 เรื่อง พบว่าทุกเรื่องใช้ความเปรียบเป็นกลวิธีที่ทำให้เข้าใจหลักธรรมอย่างโดดเด่น ผู้วิจัยแบ่งความเปรียบตามหลักธรรมสำคัญที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบท 6 กลุ่มได้แก่ ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องกรรม ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องนิพพาน ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องอริยสัจ ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องอัปมาทธรรม และความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ แสดงตัวอย่างตามลำดับดังนี้

4.1.1 ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องกรรม

การใช้ความเปรียบเพื่ออธิบายหลักธรรมเรื่องกรรม มักใช้รูปธรรมที่เป็นธรรมชาติ และสิ่งของที่พบได้ทั่วไปในวิถีชีวิตเป็นแบบเปรียบเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย แสดงถึงการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาและมีการให้ผล ขอยกตัวอย่างความเปรียบ ดังต่อไปนี้

เรื่องพระจักขุปาลเถระ

พระศาสดาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย กรรมที่บุตรของเราทำแล้วในกาลนั้น ดิตตามเธอไปข้างหลังๆ จจริงอยู่ ขึ้นชื่อว่า บาปกรรมนี้ย่อมตามผู้ทำไป เหมือนล้ออันหมุนตามรอยเท้าโค พลีพท์ (คือโคที่เขาย่อมเกี่ยวบนรรทุกสินคำ) ตัวเข็นธูระไปอยู่ ครั้นตรัสเรื่องนี้แล้วพระองค์ผู้เป็นพระธรรมราชา ได้ตรัสพระคาถานี้สืบนุสนธิ ดุจประทับพระราชสาสน์ ซึ่งมีดินประจำไว้แล้ว ด้วยพระราชลัญจกรว่า....

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 34)

เรื่องมัญญุกุณฑล

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสแก่พวกชนเหล่านั้นว่า ในการทำกรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ใจเป็นหัวหน้า ใจเป็นใหญ่ เพราะว่ากรรมที่ทำด้วยใจอันผ่องใสแล้ว ย่อมไม่ละบุคคล

ผู้ไปสู่วะโลกมนุษย์โลก ดุจเงาฉะนั้น ครั้นตรัสเรื่องนี้แล้ว พระองค์ผู้เป็นธรรมราชา ได้ตรัส
พระคาถานี้สืบอนุสนธิ...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 53)

เรื่องจิตตปาณิอุบาสก

ดอกไม้งามมีสี (แต่) ไม่มีกลิ่น (หอม) แม้นใจ วาจาสุภาสิตก็ฉันนั้น
ย่อมไม่มีผลแก่ผู้ไม่ทำอยู่ (ส่วน) ดอกไม้งาม มีสีพร้อมด้วยกลิ่น (หอม)
แม้นใจ วาจาสุภาสิตก็ฉันนั้นย่อมมีผลแก่ผู้ทำดีอยู่

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 70-71)

เรื่องนางวิสาขา

พระศาสดา (ครั้นทรงแสดงอดีตนิทานจบแล้ว) ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ชิตาของเราย่อม
ไม่ขับเพลง ด้วยประการฉะนี้แล แต่เธอเห็นความสำเร็จแห่งความปรารถนาที่ตั้งไว้จึงเปล่ง
อุทาน. เมื่อจะทรงแสดงธรรมตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย นายมาลาการผู้ฉลาดทำกองดอกไม้ต่างๆ
ให้เป็นกองโตแล้ว ย่อมทำพวงดอกไม้มีประการต่างๆ ได้ ฉันใด จิตของนางวิสาขา ย่อม
น้อมไปเพื่อทำกุศลมีประการต่างๆ ฉันนั้นเหมือนกัน ดังนี้แล้วตรัสพระคาถานี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 113)

เรื่องอานนทเศรษฐี

โดยสมัยอื่นอีก อานนทเศรษฐีนั้นไม่บอกขุมทรัพย์ใหญ่ 5 แห่งของตนแก่บุตร อาศัย
ทรัพย์ มีความหมั่นหมองเพราะมลทินคือความตระหนี่ ทำกาลแล้ว ถือปฏิสนธิในท้องของ
หญิงจันทาลคนหนึ่ง ในจำพวกจันทาลพันตระกูลที่อยู่อาศัยในบ้านใกล้ประตูแห่งหนึ่ง
แห่งพระนครนั้นนั่นเอง. พระราชาทรงทราบการทำกาลของอานนทเศรษฐีแล้วรับสั่งให้เรียก
มูลสิริผู้บุตรของเขามาทรงตั้งไว้ในตำแหน่งเศรษฐี.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 182-183)

เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มธฺวํ เป็นต้น ความว่า ก็เมื่อคนพาลกระทำบาปคือ
อกุศลกรรมอยู่ กรรมนั้นย่อมปรากฏดุจน้ำผึ้ง คือดุจน้ำหวาน ได้แก่ประดุจน้ำใคร่ น่าชอบใจ
คนพาลนั้น ย่อมสำคัญบาปนั้นเหมือนน้ำหวาน ด้วยประการฉะนี้.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 215)

เรื่องอหิเปต

พระศาสดาครั้นตรัสบุรพกรรมนี้ของอหิเปตนั้นแล้ว จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า บาปกรรมนั้น เป็นเช่นกับน้ำนม. น้ำนมอันบุคคลกำลังรีดแล ย่อมไม่แปรไปจนใด กรรมอัน บุคคลกำลังกระทำเทียวก็ยังไม่ทันให้ผลฉนั้น แต่ในกาลใด กรรมให้ผลในกาลนั้น ผู้กระทำ ย่อมประกอบด้วยทุกข์เห็นปานนั้น ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงสืบบอนุสนธิ แสดงธรรมจึงตรัส พระคาถานี้ว่า...

ก็กรรมชั่วอันบุคคลทำแล้ว ยังไม่ให้ผลเหมือนน้ำนมที่รีดในขณะนั้น
ยังไม่แปรไปฉนั้น บาปกรรม ย่อมตามเผาคนพาลเหมือนไฟอันถ้า
กลบไว้ฉนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 236)

เรื่องนายพรานกุกกุมิตร

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะยาพิษไม่ซึมไปสู่ฝ่ามือที่ไม่มีแผล จริงอยู่ ยาพิษย่อมไม่ซึมซาบเข้าสู่ฝ่ามือ
ที่ไม่มีแผล ฉนั้นใด ชื่อว่าบาปย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ทำบาป แม้นำเครื่องประหารทั้งหลายมีธนู
เป็นต้นออกให้ เพราะไม่มีอกุศลเจตนา ฉนั้นนั้นเหมือนกัน แท้จริง บาปย่อมไม่ติดตามจิตของ
บุคคลนั้น เหมือนยาพิษไม่ซึมเข้าสู่ฝ่ามือที่ไม่มีแผลฉนั้น ดังนี้แล

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 41)

เรื่องนายพรานสุนัขชื่อโกกะ

ผู้ใดประทุษร้ายต่อนรชนผู้ไม่ประทุษร้าย ผู้บริสุทธิ์ ไม่มีกิเลสจุนเณ
บาปย่อมกลับถึงผู้นั้นซึ่งเป็นคนพาลนั่นเอง เหมือนธูลีอันละเอียดที่เขาช้ด
ทวนลมไปฉนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 48)

เรื่องอชครเปต

พระศาสดาครั้นตรัสบุรพกรรมของเปตนี้เป็นอย่างนี้แล้วจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมดา
คนพาลทำกรรมอันลามกอยู่ ย่อมไม่รู้ แต่ภายหลังเราร้อนอยู่เพราะกรรมอันตนทำแล้ว
ย่อมเป็นเช่นกับไฟไหม้ป่า ด้วยตนของตนเอง ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงสืบบอนุสนธิแสดงธรรม
จึงได้ตรัสพระคาถานี้ว่า...

อันคนพาล ทำกรรมทั้งหลายอันลามกอยู่ ย่อมไม่รู้ (สิก) บุคคล
มีปัญหาธรรม ย่อมเดือดร้อนดุจถูกไฟไหม้ เพราะกรรมของตนเอง

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ม: 93)

เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง

บาทพระคาถาว่า กมฺมาโร ราชตฺสเสว ความว่า บัณฑิตทำกุศลอยู่บ่อยๆ ชื่อว่าพึงกำจัด
มลทินคือกิเลสมีรากจะเป็นต้นของตน ด้วยว่าเมื่อเป็นอย่างนั้น บัณฑิตย่อมเป็นผู้ชื่อว่ามัลลทิน
อันขจัดแล้ว คือไม่มีกิเลสเหมือนช่างทองหลอมแล้วทุบทองครั้งเดียวเท่านั้น ย่อมไม่อาจ
ไล่สนิมออกแล้วทำเครื่องประดับต่างๆ ได้ แต่เมื่อหลอมทุบบ่อยๆ ย่อมไล่สนิมออกได้
ภายหลังย่อมทำให้เป็นเครื่องประดับต่างๆ หลายอย่างได้ฉะนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 14-15)

จากตัวอย่างทั้งหมด ผู้วิจัยขอวิเคราะห์ตัวอย่างการใช้ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรม
เรื่องกรรม ดังต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ 1

เรื่องพระจกขุपालเถระ “ล้อเกวียน” เป็นแบบเปรียบเทียบอธิบายหลักธรรมเรื่อง
อกุศลกรรมที่ให้ผลเป็นความทุกข์ ความว่า

พระศาสดาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย กรรมที่บุตรของเราทำแล้วในกาลนั้น ติดตามเธอไป
ข้างหลังๆ. จริ่งอยู่ ชื่นชื่อว่า บาปกรรมนี้ย่อมตามผู้ทำไป เหมือนล้ออันหมุนตามรอยเท้าโค
พลีพัท (คือโคที่เขายเทียมเกวียนบรรทุกสินค้า) ตัวเข็นธนูจะไปอยู่ ครั้นตรัสเรื่องนี้แล้วพระองค์
ผู้เป็นพระธรรมราชา ได้ตรัสพระคาถานี้สับสนุนุสนธิ์ ดุจประทับพระราชสาสน์ ซึ่งมีดินประจำ
ไว้แล้ว ด้วยพระราชลัญจกรว่า....

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 34)

ผู้แต่งใช้ความเปรียบแบบอุปมา เปรียบอกุศลกรรมว่าเหมือนล้อเกวียน โดยใช้คำว่า
“เหมือน” แสดงให้เห็นลักษณะของล้อเกวียนที่จะหมุนไปตามล้อเทียมเกวียนที่ลากไป และล้อเกวียน
ที่ติดตามล้อนี้ทำให้ล้อหนักและเสียกำลัง เป็นความลำบากของล้อเทียมเกวียนที่ลากภาระ
อกุศลกรรมก็เช่นเดียวกัน ย่อมให้ผลตามการทำกรรมและทำให้ผู้ทำอกุศลกรรมได้รับความทุกข์

ตัวอย่างที่ 2

เรื่องมัทนุกุณฑล อธิบายหลักธรรมเรื่องกุศลกรรมที่ให้ผลเป็นความสุขและเป็นเรื่องเฉพาะบุคคลผู้ทำกุศลกรรมนั้น โดยเปรียบเทียบกุศลกรรมกับเงา ความว่า

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสแก่พวกชนเหล่านั้นว่า ในการทำกรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ใจเป็นหัวหน้า ใจเป็นใหญ่ เพราะว่ากรรมที่ทำด้วยใจอันผ่องใสแล้ว ย่อมไม่ละบุคคลผู้ไปสู่เทวโลกมนุษยโลก ตถะจะณะนั้น ครั้นตรัสเรื่องนี้แล้ว พระองค์ผู้เป็นธรรมราชา ได้ตรัสพระคาถานี้สืบนุสนธิ...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 53)

ผู้แต่งใช้ความเปรียบเทียบอุปมา โดยเปรียบเทียบ “กุศลกรรม” (กรรมที่ทำด้วยใจอันผ่องใสแล้ว) กับ “เงา” โดยใช้คำว่า “จุจ” หมายถึง เหมือน กล่าวได้ว่า กุศลกรรมเปรียบเหมือนเงาที่คอยติดตามตัวบุคคล เพราะเงามีลักษณะเกิดจากร่างกายจึงปรากฏตามติดอยู่กับร่างกาย และเราไม่สามารถบังคับให้เงาเลิกตามติดตัวเราได้ เงาย่อมตามติดตัวบุคคลอยู่ตลอดเวลา กุศลกรรมก็มีคุณลักษณะเช่นกันเดียวกัน ผลดีของกุศลกรรมย่อมติดตามผู้ทำไปทั้งในเทวโลกและมนุษยโลก ความเปรียบเงานี้ยังสื่อให้เห็นว่า กุศลกรรมต้องทำด้วยจิตที่ประกอบด้วยปัญญา เห็นได้จากข้อความว่า “ผู้ไปสู่เทวโลกและมนุษยโลก” ซึ่งเป็นผลที่ดีงาม ไม่มีการไปสู่ทุกคติ เช่นเดียวกับเงาที่ปรากฏเฉพาะในที่ที่มีแสงสว่าง หากไร้แสงสว่าง เงาก็ปรากฏไม่ได้

ตัวอย่างที่ 3

เรื่องอานนทเศรษฐี “มลทิน” เป็นแบบเปรียบเทียบ เพื่ออธิบายผลของอกุศลกรรมอันทำให้ผู้ทำอกุศลกรรมเศร้าหมอง

โดยสมัยอื่นอีก อานนท์เศรษฐีนั้นไม่บอกขุมทรัพย์ใหญ่ 5 แห่งของตนแก่บุตร อาศัยทรัพย์ มีความหม่นหมองเพราะมลทินคือความตระหนี่ ทำกาลแล้ว ถือปฏิสนธิในท้องของหญิงจันทาลคนหนึ่ง ในจำพวกจันทาลพันธุ์กุลที่อยู่อาศัยในบ้านใกล้ประตูแห่งหนึ่งแห่งพระนครนั้นนั่นเอง. พระราชาทรงทราบการทำกาลของอานนท์เศรษฐีแล้วรับสั่งให้เรียกมูลสิริบุตรของเขามาทรงตั้งไว้ในตำแหน่งเศรษฐี.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 182-183)

ผู้แต่งใช้ความเปรียบเทียบอุปมา โดยใช้คำว่า “คือ” ทำให้เข้าใจผลของอกุศลกรรมคือความตระหนี่ อันทำให้ผู้ทำมีความเศร้าหมอง ไม่สดใส เหมือนกับมลทินที่ทำให้สิ่งเกาอยู่สกปรก ไม่สะอาดตา

ตัวอย่างที่ 4

เรื่องนายพรานกุกกุมิตร ผู้แต่งใช้ยาพิษเป็นแบบเปรียบอกุศลธรรม เพื่อแสดงความสำคัญของเจตนา ความว่า

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะยาพิษไม่ซึมไปสู่ฝ่ามือที่ไม่มีแผล จริ่งอยู่ ยาพิษย่อมไม่ซึมซาบเข้าสู่ฝ่ามือที่ไม่มีแผล ฉะนั้น ชื่อว่าบาปย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ทำบาป แม้นาเครื่องประหารทั้งหลายมีธนูเป็นต้นออกให้ เพราะไม่มีอกุศลเจตนา ฉะนั้นเหมือนกัน แท้จริง บาปย่อมไม่ติดตามจิตของบุคคลนั้น เหมือนยาพิษไม่ซึมเข้าไปสู่ฝ่ามือที่ไม่มีแผลฉะนั้น ดังนี้แล

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 41)

การใช้คำว่า “เหมือน” มาเปรียบอกุศลกรรมว่าเหมือนยาพิษ เพราะคุณลักษณะของยาพิษคือทำร้ายร่างกาย ทำให้เข้าใจอกุศลกรรม (บาป) ให้โทษได้เฉพาะผู้ที่มีใจประกอบด้วยเจตนาทำชั่วเท่านั้น และสื่อให้เห็นว่า อกุศลกรรมและ ยาพิษล้วนให้ผลร้าย แต่ยาพิษแต่ละชนิดก็มีพิษร้ายแรงไม่เท่ากัน การให้ผลหนักเบาจึงอยู่ที่ปริมาณและความรุนแรงของพิษ อกุศลกรรมก็เช่นกัน จะให้ผลหนักแค่ไหนอยู่ที่จำนวนครั้งและความหนักของกรรม แต่ก็เป็นที่ควรระวังให้ห่างไกล

ตัวอย่างที่ 5

เรื่องพรหมณ์คนใดคนหนึ่ง ผู้แต่งใช้ความเปรียบแบบอุปลักษณ์ โดยใช้คำว่า “คือ” มาเปรียบมลทินกับกิเลส ความว่า

บาทพระคาถาว่า กมฺมาโร รชตฺสฺเสว ความว่า บัณฑิตทำกุศลอยู่บ่อยๆ ชื่อว่าพึงกำจัดมลทินคือกิเลสมีรากเป็นต้นของตน ด้วยว่าเมื่อเป็นอย่างนั้น บัณฑิตย่อมเป็นผู้ชื่อว่ามัลทินอันขจัดแล้ว คือไม่มีกิเลสเหมือนช่างทองหลอมแล้วทุบทองครั้งเดียวเท่านั้น ย่อมไม่อาจไล่สนิมออกแล้วทำเครื่องประดับต่างๆ ได้ แต่เมื่อหลอมทุบบ่อยๆ ย่อมไล่สนิมออกได้ภายหลังย่อมทำให้เป็นเครื่องประดับต่างๆ หลากอย่างได้ฉะนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 14-15)

การเปรียบกิเลสกับมลทินทำให้เข้าใจลักษณะเหมือนกันของทั้งสองอย่างคือ ทำสิ่งที่ไม่เกะอยู่ให้เศร้าหมอง สื่อให้เห็นว่า การทำกุศลกรรมควรทำบ่อยๆ เป็นเหมือนการกำจัดมลทินของทอง จิตกลับมาส่องใสบริสุทธิ์ เหมือนทองบริสุทธิ์ไร้มลทิน หากไม่กำจัดจิตก็เศร้าหมองมากขึ้น

จะเห็นได้ว่าความเปรียบที่อธิบายเรื่องกรรมจะเน้นแสดงลักษณะการให้ผล และแบบเปรียบมักเป็นธรรมชาติและสิ่งของที่พบเห็นได้ทั่วไป เช่น ล้อเกวียน เงาม ลมทิน และยาพิษ

แบบเปรียบเทียบนั้นช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมเรื่องกรรมง่ายขึ้น สอดคล้องกับ เสฐียรพงษ์ วรรณปก (2522: 480-487) ได้กล่าวถึงลักษณะเด่นของอรรถกถาธรรมบทคือการใช้ความเปรียบที่เกี่ยวกับธรรมชาติหรือสิ่งใกล้ตัว ยกตัวอย่างเช่น “กรรมชั่วไม่ให้ผลในทันทีที่ทำ เปรียบเหมือนนมรีดใหม่ๆ ไม่กลายเป็นนมเปรี้ยวในทันที” เปรียบอภิสลกรรมกับน้ำนมที่ถูกรีดใหม่ “คนคัดค้านทำสอนพระอริยะ เกิดมาเพื่อทำลายตน เปรียบเหมือนขุยไผ่ฆ่าต้นไผ่” เปรียบอภิสลกรรมกับขุยไผ่

4.1.2 ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องนิพพาน

การใช้ความเปรียบเพื่ออธิบายหลักธรรมเรื่องนิพพานซึ่งเป็นสัจนามธรรมและเข้าใจยาก เป็นการพยายามอธิบายภาวะของนิพพานที่เป็นความดับกิเลส ด้วยรูปธรรมที่เป็นธรรมชาติใกล้ตัว เพื่อให้ผู้อ่านสามารถเทียบเคียงเข้าใจนิพพานอย่างเป็นรูปธรรมชัดเจนขึ้น ขอยกตัวอย่างความเปรียบ ในอรรถกถาธรรมบทต่อไปนี้

เรื่องภิกษุสองสหาย

เหมือนอย่างว่า เจ้าของโคพวกเดียว ย่อมบริโภคน้ำโคสแห่งโคทั้งหลายที่นายโคบาลมอบให้แล้ว ฉนใด การบุคคลทั้งหลายพึงธรรมอันรชนนั้นกล่าวแล้ว ปฏิบัติตามที่รชนนั้นพร่ำสอนแล้ว ก็ฉนนั้น บางพวกบรรลุปฐมฌานเป็นต้น บางพวกเจริญวิปัสสนาแล้ว บรรลุมรรคและผล จัดว่าเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณเครื่องเป็นสมณะ เหมือนพวกเจ้าของโค ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งโคสฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 214)

เรื่องพระมหากัปินเถระ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ฐมมปีติ ความว่า ผู้เฝ้ามองในธรรม อธิบายว่า ผู้ดื่มธรรม. ก็ชื่อพระธรรมนี้อันใครๆ ไม่อาจเพื่อจะดื่มได้ เหมือนดื่มข้าวยาสูบเป็นต้น ด้วยภาชนะฉะนั้น. ก็บุคคลถูกต้องโลกุตระธรรม 9 อย่าง ด้วยนามกาย ทำให้แจ้งโดยความเป็นอารมณแห่งตลอดอริยสัจมีทุกข์เป็นต้น ด้วยกิจมีการบรรลุธรรมด้วยความกำหนดรู้เป็นต้น ชื่อว่าย่อมดื่มธรรม.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 316)

เรื่องพระลูกนกกระทา

พระศาสดาเสด็จมาแล้ว ตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพูดอะไรกัน เมื่อภิกษุเหล่านั้น กราบทูลว่า เรื่องชื่อนี้พระเจ้าข้า จึงตรัสว่า อย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย ธรรมดาพระชินาสพ ย่อมไม่โกรธ ไม่ประทุษร้ายเลย เพราะท่านเหล่านั้นไม่หวั่นไหว ไม่สะเทือน

เช่นกับศิลาแท่งทึบ ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม ตรัสพระคาถานี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 340)

เรื่องมารดาของนางกาณา

พระศาสดา...ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้นอดีตกาล นางกาณาได้เป็นผู้มีใจหม่นหมอง มีจิตขุ่นมัวอย่างนั้น (แต่) ได้เป็นผู้มีจิตผ่องใส เหมือนห้วงน้ำมีน้ำใส เพราะคำของเรา เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

บัณฑิตทั้งหลาย ฟังธรรมแล้ว ย่อมผ่องใส เหมือนห้วงน้ำลึก ใสแจ้ว
ไม่ขุ่นมัว ฉะนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 346-347)

เรื่องการฟังธรรม

บทว่า ปารเมสฺสุนฺติ ความว่า ชนเหล่านั้น คือเห็นปานนั้น จึงถึงฝั่งคือนิพพาน. บทว่า มจฺจุเรยฺย ได้แก่ วัฏฏะอันเป็นไปใน 3 ภูมิ อันเป็นสถานที่อยู่อาศัยของมัจจุ กล่าวคือกิเลส มาร.

บทว่า สุตฺตตฺร ความว่า ชนเหล่าใดประพฤติดุกรรมสมควรแก่กรรม ชนเหล่านั้นล่วงคือ เลียบวงมารที่ข้ามได้ยากอย่างเอก คือก้าวล่วงได้ยากนักแล้วนั้น จักถึงฝั่งคือพระนิพพาน

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 358-359)

เรื่องพระมหากัสสปเถระ

ก็ความอธิบายในคำนี้ว่า ผู้นกถือเอาเหยื่อของตน ในเปือกตมอันบริบูรณ์ด้วยเหยื่อ แล้วในเวลาไป ไม่ทำความห่วงสักระหนอยในที่นั้นว่า น้ำของเรา ดอกปทุมของเรา ดอกอุบลของเรา ดอกบุณฑริกของเรา หญ้าของเรา หาความเสียดายมิได้เทียว ละประเทศนั้น บินเล่นไปในอากาศ ฉันทใด พระชินาสพทั้งหลายนั้น ก็ฉันทนั้นแล แม้อยู่ในที่ใดที่หนึ่ง ไม่ข้องแล้วในสกุลเป็นต้นเทียวอยู่ แม้นครวไป ละที่นั้นไปอยู่ หาความห่วงหาความเสียดายว่า วิหารของเรา บริเวณของเรา อุปัฏฐากของเรา มิได้เทียวไปอยู่

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 373)

เรื่องพระเพฬวัฏฐสีเถระ

คติของชนทั้งหลายผู้หาสิ่งสมมิได้ ผู้กำหนดรู้โภชนะ มีสัญญาตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์เป็นอารมณ์ ไปตามยาก เหมือนทางไปของฝูงนก ในอากาศฉะนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 375)

เรื่องพระสารีบุตรเถระ

พระศาสดาทรงสดับภณานั้นแล้วตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพูดอะไรกัน เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ภณานี้พระเจ้าข้า ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ใครๆ ไม่อาจให้ความโกรธหรือความประทุษร้าย เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้เช่นกับสารีบุตรได้ ภิกษุทั้งหลาย จิตของสารีบุตร เช่นกับด้วยแผ่นดินใหญ่ เช่นกับเสาเขื่อน และเช่นกับห้วงน้ำใส เมื่อทรงสืบนุสณฺธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 386)

เรื่องนางกิสาโคตรมี

วันหนึ่ง นางถึงวาระในโรงอุโบสถ นั่งตามประทีปเห็นเปลวประทีปลุกโพล่งขึ้นและหรีดงได้ถือเป็นการมณเฑาะว์ สัตว์เหล่านั้นก็อย่างนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นและดับไปดังเปลวประทีปผู้ถึงพระนิพพานไม่ปรากฏอย่างนั้น

พระศาสดาประทับนั่งในพระคันธกุฏินั้นแล ทรงแผ่พระรัศมีไป ดั่งนั่งตรัสตรงหน้านาง ตรัสว่า อย่างนั้นแหละโคตรมี สัตว์เหล่านั้น ย่อมเกิดและดับเหมือนเปลวประทีป ถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่ปรากฏอย่างนั้น ความเป็นอยู่แม้เพียงขณะเดียว ของผู้เห็นพระนิพพาน ประเสริฐกว่าความเป็นอยู่ 100 ปี ของผู้ไม่เห็นพระนิพพานอย่างนั้น ดังนี้แล้ว...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 503-504)

เรื่องพระอุปัฏฐกเถระ

พระศาสดาเสด็จมาตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้พวกเธอนั่งประชุมกันด้วยเรื่องอะไรหนอ เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า ด้วยเรื่องชื่อนี้ (พระเจ้าข้า) จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนาของเรา ปรารภความเพียรแล้ว ย่อมเป็นเจ้าของแห่งโลกุตระธรรมได้เทียว ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

ผู้มีปัญญา พึงทำเกาะ (ที่พึง) ที่ห้วงน้ำท่วมทับไม่ได้ ด้วยความหมั่น
ด้วยความไม่ประมาท ด้วยความระวัง และด้วยการฝึก

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 342-343)

จากตัวอย่างทั้งหมด ผู้วิจัยขอวิเคราะห์ตัวอย่างการใช้ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องนิพพาน ดังต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ 1

เรื่องพระลักณฏกัททียะ “ศิลาแห่งทึบ” เป็นแบบเปรียบเทียบอธิบายสภาวะของผู้ดับกิเลสแล้ว ความว่า

พระศาสดาเสด็จมาแล้ว ตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพูดอะไรกัน เมื่อภิกษุเหล่านั้น กราบทูลว่า เรื่องข้อนี้พระเจ้าข้า จึงตรัสว่า อย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย ธรรมดาพระชินาสพ ย่อมไม่โกรธ ไม่ประทุษร้ายเลย เพราะท่านเหล่านั้นไม่หวั่นไหว ไม่สะเทือน เช่นกับศิลาแห่งทึบ ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม ตรัสพระคาถานี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 340)

ผู้แต่งใช้ความเปรียบเทียบอุปมา โดยใช้คำว่า “เช่นกับ” มาเปรียบพระชินาสพผู้ดับกิเลสได้แล้วว่าเหมือนกันศิลาแห่งทึบ เพราะคุณลักษณะของศิลาแห่งทึบคือมันคง ไม่สั่นสะเทือนไปตามสภาพแวดล้อม จึงแสดงให้เห็นว่า ผู้ดับกิเลสแล้วเป็นผู้มันคง ไม่หวั่นไหวไปตามโลกธรรมหรือกิเลสต่างๆ

ตัวอย่างที่ 2

เรื่องการพึงธรรม ผู้แต่งใช้ “ฝั่ง” เป็นแบบเปรียบเทียบอธิบายเรื่องนิพพานอันเป็นสภาวะที่พ้นไปจากกิเลส ความว่า

บทว่า ปารเมสฺสฺสนฺติ ความว่า ชนเหล่านั้น คือเห็นปานนั้น จึงถึงฝั่งคือนิพพาน. บทว่า มจฺจุเชยฺย ได้แก่ วัฏฏะอันเป็นไปใน 3 ภูมิ อันเป็นสถานที่อยู่อาศัยของมัจจุ กล่าวคือกิเลสมาร.

บทว่า สุกฺกตฺตํ ความว่า ชนเหล่าใดประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ชนเหล่านั้นล่วงคือเลียบวงมารที่ข้ามได้ยากอย่างเอก คือก้าวล่วงได้ยากนักแล้วนั้น จักถึงฝั่งคือพระนิพพาน

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 358-359)

ความเปรียบนี้เป็นอุปลักษณะ โดยใช้คำว่า “คือ” เปรียบฝั่งกับนิพพาน สื่อให้เข้าใจคุณลักษณะที่เหมือนกันคือ ฝั่งเป็นสถานที่ปลอดภัย พ้นจากน้ำ เป็นจุดหมายของผู้ว่ายน้ำ นิพพานก็เช่นกันเป็นที่เป้าหมายของผู้เวียนว่ายตายเกิด ที่จมอยู่ในกิเลส และสังสารวัฏ

ตัวอย่างที่ 3

เรื่องพระเพทภูสิสเถระ ผู้แต่งอธิบายนิพพาน ที่พ้นจากการสังสารวัฏ ไม่มีการเกิด-ดับ ด้วยการเปรียบกับทางไปของฝูงนกในอากาศ ความว่า

คติของชนทั้งหลายผู้หาสงสมมิได้ ผู้กำหนดรู้โทษนะ มีสูญญตวิโมกข์
และอนิมิตตวิโมกข์เป็นอารมณ์ ไปตามยาก เหมือนทางไปของฝูงนก
ในอากาศฉะนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 375)

ความเปรียบแบบอุปมา โดยใช้คำว่า “เหมือน” แสดงลักษณะที่เหมือนกันระหว่างคติของผู้นิพพานกับทางไปของฝูงนกในอากาศ เพราะในอากาศไม่ปรากฏเส้นทางบินของฝูงนกให้เห็น และมีแต่นกด้วยกันเท่านั้นจึงเข้าใจทางบินในอากาศ ผู้ถึงนิพพานแล้วก็เช่นกัน ไม่ปรากฏที่เกิดให้ผู้ยังมีกิเลสพบเห็น มีแต่ผู้ถึงนิพพานด้วยกันเท่านั้นจึงสภาพสภาวะนิพพานอย่างแท้จริง

ตัวอย่างที่ 4

เรื่องนางกิสาโคตรมี ผู้แต่งใช้ความเปรียบแบบอุปมา โดยใช้คำว่า “ดัง” เปรียบสัตว์ทั้งหลายเหมือนกับเปลวประทีป ความว่า

วันหนึ่ง นางถึงวาระในโรงอุโบสถ นั่งตามประทีปเห็นเปลวประทีปลุกโพล่งขึ้นและหวั่นไหวได้ถือเป็นอารมณ์ว่า สัตว์เหล่านั้นก็อย่างนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นและดับไปดังเปลวประทีป ผู้ถึงพระนิพพานไม่ปรากฏอย่างนั้น

พระศาสดาประทับนั่งในพระคันธกุฏินั้นแล ทรงแผ่พระรัศมีไป ดั่งนั่งตรัสตรงหน้านาง ตรัสว่า อย่างนั้นแหละโคตมี สัตว์เหล่านั้น ย่อมเกิดและดับเหมือนเปลวประทีป ถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่ปรากฏอย่างนั้น ความเป็นอยู่แม้เพียงขณะเดียว ของผู้เห็นพระนิพพาน ประเสริฐกว่าความเป็นอยู่ 100 ปี ของผู้ไม่เห็นพระนิพพานอย่างนั้น ดังนี้แล้ว...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 503-504)

เปลวประทีปถูกจุดติดได้เพราะมีไส้และน้ำมันเป็นเชื้อไฟ หากไม่มีไส้และน้ำมัน ก็ไม่สามารถจุดให้เกิดเปลวไฟได้ เมื่อนำมาเป็นแบบเปรียบเทียบนิพพาน จึงทำให้เข้าใจว่านิพพานเป็นการดับกิเลสอันเป็นต้นเหตุที่ทำให้มีการเกิด เมื่อดับกิเลสได้แล้ว ผู้ที่ถึงนิพพานจะไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีก

ตัวอย่างที่ 5

ในเรื่องพระจุพนกเถระ ผู้แต่งใช้ “เกาะ” เป็นสัญลักษณ์สื่อความถึง “นิพพาน” คู่กับห้วงน้ำ ที่หมายถึงกิเลส ความว่า

พระศาสดาเสด็จมาตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้พวกเรานั่งประชุมกันด้วยเรื่องอะไรหนอ เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า ด้วยเรื่องข้อนี้ (พระเจ้าข้า) จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนาของเรา ปรารถนาความเพียรแล้ว ย่อมเป็นเจ้าของแห่งโลกุตระธรรมได้เทียว ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถาว่า...

ผู้มีปัญญา พึงทำเกาะ (ที่ฝั่ง) ที่ห้วงน้ำท่วมทับไม่ได้ ด้วยความหมั่น
ด้วยความไม่ประมาท ด้วยความระวัง และด้วยการฝึก

(มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 342-343)

ข้อความข้างต้นเป็นความเปรียบเทียบสัญลักษณ์ คือ ใช้เกาะเป็นสัญลักษณ์แทนนิพพาน เพราะคำว่า ห้วงน้ำ ในที่นี้ หมายถึง ห้วงน้ำคือโอฆกิเลส ดังนั้น “เกาะ” ที่กิเลสท่วมทับไม่ได้ จึงหมายถึง “นิพพาน” คือความดับกิเลสได้ จนไม่มีกิเลสใดจะกลับมาท่วมทับกับครอบงำจิตได้อีก เหมือนกับเกาะที่ห้วงน้ำนั้นท่วมไม่ถึง

จะเห็นได้ว่าการอธิบายสภาวะของนิพพานคือความดับกิเลส มักไม่ใช้ความเปรียบเดียวโดดๆ แต่จะปรากฏความเปรียบที่เป็นสัญลักษณ์ของกิเลสที่ถูกละได้ด้วย เช่น ตัวอย่างที่เปรียบ “เกาะกับนิพพาน” ที่พ้นจาก “ห้วงน้ำอันเป็นสัญลักษณ์ของกิเลส” ตัวอย่างที่เปรียบ “ศิลาแท่งที่ทับกับนิพพาน” โดยมุ่งให้เห็นความมั่นคงเมื่อถูกกิเลสยั่วยวน ดังนั้น สิ่งที่มากระทบศิลาแท่งที่ทับจึงหมายถึงน้ำและลม “น้ำและลม” นี้จึงเป็นสัญลักษณ์แทนกิเลส ความเปรียบลักษณะนี้พบมากในอรรถกถาธรรมบทที่อธิบายหลักธรรมเรื่องนิพพาน สอดคล้องกับผลการศึกษาของ สุภัค มหาวรการ (2552) ที่พบว่า ความเปรียบที่เกี่ยวกับน้ำโดยตรงและโดยอ้อมเป็นความเปรียบที่สื่อหลักธรรมทางพุทธศาสนาได้อย่างลึกซึ้งและมีนัยสำคัญที่สื่อถึงพระนิพพาน เช่น “...ชนเหล่าใดใคร่ให้เปียก ชนเหล่านั้นก็เปียก เหล่าชนที่ไม่ต้องการให้เปียก แม้สักหยาดเดียวก็ไม่ตั้งอยู่ในเบื้องบนแห่งชนเหล่านั้น เพียงดั่งน้ำกลิ้งไปจากใบบัวฉะนั้น...”

4.1.3 ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องอริยสัจ

ความเปรียบที่ใช้อธิบายหลักธรรมเรื่องอริยสัจมักมุ่งแสดงทุกขสัจกับสมุทัยสัจเพื่อเป็นหลักสำคัญให้พิจารณาจนเข้าใจอริยสัจทั้ง 4 ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ผู้แต่งใช้ธรรมชาติรอบตัวซึ่งพบเห็นเป็นประจำมาเป็นแบบเปรียบเทียบ ทำให้เข้าใจเรื่องอริยสัจได้ง่ายขึ้นดังต่อไปนี้

เรื่องพระจูฬปันถกเถระ

พระศาสดาทรงทราบวา จิตของพระจูฬปันถกขึ้นสู่วิปัสสนาแล้ว จึงตรัสว่า จูฬปันถก เธออย่าทำความเข้าใจเฉพาะท่อนผ่านั้นว่า เศร้าหมองแล้ว ดิตถุสสี ก็รู้สึทงหลาย มีรูลีคือราคะ เป็นต้น มีอยู่ในภายในของเธอ เธอจงนำ (คือกำจัด) มันออกเสีย ดังนี้แล้ว ทรงเปล่งพระรศมีเป็นผู้มีพระรูปปรากฏดุจประทับนั่งตรงหน้า ได้ทรงภาษิตคาถาเหล่านี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 331)

เรื่องพระมหากัสสปเถระ

เมื่อใด บัณฑิตบรรเทาความประมาทด้วยความไม่ประมาท เมื่อนั้น บัณฑิตนั้นขึ้นสู่ปัญญาเพียงดังปราสาท ไม่เศร้าโศก ย่อมพิจารณาเห็น หมุ่สัตว์ ผู้มีความเศร้าโศก ปราศญ์ย่อมพิจารณาเห็นคนพาลทั้งหลายได้ เหมือนคนผู้ยืนอยู่บนยอดเขา มองเห็นชนผู้ยืนอยู่บนพื้นดินได้ฉะนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 350)

เรื่องพระเมฆิยะเถระ

สองบทว่า อุกุสกาโรว เตชน ความว่า นายช่างศร นำเอาท่อนไม้ท่อนหนึ่งมาจากป่าแล้ว ทำไม้ให้มีเปลือก (ปอกเปลือกออก) แล้วทาด้วยน้ำข้าวและน้ำมัน ลนที่กระเบื้องถ่านเพลิง ดัดที่ง่ามไม้ทำให้หายคดคือให้ตรง ให้เป็นของควรที่จะยิงชนทรายได้. ก็แลครั้นทำแล้ว จึงแสดงศิลปะแด่พระราชาและราชมหอำมาตย์ ย่อมได้สักระและความนับถือเป็นอันมาก ชื่อฉันใด บุรุษผู้มีปัญญา คือผู้ฉลาด ได้แก่ผู้รู้แจ้งก็ฉันนั้นเหมือนกัน (คือ) ทำจิตนี้ อันมีสภาพดีนรณเป็นต้น ให้หมดเปลือก คือให้ปราศจากกิเลสที่หยาบด้วยอำนาจจรุติและการอยู่ในป่า แล้วขโลมด้วยยางคือศรัทธา ลนด้วยความเพียรอันเป็นไปทางกายและเป็นไปทางจิต ดัดที่ง่ามคือสมณะและวิปัสสนาทำให้ตรง คือมิให้คด ได้แก่ให้สิ้นพยศ ก็แลครั้นทำแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลาย ทำลายกองอวิชชาใหญ่ได้แล้ว ทำคุณวิเศษนี้ คืออวิชชา 3 อภิญญา 6 โลกุตระธรรม 9 ให้อยู่ในเงื้อมมือที่เดียว ย่อมได้ความเป็นทักขิไณยบุคคลผู้เลิศ.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 391)

เรื่องภิกษุ 500 รูปผู้ชวนชวายเป็นปฏิวิกขา

บทว่า ยมโลกญจ เป็นต้น ความว่า พระเสขะนั้นนั้นแหละจักรู้ชัด คือจักทราบชัด ได้แก่ แทงตลอด ทำให้แจ้งซึ่งยมโลกมีประการอันกล่าวแล้วอย่างนั้น และมนุสสโลกนี้ กับทั้ง เทวโลกทั้งหลาย ชื่อว่าพร้อมทั้งเทวโลก. พระผู้ยังต้องศึกษา 7 จำพวกนั้นแหละ ชื่อว่าเสขะ. อธิบายว่า นายมาลาการผู้ฉลาดเข้าไปสู่สวนดอกไม้แล้ว เว้นดอกไม้ที่อ่อนและตูมที่สัตว์จะ

ที่เหี่ยว และที่เกิดเป็นปมเสียแล้วเลือกเอาเฉพาะแต่ดอกไม้ที่งาม ที่เกิดดีแล้ว ชื่อฉันใด พระเสขะ จักเลือก คือคัด ได้แก่พิจารณาเห็น ทางตลอด ทำให้แจ้ง แม้ซึ่งบทแห่งโพธิปักขิยธรรมนี้ ที่เรากล่าวดีแล้ว คือแสดงดีแล้ว ฉะนั้นนั่นแล

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 6)

เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี

เรากล่าวบุคคลผู้ไม่ติดอยู่ในกามทั้งหลายเหมือนน้ำไม่ติดอยู่ในใบบัว
เหมือนเมล็ดพันธุ์ ผักกาดไม่ติดอยู่ที่ปลายเหล็กแหลม ว่าเป็นพราหมณ์.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 216-217)

เรื่องพระวนาสิติสสะ

ด้วยว่า ในกาลใดภิกษุทำการคดบางอย่างบรรดาคดกายเป็นต้น ในกาลนั้นลามย่อม
เกิดขึ้น. ก็เมื่อภิกษุหย่อนมือลงตรงๆ ในถาดเข้าปายาสไม่ให้งอแล้วยกขึ้น มือเป็นแต่เพียง
เปื้อนเท่านั้น แต่เมื่อหย่อนลง ทำให้งอแล้วยกขึ้น มื่อย่อมชอนก่อนข้าวปายาสออกมาได้แท้
ลามและสักการะย่อมเกิดขึ้นในคราวทำการคดกายเป็นต้นอย่างนี้ นี่จัดเป็นข้อปฏิบัติ
อันเข้าไปอาศัยลามที่ไม่ชอบธรรม. แต่ลามที่เกิดขึ้นด้วยเหตุเห็นปานนี้ คือ การถึงพร้อมด้วย
อุปธิ การทรงไว้ซึ่งจีวร (การครองจีวร) ความเป็นพหูสูต ความเป็นปริวาร การอยู่ป่า ชื่อว่า
ประกอบด้วยธรรม. ก็ภิกษุผู้บำเพ็ญข้อปฏิบัติอันยังสัตว์ให้ถึงพระนิพพาน พึงละการคดกาย
เป็นต้นเสีย อันภิกษุผู้บำเพ็ญข้อปฏิบัติอันยังสัตว์ให้ถึงพระนิพพาน ไม่ใช่คนบอด
เป็นเหมือนคนบอด ไม่ใช่คนใบ้ เป็นเหมือนคนใบ้ ไม่ใช่คนหนวก เป็นเหมือนคนหนวก
จึงควร.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 281)

เรื่องพระโกณฑธานเถระ

ที่นั่น พระศาสดาตรัสบุรพกรรมของท่านแก่ภิกษุเหล่านั้นแล้วตรัสว่า ภิกษุ เธออาศัย
กรรมลามกนี้ จึงถึงประการอันแปลกนี้แล้ว บัดนี้ การที่เธอถือทิฐิอันลามกเห็นปานนั้นอีก
ไม่สมควร เธออย่ากล่าวอะไรๆ กับภิกษุทั้งหลายอีก จงเป็นผู้ไม่มีเสียง เช่นกังสดาลอันเขา
ตัดขอบปากแล้ว เมื่อทำอย่างนั้น จักเป็นผู้ชื่อว่าบรรลุพระนิพพาน ดังนี้แล้ว...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฃ: 83)

เรื่องหญิงสหายของนางวิสาขา

...เมื่อโลกสันนิวาสนี้ อันไฟ 11 อย่าง มีราคะเป็นต้นลุกโพล่งแล้วเป็นนิตย์ เธอทั้งหลาย
จะมัวรำเริงหรือเพลิดเพลีนอะไรกันหนอ นั้นไม่สมควรทำเลย มิใช่หรือ ก็เธอทั้งหลาย
อันความมิดคืออวิชาซึ่งมีวัตถุ 8 ปกคลุมไว้ เหตุไรจึงไม่แสวงหา คือไม่ทำประทีปคือญาณ
เพื่อประโยชน์แก่การกำจัดความมิดนั้นเสีย

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 146)

เรื่องภิกษุผู้ปรารถนาวิปัสสนา

พระศาสดาประทับนั่งในพระคันธกุฏินั้นเอง ทรงแลดูภิกษุเหล่านั้นแล้ว ทรงแผ่
พระโอภาส เหมือนตรัสกับภิกษุเหล่านั้นแล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

พระยามัจจุ ย่อมไม่เห็นบุคคลผู้พิจารณาเห็นอยู่ซึ่งโลก เหมือน
บุคคลพึงเห็นฟองน้ำ (และ) เหมือนบุคคลพึงเห็นพยับแดด

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 237)

เรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่ง

ความประพฤติชั่วเป็นมลทินของสตรี ความตระหนี่เป็นมลทินของ
ผู้ให้ ธรรมอันลามกทั้งหลายเป็นมลทินแล ทั้งในโลกนี้ ทั้งในโลกหน้า
เราจะบอกมลทินอันยิ่งกว่ามลทินนั้น อวิชาเป็นมลทินอย่างยิ่ง
ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายละมลทินนั้นได้แล้วย่อมเป็นผู้หมดมลทิน

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 27)

เรื่องพระนางเขมา

ลำดับนั้น พระศาสดา...เมื่อจะทรงแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

สัตว์ผู้กำหนดแล้วด้วยราคะ ย่อมตกไปสู่กระแสนัดหนา เหมือนแมลงมม
ตกไปยังใยที่ตัวทำไวเองฉะนั้น ธีรชนทั้งหลาย ตัดกระแสนัดหนาเมื่อนั้นแล้ว
เป็นผู้หมดห่วงใย ละเว้นทุกข์ทั้งปวงไป

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 300)

จากตัวอย่างทั้งหมด ผู้วิจัยขอวิเคราะห์ตัวอย่างการใช้ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรม
เรื่องอริยสัจ ดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

เรื่องพระจุพินภกเถระ ผู้แต่งใช้ความเปรียบเทียบอุปลักษณ์ โดยใช้คำเชื่อมว่า “คือ” มาเปรียบ “ฐลี” กับ “กิเลสมีรากะเป็นต้น” ทำให้เข้าใจทุกขสัจและสมุทัยสัจ ความว่า

พระศาสดาทรงทราบวา จิตของพระจุพินภกขึ้นสู่วิปัสสนาแล้ว จึงตรัสว่า จุพินภก เธออย่าทำความเข้าใจเฉพาะท่อนผ่านั้นว่า เศร้าหมองแล้ว ดิตฐลี ก็ฐลีทั้งหลาย มีฐลีคือรากะ เป็นต้น มีอยู่ในภายในของเธอ เธอจงนำ (คือกำจัด) มันออกเสีย ดังนี้แล้ว ทรงเปล่งพระรศมีเป็นผู้มีพระรูปปรากฏดุจประทับนั่งตรงหน้า ได้ทรงภาสิตคาถาเหล่านี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 331)

การใช้ฐลีมาเป็นแบบเปรียบรากะ แสดงให้เห็นความทุกข์และสาเหตุแห่งทุกข์ชัดขึ้น กล่าวคือ ฐลีเป็นสาเหตุที่ทำให้ผ้าเศร้าหมอง เหมือนกับกิเลสมีรากะเป็นต้นเป็นสาเหตุที่ทำให้จิตเศร้าหมอง ดังนั้น ความเศร้าหมองจิตจึงเป็นทุกขสัจ กิเลสมีรากะเป็นต้นจึงเป็นสมุทัยสัจ นิโรธสัจจึงหมายถึงจิตไม่เศร้าหมอง และมรรคสัจหมายถึงการนำออก หรือกำจัดกิเลสเหล่านั้น

ตัวอย่างที่ 2

เรื่องพระโกณฑธานเถระ “กังสดาลอันเขาตัดขอบปากแล้ว” เป็นแบบเปรียบเทียบที่ทำให้เข้าใจมรรคสัจ ความว่า

ที่นั่น พระศาสดาตรัสบุรพกรรมของท่านแก่ภิกษุเหล่านั้นแล้วตรัสว่า ภิกษุ เธออาศัยกรรมลามกนี้ จึงถึงประการอันแปลกนี้แล้ว บัดนี้ การที่เธอถือทิฏฐิอันลามกเห็นปานนั้นอีก ไม่สมควร เธออย่ากล่าวอะไรๆ กับภิกษุทั้งหลายอีก จงเป็นผู้ไม่มีเสียง เช่นกังสดาลอันเขาตัดขอบปากแล้ว เมื่อทำอย่างนั้น จักเป็นผู้ชื่อว่าบรรลुพระนิพพาน ดังนี้แล้ว...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 83)

ผู้แต่งใช้ความเปรียบเทียบอุปมา มีคำว่า “เช่น” มาเปรียบผู้ไม่มีเสียง กับกังสดาลอันเขาตัดขอบปาก เพื่อแสดงให้เห็นว่า กังสดาลที่ถูกตัดขอบปากแล้ว ไม่สามารถเคาะให้เกิดเสียงดังได้อีก จึงมีผู้สนใจ ผู้ไม่มีเสียงก็เหมือนกัน เมื่อไม่สนใจตอบโต้กับอารมณ์ที่มากระทบย่อมพ้นไปจากทุกข์ได้

ตัวอย่างที่ 3

เรื่องหญิงสหายของนางวิสาขา ผู้แต่งใช้ความเปรียบแบบอุปลักษณ์ โดยใช้คำว่า “คือ” เปรียบ “ความมืดคืออวิชชา” และ “ประทีปคือญาณ” ความว่า

...เมื่อโลกสันนิวาสนี้ อันไฟ 11 อย่าง มีราคะเป็นต้นลุกโพล่งแล้วเป็นนิตย์ เธอทั้งหลาย
จะมัวรำเริงหรือเพลิดเพลินอะไรกันหนอ นั้นไม่สมควรทำเลย มิใช่หรือ ก็เธอทั้งหลาย
อันความมืดคืออวิชชาซึ่งมีวัตถุ 8 ปกคลุมไว้ เหตุไรจึงไม่แสวงหา คือไม่ทำประทีปคือญาณ
เพื่อประโยชน์แก่การกำจัดความมืดนั้นเสีย

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 146)

“ความมืดคืออวิชชา” เป็นการอธิบายสาเหตุของทุกข์ คืออวิชชา ความไม่รู้ที่มีลักษณะ
เหมือนความมืด ทำให้มองไม่เห็นทางที่ถูกต้อง ไม่เห็นตามความเป็นจริง ส่วน “ประทีปคือญาณ”
อธิบายมรรคสัง คือการใช้ญาณ ความรู้จริงขจัดการปฏิบัติผิดที่เกิดจากความไม่รู้ เหมือนประทีปที่
ส่องแสงกำจัดความมืด

ตัวอย่างที่ 4

เรื่องภิกษุผู้ปรารภวิสสหา ผู้แต่งใช้ความเปรียบแบบอุปมา โดยใช้คำว่า “เหมือน”
มาเปรียบ “โลก” ว่าเหมือนกับ “ฟองน้ำ” และ “พยับแดด” สืบให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องความทุกข์ในอริยสัจ
ความว่า

พระศาสดาประทับนั่งในพระคันธกุฎีนั้นเอง ทรงแลดูภิกษุเหล่านั้นแล้ว ทรงแผ่
พระโอภาส เหมือนตรัสกับภิกษุเหล่านั้นแล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

พระยามัจจุ ย่อมไม่เห็นบุคคลผู้พิจารณาเห็นอยู่ซึ่งโลก เหมือน
บุคคลพึงเห็นฟองน้ำ (และ) เหมือนบุคคลพึงเห็นพยับแดด

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 237)

ความเปรียบข้างต้นกล่าวว่า บุคคลผู้พิจารณาเห็นซึ่งโลก เหมือนบุคคลพึงเห็นฟองน้ำ
และบุคคลพึงเห็นพยับแดด สืบให้เข้าใจความเหมือนกันของโลกกับฟองน้ำและพยับแดด ว่าตกอยู่ใน
ในกฎของไตรลักษณ์คือ มีการเปลี่ยนแปลง ไม่อยู่ในภาวะเดิมตลอด และควบคุมไม่ได้ จึงหมายถึง
ผู้พิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นทุกข์ ทำให้เข้าใจหลักธรรมเรื่องอริยสัจว่า ทุกข์ คือการตกอยู่ใน
ไตรลักษณ์ของโลก สมุทัย คือการไม่พิจารณาเห็นตามความเป็นจริง ดังนั้น มรรค จึงหมายถึง

การพิจารณาโลกด้วยปัญญาตามความเป็นจริง และนิโรธจึงหมายถึง “พระยามัจจุ ย่อมไม่เห็น” คือไม่ตาย

ตัวอย่างที่ 5

เรื่องพระนางเขมา ผู้แต่งใช้ความเปรียบสือให้เข้าใจหลักธรรมเรื่องอริยสัจ ความว่า

ลำดับนั้น พระศาสดา...เมื่อจะทรงแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

สัตว์ผู้กำหนดแล้วด้วยราคะ ย่อมตกไปสู่กระแสตัณหา เหมือนแมลงมูม
ตกไปยังใยที่ตัวทำไวเองฉะนั้น. ธีรชนทั้งหลาย ตัดกระแสตัณหาเมื่อนั้นแล้ว
เป็นผู้หมดห่วงใย ละเว้นทุกข์ทั้งปวงไป

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543: 300)

ข้อความข้างต้นเป็นความเปรียบแบบอุปมา โดยเปรียบ “สัตว์ผู้กำหนด” กับ “แมลงมูม” โดยใช้คำว่า “เหมือน” มาเปรียบสัตว์ผู้กำหนดด้วยราคะย่อมตกไปสู่กระแสตัณหา เหมือนกับแมลงมูมที่ตกไปยังใยที่สร้างขึ้นมาจาก แสดงให้เห็นว่า ตัณหาเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมาจาก เช่นเดียวกับใยที่แมลงมูมสร้างเอง แต่ตัณหาที่กลับเป็นเหตุแห่งทุกข์(สมุทัย) ทำให้สัตว์ต้องเจอทุกข์ คือลำบากเพราะราคะ เหมือนกับใยแมลงมูมพันผู้สร้างตัวเองจนตาย จึงสื่อความให้เห็นอริยสัจอีกสองข้อหลังว่า มรรค คือวิธีดับทุกข์ได้ ต้องตัดกระแสตัณหา และนิโรธคือเป็นผู้ไม่มีความห่วงใยอันเป็นเหตุให้ต้องทุกข์ จึงไม่มีความทุกข์ จะเห็นได้ว่า ในแมลงมูมเป็นสัญลักษณ์ของตัณหาที่มีลักษณะเหมือนกันคือ เหนียว เหนียวรังให้ติดพัน

จะเห็นได้ว่า อรรถกถาธรรมบทใช้ธรรมชาติรอบตัวมาเป็นแบบเปรียบหลักธรรมเรื่องอริยสัจ หรือบางครั้งความเปรียบแสดงเพียงอริยสัจสองข้อไม่ครบสี่ข้อก็ทำให้เข้าใจหลักธรรมได้อย่างชัดเจน การใช้ความเปรียบที่เป็นรูปธรรมใกล้ตัว เช่น รุลี กังสดาล ความมืด ประทีป ฟองน้ำ พยับแดด และใยแมลงมูม ถือเป็นลักษณะโดดเด่นอย่างหนึ่งในด้านกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมหรือการสอนธรรมของอรรถกถาธรรมบท สอดคล้องกับที่ พระมหาภรตการ วิสุทโธ (มาษิมล) (2545: 35-39) ศึกษาพุทธวิธีในการสอนแบบอุปมาโวหารในอรรถกถาธรรมบทพบว่า รูปแบบอุปมาโวหารที่ปรากฏมากในอรรถกถาธรรมบท คือการนำสิ่งที่ป็นรูปธรรม มองเห็นได้จับต้องได้มาเปรียบ เช่น เปรียบปัญญากับแสงสว่าง เปรียบตัณหากับเถายานทราย

4.1.4 ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ

การใช้ความเปรียบเพื่ออธิบายหลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ เป็นการอธิบายให้เข้าใจวงจรสังสารวัฏ คือการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก มีสาเหตุจากกิเลส กรรม และวิบาก อย่างเป็นรูปธรรม ด้วยแบบเปรียบที่เป็นเรื่องใกล้ตัวทั่วไป เช่น

เรื่องพระเจ้าวิทูทกะ

มัจจุ ย่อมพานระผู้มีใจข้งในอารมณ์ต่าง ๆ ผู้เลือกเก็บดอกไม้้อย
เที่ยวไป เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดชาวบ้านอันหลับแล้วไปฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 40)

เรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลสิริกษิณี

...พระศาสดา...ได้ตรัสกะนางยักษิณีผู้มายืนอยู่แล้วว่า เหตุไร เจ้าจึงทำอย่างนั้น ก็ถ้า
พวกเจ้าไม่มาสู่เฉพาะหน้าพระพุทธเจ้า ผู้เช่นเราแล้ว เวนของพวกเจ้า จักได้เป็นกรรมตั้งอยู่
ชั่วกัลป์ เหมือนเวนของงูกับพังพอน ของหมึกกับไม้สะคร้อ และของกากกับนกเค้า เหตุไฉน
พวกเจ้าจึงทำเวนและเวนตอบแก่กัน เพราะเวนาย่อมระงับได้ด้วยความไม่มีเวน หาระงับได้ด้วย
เวนไม่...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 73)

เรื่องพระมหากัสสปเถระ

อธิบายว่า บุคคลผู้ยืนอยู่บนยอดเขา ย่อมมองเห็นชนผู้ยืนอยู่ที่พื้นดินได้ หรือผู้ยืนอยู่บน
ปราสาทชั้นบน ย่อมมองเห็นชนผู้ยืนอยู่ในบริเวณแห่งปราสาทได้โดยไม่ยากฉันใด ปราชญ์
คือบัณฑิต ได้แก่พระมหาชีณาสพเมื่อนั้น ก็ย่อมพิจารณาเห็นคนพาลทั้งหลาย ผู้ยังถอนพืชคือ
วิญญูะไม่ได้ จุดอยู่และเกิดอยู่โดยไม่ยากฉันนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 351)

เรื่องนางปติปฐิกา

บรรดาบทเหล่านั้น บทพระคาถาว่า ปุปผาณี เหว ปจันนัตถิ ความว่า ผู้มิวเลือกเก็บ
ดอกไม้คือกามคุณทั้งหลาย อันเนื่องด้วยอัตภาพและเนื่องด้วยเครื่องอุปกรณ์อยู่ เหมือน
นายมาลาการ เลือกเก็บดอกไม้ต่างชนิดอยู่ในสวนดอกไม้ ฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 47)

เรื่องหมอชีวก

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า คตทุธิโน ได้แก่ ผู้มีทางไกลอันถึงแล้ว. ชื่อว่าทางไกลมี 2
อย่างคือ ทางไกลคือกันดารทางไกลคือวิญญูะ บรรดาทางไกล 2 อย่างนั้น ผู้เดินทางกันดาร
ยังไม่ถึงที่ๆ คนปรารถนาเพียงใด ก็ชื่อว่าผู้เดินทางไกลเรื่อยไปเพียงนั้น แต่เมื่อทางไกลนั้น

อันเขาถึงแล้ว ย่อมเป็นผู้เชื่อว่ามิทางไกลอันถึงแล้ว ฝ่ายสัตว์ทั้งหลายแม้ผู้อวิชญะ คนยังอยู่ในวิญญะเพียงใด ก็เชื่อว่าผู้เดินทางไกลเรื่อยไปเพียงนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 367)

เรื่องนางปฏาจารา

พระศาสดาทรงสดับคำของนาง จึงตรัสว่า อย่าคิดเลยปฏาจารา เธอมาสู่สำนักของผู้สามารถจะเป็นที่พึ่งพำนักอาศัยของเธอได้แล้ว เหมือนอย่างว่า บัดนี้ บุตรคนหนึ่งของเธอ ถูกเหยี่ยวฉกไป คนหนึ่งถูกน้ำพัดไป สามิตายแล้วที่ทางเปลี่ยว มารดาบิดาและพี่ชายถูกร้อนทับ ฉนใด น้ำตาที่ไหลออกของเธอผู้ร้องให้อยู่ในสงสารนี้ ในเวลาที่ปิยชนมีบุตรเป็นต้นตาย ยังมากกว่าน้ำแห่งมหาสมุทรทั้ง 4 ก็ฉนั้นเหมือนกัน ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 495)

เรื่องนางกิสาโคตมี

นางได้อุปสมบทแล้วปรากฏชื่อว่า กิสาโคตมีเถรี
วันหนึ่ง นางถึงวาระในโรงอุโบสถ นั่งตามประทีปเห็นเปลวประทีปลุกโพล่งขึ้นและหวั่นไหว
ได้ถือเป็นเรื่องอัศจรรย์ว่า สัตว์เหล่านี้ก็อย่างนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นและดับไปดังเปลวประทีป ผู้ถึงนิพพาน ไม่ปรากฏอย่างนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 503)

เรื่องอุโบสถกรรม

พระศาสดาทรงสดับค่านั้นแล้วตรัสว่า วิสาขา ธรรมดาสภาวธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นของสัตว์เหล่านี้ เป็นเช่นกับนายโคบาลที่มีท่อนไม้ในมือ ชาติสังสรพสัตว์ไปสู่สำนักชรา ชราส่งไปสู่สำนักพยาธิพยาธิส่งไปสู่สำนักมรณะ มรณะย่อมตัดชีวิต ดุจบุคคลตัดต้นไม้ด้วยขวาน แต่เมื่อเป็นอย่างนั้น ปวงสัตว์ชื่อว่าปรารถนาวิญญะ(พระนิพพาน) ย่อมไม่มี มัวแต่ปรารถนาวิญญะเท่านั้น ดังนี้แล้ว...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 86-87)

เรื่องพระนางรูปนันทาเถรี

และเพราะความที่อติภาพเป็นสภาพอันพระนางทรงเห็นแล้ว โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงนั่นเอง อติภาพนั้น จึงเป็นอันทรงเห็นแล้วโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา

ทีเดียว. ลำดับนั้น ภาพทั้งสามปรากฏแก่พระนางดุจถูกไฟเผาผลาญแล้ว และดูซากศพอันเขา
ผูกไว้ที่พระศอ จิตมุ่งตรงต่อกรรมฐานแล้ว

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 162-163)

เรื่องภิกษุมากรูป

มีคำอธิบายไว้ฉะนั้นว่า ภิกษุ ชื่อว่าภิกษุเป็นผู้ยังไม่บรรลุพระอรหัตตผลกล่าวคือความสิ้นไป
แห่งอาสวะ ไม่พึงถึงความวางใจว่า ภาพของเราน้อย นิดหน่อย ด้วยเหตุสักว่าความเป็น
ผู้มีคุณมีศีลสมบูรณ์เป็นต้นนี้เท่านั้น เหมือนคุณแม้มีประมาณน้อยก็ยังมกิ่นเหม็นฉุนได้
ภาพแม้มีประมาณน้อยก็เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ฉุนนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 94)

เรื่องนางกิสาคตรมี

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสกะนางว่า ท่านเข้าใจว่า บุตรของเราเท่านั้นตายแล้ว ความตาย
นั้นเป็นกรรมที่เที่ยงแท้ของสรรพสัตว์ เพราะมีจตุราศร่ำสรรพสัตว์ผู้มีอริยาตย์ยังไม่เต็มเปี่ยม
เท่านั้น ชดลงไปในสมุทรคืออบาย ดุจห้วงน้ำใหญ่ ฉะนั้น ดังนี้แล้ว...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 136)

เรื่องปลาชือกปิลละ

บาทพระคาถาว่า โส ปริปลวติ หุราหุรี ความว่า บุคคลนั้น คือผู้เป็นไปในคติแห่งตณหา
ย่อมเร่ร้อน คือแล่นไปในภพน้อยภพใหญ่.
ถามว่า เขาย่อมเร่ร้อนไปเหมือนอะไร.
แก้วว่า เหมือนนารัตน์ปรารถนาผลไม้ โลดไปในป่าฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 278)

จากตัวอย่างทั้งหมด ผู้วิจัยขอวิเคราะห์ตัวอย่างการใช้ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรม
เรื่องสังสารวัฏ ดังต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ 1

เรื่อง**พระเจ้าวิทูทกะ** การใช้คำว่า “ห้วงน้ำ” มาเปรียบเพื่ออธิบายสังสารวัฏ โดยใช้คำ
ว่า “เหมือน” เป็นความเปรียบแบบอุปมา ความว่า

พระศาสดาเสด็จมาแล้ว..ตรัสพระคาถาที่ว่า

ปุปผานิ เหว ปจินนตุ

พฺยาสตตมนสํ นรํ

สุตตุ คามิ มโหโมว

มัจจุ อาทาย คจฺจติ.

มัจจุ ย่อมพานระผู้มีใจชองในอารมณ์ต่างๆ ผู้เลือกเก็บดอกไม้อยู่ เทียวไป
เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดชาวบ้านอันหลับแล้วไปฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 40)

การเปรียบเทียบมัจจุพานระผู้มีใจชองในอารมณ์ต่างๆ ผู้เลือกเก็บดอกไม้อยู่ เทียวไป เหมือนกับห้วงน้ำใหญ่พัดชาวบ้านอันหลับแล้วไป โดยเปรียบว่าห้วงน้ำใหญ่มีกำลังพัดชาวบ้านไปได้ โดยชาวบ้านที่ถูกพัดมีลักษณะหลับ สื่อถึงคนประมาทในชีวิต คือไม่มีสติรู้ตัวในการใช้ชีวิต จึงถูกน้ำพัดพาไปได้ง่าย เพราะไม่ได้เตรียมการไว้ ดังนั้นมัจจุคือความตายจะพานระให้เทียวไปได้ คือวนเวียนในสังสารวัฏ นั้นต้องมีลักษณะคือ มีใจชองในอารมณ์ เลือกเก็บดอกไม้อยู่ อันหมายถึง คนประมาทในชีวิต ปล่อยใจให้เกิดความยินดีในสิ่งที่ยาววนให้หลงไม่รู้ว่าดอกไม้ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ เหมือนคนหลับ อธิบายสาเหตุการเวียนว่ายตายเกิดว่า มีสาเหตุมาจากกิเลส คือใจที่ชองในอารมณ์ ทำให้ทำกรรม คือดำรงชีวิตด้วยความประมาท

ตัวอย่างที่ 2

เรื่องพระมหากัสสปเถระ ผู้แต่งใช้คำว่า “พีช” เป็นแบบเปรียบเทียบเพื่ออธิบายสังสารวัฏ

ความว่า

อธิบายว่า บุคคลผู้ยืนอยู่บนยอดเขา ย่อมมองเห็นชนผู้ยืนอยู่ที่พื้นดินได้ หรือผู้ยืนอยู่บนปราสาทชั้นบน ย่อมมองเห็นชนผู้ยืนอยู่ในบริเวณแห่งปราสาทได้โดยไม่ยากฉันใด ปราชญ์คือบัณฑิต ได้แก่พระมหาชีนาสพเมื่อนั้น ก็ย่อมพิจารณาเห็นคนพาลทั้งหลาย ผู้ยังถอนพีชคือ วิญญูไม่ได้ จูดยู่และเกิดอยู่โดยไม่ยากฉันนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 351)

“พีชคือวิญญู” เป็นความเปรียบเทียบอุปลักษณ์ โดยใช้คำว่า “คือ” มาเปรียบพีชกับวิญญู สื่อให้เข้าใจลักษณะที่เหมือนกันของทั้งสองคือ วงจรเกิด-ดับ อย่างชัดเจน พีชเป็นเมล็ดพันธุ์ที่ทำให้สามารถนำมาปลูกใหม่ได้ เมื่อเมล็ดพันธุ์พีชยังอยู่ ก็สามารถปลูกขึ้นมาใหม่ได้เสมอ วิญญูก็เช่นกัน เมื่อยังมีกิเลสวิญญูเป็นเชื้ออยู่ก็ต้องเวียนว่ายตายเกิดต่อไป

ตัวอย่างที่ 3

เรื่องนางปติปฐิกา ผู้แต่งใช้ความเปรียบเทียบอุปลักษณ์ โดยใช้คำว่า “คือ” มาเปรียบเทียบบิตนเหตุของสังสารวัฏคือกิเลส ด้วยดอกไม้ ความว่า

บรรดาบทเหล่านั้น บทพระคาถาว่า ปุปผานิ หเว ปจันตํ ความว่า ผู้มัวเลือกเก็บดอกไม้คือกามคุณทั้งหลาย อันเนื่องด้วยอัตภาพและเนื่องด้วยเครื่องอุปกรณ์อยู่ เหมือนนายมาลาการ เลือกเก็บดอกไม้ต่างชนิดอยู่ในสวนดอกไม้ ฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 47)

ดอกไม้เป็นสาเหตุที่ทำให้ช่างดอกไม้เดินวนอยู่ในสวนดอกไม้ เพื่อเลือกเก็บดอกไม้ชนิดต่าง ๆ ที่ปรารถนา เมื่อนำมาเป็นแบบเปรียบเทียบสังสารวัฏ จึงสื่อให้เข้าใจว่า กามคุณเป็นต้นเหตุให้ผู้ต้องการยังคงเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก เพื่อแสวงหากามคุณที่ตนพอใจ

ตัวอย่างที่ 4

เรื่องนางกิสาโคตมี ผู้แต่งนำเปลวประทีปมาเปรียบกับสัตว์ทั้งหลาย จึงทำให้เข้าใจหลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ โดยใช้คำว่า “ดัง” มาเปรียบเทียบการเกิดและการตายว่าเหมือนกับเปลวประทีปซึ่งเป็นความเปรียบเทียบอุปมา มีความว่า

นางได้อุปสมบทแล้วปรากฏชื่อว่า กิสาโคตมีเถรี
วันหนึ่ง นางถึงวาระในโรงอุโบสถ นั่งตามประทีปเห็นเปลวประทีปลุกโพล่งขึ้นและหริ่ง
ได้ถือเป็นเรื่องน่าอัศจรรย์ว่า สัตว์เหล่านี้ก็อย่างนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นและดับไปดังเปลวประทีป ผู้ถึง
นิพพาน ไม่ปรากฏอย่างนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 503)

การเปรียบสัตว์ทั้งหลาย เกิดและตาย เหมือนกับเปลวประทีป ทำให้เข้าใจว่าเปลวประทีปจะถูกจุดติดได้ เพราะยังมีไส้เป็นเชื้ออยู่ แม้จะดับไปเพราะเหตุบางประการ ก็ยังสามารถจุดให้มีเปลวไฟได้อีก สัตว์ทั้งหลายก็เหมือนกัน คือ ครอบงำที่ยังมีกิเลสเป็นเหตุให้ก่อกรรม ย่อมมีการรับผล คือต้องมีการเวียนเกิดและตายอยู่ร่ำไป

ตัวอย่างที่ 5

ในเรื่องปลาช็อกปิละ วานรตัวปรรณนาผลไม้ ถูกนำมาเป็นความเปรียบแบบอุปมา เพื่ออธิบายการท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ ความว่า

บาทพระคาถาว่า โส ปริปลวติ หุราหุริ ความว่า บุคคลนั้น คือผู้เป็นไปในคติแห่งตัณหา ย่อมเร่ร่อน คือแล่นไปในภพน้อยภพใหญ่.

ถามว่า เขาย่อมเร่ร่อนไปเหมือนอะไร.

แก้ว่า เหมือนวานรตัวปรรณนาผลไม้ โลดไปโน่นนั่น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 278)

ความเปรียบต้องการอธิบายให้เห็นว่า ผู้เป็นไปในคติแห่งตัณหา ย่อมเร่ร่อน คือแล่นไปในภพน้อยภพใหญ่ เหมือนกับวานรต้องการผลไม้ จึงโลดไปโน่นนั่น ทำให้เข้าใจว่า วานรอาศัยความอยากกินผลไม้ จึงต้องเร่ร่อนไปโน่นนั่น คนที่วนเวียนเกิด-ดับอยู่ในสังสารวัฏก็เพราะอาศัยตัณหา คือความอยาก ทำให้เข้าใจวงจรแห่งสังสารวัฏมีต้นเหตุ ความอยากเป็นมูลเหตุ

ความเปรียบที่ใช้ในการอธิบายหลักธรรมเรื่องสังสารวัฏนี้มุ่งอธิบายให้เห็นวนเวียนของวงจรสังสารวัฏที่มีเกิดและตาย แสดงให้เห็นต้นเหตุคือ กิเลส เป็นรากของวงจร นอกจากการใช้ธรรมชาติทั่วไปและสัตว์เป็นความเปรียบแล้ว ยังพบว่า มีการใช้ธรรมชาติที่เกี่ยวกับน้ำ เช่น น้ำ ห้วงน้ำ มหาสมุทร มาอธิบายเรื่องสังสารวัฏ สอดคล้องกับที่ สุภค มหาวรการ ศึกษาความเปรียบเกี่ยวกับน้ำกับมรรคาสู่นิพพานในอรรถกถาชาดก ได้กล่าวว่า “พระสูตรที่มีความเปรียบเกี่ยวกับน้ำที่แสดงสังสารวัฏมักแสดงอันตรายของการเวียนว่ายในสังสารวัฏ” (สุภค มหาวรการ. 2550: 30)

4.1.5 ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องอัมปมาทธรรม

การใช้ความเปรียบเพื่ออธิบายอัมปมาทธรรม คือความไม่ประมาทในการกระทำทุกอย่าง ตั้งแต่การงดเว้นจากความชั่ว การทำความดี จนถึงการปฏิบัติตนเพื่อความพ้นทุกข์ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจความไม่ประมาทเป็นรูปธรรมง่ายขึ้น ตัวอย่างเช่น

เรื่องพระนางสามาวดี

...ส่วนผู้ไม่ประมาท เจริญอัมปมาทลักษณะแล้ว ทำให้แจ้งซึ่งมรรคและผลโดยฉับพลัน ย่อมไม่เกิดในอิตถภาพที่ 2 และที่ 3 เหตุนี้สัตว์ผู้ไม่ประมาทเหล่านั้น เป็นอยู่ก็ตาม ตายแล้วก็ตาม ชื่อว่าย่อมไม่ตายโดยแท้

บาทพระคาถาว่า เย ปมตฺตา ยถา มตา ความว่า ส่วนสัตว์เหล่าใดประมาทแล้ว สัตว์เหล่านั้น ย่อมเป็นเหมือนสัตว์ที่ตายแล้ว ด้วยการขาดชีวิตินทรีย์ มีวิญญาณไปปราศแล้ว เช่นกับท่อนฟืนฉะนั้นเทียว เพราะความที่ตนตายแล้วด้วยความตายคือความประมาท

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 306)

เรื่องพาลนักชู้

บทว่า ทุมเมธิโน คือไร้ปัญญา. พวกชนพาลนั้น เมื่อไม่เห็นโทษในความประมาท ชื่อว่า ย่อมประกอบเนื่องๆ ซึ่งความประมาท คือว่า ย่อมให้กาลล่วงไปด้วยความประมาท.

บทว่า เมธาวี เป็นต้น ความว่า ส่วนบัณฑิตผู้ประกอบด้วยปัญญอันรุ่งเรืองในธรรม ย่อมรักษาความไม่ประมาทไว้เหมือนทรัพย์ คือรตนะ 7 ประการ อันประเสริฐ คือสูงสุด ซึ่งสืบเนื่องมาแต่วงศ์ตระกูล

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 347)

เรื่องภิกษุ 2 สหาย

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสกะท่านว่า เธอประมาทแล้ว ปล่อยเวลาล่วงไป (เปล่า) ยังมาพูดว่า ตัวไม่ประมาท และทำผู้ไม่ประมาทให้เป็นผู้ประมาท เธอเป็นเหมือนม้าตัวทุรพล ขาดเขี้ยวแล้วในสำนักแห่งบุตรของเรา ส่วนบุตรของเรานี้ เป็นเหมือนม้าที่มีเขี้ยวเร็วในสำนักของเธอ ดังนั้นแล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

ผู้มีปัญญาดี เมื่อชนทั้งหลายประมาทแล้ว ไม่ประมาท เมื่อชนทั้งหลายหลับแล้ว ตื่นอยู่ โดยมาก ย่อมละบุคคลผู้มีปัญญาทราม ไปเสีย ดูกม้าตัวมีฝีเท้าเร็ว ละทิ้งตัวหากำลังมิได้ไปฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 353-354)

เรื่องนางปติปฐิกา

เทพบุตร. พวกมนุษย์ถือเอาอายุประมาณเท่านี้เกิดแล้ว เป็นผู้ประมาทเหมือนหลับ ยังกาลให้ล่วงไปหรือ หรือทำบุญมีทาน เป็นต้น

เทพธิดา. พุทอะไร นาย พวกมนุษย์ประมาณเป็นนิตย์ ประหนึ่งถือเอาอายุตั้งอสงไขยเกิดแล้ว ประหนึ่งว่าไม่แก่ไม่ตาย

ความสังเวชเป็นอันมากได้เกิดขึ้นแก่มาลาภาริเทพบุตรว่า ทราบว่า พวกมนุษย์ถือเอาอายุประมาณ 100 ปีเกิดแล้ว ประมาทนอนหลับอยู่ เมื่อไรหนอ จึงจักพ้นจากทุกข์ได้

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 45)

เรื่องนางกิสาโคตรมี

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสกะนางว่า เธอเข้าใจว่า บุตรของ เราเท่านั้นตาย ความตายนั้น เป็นธรรมยั่งยืนสำหรับสัตว์ทั้งหลาย ด้วยว่า มัจจุราชจุดคร่าสัตว์ทั้งหมด ผู้มีอริยาตั้ย ยังไม่เต็มเปี่ยมนั้นแลลงในสมุทรรคืออบาย ดุจห้วงน้ำใหญ่ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงธรรมจึงตรัส พระคาถานี้ว่า

มฤตยูย่อมพาชนผู้มีมาในบุตรและสัตว์ของเลี้ยง ผู้มีใจชานไป
ในอารมณ์ต่าง ๆ ไป ดุจห้วงน้ำใหญ่พัดชาวบ้านผู้หลับไหลไปฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 503)

เรื่องพระปิโณทิกเถระ

สองบทว่า โย นิพุทฺฐิ ความว่า บุคคลใด ไม่ประมาทแล้ว ทำสมณธรรมอยู่ คอยขับไล่ ความหลับที่เกิดขึ้นแล้วแก่ตน ตื่นอยู่ เพราะฉะนั้นบุคคลนั้นจึงชื่อว่ากำจัดความหลับให้ตื่นอยู่
บทว่า กสามิว เป็นต้น ความว่า บุคคลใดกำจัดความหลับ ตื่นอยู่ เหมือนมัจฉาคอยหลบ แสงอันจะตกลงที่ตน คือไม่ให้ตกลงที่ตนได้ฉะนั้น บุคคลนั้นหาได้ยาก.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 124)

เรื่องพระสัมมชชนเถระ

บุคคลใดประมาทแล้วในก่อน ด้วยการท้าวไตรและวัตรตอบ หรือด้วยการสาธยาย เป็นต้น ภายหลังยังอยู่ด้วยสุขซึ่งเกิดแต่มรรคผล ชื่อว่าย่อมไม่ประมาท บุคคลนั้น ย่อมยังโลก มีขันธเป็นต้นนี้ให้สว่าง คือย่อมทำให้แสงสว่างเป็นอันเดียวกันได้ด้วยมรรคญาณ เหมือน ดวงจันทร์พ้นแล้วจากหมอกเป็นต้น ยังโอกาสโลกให้สว่างอยู่ฉะนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 241-242)

เรื่องพระอังคลิมาลเถระ

...เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า พระอังคลิมาลเถระฆ่ามนุษย์มีประมาณเท่านี้ ปริณิพพาน แล้วหรือ พระเจ้าข้า จึงตรัสว่า อย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย เพราะอังคลิมาลนั้นไม่ได้กัลยามิตร สักคนหนึ่ง จึงได้ทำบาปมีประมาณเท่านี้ในกาลก่อน. แต่ภายหลังเธอได้กัลยาณมิตรเป็น ปัจฉัย จึงได้เป็นผู้ไม่ประมาท เหตุนั้น บาปกรรมนั้นอันบุตรของเราจะได้แล้วด้วยกุศล ดังนี้ แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

บุคคลใดละบาปกรรมที่ตนทำไว้แล้วได้ด้วยกุศล บุคคลนั้นย่อม
ยังโลกนี้ให้สว่าง เหมือนดวงจันทร์พ้นแล้วจากหมอก ฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 243-244)

เรื่องพระโลพูทายีเถระ

มนต์ทั้งหลาย มีอันไม่ท่องป่นเป็นมลทิน เรือนมีความไม่หมั่นเป็น
มลทิน ความเกียจคร้านเป็นมลทินของผิวพรรณ ความประมาทเป็นมลทิน
ของผู้รักษา

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 24)

เรื่องช้างปาเวระกะ

ท่านทั้งหลาย จงยินดีในความไม่ประมาท จงตามรักษาจิตของตน
จงถอนตนขึ้นจากหล่ม ประหนึ่งช้างที่จมลงในเปือกตม ถอนตนขึ้นได้
จะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 253)

จากตัวอย่างทั้งหมด ผู้วิจัยขอวิเคราะห์ตัวอย่างการใช้ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรม
เรื่องอัมปมาทธรรม ดังต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ 1

เรื่องพระนางสามาวดี การอธิบายความประมาทอันเป็นหลักธรรมตรงกันข้ามกับ
ความไม่ประมาท โดยเป็นความเปรียบแบบอุปมา ใช้คำว่า “เป็นเหมือน” และ “เช่นกัน” มาเปรียบ
“สัตว์ผู้ประมาทแล้วกับสัตว์ที่ตายแล้ว” และเปรียบ “สัตว์ที่ตายแล้วกับท่อนฟืน” ความว่า

...ส่วนผู้ไม่ประมาท เจริญอุปมาทลัษณะแล้ว ทำให้แจ้งซึ่งมรรคและผลโดยจับพลัน
ย่อมไม่เกิดในอรรถภาพที่ 2 และที่ 3 เหตุนี้สัตว์ผู้ไม่ประมาทเหล่านั้น เป็นอยู่ก็ตาม ตายแล้ว
ก็ตาม ชื่อว่าย่อมไม่ตายโดยแท้

บาทพระคาถาว่า เย ปมตุตา ยถา มตา ความว่า ส่วนสัตว์เหล่าใดประมาทแล้ว สัตว์
เหล่านั้น ย่อมเป็นเหมือนสัตว์ที่ตายแล้ว ด้วยการขาดชีวิตินทรีย์ มีวิญญาณไปปราศแล้ว
เช่นกันกับท่อนฟืนจะนั้นเทียว เพราะความที่ตนตายแล้วด้วยความตายคือความประมาท

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 306)

การเปรียบสัตว์ที่ประมาท เหมือนสัตว์ที่ตายแล้ว และเหมือนกับท่อนฟืน ทำให้เข้าใจ
อย่างเป็นรูปธรรมว่า สัตว์ที่ตาย และท่อนฟืน ไม่สามารถขยับเขยื้อนเองได้ มีแต่รอเวลาย่อยสลาย
ไปเท่านั้น ไม่สามารถสร้างประโยชน์อะไรให้ผู้อื่นได้ และไม่มีใครให้ความสำคัญ สัตว์ที่ประมาทก็
เช่นกัน มีชีวิตอยู่เพียงรอวันย่อยสลาย ไม่สร้างประโยชน์ จึงปรากฏว่ามีเหมือนไม่มีตัวตน

ตัวอย่างที่ 2

เรื่องพาลหักษัตร ผู้แต่งอธิบายคุณสมบัติของความไม่ประมาท ซึ่งเป็นนามธรรม โดยใช้ทรัพยากรคือรศ. 7 ที่เป็นรูปธรรมที่พบเห็นได้ง่ายมาเปรียบ ความว่า

บทว่า ทุมเมธิโน คือไร้ปัญญา. พวกรสนพาลนั้น เมื่อไม่เห็นโทษในความประมาท ชื่อว่า ย่อมประกอบเนื่องๆ ซึ่งความประมาท คือว่า ย่อมให้กาลล่วงไปด้วยความประมาท.

บทว่า เมธาวิ เป็นต้น ความว่า ส่วนบัณฑิตผู้ประกอบด้วยปัญญาอันรุ่งเรืองในธรรม ย่อมรักษาความไม่ประมาทไว้เหมือนทรัพยากร คือรศ. 7 ประการ อันประเสริฐ คือสูงสุด ซึ่งสืบเนื่องมาแต่วงศ์ตระกูล

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 347)

ความเปรียบนี้ เป็นความเปรียบแบบอุปมา ใช้คำว่า “เหมือน” แสดงให้เห็นความเหมือนกันของทรัพยากรคือรศ. 7 กับความไม่ประมาท คือเป็นสิ่งที่ทำให้ประสบความสำเร็จ ทั้งนี้ เพราะทรัพยากรมีมูลค่าทำให้เกิดโลกียสมบัติที่นำใคร่ ในปัจจุบันและในชาติต่อไป ส่วนความไม่ประมาท มีคุณค่าทำให้ได้บรรลุโลกุตระสมบัติ คืออริยมรรค นอกจากนี้ อรรถกถาธรรมบทยังเปรียบเทียบความไม่ประมาทเหมือนทรัพยากร “ซึ่งสืบเนื่องมาแต่วงศ์ตระกูล” แสดงให้เห็นว่า ทั้งสองอย่างเป็นสิ่งที่มีประจำอยู่ในตัวบุคคล เป็นสิ่งที่ไม่ต้องแสวงหา แต่เป็นสิ่งที่ต้องให้ความสำคัญและต้องรักษาไว้ให้ดี

ตัวอย่างที่ 3

เรื่องภิกษุ 2 สหาย ผู้แต่งใช้ความเปรียบแบบอุปมา โดยใช้คำว่า “เหมือน” “เป็นเหมือน” และ “ดู” มาช่วยเปรียบเทียบคนประมาทกับม้าไม่แข็งแรงขาดเชา และเปรียบคนไม่ประมาทกับม้ามีเชาเร็ว ทำให้เข้าใจความไม่ประมาทเป็นรูปธรรมชัดเจน

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสกะท่านว่า เธอประมาทแล้ว ปล่อยเวลาล่วงไป (เปล่า) ยังมาพูดว่า ตัวไม่ประมาท และทำตัวไม่ประมาทให้เป็นผู้ประมาท เธอเป็นเหมือนม้าตัวทรพลงขาดเชาแล้วในสำนักแห่งบุตรของเรา ส่วนบุตรของเราเป็นเหมือนม้าที่มีเชาเร็วในสำนักของเธอ ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

ผู้มีปัญญาดี เมื่อชนทั้งหลายประมาทแล้ว ไม่ประมาท เมื่อชนทั้งหลายหลับแล้ว ตื่นอยู่ โดยมาก ย่อมละบุคคลผู้มีปัญญาทรามไปเสีย ดูม้าม้าตัวมีเชาเร็ว ละทิ้งตัวหากำลังมีได้ไปฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 353-354)

การเปรียบผู้ไม่ประมาทเหมือนม้าตัวมีฝีเท้าเร็ว แสดงให้เห็นภาพว่า ม้ามีฝีเท้าเร็ว นั้น ตื่นตัว พร้อมจะวิ่ง วิ่งเต็มกำลัง และรู้จักวิ่งให้เหมาะกับสถานที่เสมอ คนไม่ประมาทก็เช่นกัน มีความรู้ตัวในทุกการกระทำ และทำได้สมควรกับสถานการณ์เสมอ ผิดกับคนประมาทที่เหมือนม้า ทุรพล คือไม่แข็งแรง ไม่พร้อมวิ่ง จึงถูกแซงเสมอ คนประมาทก็เช่นกัน ไม่พร้อมทำความดี จึงทำความดีที่ในเรื่องนี้หมายถึงการบำเพ็ญสมณธรรม ได้ไม่เท่าคนไม่ประมาท

ตัวอย่างที่ 4

เรื่องพระโลพูทายีเถระ ผู้แต่งใช้ความเปรียบแบบอุปลักษณ์ โดยใช้คำว่า “เป็น” มาเปรียบมลทินกับความประมาท ความว่า

มนต์ทั้งหลาย มีอันไม่ท่องป่นเป็นมลทิน เรือนมีความไม่หมั่นเป็น
มลทิน ความเกียจคร้านเป็นมลทินของผิวพรรณ ความประมาทเป็นมลทิน
ของผู้รักษา

(มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 24)

มลทินเป็นสิ่งที่ทำให้แปดเปื้อน ดูไม่สะอาด ไม่เป็นโทษ เมื่อนำมาเปรียบแบบเปรียบ อธิบายความประมาท ส่อให้เข้าใจว่า ความประมาทเป็นข้อด้อยของผู้รักษา และจะนำโทษภัยมาให้แก่ผู้รักษาที่ประมาท

ตัวอย่างที่ 5

เรื่องช้างป่าเวอร์กะ ผู้แต่งใช้ความเปรียบแบบอุปมา โดยใช้คำว่า “ประหนึ่ง” มาเปรียบ คนไม่ประมาทถอนตนขึ้นจากหล่ม เหมือนช้างที่จมลงในเปือกตม ถอนตนขึ้น ความว่า

ท่านทั้งหลาย จงยินดีในความไม่ประมาท จงตามรักษาจิตของตน
จงถอนตนขึ้นจากหล่ม ประหนึ่งช้างที่จมลงในเปือกตม ถอนตนขึ้นได้
ฉะนั้น

(มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 253)

ช้างที่จมลงในเปือกตมรู้ชัดว่าเมื่อปล่อยตัวให้จมลงในเปือกตมจะต้องตาย จึงพยายาม ถอนตนขึ้นจากเปือกตมทุกวิถีทางและอย่างต่อเนื่อง เพื่อความปลอดภัยในชีวิต เมื่อนำมาเป็นแบบเปรียบทำให้เข้าใจชัดว่า คนไม่ประมาทรู้ภัยในชีวิตของตน คือการจมอยู่ในกองทุกข์ จึงพยายามทำความเพียรอย่างต่อเนื่อง เพื่อพ้นจากทุกข์

ความไม่ประมาทเป็นนามธรรมที่เข้าใจยากและเป็นหลักธรรมที่ให้ผลดีแก่ผู้ปฏิบัติ ดังนั้นเพื่อให้เข้าใจง่าย อรรถกถาธรรมบทจึงมักนำแบบเปรียบเทียบที่เป็นสิ่งมีชีวิตมาอธิบาย ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของกลวิธีการนำเสนอหรือการสอนธรรมในอรรถกถาธรรมบท สอดคล้องที่ บุญชอบ เรืองทรัพย์ ศึกษาอุปมาอุปไมยในพระไตรปิฎก พบว่าอุปมาอุปไมยในพระไตรปิฎก มนุษย์เป็นอุปมาที่พบมากเป็นอันดับหนึ่ง และสัตว์เป็นอุปมาที่พบมากเป็นอันดับสี่ (บุญชอบ เรืองทรัพย์. 2520)

4.1.6 ความเปรียบเทียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์

การใช้ความเปรียบเทียบเพื่ออธิบายหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ คือลักษณะ 3 ประการของสรรพสิ่ง ได้แก่ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ และอนัตตตา ความไม่มีตัวตน มักเป็นการอธิบายร่างกายของมนุษย์ทั่วไปว่าเหมือนกับสิ่งอื่นๆ เพื่อคลายความยึดมั่น และเข้าใจลักษณะทั้ง 3 ประการ อรรถกถาธรรมบทจึงนำเอาธรรมชาติใกล้ตัวที่ไม่มีชีวิตมาเป็นแบบเปรียบเทียบทำให้อ่านเข้าใจไตรลักษณ์อย่างกระจ่าง ยกตัวอย่างเช่น

เรื่องพระจิตตหัตถเถระ

บรรดาบทเหล่านั้น ด้วยบทว่า อนนฺวญฺฐิตจิตฺตสฺส พระศาสดาทรงแสดงเนื้อความว่า ชื่อว่าจิตนี้ของใครๆ ไม่มีแน่นอนหรือมั่นคง ก็บุคคลใดไม่ดำรงอยู่ในภาวะไหนๆ เหมือนกับผักเขียวที่ตั้งไว้บนหลังม้า เหมือนกับหลักที่ปักไว้ในกองแกลบ เหมือนกับดอกกระพุ่มบนศีรษะล้าน บางคราวเป็นเสวก บางครั้งเป็นอาชีวก บางคาบเป็นนิครนถ์ บางเวลาเป็นดาบส บุคคลเห็นปานนี้ ชื่อว่ามีจิตไม่มั่นคง ปัญญาอันเป็นกามาพจรก็ดี อันต่างด้วยปัญญามิรูปาพจรเป็นอาทิกก็ดี ย่อมไม่บริบูรณ์ แก่บุคคลนั้น ผู้มีจิตไม่มั่นคง ไม่รู้พระสัทธรรมนี้ อันต่างโดยโพธิปักขิยธรรม 37 ชื่อว่ามีความเลื่อมใสอันเลือนลอย เพราะความเป็นผู้มีศรัทธาน้อย หรือเพราะความเป็นผู้มีศรัทธาคลอนแคลน เมื่อปัญญาแม้เป็นกามาพจรไม่บริบูรณ์ ปัญญาที่เป็นรูปาพจร อรูปาพจรและโลกุตระ จักบริบูรณ์ได้แต่ที่ไหนเล่า

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 422)

เรื่องภิกษุผู้ปรารถนาวิปัสสนา

พวกเธอหนึ่งในที่พักกลางคืนและที่พักกลางวัน ยังจิตให้หยั่งลงในวิปัสสนาเริ่มตั้งความสิ้นความเลื่อมในตนคิดว่า ขึ้นชื่อว่าอัตภาพนี้เช่นกับภาชนะดิน เพราะอรรถว่าต้องแตกไม่มั่นคง ดังนั้นเจริญวิปัสสนาแล้ว.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสคาถากำชับ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ประทับนั่งในพระคันธกุฏินั้นเอง ทรงทราบว่าภิกษุเหล่านั้น เริ่มวิปัสสนาแล้ว จึงทรงเรียกภิกษุเหล่านั้นตรัสว่า อย่างนั้นนั่นแล ภิกษุทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่า อตภาพนี้ ย่อมเป็นเช่นกับด้วยภาชนะดินโดยแท้ เพราะอรรถว่าต้องแตก ไม่นั่นคง ดังนี้แล้ว..

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 431)

เรื่องพระปุดีคัตตติส

พระศาสดาประทับยืน ณ ที่เหนือศีรษะของเธอ ตรัสว่า ภิกษุ กายของเธอมีวิญญูณ ไปปราศแล้ว หาอุปการะมิได้ จักนอนบนแผ่นดิน เหมือนท่อนไม้ ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถาว่า...

ไม่นานหนอ กายนี้จักนอนทับแผ่นดิน กายนี้มีวิญญูณไปปราศ
อันบุคคลทั้งแล้ว รวากับท่อนไม้ไม่มีประโยชน์ละนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 437)

เรื่องนางปฏาจารา

วันหนึ่ง นางกำลังเอาหม้อตักน้ำล้างเท้า เทน้ำลง. น้ำนั้นไหลไปหน่อยหนึ่งแล้วก็ขาด. ครั้งที่ 2 น้ำนางที่เทลง ได้ไหลไปไกลกว่านั้น. ครั้งที่ 3 น้ำที่เทลง ได้ไหลไปไกลแมกว่านั้น ด้วยประการฉะนี้. นางถือเอาน้ำนั้นนั่นแลเป็นอารมณ์ กำหนดด้วยทั้ง 3 แล้วคิดว่า สัตว์เหล่านี้ ตายเสียในปฐมวัยก็มี เหมือนน้ำที่เราเทลงครั้งแรก, ตายเสียในมัชฌิมวัยก็มี เหมือนน้ำที่เราเทลงครั้งที่ 2 ไหลไปไกลกว่านั้น, ตายเสียในปัจฉิมวัยก็มี เหมือนน้ำที่เราเทลงครั้งที่ 3 ไหลไปไกลแมกว่านั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 496-497)

เรื่องพระเถระผู้เจริญมรจิกรมัญฐาน

ทรงเปรียบกายด้วยฟองน้ำและพยับแดด

พระศาสดา ประทับอยู่ที่พระคันธกุฏินั้นแล ทอดพระเนตรเห็นพระเถระนั้นแล้ว จึงตรัสว่า อย่างนั้นนั่นแหละ ภิกษุ อตภาพนี้มีรูปร่างอย่างนี้แล มีอันเกิดขึ้นและแตกไปเป็นสภาพแน่แท้ เหมือนฟองน้ำ (และ) พยับแดด ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถาว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 9)

เรื่องนางสิริมา

ในเวลาเย็นวันนั้นเอง นางสิริมาได้ทำการกิริยาแล้ว พระราชาทรงส่งพระราชสาสน์ไปถวายพระศาสดาว่า พระเจ้าข้า นางสิริมาน้องสาวหมอชิวก ได้ทำการกิริยาเสียแล้ว. พระศาสดาทรงสดับเรื่องนั้น จึงส่งข่าวไปแต่พระราชาว่า กิจคือการเผา(ศพ)นางสิริมา ยังไม่มีพระองค์จึงทรงรับสั่งให้เอาศพนางสิริมานั้นนอนในป่าช้าผีดิบแล้ว ให้รักษาไว้โดยอาการที่กาและสุนัขจะกินไม่ได้เกิด. พระราชาได้ทรงทำตามรับสั่งแล้ว. สามวันล่วงไปแล้วโดยลำดับ ในวันที่ 4 สรีระขึ้นพองแล้ว. หมูหนอนได้ออกจากปากแผลทั้ง 9 สรีระทั้งสิ้นได้แตกสลายคล้ายธาตุข้าวสาลีฉะนั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 150-151)

เรื่องพระอุตตราเถรี

เนื้อความแห่งพระคาถานั้นว่า น้องหญิง รูปนี้ คือที่นับว่าสรีระของเธอชื่อว่าแก่ห่อแล้ว เพราะความเป็นคนแก่. ก็รูปนั้นแล ชื่อว่าเป็นรังของโรค เพราะอรรถว่าเป็นสถานที่อยู่อาศัยของโรคทุกชนิด เปรียบเหมือนสุนัขจิ้งจอกแม่หนูม เขาเรียกว่าสุนัขจิ้งจอกแก่. เกาหัวด้วน แม่ออน เขาเรียกว่าเถาเนา ฉันทไฉ รูปนี้ก็ฉันทนั้น เกิดในวันนั้น แม้เป็นรูปมีสีเหมือนทองคำ ก็ชื่อว่ากายเนา เปื่อยพัง เพราะอรรถว่า ไหลลอกเป็นนิคย์. กายของเธอเนิ่นนี้เป็นของเนา ฟังทราบเถิดว่า จะแตก คือจักทำลาย ต่อกาลไม่นานนัก.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 155)

เรื่องพระนางรูปนันทาเถรี

นันทา เธอจงดูกายอันกรรมยกขึ้น อันอาดูร ไม่สะอาด เปื่อยเนา ไหลออกอยู่ข้างบน ไหลออก อยู่ข้างล่าง ที่พาลชนทั้งหลายปรารถนาภันท์ สรีระของเธอเนิ่น ฉันทไฉ สรีระของหญิงนั้น ก็ฉันทนั้น สรีระของหญิงนั้น ฉันทไฉ สรีระของเธอเนิ่น ก็ฉันทนั้น เธอจงเห็นธาตุทั้งหลายโดยความเป็นของสูญ อย่ากลับมาสู่โลกนี้อีก เธอคลี่คลายความพอใจในภพเสียแล้ว จักเป็นบุคคลผู้สงบเที่ยวไป

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 163)

เรื่องอภัยราชกุมาร

ท่านทั้งหลายจงมาดูโลกนี้ อันตระการ ดุจราชรถ ที่พวกคนเขลา
หมกอยู่ (แต่)พวกผู้รู้หาซ่องอยู่ไม่

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 239)

เรื่องบุตรของนายโคมาตัก

พระศาสดาตรัสเรียกบิดาของพวกเขามาแล้ว ตรัสว่า อุบาสกท่านเป็นคนแก่ มีศีรษะแก่หง่อมเช่นกับใบไม้เหลือง เสบียงทางคือกุศลเพื่อจะไปยังปรโลกของท่านยังไม่มี ท่านจงทำที่พึงแก่ตน จงเป็นบัณฑิต อย่าเป็นพาล ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงทำอนุโมทนา จึงได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 8)

จากตัวอย่างทั้งหมด ผู้วิจัยขอวิเคราะห์ตัวอย่างการใช้ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ ดังต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ 1

เรื่อง**พระปุตติคตติสส** ผู้แต่งใช้ความเปรียบแบบอุปมา โดยนำท่อนไม้มาเป็นแบบเปรียบร่างกาย โดยใช้คำว่า “เหมือน” และ “ราวกับ” มาเปรียบร่างกายที่ไร้วิญญาณว่าเหมือนท่อนไม้ เพื่อช่วยให้เข้าใจหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ชัดเจนขึ้น ความว่า

พระศาสดาประทับยืน ณ ที่เหนือศีรษะของเธอ ตรัสว่า ภิกษุ กายของเธอมีวิญญาณไปปราศแล้ว หายอุปการะมิได้ จักนอนบนแผ่นดิน เหมือนท่อนไม้ ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

ไม่นานหนอ กายนี้จักนอนทับแผ่นดิน กายนี้มีวิญญาณไปปราศ
อันบุคคลทั้งแล้ว ราวกับท่อนไม้ไม่มีประโยชน์นั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 437)

การเปรียบกายที่ไร้วิญญาณเหมือนท่อนไม้ไม่มีประโยชน์ ทำให้เห็นภาพท่อนไม้ ที่ถูกทิ้งไว้ ค่อยๆ ย่อยสลายไป ไม่สามารถคงอยู่ในสภาพเดิม ทำให้เห็นเข้าใจร่างกายที่ตกอยู่ในกฎของไตรลักษณ์ คือ มีการเปลี่ยนแปลง ไม่อยู่ในสภาพเดิม และบังคับไม่ได้ เป็นรูปธรรม

ตัวอย่างที่ 2

เรื่อง**นางปฏาจารา** ผู้แต่งนำเอาเหตุการณ์ที่นางปฏาจาราเถรีประสบ คือการไหลของน้ำที่นางเทลงบนพื้นมาเป็นแบบเปรียบกับการตายของสัตว์ ทำให้เข้าใจหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์อย่างเป็นรูปธรรม

วันหนึ่ง นางกำลังเอาหม้อต้กล้างเท้า เทน้ำลง. น้ำนั้นไหลไปหน่อยหนึ่งแล้วก็ขาด. ครั้งที่ 2 น้ำนางที่เทลง ได้ไหลไปไกลกว่านั้น. ครั้งที่ 3 น้ำที่เทลง ได้ไหลไปไกลแม้ว่านั้น ด้วยประการฉะนี้. นางถือเอาน้ำนั้นนั่นแหละเป็นอารมณ์ กำหนดด้วยทั้ง 3 แล้วคิดว่า สัตว์เหล่านี้ ตายเสียในปฐมวัยก็มี เหมือนน้ำที่เราเทลงครั้งแรก, ตายเสียในมัชฌิมวัยก็มี เหมือนน้ำที่เราเทลงครั้งที่ 2 ไหลไปไกลกว่านั้น, ตายเสียในปัจฉิมวัยก็มี เหมือนน้ำที่เราเทลงครั้งที่ 3 ไหลไปไกลแม้ว่านั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 496-497)

ความเปรียบเทียบนี้เป็นแบบอุปมา ใช้คำว่า “เหมือน” มาเปรียบเทียบประสบการณ์ที่พบเห็นว่า เหมือนกับสัตว์ที่ตายในวัยต่างๆ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ได้ชัดเจน กล่าวคือ การเปรียบเทียบที่ตายในปฐมวัยเหมือนน้ำที่เทลงครั้งแรก เพื่อแสดงให้เห็นถึงการมีระยะเวลาที่สั้น การเปรียบเทียบที่ตายในมัชฌิมวัยเหมือนน้ำที่เทลงครั้งที่ 2 ไหลไปไกลกว่าครั้งแรก เพื่อแสดงให้เห็นถึงการมีระยะเวลานานกว่าเดิม และการเปรียบเทียบที่ตายในปัจฉิมวัย เหมือนน้ำที่เทลงครั้งที่ 3 ไหลไปไกลกว่าเดิม เพื่อแสดงให้เห็นว่ามีระยะเวลาที่ยาวนานออกไปอีก ซึ่งระยะน้ำทั้งหมดไม่สามารถบังคับระยะเวลาการไหลได้ เป็นไปเอง สัตว์ทั้งหลายก็เช่นกัน ไม่สามารถบังคับได้ว่าจะตายเมื่อไร แต่ต้องมีการเปลี่ยนแปลง คือไหล และหยุดไหลแน่ๆ ดังนั้น ความเปรียบเทียบนี้ จึงทำให้เห็นความเป็นไตรลักษณ์ในชีวิตของสัตว์ทั้งหลายชัดเจน

ตัวอย่างที่ 3

เรื่องพระเถระผู้เจริญมรจิกรมัญฐาน ผู้แต่งใช้ความเปรียบเทียบมาอธิบายอรรถภาพว่า เปรียบเหมือนสองสิ่งคือ ฟองน้ำและพยับแดด สื่อถึงความตกอยู่ในกฎไตรลักษณ์ของอรรถภาพ เป็นความเปรียบเทียบอุปมา ความว่า

ทรงเปรียบกายด้วยฟองน้ำและพยับแดด

พระศาสดา ประทับอยู่ที่พระคันธกุฏินั้นแล ทอดพระเนตรเห็นพระเถระนั้นแล้ว จึงตรัสว่า อย่างนั้นนั่นแหละ ภิกษุ อรรถภาพนี้มีรูปร่างนี้แล มีอันเกิดขึ้นและแตกไปเป็นสภาพแน่แท้ เหมือนฟองน้ำ (และ) พยับแดด ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 9)

ฟองน้ำเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและแตกไปอย่างรวดเร็ว ส่วนพยับแดดเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาให้มองเห็นได้ชัดเจน และเหมือนจะจับต้องได้ แต่ยิ่งเข้าใกล้มันยิ่งหายไป เมื่อนำมาเปรียบกับอรรถภาพ จึงทำให้เข้าใจความเป็นไตรลักษณ์อย่างชัดเจนว่า อรรถภาพมีความเกิดและต้องสลายไป เป็นเรื่องปกติแน่นอน อยู่ได้ไม่นาน ทั้งไม่สามารถจะบังคับได้ว่า ให้คงอยู่แบบนั้น เมื่อพยายามทำให้คงเดิม ก็เหมือนจะทำได้ แต่ความจริงแล้วทำให้เป็นดังใจไม่ได้เลย

ตัวอย่างที่ 4

เรื่องอภัยราชกุมาร ผู้แต่งใช้ความเปรียบแบบอุปมา โดยใช้คำว่า “ดุษ” เปรียบโลกกับราชรถ ทำให้เข้าใจเรื่องไตรลักษณ์ ความว่า

ท่านทั้งหลายจงมาดูโลกนี้ อันตระการ ดูราชรถ ที่พวกคนเขลา
หมกอยู่ (แต่)พวกผู้รู้หาข้องอยู่ไม่

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 239)

ความเปรียบนี้แสดงให้เห็นความเหมือนกันของสังขารทั้งปวงที่เรียกว่า สามัญญลักษณะ กล่าวคือ ราชรถอันงดงามตระการตาเพียงใด ก็ย่อมค่อยๆ คร่ำคร่า เสื่อมความงดงามและความแข็งแรง แม้จะพยายามซ่อมแซมรักษาเพียงใด ก็ย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา โลกก็เช่นเดียวกัน มีความเปลี่ยนแปลง เสื่อมถอยอยู่ตลอดเวลา ไม่มีใครสามารถห้ามไม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้

ตัวอย่างที่ 5

เรื่องบุตรของนายโคฆาตัก ผู้แต่งใช้ความเปรียบแบบอุปมา โดยใช้คำว่า “เซนกับ” มาเปรียบสรีระแก่หง่อมกับใบไม้เหลือง ความว่า

พระศาสดาตรัสเรียกบิดาของพวกเขามาแล้ว ตรัสว่า อุบาสกท่านเป็นคนแก่ มีสรีระแก่หง่อมเซนกับใบไม้เหลือง เสัยทางคือกุศลเพื่อจะไปยังปรโลกของท่านยังไม่มี ท่านจงทำที่พึงแก่ตน จงเป็นบัณฑิต อย่าเป็นพาล ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงทำอนุโมทนา จึงได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 8)

ใบไม้เหลืองเป็นใบไม้ที่แก่จัดรอเวลาร่วงโรยหลุดจากขั้วตกไปสู่พื้นดินกลายเป็นดิน แม้จะเป็นสังขารที่ไม่มีความรู้สึก แต่เมื่อนำมาเป็นแบบเปรียบกับสรีระที่แก่หง่อม ช่วยสื่อให้เข้าใจความเป็นสามัญลักษณะของทั้งสังขารที่มีวิญญาณและไม่มีความรู้ชัดเจนนั่น คือแสดงให้เห็นว่า สรีระที่แก่หง่อมนี้ใกล้เวลาดับ และกลับกลายเป็นดินเหมือนใบไม้เหลือง

จะเห็นได้ว่า อรรถกถาธรรมบทใช้ของธรรมดาที่ไม่มีชีวิต และพบเห็นได้ทั่วไปเป็นแบบเปรียบเพื่ออธิบายหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ เช่น ท่อนไม้ สายน้ำ ฟองน้ำ พยับแดด ราชรถ และใบไม้เหลือง สอดคล้องกับที่ บุญชอบ เริงทรัพย์ (2520: 16) พบว่า ธรรมชาติเป็นอุปมาที่พบในพระไตรปิฎกเป็นอันดับสอง รองจากมนุษย์ โดยให้เหตุผลว่า “สิ่งที่นำมาอุปมาบ่อยหรือน้อยนั้น

ล้วนขึ้นอยู่กับปริมาณของความใกล้ชิด ความเข้าใจ หรือรู้จักของผู้ฟัง หรือคนทั่วๆ ไป สิ่งที่เราจักมาก ใกล้ชิดมาก ก็นำมาอุปมามาก สิ่งที่เราเข้าใจไม่มาก ใกล้ชิดไม่มากนัก หรือเป็นที่รู้จักในวงแคบ ก็นำมาเป็นอุปมาน้อย ตามควรแก่โอกาสและบุคคล” (บุญชอบ เริงทรัพย์. 2520: 16)

จากตัวอย่างความเปรียบในอรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นว่า อรรถกถาธรรมบทใช้ความเปรียบอธิบายหลักธรรมทั้ง 6 เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมที่เป็นนามธรรมเป็นรูปธรรมอย่างกระจ่างชัด แบบเปรียบที่อรรถกถาธรรมบทใช้เป็นธรรมชาติทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต เป็นของที่สามารถพบเห็นได้ทั่วไปในวิถีชีวิตจริง จึงทำให้สามารถเทียบเคียงเข้าใจได้ง่าย นอกจากนี้ การใช้ธรรมชาติเป็นแบบเปรียบเทียบยังแสดงถึงความหมายของธรรมที่หมายถึงธรรมชาติเป็นสิ่งที่ใกล้ตัวของมนุษย์ทุกคน ความเปรียบจึงเป็นกลวิธีที่โดดเด่นในการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท

4.2 การใช้การปูจณา-วิสัยชา

ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2543ข: 392) ให้ความหมาย “ปูจณา-วิสัยชา” ว่าหมายถึง “การถามและการตอบ” การปูจณา-วิสัยชาเป็นกลวิธีที่ผู้แต่งใช้ถ่ายทอดและอธิบายสารของตนไปสู่ผู้อ่านเพื่อสร้างความเข้าใจ

การถามและการตอบปัญหาธรรมเป็นกลวิธีนำเสนอพุทธธรรมในวรรณคดีพุทธศาสนาทั้งในพระไตรปิฎกและวรรณคดีพุทธศาสนาหลังพระไตรปิฎก มีความสำคัญในฐานะเป็นกลวิธีการสั่งสอนและเผยแผ่พุทธธรรมที่มีประสิทธิภาพของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก โดยการให้ความรู้เรื่องสังขารอย่างกระจ่างชัด ไร้ข้อโต้แย้งกังขา ทำให้เกิดประสิทธิผลในการโน้มน้าว สั่งสอน และสร้างความเข้าใจหลักธรรม ช่วยการทรงจำเพื่อรักษาและสืบทอดพุทธศาสนาในวัฒนธรรมมุขปาฐะ ทั้งยังเป็นการสอบสวนความถูกต้องของหลักธรรม จนสืบเนื่องเป็นขนบวรรณศิลป์ ในวรรณคดีลายลักษณ์ และเป็นกลวิธีที่เอื้อต่อการเจริญสมาธิ เพราะกระบวนการมีลำดับและระบบในการนำเสนอหลักธรรมความประณีตลึกซึ้งของหลักธรรม จนถึงการกล่าวซ้ำ ทำให้เกิดเป็นกระบวนการเจริญสมาธิ (พิสิทธิ กอบบุญ. 2548: 74-75)

ในอรรถกถาธรรมบท 302 เรื่อง มีการใช้การปูจณา-วิสัยชาเป็นกลวิธีในการสร้างความเข้าใจหลักธรรมทางพุทธศาสนาจำนวน 173 เรื่อง ซึ่งเป็นกลวิธีที่พบมากรองจากการใช้ความเปรียบ เพราะเป็นกลวิธีที่ทำให้เกิดความเข้าใจหลักธรรมอย่างกระจ่างแจ้งด้วยการอธิบายอย่างตรงไปตรงมา ตามลำดับความ การปูจณาทำให้เกิดความสงสัยเพื่อกระตุ้นให้ผู้อ่านอยากทราบ และการวิสัยชาที่มีเหตุผลชัดเจนทำให้ผู้อ่านเกิดความยอมรับความเข้าใจ ในที่นี้ ผู้วิจัยแบ่งกลวิธี การปูจณา-วิสัยชาในอรรถกถาธรรมบทเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ การปูจณา-วิสัยชาแบบย้อนความ การปูจณา-วิสัยชาแบบโต้ตอบ และการปูจณา-วิสัยชาแบบถามเองตอบเอง

4.2.1 การใช้การปูจณา-วิสัชนาแบบย้อนความ

การใช้การปูจณา-วิสัชนาแบบย้อนความ เป็นการถาม-ตอบเพื่อสั่งสอนธรรม ผู้ถามเป็นผู้มีความรู้ในเรื่องนั้นดีอยู่แล้ว แต่ถามปัญหากับผู้ตอบซึ่งมีความรู้น้อยกว่าหรือไม่มีความรู้จริงเกี่ยวกับปัญหานั้น เพื่อต้องการจะตอบคำถามเองและสอนหลักธรรมที่เกี่ยวกับคำถามนั้น เพื่อให้หลักธรรมกระจำชัด ทำให้ผู้ตอบเข้าใจ จนยอมรับนำไปปฏิบัติ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ในเรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง ผู้แต่งการใช้การปูจณา-วิสัชนาแบบย้อนความอธิบายหลักธรรม ดังพระพุทธเจ้าตรัสถามพราหมณ์ผู้กำลังเศร้าโศกเพราะนาข้าวทั้งหมดถูกพายุพัดเสียหาย ความว่า

...แล้วตรัสกะพราหมณ์ผู้นั้นแล้ว ณ ส่วนข้างหนึ่งว่า เป็นอะไร พราหมณ์

พราหมณ์. พระโคตมผู้เจริญ ท่านมาสู่ของข้าพเจ้าตั้งแต่วันที่แผ้วถาง แม้ข้าพเจ้าก็ได้พูดไว้ว่า เมื่อข้าวกล้าผลิดผลแล้ว จักแบ่งส่วนถวายท่านบ้าง ความปรารถนาในใจของข้าพเจ้าไม่สำเร็จเสียแล้ว เพราะเหตุนั้น ความโศกจึงเกิดแล้วแก่ข้าพเจ้า แม้ภักข์ข้าพเจ้าก็ไม่หิว

ตรัสเหตุแห่งความโศกและอุบายระงับความโศก

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสถามพราหมณ์นั้นว่า พราหมณ์ ก็ท่านรู้ไหมว่า ความโศกเกิดแล้วแก่ท่าน เพราะอาศัยอะไร เมื่อพราหมณ์กราบทูลว่า พระโคตมผู้เจริญ ข้าพเจ้าไม่ทราบ ก็ท่านทราบหรือ จึงตรัสว่า อย่างนั้น พราหมณ์ ความจริง ความโศกก็ดี ภัยก็ดี เมื่อจะเกิดย่อมอาศัยตัณหาเกิดขึ้น ดังนี้ แล้วตรัสพระคาถานี้ว่า...

ความโศกย่อมเกิดเพราะตัณหา ภัยย่อมเกิดเพราะตัณหา ความโศก
ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้พ้นวิเศษแล้วจากตัณหา ภัยจักมีแต่ไหน.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 411)

พระพุทธเจ้าทรงเข้าใจสาเหตุความโศกของพราหมณ์เป็นอย่างดี แต่ทรงประสงค์จะสอนธรรมจึงตรัสถามว่า “ความโศกเกิดแก่ท่าน เพราะอาศัยอะไร” พราหมณ์จึงทูลตอบว่า “ข้าพเจ้าไม่ทราบ” และในคำตอบนี้มีการถามกลับว่า “ก็ท่านทราบหรือ” พระพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้ถามจึงตรัสตอบว่าทราบและทรงสอนธรรมเพื่ออธิบายสาเหตุแห่งความทุกข์ของพราหมณ์ว่า ตัณหาเป็นเหตุแห่งทุกข์ คือความโศก ความกลัว พร้อมทั้งอธิบายเรื่องอริยสัจว่า วิถีดับทุกข์หมายถึง “พ้น” คือ กำจัดตัณหาได้ และความดับทุกข์จึงเป็นการไม่มีตัณหาอันทำให้เกิดความโศกและความกลัว

การปูจณา-วิสัชนาที่ดำเนินไปโดยลำดับความลึกซึ้ง หรือการปูจณา-วิสัชนาซ้ำๆ ในเรื่องที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกันช่วยเร้ากระตุ้นให้เกิดความคิด และเกิดความยอมรับ นำไปสู่การสอนหลักธรรม เช่นในเรื่องนางวิสาขาอุบาสิกการปูจณา-วิสัชนาหลายครั้ง มีลักษณะการถาม-ตอบตามลำดับเพื่อต้องการจะสอนธรรม ความว่า

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสกะนางว่า วิสาข่า ทำไมหนอเธอจึงมีทุกข์เสียใจ มีหน้าชุ่มด้วย น้ำตา นั่งร้องไห้อยู่ นางจึงทูลข้อความนั้น แล้วกราบทูลว่า พระเจ้าข้า นางกุมารีนั้นเป็นที่รัก ของหม่อมฉันเป็นผู้สมบุรณ์ด้วยวัตร บัดนี้หม่อมฉันไม่เห็นใครเช่นนั้น

พระศาสดา. วิสาข่า ก็ในกรุงสาวัตถีมีมนุษย์ประมาณเท่าไร

วิสาข่า. พระเจ้าข้า พระองค์นั้นแหละ ตรัสแก่หม่อมฉันว่า ในกรุงสาวัตถี มีชน 7 โกฏิ

พระศาสดา. ก็ถ้าชนมีประมาณเท่านั้นๆ พึงเป็นเช่นกับหลานสาวของเธอไซ้ไร เธอพึงปรารถนาเขาหรือ

นางวิสาข่า. อย่างนั้น พระเจ้าข้า

พระศาสดา. ก็ชนในกรุงสาวัตถีทำกาลวันละเท่าไร

นางวิสาข่า. มาก พระเจ้าข้า.

พระศาสดา. เมื่อเป็นเช่นนั้น เวลาที่เธอจะเสerahโสภาก็จะไม่พึงมีมิใช่หรือ เธอพึงเที่ยว ร้องไห้อยู่ทั้งกลางคืนและกลางวันทีเดียวหรือ

นางวิสาข่า. ยกไว้เถิด พระเจ้าข้า. หม่อมฉันทราบแล้ว.

ลำดับนั้น พระศาสดา ตรัสกะนางว่า ถ้ากระนั้น เธออย่าเสerahโสภ ความโสภาก็ดี ความ กลัวก็ดี ย่อมเกิดแต่ความรัก ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถาว่า

ความโสภาย่อมเกิดแต่ความรัก ภัยย่อมเกิดแต่ความรัก
ความโสภาย่อมไม่มีแก่ผู้พ้นวิเศษแล้วจากความรัก ภัยจักมี
แต่ไหน

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 400-401)

ปูจนข้อแรกพระพุทธรเจ้าตรัสถามสาเหตุที่นางวิสาข่าร้องไห้เสียใจ ทรงอธิบายให้ เข้าใจความทุกข์ของนางอย่างชัดเจน กระตุ้นให้เกิดความสนใจว่า เพราะเหตุใด นางวิสาข่าผู้เป็น พระโสดาบัน จึงยังร้องไห้ฟูมฟาย โดยมีพระประสงค์จะแสดงธรรมแก่นางซึ่งไม่เข้าใจสาเหตุทุกข์ ที่แท้จริง ดังจะเห็นได้จากวิสนาแรกของนางวิสาข่าเป็นการตอบตามสภาพความทุกข์ที่เข้าใจง่าย ว่าเพราะนางสัทดีหลานรักเสียชีวิต

ปูจนข้อต่อๆ มา เป็นการถามเรื่องที่เห็นได้ชัดทั่วไป แต่มีความสัมพันธ์ในการอธิบาย ทุกข์อย่างลึกซึ้งตามลำดับ เพื่ออธิบายสาเหตุของทุกข์ที่แท้จริงคือ จำนวนชาวเมืองสาวัตถีมีเท่าไร หากชาวเมืองสาวัตถีจำนวนเท่านั้นเป็นเหมือนหลานสาวเธอจะรักพวกเขาไหม ชาวสาวัตถีตาย วันละเท่าไร และเมื่อคนเหล่านั้นตาย เธอคงร้องไห้เสียใจตลอดเวลาหรือ ดังนั้น วิสนาของ นางวิสาข่าจึงเป็นคำตอบที่ค่อยๆ สร้างความเข้าใจสาเหตุแห่งทุกข์ตามลำดับเช่นกันว่า ยังมีคนที่รัก มากก็ยังทุกข์ ในที่สุดนางจึงตอบว่า “ยกไว้เถิดพระเจ้าข้า หม่อมฉันทราบแล้ว” แสดงถึงการยอมรับ เหตุผล และต้องการให้พระพุทธรเจ้าตรัสสอน พระองค์จึงทรงสอนธรรมเรื่องอริยสัจโดยการแสดงเหตุ ของทุกข์ที่แท้จริงอันได้แก่ ความรัก ให้นางวิสาข่าฟัง

การปูจน-วิสนาในเรื่องระบับความทะเลาะแห่งหมู่พระญาติ มีลักษณะการถาม- ตอบที่ผู้ถามทราบสาเหตุการทะเลาะเป็นอย่างดี แต่ถามเพื่อให้ผู้ตอบที่กำลังขาดสติระลึกเหตุผล คิดตรอง ยอมรับเหตุผล นำไปสู่การสอนหลักธรรมเรื่องอริยสัจ ความว่า

...ครั้งนั้น พระศาสดาตรัสกะพระญาติเหล่านั้นว่า มหาบพิตร นี่ชื่อว่าทะเลาะอะไรกัน พวกพระญาติ. พวกข้าพระองค์ ไม่ทราบพระเจ้าข้า พระศาสดา. บัดนี้ ใครจักทราบเล่า พระญาติเหล่านั้น ถ้ามตลอดถึงพวกทาสและกรรมกร โดยอุบายนี้ว่า อุปราช จักทราบ เสนาบดีจักทราบ เป็นต้น แล้วกราบทูลว่า ทะเลาะกันเพราะน้ำ พระเจ้าข้า พระศาสดา. น้ำดีราคาเท่าไร มหาบพิตร พวกพระญาติ. มีราคาน้อย พระเจ้าข้า พระศาสดา. กษัตริย์ทั้งหลาย ราคาเท่าไร พวกพระญาติ. ขึ้นชื่อว่ากษัตริย์ทั้งหลาย หาค่ามิได้ พระเจ้าข้า พระศาสดา. ก็การทำงานทั้งหลาย ยังพวกกษัตริย์ซึ่งหาค่ามิได้ให้ฉิบหาย เพราะอาศัยน้ำ ซึ่งมีประมาณน้อย ควรแล้วหรือ

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 364)

พระพุทธเจ้าทรงทราบสาเหตุการทะเลาะอย่างกระจ่าง แต่ไม่ทรงตรัสอธิบายหรือ ตรัสสอนธรรมทันที ทรงใช้การปุจฉาเพื่อให้เกิดการจุกคิดจนเกิดปัญญายอมรับเหตุผล โดยคำถามแรกถามสาเหตุการทะเลาะ คำตอบว่า “พวกข้าพระองค์ไม่ทราบ” แสดงถึงความสับสนวุ่นวายของการทะเลาะจนจับต้นชนปลายไม่ถูก เมื่อถามหาพระญาติทั้งหมดตามลำดับจนได้รับคำตอบว่า ทะเลาะเพราะน้ำ ทำให้ทราบต้นเหตุของการทะเลาะ ทำให้พระญาติได้สติ ขอบุจฉาต่อๆ มาว่า “น้ำดีราคาได้เท่าไร” “กษัตริย์ทั้งหลายมีราคาเท่าไร” และ “การทำร้ายกษัตริย์ที่ประมาณค่าไม่ได้ เพราะอาศัยน้ำด้อยค่าเพียงเล็กน้อยสมควรหรือไม่” ทำให้พระญาติยอมรับเหตุผลด้วยคำตอบของตนเอง และเปิดใจรับฟังคำสอนของพระองค์ต่อไป

พระศาสดาตรัสเตือนพระญาติเหล่านั้นแล้ว ตรัสว่า มหาบพิตร เพราะเหตุไร พวกท่านจึงกระทำการมเห็นปานนี้ เมื่อเราไม่มีอยู่ ในวันนี้ แม่น้ำคือโลหิตจักไหลนอง ท่านทั้งหลายทำกรรมไม่สมควรแล้ว ท่านทั้งหลายเป็นผู้มีเวรด้วยเวร 5 อยู่ เราไม่มีเวรอยู่ ท่านทั้งหลายเป็นผู้มีความเดือดร้อนด้วยกิเลสอยู่ เราไม่มีความเดือดร้อนอยู่ ท่านทั้งหลายเป็นผู้มีความขวนขวายในอันแสวงหากามคุณอยู่ เราไม่มีความขวนขวายอยู่ แล้วได้ทรงภาสิตพระคาถาเหล่านี้ว่า...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 364-365)

จะเห็นได้ว่า การปุจฉา-วิสัชนาแบบย้อนความนี้ทำให้เข้าใจสาเหตุของการทะเลาะ นำมาสู่การสอนหลักธรรมเรื่องอริยสัจที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์และทำให้เข้าใจหลักธรรมชัดเจนคือการทะเลาะจองเวรกันนี้ (ทุกข์) มีสาเหตุมาจากการแสวงหากามคุณ (สมุทัย) คือสิ่งที่บารุงตนให้เกิดความสุขสบาย ในเรื่องนี้ได้แก่ น้ำ และมีสาเหตุมาจากอวิชชา คือการไม่รู้เท่าทันความอยากในกามคุณอันเป็นเหตุของการทะเลาะนั้น (สมุทัย) ดังนั้นการดับความทุกข์นี้ได้ก็คือกำจัดความอยากในกามคุณ

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า การปูจณา-วิสัญญาแบบย้อนความ เป็นการใช้ปูจณาเพื่อสร้างปัญหาให้เกิดการฉกฉวยคิดในประเด็นที่ผู้ตอบไม่รู้ หรือรู้แต่ไม่ตรงกับความเป็นจริง เพื่อย้อนกลับมาสอนหลักธรรม การวิสัญญาของผู้ตอบจึงเป็นการตอบว่า “ไม่รู้” และถามกลับว่า “เพราะอะไร” อนึ่งการปูจณา-วิสัญญาซ้ำกันหลายครั้ง ทำให้เกิดความยอมรับ คล้อยตามเหตุผลและทำให้หลักธรรมเด่นชัดขึ้นด้วย

4.2.2 การปูจณา-วิสัญญาแบบโต้ตอบ

การปูจณา-วิสัญญาแบบโต้ตอบ เป็นการสอนหลักธรรมโดยการโต้ตอบคำถามระหว่างผู้ถามกับผู้ตอบ เพื่ออภิปรายหรือแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับคำถามนั้น โดยมีคำถามเป็นเหมือนมาคติกา คือหัวข้อเรื่องในการโต้ตอบ การปูจณา-วิสัญญาแบบโต้ตอบนี้มักใช้สอนธรรมบุคคลที่มีความมานะถือตัว เพื่อปราบให้หมดมานะถือตัว หรือเป็นการทดสอบปัญญา เพื่อให้ผู้ตอบยอมรับเหตุผลและยอมรับในตัวผู้ถาม นำไปสู่การนำหลักธรรมที่ถูกสอนไปประพฤติด้วยความเต็มใจ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ในเรื่องสัมพหุลภิกขุ การปูจณาเรื่อง “อะไรเป็นสุขในโลก” เป็นการตั้งประเด็นให้ผู้ตอบได้แสดงความหมายของสุขในโลกตามทัศนะของภิกษุแต่ละรูป ความว่า

ความพิสดารว่า วันหนึ่ง ภิกษุ 500 รูปนั่งในศาลาเป็นที่บำรุงสนทนากันว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย อะไรหนอแล เป็นสุขในโลกนี้

บรรดาภิกษุเหล่านั้น บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่าสุขเช่นกับด้วยสุขในราชสมบัติ ย่อมไม่มี. บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่าสุขเช่นกับด้วยสุขในกาม ย่อมไม่มี. บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่าสุขเช่นกับด้วยสุขอันเกิดแต่การบริโภคข้าวสาลีและเนื้อ ย่อมไม่มี.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 352)

ข้อปูจณาตั้งประเด็นเรื่องและกระตุ้นให้ผู้อ่านขบคิดตาม การวิสัญญาหลายข้อเป็นการแตกประเด็นที่กว้างขวางออกไปตามความเห็นของภิกษุแต่ละรูป กระตุ้นให้ผู้อ่านคล้อยตามหรือเห็นต่างว่า เพราะเหตุไรคำตอบของภิกษุจึงเป็นเรื่องกามสุข ต่อมา พระพุทธเจ้าเสด็จมา ณ สถานที่นั้น ได้ตรัสถามถึงเรื่องที่ภิกษูกำลังสนทนากันแล้วตรัสอธิบายความสุขที่แท้จริง ความว่า

พระศาสดาเสด็จมาสู่ที่ๆ ภิกษุเหล่านั้นนั่งแล้ว ตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ พวกเธอนั่งประชุมกันด้วยถ้อยคำอะไรหนอ เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า ด้วยถ้อยคำชื่อนี้ จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอกล่าวอะไร ก็ความสนนี้แม้ทั้งหมดนับเนื่องด้วยทุกขในวัฏฏะทั้งนั้น. แต่เหตุนี้เท่านั้นคือ ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้า การฟังธรรม ความพร้อมเพรียงของหมู่ความเป็นผู้ปรองดองกัน เป็นสุขในโลกนี้ ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า...

ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นเหตุนำสุขมา,
การแสดงธรรมของสัตบุรุษ เป็นเหตุนำสุขมา, ความพร้อมเพรียงของ

หมู่ เป็นเหตุนำสุขมา, ความเพียรของชนผู้พร้อมเพรียงกัน เป็นเหตุ
นำสุขมา.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 352-353)

ข้อปุจฉาของพระพุทธเจ้าเป็นการย้ำประเด็นเรื่องอะไรเป็นความสุขในโลก พระดำรัส
วิสันหาอธิบายว่า สุขที่ภิกษุตอบมาทั้งหมดไม่ใช่ความสุขแท้จริง “นับเนื่องด้วยทุกข์ในวัฏฏะทั้งนั้น”
ทำให้เกิดการยอมรับว่าความสุขที่วามานั้นเป็นเหตุแห่งทุกข์ ทำให้ตกอยู่ในสังสารวัฏ และทรงแสดง
สุขที่แท้จริง ซึ่งพ้นไปจากทุกข์คือ 1. ความเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า 2. การฟังธรรม 3. ความสามัคคี
ของกลุ่มชน และ 4. การลงมือทำงานร่วมกันของคนผู้สามัคคีกัน ทั้ง 4 ข้อนี้ เป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อ
พ้นทุกข์ คือการพร้อมเพรียงกันปฏิบัติตามธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง การปุจฉาในเรื่องนี้จึงเป็น
การตั้งประเด็นที่จะอธิบายและกระตุ้นให้เกิดความคิด การวิสัชนาของภิกษุทั้งหลายทำให้เห็น
ความยึดถือผิดของภิกษุแต่ละรูป และการวิสัชนาของพระพุทธเจ้าทำให้เกิดความยอมรับความเป็น
จริง ทำให้เข้าใจความสุข ซึ่งสัมพันธ์กับหลักธรรมเรื่องอริยสัจ 4 เพราะการอธิบายทุกข์ช่วยสร้าง
ความเข้าใจทุกข์และสาเหตุแห่งทุกข์ พร้อมทั้งอธิบายแนวทางการดับทุกข์ด้วย

การปุจฉาเป็นการตั้งประเด็นในการโต้ตอบ โดยผู้ถามมีคนเดียวใช้คำถามเรื่องเดียว
แต่ผู้ตอบหลายคน ก็ทำให้การวิสัชนามีความหลากหลาย เช่นในเรื่องปัญหาของพระมหา-
โมคคัลลานเถระ ความว่า

ความพิสดารว่า สมัยหนึ่ง พระเถระไปยังทเวจจริก ยืนอยู่ที่ประตูวิมานของเทพธิดา
ผู้มีศักดิ์มากแล้ว จึงพูดอย่างนั้นกะเทพธิดาองค์นั้นผู้มาสู่สำนักของตนไว้แล้วยืนอยู่ว่า
เทพธิดา สมบัติของท่านมากมาย ท่านได้เพราะทำกรรมอะไร

เทพธิดา. อย่าถามดิฉันเลย เจ้าข้า.

นัยว่า เทพธิดาจะอายุอยู่ด้วยกรรมอันเล็กน้อยของตน จึงได้พูดอย่างนั้น. ก็เทพธิดานั้น
อันพระเถระกล่าวอยู่ว่า จงบอกเถิด จึงพูดว่า ท่านผู้เจริญ ท่านดิฉันก็มีได้ถวาย การบูชา
ก็ได้ทำ พระธรรมก็มีได้ฟัง รักษาเพียงคำสัตย์อย่างเดียว

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 448)

ปุจฉาของพระเถระเป็นการกำหนดตั้งประเด็นคำถามว่า นางเทพธิดาทำกรรมอะไร
จึงได้สมบัติมากมายบนสวรรค์ วิสัชนาแรกของนางเทพธิดาว่า “อย่าถามดิฉันเลย” ช่วยเพิ่มน้ำหนัก
คำตอบหลัง คือย่ำว่าทำบุญไว้เล็กน้อยมากคือ “ท่านดิฉันก็มีได้ถวาย การบูชาก็มีได้ทำ พระธรรม
ก็มีได้ฟัง รักษาเพียงคำสัตย์อย่างเดียว” เห็นได้ชัดว่า การได้วิมานของเทพธิดาผู้มีศักดิ์ใหญ่ ได้ด้วย
กุศลกรรมเพียงอย่างเดียว คือรักษาคำสัตย์ คำตอบของทเวจจาเพียงองค์เดียว อาจยังไม่เป็นที่
ยอมรับ ดังนั้นในเรื่องนี้ พระเถระจึงถามเทพธิดาอื่นๆ ด้วยคำถามเดียวกัน

พระเถระ ไปยังประตูวิมานมาแล้ว ก็ถามเทพธิดาแม่อื่นผู้มาแล้ว ถึงเมื่อเทพธิดาเหล่านั้น ไม่อาจเพื่อจะปกปิดเกียดกันพระเถระได้อย่างนั้นนั่นแล เทพธิดาองค์หนึ่งจึงพูดก่อนว่า ท่านผู้เจริญ บรรดาบุญกรรมมีทานเป็นต้น ชื่อว่าบุญกรรมอันดิฉันทำแล้ว ไม่มี แต่ในกาลของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสป ดิฉันได้เป็นทาสีของคนอื่น นายของดิฉันนั้น ดูร้ายหยาบคายเหลือเกิน ย่อมเอาไม้บ้าง ท่อนฟืนบ้าง ที่ตัวพลันฉวยได้ๆ ที่ที่ศีรษะ ดิฉันนั้น เมื่อความโกรธเกิดขึ้น ก็นึกติดตัวเองเท่านั้นว่า นายของเจ้านี้เป็นใหญ่ เพื่อจะทำเจ้าให้เสียโฉมก็ได้ เพื่อจะตัดอวัยวะมีจุมูกเป็นต้น ของเจ้าก็ได้ เจ้าอย่าโกรธเลย ดังนี้แล้ว ก็ไม่ทำความโกรธ ด้วยเหตุนี้ ดิฉันจึงได้สมบัตินี้

เทพธิดาองค์อื่น ต่างก็บอกทานเล็กน้อยอันตนๆ ทำแล้ว โดยนัยเป็นต้นว่า ท่านผู้เจริญ ดิฉันรักษาไร้อ้อย ได้ถวายเป็นอภัยสาลหนึ่งแก่ภิกษุรูปหนึ่ง องค์อื่นบอกว่า ดิฉันถวายเป็นมะพลับพลหนึ่ง องค์อื่นบอกว่า ดิฉันได้ถวายเป็นผักทองผลหนึ่ง องค์อื่นบอกว่า ดิฉันได้ถวายเป็นผลลิ้นจี่ผลหนึ่ง องค์อื่นบอกว่า ดิฉันได้ถวายเป็นหมอนกำมือหนึ่ง องค์อื่นบอกว่า ดิฉันได้ถวายเป็นเสดากำมือหนึ่ง ดังนี้แล้ว ก็บอกว่า ด้วยเหตุนี้ พวกดิฉันจึงได้สมบัตินี้

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 448-449)

ข้อวิชันาหลายครั้งที่นางเทพธิดาองค์ต่างๆ ได้ตอบพระเถระ อธิบายให้เข้าใจ หลักธรรมเรื่องกรรมกระจำงชัด ทำให้เกิดการยอมรับเรื่องการทำความดีได้ผลดี และแต่ละคำตอบช่วยอธิบายกุศลกรรมให้เห็นว่าเป็นเรื่องที่ไม่ยาก ดังที่นางเทพธิดาแต่ละองค์ตอบคือ ไม่โกรธตอบเมื่อถูกนายทำร้าย ด้วยใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผล ตลอดจนการถวายเป็นของเล็กน้อยแด่พระภิกษุ ก็เป็นกุศลกรรมที่ส่งผลให้ได้บังเกิดเป็นเทพธิดาบนสวรรค์ โดยการโต้ตอบทั้งหมด อยู่ในประเด็นปุจฉาของพระเถระว่า “สมบัติของท่านมากมาย ท่านได้เพราะทำกรรมอะไร”

การปุจฉา-วิสัชนาแบบโต้ตอบในบางเรื่อง เป็นการโต้ตอบเพื่อทดสอบภูมิปัญญา ด้วยการถาม-ตอบที่สร้างความฉงนให้แก่ผู้ฟัง ก่อนจะเฉลยสอนหลักธรรมด้วยการปุจฉา-วิสัชนาโต้ตอบกันอีกครั้ง ดังในเรื่องธิดาของนายช่างหูก พระพุทธเจ้าเสด็จไปเมืองอาฬวี่เพื่อแสดงธรรม แก่นางกุมาริกาธิดาของนายช่างหูกคนหนึ่ง ในวันที่แสดงธรรม นางกุมาริกามาช้า พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามนาง ความว่า

ในขณะที่นางกุมาริกานั้น ถวายบังคมพระศาสดาผู้ประทับนั่งในท่ามกลางบริษัทเห็นปานนั้นแล้ว ยืนอยู่นั้นแล พระศาสดาตรัสกะนางว่า กุมาริกา เธอมาจากไหน

กุมาริกา. ไม่ทราบ พระเจ้าข้า.

พระศาสดา. เธอจักไปที่ไหน

กุมาริกา. ไม่ทราบ พระเจ้าข้า.

พระศาสดา. เธอไม่ทราบหรือ

กุมาริกา. ทราบ พระเจ้าข้า.

พระศาสดา. เธอทราบหรือ
กุมาริกา. ไม่ทราบ พระเจ้าข้า.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 248)

ในการปูจณา-วิชันหาทั้ง 4 ครั้งนี้เป็นการถามโต้ตอบ เพื่อทดสอบปัญญาของนางกุมาริกาผู้เจริญมรณสัญญา คำถามสองข้อแรกเป็นคำถามทั่วไปว่า “มาจากไหน” และ “จักไปที่ไหน” แต่คำตอบของนางกุมาริกากลับตอบว่า “ไม่ทราบ” ทั้งที่ความจริงนางควรตอบว่า มาจากเรือนนายช่างหูก และ จะกลับไปสู่เรือนนายช่างหูกนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถามคำถามที่ 3 ว่า “เธอไม่ทราบหรือ” นางกุมาริกากลับตอบว่า “ทราบ” ซึ่งขัดกับสองคำตอบแรกของตน และเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถามเป็นครั้งที่ 4 ว่า “เธอทราบหรือ” นางกลับตอบว่า “ไม่ทราบพระเจ้าข้า” คำตอบของนางทั้งหมดกระตุ้นให้ผู้อ่านเกิดความกระตือรือร้นอยากรทราบสาเหตุว่า เพราะเหตุไร นางจึงกล่าวคำตอบเช่นนั้นกับพระพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าจะตรัสอย่างไร

เมื่อคนทั้งหลายในที่นั้นแสดงความไม่พอใจ กล่าวตำหนินางกุมาริกา พระพุทธเจ้าตรัสห้ามปรามคนเหล่านั้น และตรัสถามเหตุผลในคำตอบของนางไปที่ละข้อ

ข้อที่ 1

พระศาสดาทรงกระทำมหาชนให้เจียนเสียงแล้ว ตรัสถามว่า กุมาริกา เธอ เมื่อเรากล่าวว่า มาจากไหน เพราะเหตุไรเธอจึงตอบว่า ไม่ทราบ

กุมาริกา. พระเจ้าข้า พระองค์ย่อมทรงทราบความที่หม่อมฉันมาจากเรือนช่างหูก. แต่พระองค์เมื่อตรัสถามว่า เธอมาจากไหน ย่อมตรัสถามว่า เธอมาจากที่ไหน จึงเกิดแล้วในที่นี้ แต่หม่อมฉันยอมไม่ทราบว่า ก็เรามาแล้วจากไหน จึงเกิดในที่นี้

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 249)

คำตอบของนางกุมาริกาข้อนี้ ช่วยคลายความสงสัยของผู้อ่านว่า ทำไมนางจึงตอบว่า ไม่ทราบ เพราะนางเฉลยให้ทราบว่า ตอบเช่นนั้นเพราะเข้าใจได้ว่าพระพุทธเจ้าไม่ได้ถามในความหมายทั่วไป แต่ถามถึงอดีตชาติ ซึ่งพระพุทธเจ้าก็ตรัสสาธนาการรับรองคำเฉลยนี้ของนาง และนอกจากนี้ คำตอบของนางยังทำให้ผู้อ่านอยากรทราบสาเหตุของคำตอบในข้อต่อๆ ไปด้วย

ข้อที่เหลือ

ลำดับนั้น พระศาสดาประทานสาธุการเป็นครั้งแรกแก่นางกุมาริกา นั้นว่า ดีละ ดีละ กุมาริกา ปัญหาอันเรากล่าวแล้วนั้นแลอันเธอแก้ได้แล้ว แล้วตรัสถามแม้ข้อต่อไปว่า เธอ อันเรากล่าวแล้วว่า เธอจะไป ณ ที่ไหน เพราะเหตุไร จึงกล่าวว่า ไม่ทราบ

กุมาริกา. พระเจ้าข้า พระองค์ทรงทราบหม่อมฉันผู้ถือกระเช้าด้ายหลุดเดินไปยังโรงของช่างหูก พระองค์ย่อมตรัสถามว่า ก็เธอไปจากโลกนี้แล้ว จักเกิดในที่ไหน ก็หม่อมฉันจุติจากโลกนี้แล้วย่อมไม่ทราบ ว่า จักไปเกิดในที่ไหน

ลำดับนั้น พระศาสดา ประทานสาธุการแก่นางเป็นครั้งที่ 2 ว่า ปัญหาอันเรากลามแล้วนั้นแล เธอแก้ได้แล้ว แล้วตรัสถามแม่ขื่อต่อไปว่า เมื่อเช่นนั้น เธออันเรากลามว่า ไม่ทราบหรือ เพราะเหตุไร จึงกล่าว ว่า ทราบ

กุมาริกา. พระเจ้าข้า หม่อมฉันย่อมทราบภาวะคือความตายของหม่อมฉันเท่านั้น เหตุนั้น จึงกราบทูลอย่างนั้น.

ลำดับนั้น พระศาสดา ประทานสาธุการแก่นางเป็นครั้งที่ 3 ว่า ปัญหาอันเรากลามแล้วนั้นแล เธอแก้ได้แล้ว แล้วตรัสถามแม่ขื่อต่อไปว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เธออันเรากลามว่า เธอย่อมทราบหรือ เพราะเหตุไร จึงพูดว่า ไม่ทราบ

กุมาริกา. หม่อมฉันย่อมทราบแต่ภาวะคือความตายของหม่อมฉันเท่านั้น พระเจ้าข้า แต่ย่อมไม่ทราบว่า จักตายในเวลากลางคืน กลางวัน หรือเวลาเช้าเป็นต้น ในกาลชื่อนั้น เพราะเหตุนั้น จึงพูดอย่างนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 249-250)

จะเห็นได้ว่า คำถามของพระพุทธเจ้า และคำตอบของนางกุมาริกาในครั้งแรก สร้างความฉงนและความอยากรู้อยากเห็นให้เกิดแก่ผู้อ่าน ในขณะที่คำถามและคำตอบในครั้งหลังนั้น ค่อยๆ คลายความสงสัย แต่เพิ่มความใคร่รู้สาเหตุคำตอบของนางกุมาริกาไปพร้อมๆ กัน เป็นการสอนหลักธรรมที่ทำให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจและยอมรับเหตุผลตามคำตอบของนางกุมาริกานำไปสู่การปฏิบัติจริง

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นได้ว่า ผู้ตอบปัญหาเป็นผู้ที่มีมานะถือตัวอยู่แล้ว เช่น ภิกษุมากรูปยึดถือความสุขที่มีไข่ความสุขแท้จริงในพุทธศาสนา พระประยูรญาติของพระพุทธเจ้ามีมานะว่าเหตุผลของตนเองถูกต้อง ดังนั้นการปุจฉา-วิสัชนาแบบโต้ตอบทำให้ผู้ตอบค่อยๆ ลดความมานะถือตัวของตน หรือคำตอบของนางกุมาริกาช่วยปรับทัศนคติของคนทั้งหลายให้ถูกต้อง จนยอมรับและเข้าใจหลักธรรมในที่สุด

4.2.3 การปุจฉา-วิสัชนาแบบถามเองตอบเอง

การปุจฉา-วิสัชนาแบบถามเองตอบเอง เป็นการตั้งคำถามและตอบคำถามโดยผู้แต่งอรรถกถาธรรมบทเอง ซึ่งแทรกเข้ามาในเรื่อง เพื่อต้องการขยายความให้รายละเอียด หรืออธิบายเหตุผลบางประการเพิ่มเติม โดยการใช้ปุจฉาเพื่อกำหนดประเด็นที่ต้องการอธิบาย เหมือนในการแสดงพระธรรมเทศนา ผู้เทศน์ตั้งคำถามเพื่อบอกให้ทราบว่าสอนธรรมเรื่องใด ตัวอย่างเช่น

ในเรื่อง **พระจักขุปาลเถระ** ผู้แต่งใช้การปุจฉา-วิสัชนาแบบถามเองตอบเอง เพื่ออธิบายให้ชัดเจนขึ้น

บาทพระคาถาว่า ตโต นํ สุขมเหวติ ความว่า ความสุขย่อมตามบุคคลนั้นไป เพราะสุจริต 3 อย่างนั้น. กุศลทั้ง 3 ภูมิพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์แล้วในที่นี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบอธิบายว่า ความสุขที่เป็นผล ซึ่งเป็นไปในกายและเป็นไปในจิต(โดยบรรยายนี้)ว่า ความสุขมีกายเป็นที่ตั้งบ้าง ความสุขมีจิตนอกนี้ เป็นที่ตั้งบ้าง ย่อมตามไป คือว่า ย่อมไม่ละบุคคลนั้น ผู้เกิดแล้วในสุคติภพก็ดี ตั้งอยู่แล้วในที่เสวยสุขในสุคติก็ดี เพราะอานุภาพแห่งสุจริตที่เป็นไปในภูมิ. มีคำถามสอดเข้ามาว่า เหมือนอะไร แก้วว่า เหมือนเงามีปกติไปตามตัว อธิบายว่า เหมือนอย่างว่า ธรรมดาเงาเป็นของเนื่องกับสรีระ เมื่อสรีระเดินไป มันก็เดินไป เมื่อสรีระหยุดยั้งมันก็หยุด เมื่อสรีระนั่ง มันก็นั่ง ไม่มีใครสามารถที่จะว่ากล่าวกะมัน ด้วยถ้อยคำอันละเอียดก็ดี ด้วยถ้อยคำอันหยาบก็ดีว่า เจ้าจงกลับไปเสียหรือเขียนดีแล้วจึงให้กลับได้ ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะมันเป็นของเนื่องกับสรีระ ฉะนั้น. ความสุขที่เป็นไปในกายและเป็นไปในจิต ต่างโดยสุขมีกามาพจรสุขเป็นต้น มีกุศลแห่งกุศลกรรมบถ 10 เหล่านี้ ที่บุคคลประพฤติมากแล้ว และประพฤติดีแล้ว เป็นรากเหง้า ย่อมไม่ละ (บุคคลนั้น) ในที่แห่งเขาไปแล้วและไปแล้วเหมือนเงาไปตามตัว ฉะนั้นแล.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 55-56)

จะเห็นได้ว่าอรรถกถาธรรมบทแทรกคำถามเข้ามาในส่วนเวยาकरणนี้ เพื่อชี้ประเด็นที่จะอธิบายความให้ชัดว่า ความสุขติดตามผู้ทำ “เหมือนอะไร” ใช้คำแก้อธิบายว่า “เหมือนเงามีปกติไปตามตัว” พร้อมกับขยายความต่อไป และใช้การปุจฉา-วิสัชนาแบบถามเองตอบเองนี้ แทรกเข้ามาอธิบายต่อไปอีก โดยถามว่า “เพราะเหตุไร” เงามจึงตามติดตัวตลอดเวลา เพื่อใช้คำตอบอธิบายเพิ่มว่า “เพราะมันเป็นของเนื่องกับสรีระ”

การแทรกการปุจฉา-วิสัชนาแบบถามเองตอบเองนี้ทำให้อรรถกถาธรรมบทสามารถให้รายละเอียดหรือเหตุผลในเนื้อเรื่องได้ ดังในเรื่องพระนางสามาวดี พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่พราหมณ์บิดามารดาของนางมาคันทียา ว่าร่างกายของนางมาคันทียาเป็นของสกปรก ทำให้นางผูกอาฆาตในพระพุทธเจ้า

ในที่สุดแห่งคาถา พราหมณ์และพราหมณีก็ตั้งอยู่ในอนาคามีผล ฝ่ายนางมาคันทียา ผู้เป็นธิดาแล ผูกอาฆาตในพระศาสดาว่า ถ้าสมณนั้นไม่มีความต้องการด้วยเรา ก็ควรกล่าวถึงความที่ตนไม่มีความต้องการ แต่สมณนี้(กลับ)ทำให้เราเป็นผู้เต็มไปด้วยมูตรและกรีส เอาเถอะ เราอาศัยความถึงพร้อมด้วยชาติ ตระกูล ประเทศ โภคะ ยศและวัย ได้ภัสตาเห็นปานนั้นแล้ว จักรู้กรรมอันเราควรทำแก่สมณโคดม

ถามว่า ก็พระศาสดา ทรงทราบความเกิดขึ้นแห่งความอาฆาตในพระองค์ ของนางหรือไม่ทรงทราบ

ตอบว่า ทรงทราบเหมือนกัน

ถามว่า เมื่อพระองค์ทรงทราบ เหตุไฉนจึงตรัสพระคาถา

ตอบว่า พระองค์ตรัสพระคาถา ด้วยสามารถแห่งพราหมณ์และพราหมณ์ทั้งสองนอกนี้
ธรรมดา พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงคำนึงถึงความอาฆาต ย่อมทรงแสดงธรรม ด้วย
สามารถแห่งบุคคลผู้ควรบรรลุมรรคผลเท่านั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 273)

การแทรกการปูจนาข้อต้นกระตุ้นให้ผู้อ่านสงสัยการกระทำของพระพุทธเจ้าว่า
ทรงทราบหรือไม่ว่าทรงแสดงธรรมที่ทำให้นางผู้กอาฆาต การวิชันาข้อต้นยืนยันว่า ทรงทราบ
ข้อปูจนาต่อมาเพิ่มความสงสัยอีกว่า เมื่อทราบ เพราะเหตุไรจึงยังแสดงธรรมแบบนั้น ข้อวิชันา
ที่สองแสดงให้เห็นเจตนาของพระพุทธเจ้าที่ทรงมุ่งหวังประโยชน์ของผู้ควรได้บรรลุมรรคผล และ
ทรงหมดกิเลสแล้วจึงไม่ทรงกลัวต่อการถูกอาฆาต

การใช้การปูจนา-วิชันาแบบถามเองตอบเองเป็นการชี้ประเด็นสำคัญ เพื่ออธิบาย
แสดงเหตุผลต่อไป เช่นในเรื่อง **สัททวิหาริกของพระมหากัสสปเถระ** ในส่วนเวียการณะ ความว่า

เพราะเหตุนั้น หากบุคคลอาศัยความการุญ คิดว่า บุคคลนี้อาศัยเรา จักเจริญด้วยคุณ
ทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ไม่หวังตอบแทนอยู่ซึ่งวัตถุอะไร จากบุคคลนั้น ชื่อว่าย่อมอาจสงเคราะห์
บุคคลนั้นได้ การอาศัยความการุญสงเคราะห์ดังนี้นั้นเป็นการดี ถ้าไม่อาจจะสงเคราะห์(อย่าง
นั้น)ได้ พึงทำความเทียวไปผู้เดียวให้มัน ถือว่า ทำความเป็นคนโดดเดี่ยวเท่านั้นให้มัน อยู่แต่
ผู้เดียวในอิริยาบถทั้งปวง

ถามว่า เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า เพราะคุณเครื่องเป็นสหาย ย่อมไม่มีในเพราะชนพาลอธิบายว่า จุลศีล มัชฌิมศีล
มหาศีล กถาวัตถุ 10 ธุดงค์คุณ 13 วิปัสสนาคุณ มรรค 4 ผล 4 วิชชา 3 อภิญญา 6 ชื่อว่า
คุณเครื่องเป็นสหาย คุณเครื่องเป็นสหายนี้ ย่อมไม่มีเพราะอาศัยคนพาล.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 180-181)

ลักษณะการแทรกการปูจนา-วิชันาแบบถามเองตอบเองในเรื่องนี้ มุ่งให้ผู้อ่านเกิด
ความคิดสืบหาสาเหตุว่า “เพราะเหตุไร” พึงอยู่คนเดียว โดยอธิบายในส่วนวิชันาว่า คนพาลไม่มี
คุณสมบัติของสหาย และขยายความให้ชัดว่า คุณธรรมขั้นสูงไม่เกิดเพราะอาศัยคนพาล

ดังจะเห็นได้ว่า การปูจนา-วิชันาแบบถามเองตอบเอง เป็นการปูจนาตั้งประเด็นใน
หัวข้อธรรมที่ต้องการจะอธิบายเพิ่ม หรือต้องการให้รายละเอียดเพื่อความชัดเจน เปลื้องข้อคำถาม
ข้อสงสัยที่อาจเกิดกับผู้อ่าน การวิชันาจึงสอนธรรมได้อย่างกระจ่างในกรอบประเด็นที่คำถาม
กำหนด กลวิธีนี้ทำให้อ่านเข้าใจเนื้อหาของหลักธรรมได้ชัดเจนและสามารถจดจำหัวข้อหลักธรรม
ได้ง่ายขึ้น

เมื่อพิจารณาการใช้การปูจนา-วิชันาในอรรถกถาธรรมบท จะเห็นได้ว่าเป็นกลวิธีที่พบ
มากรองจากการใช้ความเปรียบ เพราะเป็นกลวิธีที่มีประสิทธิภาพในการทำให้อ่านเข้าใจหลักธรรม

ได้กระจ่างชัด การปูจนา-วิชันแบบย้อนความเป็นการสอนหลักธรรมอย่างตรงไปตรงมา การปูจนาทำหน้าที่กำหนดประเด็น ส่วนวิชันเป็นความเข้าใจผิดหรือไม่รู้คำตอบของผู้ถูกถาม ทำให้ผู้ถามได้สอนหลักธรรมจนผู้ตอบเข้าใจหลักธรรมกระจ่างชัดขึ้น การปูจนา-วิชันแบบโต้ตอบเป็นการถาม-ตอบเพื่อทดสอบปัญญา สร้างความยอมรับ ลดมานะความถือตัว หรือปรับความเห็นผิดของผู้ตอบให้ถูกต้อง จึงทำให้ผู้ตอบเข้าใจหลักธรรมและปรับความเข้าใจผิดให้ถูกต้องตามหลักธรรมทางพุทธศาสนา และการปูจนา-วิชันแบบถามเองตอบเองที่ผู้แต่งอรรถกถาธรรมบทแทรกเข้ามาในเรื่อง เพื่อช่วยชี้ให้เห็นหลักธรรมชัดเจน ช่วยอธิบายเหตุผล และช่วยทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมเรื่องนั้นชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะหลักธรรมเรื่องกรรมที่มีการให้ผลข้ามภพข้ามชาติ การปูจนายังเป็นเหมือนเครื่องช่วยจำ คือเป็นการตั้งหัวข้อเพื่อกำหนดประเด็นที่จะสอนหลักธรรมหรือเทศนาธรรม ทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมได้แม่นยำขึ้น ดังนั้นการใช้ปูจนา-วิชันทั้ง 3 ลักษณะจึงเป็นกลวิธีสำคัญที่ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทได้เด่นชัดยิ่งขึ้น

4.3 การใช้ตัวละคร

การใช้ตัวละครเป็นกลวิธีการนำเสนอที่สำคัญประการหนึ่งที่ผู้แต่งใช้สื่อสารสำคัญของเรื่อง ผ่านพฤติกรรมของตัวละครและบทสนทนาของตัวละคร พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายตัวละครและประเภทของตัวละครไว้ดังต่อไปนี้

ตัวละคร บุคคลที่นักเขียนบทละคร นวนิยาย หรือเรื่องสั้นสร้างขึ้นในงานวรรณกรรม เพื่อให้บทบาทและลักษณะนิสัยตามที่ผู้เขียนต้องการ ตัวละครเป็นองค์ประกอบที่สำคัญองค์ประกอบหนึ่งของงานแต่ง ทั้งนี้เพราะคำพูด การกระทำ และความคิดของตัวละครเป็นปัจจัยสำคัญในการเดินเรื่องของผู้แต่ง การสร้างตัวละครจึงเป็นพื้นฐานของนักเขียน

ในงานวรรณกรรมส่วนใหญ่ จะมีตัวละครที่แบ่งได้ตามบทบาทและประเภทดังต่อไปนี้ ตัวละครหลัก หรือตัวละครนำ ได้แก่ พระเอก นางเอก ตัวเอก ตัวเอกปฏิปักษ์ ผู้ร้ายปฏิปักษ์ ส่วนตัวละครรอง ได้แก่ เพื่อนคู่ใจ ตัวละครที่ส่งบทให้ตัวเอกเด่นขึ้น

(ราชบัณฑิตยสถาน. 2552: 211)

ดังนั้น ตัวละครจึงมีส่วนสำคัญมากในการสร้างความเข้าใจหลักธรรมได้อย่างชัดเจนเป็นรูปธรรม การใช้ตัวละครยังสอดคล้องกับความหมายของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท อันหมายถึงคัมภีร์อธิบายแนวทางแห่งธรรม จึงใช้ตัวละครเป็นสัญลักษณ์แสดงแนวทางและผลของการปฏิบัติตามแนวทางแห่งธรรม และเป็นกลวิธีที่ทำให้ผู้อ่านเกิดประสบการณ์ทางอารมณ์

จากการศึกษาอรรถกถาธรรมบท 302 เรื่อง พบเรื่องที่ใช้ตัวละครเป็นกลวิธีนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนา 63 เรื่อง แบ่งเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ ตัวละครหลัก และตัวละครสนับสนุน

4.3.1 ตัวละครหลัก

ตัวละครหลัก หมายถึงตัวละครที่เป็นผู้ดำเนินเรื่องเพื่อนำเสนอหลักธรรม ผ่านพฤติกรรม การสนทนา และเหตุการณ์ที่ตัวละครหลักได้ประสบ แบ่งตัวละครหลักในอรรถกถาธรรมบทเป็น 2 กลุ่มคือ ตัวละครหลักที่เป็นตัวแทนของอกุศลกรรม และตัวละครหลัก ที่เป็นตัวแทนของกุศลกรรม

4.3.1.1 ตัวละครหลักที่เป็นตัวแทนของอกุศลกรรม

ตัวละครหลักที่เป็นตัวแทนของอกุศลกรรม คือตัวละครที่เป็นผู้ดำเนินเรื่องเป็นตัวละครที่ประพฤติปฏิบัติไม่ดี ประสบเหตุการณ์ที่เป็นผลของการทำกรรมชั่ว เช่น พระเทวทัต พระเจ้าสุปปพุทธะ นางกุมาริกา และอานนทเศรษฐี ดังนี้

“พระเทวทัต” เป็นตัวละครที่เป็นตัวแทนของอกุศลกรรมที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางในวรรณคดีพุทธศาสนา ทั้งในฐานะเป็นตัวละครที่เป็นภาพแทนของอกุศลกรรม ทั้งในฐานะที่เป็นตัวละครปฏิบัติกับพระพุทธเจ้า และเป็นตัวแทนของการกลับใจมาเป็นคนดี ในอรรถกถาธรรมบทก็เช่นกัน พบว่า “พระเทวทัต” เป็นตัวละครที่เป็นภาพแทนของอกุศลกรรมอย่างโดดเด่น เห็นได้จากการเป็นตัวละครหลักที่ถูกนำมาเป็นชื่อเรื่องอรรถกถาธรรมบทถึง 3 เรื่องคือ เรื่องพระเทวทัต (7) ในยมกวรรควรรณา เรื่องพระเทวทัต (12) ในยมกวรรควรรณา และเรื่องพระเทวทัต (132) ในอิตถวรรควรรณา และปรากฏแทรกอยู่ในอรรถกถาธรรมบทเรื่องอื่นอีก 4 เรื่องคือ เรื่องหมอชิว (71) ในอรหันตวรรควรรณา เรื่องมารดาของพระกุมารกัสสปเถระ (130) ในอิตถวรรควรรณา เรื่องกระเสือกกระสนเพื่อทำลายสงฆ์ (133) ในอิตถวรรควรรณา และเรื่องภิกษุคบภิกษุผู้เป็นฝ่ายผิดรูปใดรูปหนึ่ง (256) ในภิกขุวรรควรรณา ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างพระเทวทัตที่เป็นตัวละครหลักแทนหลักธรรมเรื่องอกุศลกรรม ในเรื่องพระเทวทัต (12) ในยมกวรรควรรณา โดยกล่าวถึงเจ้าชายเทวทัตออกผนวชตามพระพุทธเจ้า พร้อมกับเจ้าศากยะ 5 พระองค์คือ เจ้าภททิยะ เจ้าอนุรุธะ เจ้าอานนท์ เจ้าภุ และเจ้ากิมพิละ และนายภูษามาลาชื่ออุบาสี ภายหลังทั้งหมดได้บรรลุคุณวิเศษมีชื่อเสียงโด่งดังจึงมีลาภสักการะมาก พระเทวทัตจึงคิดริษยา

ในกาลต่อมา เมื่อพระศาสดาประทับอยู่ในกรุงโกสัมพี ลาภและสักการะเป็นอันมากเกิดขึ้นแต่พระตถาคตพร้อมด้วยพระสงฆ์สาวก. มนุษย์ทั้งหลายในกรุงโกสัมพีนัน มีมือถือผ้าและเภสัชเป็นต้นเข้าไปสู่วิหารแล้ว ถามกันว่า พระศาสดาประทับอยู่ที่ไหน พระสารีบุตรเถระอยู่ที่ไหน พระมหาโมคคัลลานเถระอยู่ที่ไหน พระมหากัสสปเถระอยู่ที่ไหน พระภททิยะเถระอยู่ที่ไหน พระอนุรุธเถระอยู่ที่ไหน พระอานนทเถระอยู่ที่ไหน พระภุเถระอยู่ที่ไหน พระกิมพิสเถระอยู่ที่ไหน ดังนี้แล้ว เทียวตรวจดูที่นั่งแห่งอัสติมหาสาวก ชื่อว่าผู้ถามว่าพระเทวทัตเถระนั่งหรือยืนที่ไหน ดังนี้ ย่อมไม่มี. พระเทวทัตนั้นจึงคิดว่า เราบวชพร้อมกับด้วยศากยะเหล่านี้เหมือนกัน. แม้ศากยะเหล่านี้เป็นชาติตติยบรรพชิต แม้เราก็เป็นชาติตติ-

บรรพชิต. พวกมนุษย์มีมือถือลาภและสักการะแสวงหาท่านเหล่านี้อยู่ ผู้เอยถึงชื่อของเราบ้าง มิได้มี เราจะสมคบกับใครหนอแล พึงยังใครให้เลื่อมใสแล้ว ยังลาภและสักการะให้เกิดแก่เราได้.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 187-188)

เหตุการณ์ที่พระเทวทัตประสบบีบคั้นให้ท่านเกิดความคิดริษยาลาภสักการะของผู้อื่น และเกิดความโลภจึงหาอุบายเพื่อให้ลาภเกิดขึ้น แสดงให้เห็นอกุศลเจตนาของพระเทวทัตอย่างชัดเจน พระเทวทัตจึงแสดงฤทธิ์ให้เจ้าชายอชาตศัตรูพระราชโอรสของพระเจ้าพิมพิสารเลื่อมใสได้ ลาภสักการะมากมาย

พระเทวทัตถูกความโลภในลาภสักการะครอบงำมากยิ่งขึ้นจึงทูลขอพระพุทธเจ้าเพื่ออนุญาตให้ตนปกครองภิกษุสงฆ์แทนพระองค์ พระพุทธเจ้าทรงทักท้วงและทรงตำหนิจึงผูกอาฆาตในพระพุทธเจ้า ภายหลังพระพุทธเจ้าทรงให้สงฆ์ทำปกาสนิยกรรมคือ การประกาศให้รู้ทั่วกันว่า พระเทวทัตไม่เป็นที่ยอมรับของสงฆ์ ถือว่าสิ่งที่เธอทำเป็นเรื่องเฉพาะตัว ไม่ผูกพันกับสงฆ์อีก พระเทวทัตจึงผูกอาฆาตและคิดแก้แค้น โดยการยุยงให้เจ้าชายอชาตศัตรูปลงพระชนม์พระราชบิดา เพื่อเป็นพระมหากษัตริย์ เพื่อเป็นฐานอำนาจปกป้องตนในการปลงพระชนม์พระพุทธเจ้าและเป็นพระพุทธเจ้าแทน

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ารับสั่งให้ทำปกาสนิยกรรมในกรุงราชคฤห์แก่เธอแล้ว. เธอคิดว่า เตียวนี้เราถูกพระสมณโคตมกำจัดเสียแล้ว บัดนี้ เราจักทำความพินาศแก่พระสมณโคตม นั้น ดังนั้นแล้วจึงไปเฝ้าเจ้าอชาตศัตรูทูลว่า พระกุมาร เมื่อก่อนแลมนุษย์ทั้งหลาย มีอายุยืน บัดนี้อายุน้อย ก็ขอที่พระองค์พึงทิวงคตเสียตั้งแต่ยังเป็นพระกุมาร นั้นเป็นฐานะมีอยู่แล พระกุมาร ถ้ากระนั้นพระองค์จงสำเร็จโทษพระบิดาเป็นพระราชาเถิด อาตมะสำเร็จโทษพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วจักเป็นพระพุทธเจ้า ครั้นเมื่อพระกุมารนั้นดำรงอยู่ในราชสมบัติแล้ว ได้แต่งบุรุษทั้งหลายเพื่อจะฆ่าพระตถาคต ครั้นเมื่อบุรุษเหล่านั้นบรรลุโสดาปัตติผล กลับไปแล้ว จึงขึ้นเขาคิชฌกูฏเอง กลิ้งศิลาด้วยจงใจว่า เราเองจักปลงพระสมณโคตมจากชีวิต ได้ทำกรรมคือยังพระโลหิตให้ห้อขึ้น เมื่อไม่อาจฆ่าด้วยอุบายแบบนี้ จึงให้ปล่อยช้างนาฬาคีรีไปอีก...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 189-190)

ตัวละครพระเทวทัตแสดงให้เห็นอกุศลเจตนาตั้งแต่ต้นคือ ความริษยาลาภสักการะของผู้อื่นจนโลภอยากได้ตำแหน่งพระพุทธเจ้า และความอาฆาตในพระพุทธเจ้าเพราะถูกสงฆ์ทำปกาสนิยกรรม อันเป็นต้นเหตุให้พระเทวทัตกระทำการกุศลกรรมหนักตามลำดับคือ 1. ยุยงให้เจ้าชายอชาตศัตรูปลงพระชนม์พระราชบิดายึดเอาราชสมบัติ 2. ให้พระเจ้าอชาตศัตรูส่งนายขมังธนูลอบปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า 3. กลิ้งศิลาจากยอดเขาคิชฌกูฏเพื่อปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า จนพระ

บาทของพระองค์หื้อพระโลหิต (โลหิตุปบาทกรรม) และ 4. ปล่อยช้างนาพาครีเพื่อปลงพระชนม์พระพุทเจ้า

ประชาชนโจษจนถึงพฤติกรรมของพระเทวทัตมาก พระเจ้าอชาตศัตรูจึงทรงงดการถวายความอุปถัมภ์พระเทวทัต ภายหลังพระเทวทัตทำสังฆเภทคือไม่ทำสังฆกรรมร่วมกับพระพุทเจ้าและพระภิกษุสงฆ์ ต่อมาพระเทวทัตถูกสาวกทอดทิ้งจนป่วยหนักสำนึกตนได้ จึงขอให้สาวกที่เหลือนำตนไปเข้าเฝ้าพระพุทเจ้า จนถูกแผ่นดินสุมุที่ริมสระโบกขรณีใกล้พระเชตวัน

พวกสาวกพาพระเทวทัตมาวางเตียงลงริมฝั่งสระโบกขรณีใกล้พระเชตวันแล้วต่างก็ลงไปเพื่อจะอาบน้ำในสระโบกขรณี. แม้พระเทวทัตแลจากเตียงแล้วนั่งวางเท้าทั้งสองบนพื้นดิน เท้าทั้งสองนั้นก็จมแผ่นดินลง. เธอจมลงแล้วโดยลำดับเพียงข้อเท้า, เพียงเข่า, เพียงเอว, เพียงนม, จนถึงคอ...

...พระเทวทัตนั้นจมดินไปแล้วเกิดในอเวจี. และเธอเป็นผู้โหดไม่ได้ ถูกไฟไหม้อยู่ เพราะเป็นผู้ผิดในพระพุทเจ้าผู้ไม่หวั่นไหว. สรีระของเธอสูงประมาณ 100 โยชน์ เกิดในก้นอเวจีซึ่งมีประมาณ 300 โยชน์ ศีรษะสอดเข้าไปสู่แผ่นเหล็กในเบื้องบน จนถึงหมวกหู เท้าทั้งสองจมแผ่นดินเหล็กลงไปข้างล่างจนถึงข้อเท้า หลาวเหล็กมีปริมาณเท่าลำตาลขนาดใหญ่ออกจากฝาด้านหลัง แทะกลางหลังทะลุหน้าอก ปักฝาด้านหน้า, อีกหลาวหนึ่งออกจากฝาด้านขวา แทะซี่ข้างเบื้องขวา ทะลุออกซี่ข้างเบื้องซ้าย ปักฝาด้านซ้าย, อีกหลาวหนึ่งออกจากแผ่นข้างบน แทะกระหม่อมทะลุออกส่วนเบื้องต่ำ ปักลงสู่แผ่นดินเหล็ก. พระเทวทัตนั้นเป็นผู้โหดไม่ได้ อันไฟไหม้ในอเวจินั้น ด้วยประการอย่างนี้

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 198-199)

สิ่งที่พระเทวทัตประสบแสดงให้เห็นถึงผลอกุศลกรรมที่ได้รับทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อไป ในชาติปัจจุบัน กรรมชั่วของพระเทวทัตถูกประชาชนล้าล้อจนพระเจ้าอชาตศัตรูทรงงดการถวายความอุปถัมภ์ ถูกลงปกาสนียกรรม ถูกสาวกทอดทิ้ง อาพาธหนัก และถูกธรณีสูบ ส่วนในชาติต่อมา ต้องตกนรกอเวจีได้รับความทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัส จึงกล่าวได้ว่าพระเทวทัตเป็นตัวละครที่แสดงหลักกรรมเรื่องอกุศลกรรมคือ สื่อให้เห็นอกุศลเจตนา อกุศลกรรม และอกุศลวิบากได้อย่างชัดเจนและโดดเด่น จนพระเทวทัตกลายเป็นภาพแทนของอกุศลกรรมในวรรณคดีพุทธศาสนา

ตัวละครที่มีความสัมพันธ์และแนวคิดเหมือนพระเทวทัตก็มักถูกใช้เป็นภาพแทนของอกุศลกรรม เช่น ในเรื่องเจ้าสุปปพุทศากยะ ตัวละครคือ พระเจ้าสุปปพุททะ พระบิดาของพระเทวทัต เป็นตัวละครหลักที่แสดงผลของอกุศลกรรมที่ไม่มีใครสามารถห้ามได้ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักกรรมได้อย่างประจักษ์ชัด กล่าวคือ พระเจ้าสุปปพุททะเป็นพระมาตุละของพระพุทเจ้าแต่กลับผูกอาฆาตในพระพุทเจ้าด้วยเหตุ 2 ประการคือ พระพุทเจ้าทอดทิ้งพระนางยโสธรา พระธิดาของพระองค์ และพระพุทเจ้าผนวชให้เจ้าชายเทวทัตพระโอรสของพระองค์ แต่พระพุทเจ้าทรงเป็นคู่เวรของพระเทวทัต ความว่า

ดังได้สดับมา เจ้าสุปปพุทธะพระองค์นั้น ผูกอาฆาตในพระศาสดาด้วยเหตุ 2 ประการนี้ คือ พระสมณโคดมนี้ทั้งลูกสาวของเรากลับมาขอขมา 1 ให้ลูกชายของเรากลับมาแล้วตั้งอยู่ในฐานะแห่งผู้มีเวรต่อลูกชายนั้นประการ 1, วันหนึ่ง ทรงดำริว่า บัดนี้ เราจักไม่ให้พระสมณโคดมนั้นไปฉันยังสถานที่นิมนต์ ดังนี้ จึงปิดทางเป็นที่เสด็จไป นั่งเสวยน้ำจันทน์ในระหว่างทาง ลำดับนั้น เมื่อพระศาสดามีภิกษุสงฆ์ห้อมล้อมเสด็จมาที่นั่น พวกมหาดเล็กทูลท้าวเธอว่า พระศาสดาเสด็จมาแล้ว ท้าวเธอตรัสว่า พวกเจ้าจงล่วงหน้าไปก่อน จงบอกพระสมณะนั้นว่า พระสมณโคดมองค์นี้ไม่เป็นใหญ่กว่าเรา เราจักไม่ให้ทางแก่พระสมณโคดมนั้น แม้พวกมหาดเล็กทูลเตือนแล้วๆ เล่าๆ ก็คงประทับนั่งรับสั่งอย่างนั้นแล.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 61)

ความคิดและพฤติกรรมของเจ้าสุปปพุทธะช่วยให้เข้าใจการทำกุศลกรรม 3 อย่างชัดเจน ทางใจคือผูกอาฆาตในพระพุทเจ้า ทางกายคือปิดทางเสด็จดำเนินของพระพุทเจ้า และทางวาจาคือกล่าววาจาล่วงเกินพระพุทเจ้าว่า “พระสมณโคดมองค์นี้ไม่เป็นใหญ่กว่าเรา เราจักไม่ให้ทางแก่พระสมณโคดม” ต่อมาคนใกล้ชิดมาแจ้งพระดำรัสของพระพุทเจ้าว่า เพราะปิดทางเสด็จพระพุทเจ้าจึงจะถูกแผ่นดินสูบในวันที่ 7 นับจากวันนั้น เจ้าสุปปพุทธะไม่คิดกลัว กลับเกิดอกุศลจิตหมายจะประจานว่าพระพุทเจ้าตรัสความเท็จ

ท้าวเธอได้สดับคำของจารบุรุษนั้นแล้ว ตรัสว่า บัดนี้ โทษในการพูด(ผิด) แห่งหลานของเรา ย่อมไม่มี เธอตรัสคำใด คำนั้นต้องเป็นอย่างนั้นจริงๆ ที่เดียว. แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น คราวนี้เราจักจับผิดเธอด้วยการพูดเท็จ เพราะเธอไม่ตรัสกะเราโดยไม่เจาะจงว่า ท่านสุปปพุทธะจักถูกธรณีสืบในวันที่ 7 ตรัสว่า ท่านสุปปพุทธะจักถูกธรณีสืบที่เชิงบันไดปราสาท ในภายใต้อปราสาท ตั้งแต่วันนี้ไป เราจักไม่ไปสูที่นั่น เมื่อเป็นเช่นนั้น เราไม่ถูกธรณีสืบในที่นั้นแล้ว จักขมขีเธอด้วยการพูดเท็จ

เจ้าสุปปพุทธะทรงทำการรักษาพระองค์อย่างแข็งแรง

ท้าวเธอรับสั่งให้พวกมหาดเล็กขนเครื่องใช้สอยของพระองค์ออกทั้งหมดไว้บนปราสาท 7 ชั้น ให้ชักบันได ปิดประตู ตั้งคนแข็งแรงประจำไว้ที่ประตู ประตูละ 2 คน ตรัสว่า ถ้าเราเป็นผู้มุ่งจะลงไปข้างล่างโดยความประมาทไซ้ พวกเจ้าต้องห้ามเราเสีย ดังนี้แล้วประทับนั่งในห้องอันเป็นสิรินพื้นปราสาทชั้นที่ 7

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 62-63)

พฤติกรรมของเจ้าสุปปพุทธะที่ไม่นึกกลัวผลกรรม ซ้ำยังทำลายพระดำรัสของพระพุทเจ้า ด้วยการป้องกันการถูกธรณีสืบที่เชิงบันไดปราสาท เป็นการย่ำให้เข้าใจความยึดมั่นในกรรมชั่วของตัวเองละคร ในวันที่ 7 ตรงกับเวลาที่เจ้าสุปปพุทธะทรงปิดทางเสด็จของพระพุทเจ้า ม้ามงคลเกิดพยศ มีเพียงเจ้าสุปปพุทธะเท่านั้นที่ทำให้ม้ามงคลสงบได้ พระองค์จึงเสด็จลงจากปราสาทเพื่อดูม้ามงคลนั้น

ขณะนั้น ท้าวเธอมีพระประสงค์จะจับม้านั้น ได้เสด็จลุกจากที่ประทับ پایพระพักตร์มาทางประตูประตูทั้งหลายเปิดเองทีเดียว บันไดตั้งอยู่ในที่ของตนตามเดิม. คนแข็งแรงผู้นั้นอยู่ที่ประตูจับท้าวเธอที่พระศอผลักให้มีพระพักตร์คะมำลงไป. โดยอุบายนั้นประตูที่พื้นทั้ง 7 ก็เปิดเองทีเดียว บันไดทั้งหลายก็ตั้งอยู่ในที่เดิม พวกคนที่แข็งแรง (ประจำอยู่) ที่ชั้นนั้นๆ จับท้าวเธอที่พระศอเทียวแล้วผลักให้มีพระพักตร์คะมำลงไป

ท้าวเธอถูกแผ่นดินสูบไปเกิดในอเวจีนรก

ขณะนั้น มหาปฐพีแตกแยกออกคอยรับเจ้าสุปปพุทธะนั้นผู้ถึงที่ไกลเชิงบันไดที่ภายใต้ปราสาทนั่นเอง. ท้าวเธอไปบังเกิดในอเวจีนรกแล้วแล.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 64-65)

พฤติกรรมของตัวละครข้างต้น แสดงให้เห็นการกระทำอกุศลกรรม และผลของอกุศลกรรมอย่างชัดเจน และแสดงให้เห็นว่าผลกรรมเป็นสิ่งที่หลบหนีหรือแก้ไขไม่ได้ เจ้าสุปปพุทธะเตรียมการป้องกันไว้อย่างดี แต่เมื่อถึงเวลากรรมให้ผล ก็มีเหตุการณ์ที่ทำให้ต้องเสด็จออกจากที่ประทับ ประตูเปิดออกเอง บันไดที่เคยให้เก็บกลับมาประจำที่เดิม กระทั่งคนแข็งแรงที่กำลังจับให้ห้ามการเสด็จออกกลับกลายเป็นผู้ผลักให้พระองค์ “คะมำลงไป” จนในที่สุดถูกแผ่นดินสูบเข้าอเวจีนรก ไกลเชิงบันไดภายใต้ปราสาท ตามพระพุทธดำรัสทุกประการ

อรรถกถาธรรมบทยังใช้ตัวละครหลักอื่นๆ เป็นภาพแทนของอกุศลกรรม เช่น การอธิบายเรื่องอกุศลกรรมและสังสารวัฏผ่านพฤติกรรมของตัวละครในเรื่อง กุมาริกากินไข่ไก่ ช่วยให้เข้าใจหลักธรรมได้ชัดเจนเป็นลำดับ กล่าวคือ กุมาริกาผู้ที่ติดใจในรสชาติของไข่ ประารถนาจะกินไข่เท่านั้น จึงทำให้แม่ไก่ผูกอาฆาต ความว่า

ได้ยินว่า บ้านหนึ่งชื่อปัทมปุระ อยู่ไม่ไกลเมืองสาวัตถี ในบ้านนั้น มีชาวประมงอยู่คนหนึ่ง เขาเมื่อไปยังเมืองสาวัตถีเห็นไข่เต่าริมฝั่งแม่น้ำอจิรวดีแล้ว ถือเอาไข่เต่าเหล่านั้นไปสู่เมืองสาวัตถีให้ต้มในเรือนหลังหนึ่งแล้วเคี้ยวกิน ได้ให้ไข่ฟองหนึ่งแก่กุมาริกาในเรือนนั้น. นางเคี้ยวกินไข่เต่านั้นแล้ว จำเดิมแต่นั้น ไม่ปรารถนาซึ่งของควรเคี้ยวอย่างอื่น ครั้งนั้นมารดาของนางถือเอาไข่ฟองหนึ่งจากที่แม่ไก่ไข่แล้วได้ให้(แก่นาง). นางเคี้ยวกินไข่ฟองนั้นแล้วอันความอยากในรสผูกแล้ว จำเดิมแต่นั้น ก็ถือเอาไข่ไก่มาเคี้ยวกินเองทีเดียว. ในเวลาตฟองแม่ไก่เห็นกุมาริกานั้นถือเอาไข่ของตนเคี้ยวกินอยู่ ถูกกุมาริกานั้นเบียดเบียนแล้วผูกอาฆาตตั้งความปรารถนาว่า บัดนี้เราเคลื่อนจากอัฐภาพนี้แล้ว พึงเกิดเป็นยักษ์ฉินเป็นผู้สามารถจะเคี้ยวกินทารกของเจ้า ทำกาลแล้ว บังเกิดเป็นนางแมวในเรือนนั้นนั่นเอง

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 159)

ตัวละครแสดงให้เห็นอกุศลกรรมที่เป็นเหตุก่อเวร คือนางกุมาริกากินไข่ของแม่ไก่มากเกินไป ทำให้แม่ไก่ผูกอาฆาตจองเวรและมาเกิดเป็นนางแมว(แม่ไก่)ในเรือนหลังนั้น ฝ่ายนางกุมาริกาเองเมื่อตายแล้วไปเกิดเป็นแม่ไก่(นางกุมาริกา) ในเรือนนั้น เมื่อแม่ไก่(นางกุมาริกา)ตฟองไข่

นางแมว(แม่ไก่)ก็มากินถึง 3 ครั้ง ในครั้งที่สาม แม่ไก่(นางกุมาริกา)ผูกอาฆาตจองเวร เพื่อหวังจะกินนางแมว(แม่ไก่)พร้อมกับลูก จึงเกิดเป็นนางเสือเหลือง(นางกุมาริกา)

แม้นางกุมาริกานอกนี้ทำกาละแล้ว บังเกิดเป็นแม่ไก่ในเรือนนั้นเหมือนกัน แม่ไก่ตกฟองทั้งหลายแล้ว นางแมวมาเคี้ยวกินฟองไข่เหล่านั้นแล้ว แม่ครั้งที่ 2 แม่ครั้งที่ 3 ก็เคี้ยวกินแล้วเหมือนกัน. แม่ไก่ทำความปรารถนาว่า เจ้าเคี้ยวกินฟองไข่ทั้งหลายของเราตลอด 3 คราว บัดนี้ ยังปรารถนาจะเคี้ยวกินเรา เราเคลื่อนจากอัฐภาพนี้แล้ว ฟังได้เพื่อเคี้ยวกินเจ้าพร้อมทั้งลูก เคลื่อนจากอัฐภาพนั้นแล้ว บังเกิดเป็นนางเสือเหลือง

ฝ่ายนางแมวนอกนี้ ทำกาละแล้วบังเกิดเป็นนางเนื้อ. ในเวลานางเนื้อนั้นคลอดแล้ว นางเสือเหลืองก็มาเคี้ยวกินนางเนื้อนั้นพร้อมด้วยลูกทั้งหลาย. สองสัตว์นั้นเคี้ยวกินอยู่อย่างนี้ ยังทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่กันและกันใน 500 อัฐภาพ ในที่สุดนางหนึ่งเกิดเป็นยักษ์ณี นางหนึ่งเกิดเป็นกุลธิดาในเมืองสาวัตถี

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 160-161)

นางกุมาริกาเป็นตัวละครที่อธิบายหลักกรรมเรื่องสังสารวัฏด้วย คือการที่ต้องวนเวียนเกิดตายอยู่ในโลกนี้ นางกุมาริกาอาศัยความตั้งใจในรสชาติของไข่ทำให้นางต้องลักไข่ของแม่ไก่มากิน จนแม่ไก่ผูกอาฆาตจองเวร และนางกุมาริการับผลกรรมต้องเกิดมาเป็นแม่ไก่ให้นางแมวที่เคยเป็นแม่ไก่กินลูก และผูกอาฆาตจองเวรกันกลับไปกลับมา 500 ชาติ ในชาติสุดท้าย จองเวรกันจนไม่ทราบได้ว่าใครเป็นใคร ใครเริ่มจองเวรใคร ดังที่ ในเรื่องกล่าวว่า “ในที่สุดนางหนึ่งเกิดเป็นยักษ์ณี นางหนึ่งเกิดเป็นกุลธิดาในเมืองสาวัตถี” ย้ำให้เห็นการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏจนยากที่จะกำหนดรู้ได้

ในเรื่อง**อานนทเศรษฐี** ผู้แต่งใช้ตัวละครอานนทเศรษฐีเป็นตัวแทนของหลักกรรมเรื่องอกุศลกรรม ผ่านพฤติกรรมและเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับตัวละคร คืออานนทเศรษฐีเป็นคนตระหนี่ถี่เหนียว ไม่ทำกุศลกรรม และสั่งสอนบริวารให้เป็นคนเช่นนั้นด้วย

ได้ยินว่า ในกรุงสาวัตถี เศรษฐีชื่ออานนท์ มีสมบัติประมาณ 80 โกฏิ (แต่) เป็นคนตระหนี่มาก. อานนท์เศรษฐีนั้น ให้พวกญาติประชุมกันทุกกึ่งเดือนแล้วกล่าวสอนบุตร (ของตน) ผู้ชื่อว่ามูลสิริ ใน 3 เวลาอย่างนี้ว่า เจ้าอย่าได้ทำความสำคัญว่า ทรัพย์ 40 โกฏินี้มาก เจ้าไม่ควรให้ทรัพย์ที่มีอยู่ ควรยังทรัพย์ใหม่ให้เกิดขึ้น เพราะเมื่อบุคคลทำกาละแม้หนึ่งๆ ให้เสื่อมไป ทรัพย์ย่อมสิ้นด้วยเหมือนกัน...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 182)

พฤติกรรมและคำพูดของอานนทเศรษฐีทำให้ผู้อ่านเข้าใจความตระหนี่ชัดเจน เพราะคำพูดแสดงให้ทราบชัดถึงความคิดที่เศรษฐียึดถือปฏิบัติ ดังนั้น เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหลังจากเศรษฐีเสียชีวิตจึงทำให้เข้าใจผลของอกุศลกรรมชัดเจน คือ ได้รับผลที่ไม่น่าพอใจ 4 ประการได้แก่

1. เกิดในตระกูลต่ำศักดิ์ คือเป็นคนจันทาล 2. รูปร่างอัปลักษณ์ 3. ออดอยากยากจน และ 4. เป็นคนอนาถา ถูกทอดทิ้ง การเกิดในตระกูลชั้นต่ำนั้นยังทำให้ตระกูลจันทาลและมารดาเดือดร้อนด้วย

ตระกูลแห่งคนจันทาลตั้งพันแม่น้ำนั้น ทำงานเพื่อค่าจ้าง โดยความเป็นพวกเดียวกันเที่ยวเป็นอยู่ จำเดิมแต่กาลถือปฏิสนธิของทารกนั้น ย่อมไม่ได้ค่าจ้างเลย ทั้งไม่ได้แม่ก่อนข้าวเกินไปกว่าอาหารพอยังอืดภาพให้เป็นไป พวกเขากล่าวว่า บัดนี้ เราทั้งหลายแม้ทำการงานอยู่ ย่อมไม่ได้อาหารสักว่าก่อนข้าว หญิงกาลกิณีพึงมีในระหว่างเราทั้งหลาย ดังนี้แล้ว จึงแยกกันออกเป็น 2 พวก จนแยกมารดาบิดาของทารกนั้นอยู่แผนกหนึ่งต่างหาก ไส้มารดาของทารกนั้นออก ด้วยคิดว่า หญิงกาลกิณีเกิดในตระกูลนี้ ทารกนั้นยังอยู่ในท้องของหญิงนั้นตราบดี หญิงนั้นได้อาหารแม้สักว่ายังอืดภาพให้เป็นไปโดยผิดเคื่องตราบนั้น คลอดบุตรแล้ว ทารกนั้น ได้มีมือและเท้า นัยน์ตา หู จมูก และปากไม่ตั้งอยู่ในที่ตามปกติ. ทารกนั้นประกอบด้วยความวิกลแห่งอวัยวะเห็นปานนั้นได้มีรูปร่างเกลียดเหลือเกิน...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 183)

บุคคลที่สัมพันธ์กับอานนทเศรษฐีต้องลำบาก ทำมาหากินผิดเคื่อง เริ่มตั้งแต่เขามาปฏิสนธิในท้องมารดา จนคลอดออกมามีรูปร่างหน้าตาอัปลักษณ์ น่าเกลียดน่ากลัว แม้กระทั่งมารดาก็ทอดทิ้งให้กลายเป็นคนอนาถา ไร้ที่พึ่ง จนในที่สุดต้องทิ้งเขาไป

นางเลี้ยงทารกนั้นอยู่โดยผิดเคื่อง ในวันที่พาเขาไป ไม่ได้อะไรๆ เลย, ในวันที่ให้เขาอยู่บ้านแล้วไปเองนั้นแล จึงได้ค่าจ้าง.

มารดาปล่อยบุตรไปขอทานเลี้ยงชีพเอง

ต่อมา ในกาลที่ทารกนั้นสามารถเที่ยวไป เพื่อก่อนข้าวเลี้ยงตัวได้นางวางกระเบื่องไว้บนมือแล้ว กล่าวกะบุตรนั้นว่า พ่อ แม่อาศัยเจ้าถึงความลำบากมาก บัดนี้ แม่ไม่อาจเลี้ยงเจ้าได้อาหารวัตถุทั้งหลาย มีข้าวเป็นต้นที่เขาจัดไว้ เพื่อคนทั้งหลายมีคนกำพร้าและคนเดินทางเป็นต้นมีอยู่ในครนี้ เจ้าจงเที่ยวไปเพื่อภิกษาในครนั้นเลี้ยงชีพเถิด ดังนี้แล้ว ปล่อยบุตรนั้นไป...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 183-184)

จะเห็นได้ว่า พฤติกรรมของตัวละครอานนทเศรษฐีตอนมีชีวิตอธิบายให้เห็นการทำอกุศลกรรม คือความตระหนี่ทั้งกายวาจาและใจ ส่วนเหตุการณ์ที่อานนทเศรษฐีประสบหลังเสียชีวิต แสดงให้เห็นผลอกุศลกรรมอย่างชัดเจนคือ เกิดในตระกูลต่ำ รูปร่างอัปลักษณ์ ยากจน เป็นคนนำความโชคร้ายมาสู่พรรคพวกและมารดา และกลายเป็นคนอนาถา

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ตัวละครหลักที่อรรถกถาธรรมใช้เป็นตัวแทนของอกุศลกรรม เช่น พระเทวทัต พระเจ้าสุปปพุทธะ นางกุมาริกา และอานนทเศรษฐี เป็นภาพแทนอกุศลกรรมได้ครบทั้ง 3 ลักษณะคือ เจตนา การทำกรรม และการให้ผล ผ่านพฤติกรรม คำพูด และเหตุการณ์ที่ตัวละครประสบ นอกจากนี้ตัวละครหลักคือพระเทวทัต และตัวละครที่มีความสัมพันธ์กับพระเทวทัตเป็น

ภาพแทนเอกลักษณ์อย่างโดดเด่น จนเป็นที่เข้าใจของผู้ศึกษาพุทธศาสนาโดยทั่วไปอย่างกว้างขวาง

4.3.1.2 ตัวละครหลักที่เป็นตัวแทนของกุศลกรรม

ตัวละครหลักที่เป็นตัวแทนของกุศลกรรม คือตัวละครที่เป็นผู้ดำเนินเรื่องเพื่อนำเสนอหลักธรรมที่ประพจน์ปฏิบัติดี ประสบเหตุการณ์ที่เป็นผลของการทำกรรมดี เช่น รัชมิกอุบาสก นายหนันทิยะ พราหมณ์จูเพกสาฎก และเทวดา ดังต่อไปนี้

ตัวละคร “รัชมิกอุบาสก” ในเรื่องรัชมิกอุบาสก เป็นหัวหน้าอุบาสกจำนวน 250,500 คนในเมืองสาวัตถี เป็นตัวแทนของกุศลกรรม ความว่า

ไฉยินว่า ในเมืองสาวัตถี ได้มีอุบาสกผู้ปฏิบัติธรรมประมาณ 500 คน. บรรดาอุบาสกเหล่านั้น คนหนึ่งๆ มีอุบาสกเป็นบริวารคนละ 500. อุบาสกที่เป็นหัวหน้าแห่งอุบาสกเหล่านั้น มีบุตร 7 คน ธิดา 7 คน. บรรดาบุตรและธิดาเหล่านั้นคนหนึ่งๆ ได้มีสลากยาคุสลาภกัต ปักขิกกัต สังฆกัต อุโปสถิกกัต อาคันตุกกัต วัสสาวาสิกกัต อย่างละที่. ชนแม่เหล่านั้นได้เป็นผู้ชื้อว่าอนุชาตบุตรด้วยกันทั้งหมดทีเดียว. (เป็นอันว่า) สลากยาคุเป็นต้น 1 ที่คือของบุตร 14 คน ของภรรยาหนึ่ง ของอุบาสกหนึ่ง ย่อมเป็นไป ด้วยประการฉะนี้. เขาพร้อมทั้งบุตรและภรรยา ได้เป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม มีความยินดีในอันจำแนกทาน ด้วยประการฉะนี้.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 175)

การอธิบายพื้นฐานของตัวละครที่มีอุบาสกจำนวนมากให้การยอมรับเป็นหัวหน้าแสดงถึงการเป็นผู้นำในการทำความดีสื่อถึงความเป็นคนดีที่คนทั่วไปยอมรับ การอธิบายถึงบุคคลในครอบครัวทำทานต่างๆ เป็น “อนุชาตบุตร” ทุกคน สื่อถึงความเป็นคนดีเป็นแบบอย่างให้คนในครอบครัวยอมรับและประพจน์ตาม ดังนั้นบรรดาภรรยาก็จึงสรุปการทำความดีของเขว่าเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ยินดีในการให้ทาน และเมื่ออุบาสกใกล้เสียชีวิตเขาก็ปรารถนาพึงธรรมชาติความว่า

...ต่อมาในกาลอื่น โรคเกิดขึ้นแก่เขา. อายุสังขารเสื่อมรอบแล้ว.

อุบาสกป่วยนอนพึงธรรมชาติ

เขาใคร่จะสดับธรรมจึงส่ง (คน) ไปสู่สำนักพระศาสดา ด้วยกราบทูลว่า ขอพระองค์ได้โปรดส่งภิกษุ 8 รูป หรือ 16 รูป ประทานแก่ข้าพระองค์เถิด. พระศาสดาทรงส่งภิกษุทั้งหลายไป. ภิกษุเหล่านั้นไปแล้วนั่งบนอาสนะที่ตบแต่งไว้ล้อมเตียงของเขา อันเขากล่าวว่า ท่านผู้เจริญ การเห็นพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย จักเป็นของอันกระผมได้โดยยาก กระผมเป็นผู้ทุพพลภาพ ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย จงสาธยายพระสูตรๆ หนึ่งโปรดกระผมเถิด

จึงถามว่า ท่านประสงค์จะฟังสูตรไหน อุบาสก เมื่อเขาเรียนว่า สติปัฏฐานสูตร ที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ไม่ทรงละแล้ว จึงเริ่มสวดพระสูตรว่า "เอกายโน อโย ภิกขเว มคโค สุตตานิ วิสุทฺธิยา เป็นต้น...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 175-176)

พฤติกรรมของตัวละครอุบาสกแสดงถึงความยึดมั่นในการทำความดีเสมอ เพราะแม้จะป่วยก็ยังปรารถนาฟังธรรม การที่สามารถระบุพระสูตรที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงละได้ ก็แสดงถึงความรอบรู้ในพุทธธรรมของตัวละคร และในระหว่างฟังธรรม ปรากฏเหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นผลของการทำความดีเมื่อสิ้นอายุขัย คือมีเทวดาจากสวรรค์ทั้ง 6 ชั้นนำราชมารอรับอุบาสก

ขณะนั้น รถ 6 คัน ประดับด้วยอสังการทุกอย่าง เทียมด้วยม้าสินธพพันธุ์ ใหญ่ประมาณ ได้ 150 โยชน์ มาจากเทวโลก 6 ชั้น. เทวดายืนอยู่บนรถเหล่านั้นต่างก็เชื้อเชิญว่า ข้าพเจ้า จักนำไปยังเทวโลกของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักนำไปยังเทวโลกของข้าพเจ้า ท่านผู้เจริญ ของจะ เกิดในที่นี้เพื่อความยินดีในเทวโลกของข้าพเจ้า เหมือนคนทำลายภาชนะดินแล้ว ถือเอา ภาชนะทองคำ.

อุบาสกไม่ปรารถนาจะให้เป็นอย่างนัตถายแก่การฟังธรรม จึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลาย จงรอก่อน จงรอก่อน.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 176)

เหตุการณ์ที่ยกมานี้แสดงให้เห็นผลของผู้ทำกรรมดีว่า ย่อมไปเกิดในเทวโลก ซึ่งเหตุการณ์ที่เทวดาจากเทวโลกทั้ง 6 ชั้นมาชักชวนอุบาสกให้ไปเกิดบนเทวโลกชั้นของตน สื่อให้เห็นกุศลกรรมมากมายที่อุบาสกทำตลอดชีวิตจนสามารถเลือกที่เกิดได้ และพฤติกรรมที่อุบาสกบอกให้เทวดาทั้งหมดรอก่อน เพราะเกรงจะกระทบการฟังธรรม ช่วยย้ำให้เห็นว่า อุบาสกเป็นคนยึดมั่นในการทำความดี มากกว่าโลกในผลของความดี ในที่สุดอุบาสกเลือกไปเกิดในเทวโลกชั้นดุสิต เพราะเป็นที่อยู่ของพระโพธิสัตว์ จึงกล่าวได้ว่า ธรรมิกอุบาสกตัวละครเอกในเรื่องนี้แสดงให้เห็น การทำความดีและได้รับผลของการทำความดีนั้นอย่างชัดเจน

ในเรื่องนายหนทียะ ผู้แต่งกล่าวถึงนายหนทียะว่ามีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ถวายทานแต่พระสงฆ์เป็นประจำ ต่อมาบิดามารดาประสงค์จะจัดหาภรรยามาให้แต่เขาปฏิเสธ เพราะเห็นว่าเป็นหญิงไม่มีศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา ความว่า

ได้ยินว่า ในกรุงพาราณสี ได้มีบุตรแห่งตระกูลซึ่งถึงพร้อมด้วยศรัทธาคนหนึ่ง ชื่อหนทียะ เขาได้เป็นผู้สมบุรณ์ด้วยศรัทธาบำรุงสงฆ์แท้ อนุรูปแก่มารดาบิดาเทียว. ครั้นในเวลาที่เขาเจริญวัยมารดาบิดาได้มีความจำนงจะนำธิดาของลุงชื่อว่าเรวดี มาจาก

เรือนันตรงกันข้าม. แต่นางเป็นคนไม่มีศรัทธา ไม่มีการให้ปันเป็นปกติ นายนันทียะจึงไม่ปรารถนานาง.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 419)

ต่อมามารดาของนายนันทียะแนะนำให้นางเรวดีดูแลเอาใจใส่พระภิกษุสงฆ์ นายนันทียะจึงยอมทำการอวามงคลกับนาง พร้อมทั้งกำชับว่า “ถ้าเธอจักบำรุงภิกษุสงฆ์และมารดาของฉัน เป็นเช่นนี้ เธอก็จักได้พัสดุในเรือนนี้ จงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 419) คำพูดนี้ของนายนันทียะสื่อให้เห็นถึงความยึดมั่นในกุศลกรรมมากกว่าเรื่องอื่น

หลังจากทำการอวามงคล นางเรวดีกลับเป็นหญิงไม่มีศรัทธาเหมือนเดิม เมื่อนางคลอดบุตรสองคน และบิดามารดาของนายนันทียะเสียชีวิต นางซึ่งเป็นหญิงไม่มีศรัทธาไม่สนใจทำบุญจึงเป็นใหญ่ในเรือน ส่วนนายนันทียะแม้ได้ภรรยาเช่นนั้น กลับยังคงมีศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัยและทำบุญมากขึ้น

จำเดิมแต่มารดาบิดาทำกาลละ แม่นายนันทียะก็เป็นมหาทานบดีเตรียมตั้งทานสำหรับภิกษุสงฆ์ และเริ่มตั้งค่าอาหารแม้สำหรับคนกำพร้าและคนเดินทางเป็นต้นไว้ที่ประตูเรือน. ในกาลต่อมา เขาฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดากำหนดอาณิสสในการถวายอาวาสได้แล้ว ให้ทำศาลา 4 मुख ประดับด้วยห้อง 4 ห้อง โนมหาวิหารในป่าอิสิปตนะแล้วให้ลาดเตียงและตั้งเป็นต้น เมื่อจะมอบถวายอาวาสนั้นได้ถวายทาน แก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้วถวายน้ำทักษิโณทกแด่พระตถาคต ปราสาททิพย์สำเร็จโดยรัตนะ 7 ประการ สมบูรณ์ด้วยหมูนารี มีประมาณ 12 โยชน์ในทิศทั้งปวง เบื้องบน สูงประมาณ 100 โยชน์ ผุดขึ้นในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ พร้อมด้วยการตั้งน้ำทักษิโณทกในพระหัตถ์ของพระศาสดาทีเดียว

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 420)

ผู้แต่งใช้ตัวละครคือ นายนันทียะ อธิบายการทำกุศลกรรมที่มีด้วยความศรัทธามั่นคงและทำมากขึ้น กล่าวคือ แม้เขาจะได้ภรรยาที่ไม่มีศรัทธา แต่ก็ไม่ละทิ้งการทำความดี ปล่อยให้ภรรยาดูแลบ้าน ส่วนเขาทำบุญให้ทานมากขึ้นจนเป็น “มหาทานบดี” ให้ทานแก่ทั้งภิกษุสงฆ์และคนกำพร้าเสียใจทั่วๆ ไป ได้ฟังธรรมจนเกิดปัญญาญาณสังสการถวายวิหารทาน จึงสร้างอาวาสถวายไว้ในพระพุทธศาสนา จนได้รับผลเป็นปราสาททิพย์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

นอกจากพฤติกรรมและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับตัวละครแล้ว ความคิดของตัวละครก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรม ดังในเรื่อง **พราหมณ์ชื่ออุพเพกสาฏก** กล่าวถึงตัวละครคือ พราหมณ์อุพเพกสาฏกอาศัยอยู่ในเมืองสวตถิกับภรรยา ทั้งสองคนมีผ้านุ่งคนละผืน แต่มีผ้าคลุมกายผืนเดียว จึงต้องผลัดเปลี่ยนกันใช้เมื่อออกไปนอกบ้าน วันหนึ่งฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเกิดความเลื่อมใส จึงคิดถวายผ้าห่มคลุมกายแด่พระพุทธเจ้า

พราหมณ์ยังอยู่ในเรือนตลอดวัน ต่อกกลางคืนจึงได้ไปนั่งฟังธรรมทางด้านพระพักตร์พระศาสดา. ครั้งนั้น ปีติ 5 อย่างซาบซ่านไปทั่วสรีระของพราหมณ์นั้นเกิดขึ้นแล้ว. เขาเป็นผู้ใคร่จะบูชาพระศาสดาคิดว่า ถ้าเราจักถวายผ้าสาฎกนี้ไซ้ ผ้าห่มของนางพราหมณ์จักไม่มีของเราก็จักไม่มี. ขณะนั้นจิตประกอบด้วยความตระหนี่พันดวงเกิดขึ้นแล้วแก่เขา จิตประกอบด้วยสัทธาดวงหนึ่งเกิดขึ้นอีก. จิตประกอบด้วยความตระหนี่พันดวงเกิดขึ้นครอบงำสัทธาจิตแม้นั้นอีก. ความตระหนี่นั้นมีกำลังของเขาคอยกีดกันสัทธาจิตไว้ดุจจับมัดไว้อยู่เทียว ด้วยประการฉะนี้.

ขณะมัจฉะจิตด้วยสัทธาจิต

เมื่อเขากำลังคิดว่า จักถวาย จักไม่ถวาย ดังนี้แน่แท้และ ปฐมยามล่วงไปแล้ว. แต่นั้น ครั้นถึงมัชฌิมยาม เขาไม่อาจถวายในมัชฌิมยามแม้นั้นได้. เมื่อถึงปัจฉิมยาม เขาคิดว่า เมื่อเรารบกับสัทธาจิตและมัจฉะจิตอยู่นั้นแล 2 ยามล่วงไปแล้ว มัจฉะจิตนี้ของเรามีประมาณเท่านี้ เจริญอยู่ จักไม่ให้ยกศีรษะขึ้นจากอบาย 4 เราจักถวายผ้าสาฎกละ. เขาข่มความตระหนี่ตั้งพันดวงได้แล้วทำสัทธาจิตให้เป็นปุเรจาริก ถือผ้าสาฎกไปวางแทบบาทมูลพระศาสดา ได้เปล่งเสียงดังขึ้น 3 ครั้งว่า ข้าพเจ้าชนะแล้ว ข้าพเจ้าชนะแล้ว เป็นต้น .

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 4-5)

พราหมณ์จูเพกสาฎกจำเป็นต้องใช้ผ้าร่วมกับภรรยา ดังนั้นเมื่อต้องการถวายผ้าผืนนั้นแต่พระพุทธเจ้าจึงเกิดความตระหนี่เข้าต่อสู้กับความศรัทธาที่อยากถวายดังความคิดของตัวละครว่า จักถวาย จักไม่ถวาย นี่ทำให้เขาไม่ได้ถวายในปฐมยามและมัชฌิมยาม จนล่วงมาถึงปัจฉิมยามจึงตั้งใจถวายสำเร็จ ด้วยความคิดว่า “เมื่อเรารบกับสัทธาจิตและมัจฉะจิตอยู่นั้นแล 2 ยามล่วงไปแล้ว มัจฉะจิตนี้ของเรามีประมาณเท่านี้ เจริญอยู่ จักไม่ให้ยกศีรษะขึ้นจากอบาย 4 เราจักถวายผ้าสาฎกละ” จากพฤติกรรมและความคิดของตัวละครสื่อให้เห็นว่า การทำกุศลกรรมทำได้ยาก เพราะต้องเอาชนะกิเลส ในที่นี้คือความตระหนี่ และเมื่อทำความดี ผู้ทำย่อมได้รับผลเป็นความดีใจ ดังพราหมณ์ตะโกน 3 ครั้งว่า ข้าพเจ้าชนะแล้ว

พฤติกรรมของตัวละครดังกล่าวยังแสดงให้เห็นว่าตัวละครนี้ยึดมั่นในการทำ ความดีโดยไม่หวังผล กล่าวคือ พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงทราบเรื่องจึงพระราชทานผ้าสาฎกให้ 1 คู่ แต่เขาก็ถวายแต่พระพุทธเจ้า เป็นเหตุให้พระราชพาพระราชทานเพิ่มจำนวนมากขึ้น เขานำผ้าไปถวายพระพุทธเจ้าจนหมดอีก คือ 2 คู่ 4 คู่ 6 คู่ 8 คู่ 16 คู่ และ 32 คู่ ในคู่สุดท้ายนี้ พราหมณ์รับไว้เอง 2 คู่ ถวายพระพุทธเจ้า 30 คู่

พระราชาทรงบังคับพวกราชบุรุษว่า พนาย พราหมณ์ทำสิ่งที่ทำได้ยาก. ท่านทั้งหลายพึงให้น้ำเอาผ้ากัมพล 2 ผืนภายในวังของเรามา. พวกราชบุรุษได้กระทำอย่างนั้น. พระราชารับสั่งให้พระราชทานผ้ากัมพล 2 ผืนมีค่าแสนหนึ่งแก่เขา. พราหมณ์คิดว่า ผ้ากัมพลเหล่านี้ไม่สมควรและต้องที่สรีระของเรา. ผ้าเหล่านั้นสมควรแก่พระพุทธศาสนาเท่านั้น จึงได้ขึงผ้ากัมพลผืนหนึ่ง ทำให้เป็นเพดานไว้เบื้องบนที่บรรทมของพระศาสดาภายในพระคันธกุฎี

ซึ่งผืนหนึ่งทำให้เป็นเพดานในที่ทำภารกิจของภิกษุผู้ฉันเป็นนิตยในเรือนของตน. ในเวลาเย็น พระราชาเสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดาทรงจำผ้ามกัมพลได้แล้ว ทูลถามว่า ใครทำการบูชา พระเจ้าข้า เมื่อพระศาสดาตรัสตอบว่า พราหมณ์ชื่อเอกสาฎก ดังนี้แล้ว ทรงดำริว่า พราหมณ์ เลื่อมใสในฐานะที่เราเลื่อมใสเหมือนกัน รับสั่งให้พระราชทานหมวด 4 แห่งวัตถุทุกอย่างจนถึง ร้อยแห่งวัตถุทั้งหมด ทำให้เป็นอย่างละ 4 แก่พราหมณ์นั้น อย่างนี้ คือช้าง 4 ม้า 4 ทหาปณะ สีพัน สตรี 4 ทาสี 4 บุรุษ 4 บ้านส่วย 4 ตำบล.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 4-5)

พฤติกรรมของตัวละครข้างต้นแสดงให้เห็นว่าเป็นผู้รู้จักประมาณในสิ่งที่ตนได้รับ คือรับแค่ผ้าสองคู่ เพื่อตนและภรรยา ถวายผ้าที่เหลือทั้งหมดกระทั่งผ้ามกัมพล 2 ผืนในวังไว้ใน พระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นกุศลกรรมในส่วนของการทำกรรม ส่วนเหตุการณ์ที่ตัวละครประสบคือ การได้รับพระราชทานของมากมายแสดงให้เห็นหลักธรรมเรื่องกุศลกรรมในส่วนของการรับผลของ กุศลกรรม กล่าวได้ว่า พราหมณ์เอกสาฎกเป็นตัวละครที่เป็นตัวแทนของกุศลกรรม โดยพฤติกรรม แสดงถึงการลงมือทำ ความคิดแสดงถึงเจตนา และเหตุการณ์เกี่ยวกับสิ่ง ที่ตัวละครได้รับแสดงถึงผล ของการทำความคิด

การทำความดีนั้นทำยาก ดังนั้นความคิดของตัวละครในการทำความคิดต่างๆ เป็น ส่วนสำคัญประกอบกับพฤติกรรมของตัวละครหลักที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจการทำความคิด เหมือนในเรื่อง **ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง** ผู้แต่งใช้ตัวละครเทวดาเป็นตัวแทนของการทำความดี คือการอดทนต่อความ โกรธ ไม่ทำร้ายภิกษุ

...ภิกษุชาวเมืองอาฬวีรูปหนึ่งสร้างเสนาสนะของตนอยู่ เห็นต้นไม้ที่พอใจต้นหนึ่งแล้ว เริ่มจะตัด. ก็เทพดามีลูกอ่อนองค์หนึ่งเกิดที่ต้นไม้ต้นนั้น อัมมบุตรด้วยสะเอว ยืนอ้อนวอนว่า พระคุณเจ้า ขอท่านอย่าได้ตัดวิมานของข้าพเจ้าเลย ข้าพเจ้าไม่มีที่อยู่ไม่อาจอัมมบุตรเที่ยว เร่ร่อนไปได้.

ภิกษุนั้นคิดว่า เราจักไม่ได้ต้นไม้เช่นนั้น ในที่อื่น จึงไม่เอื้อเพื่อคำพูดของเทวดานั้น.

เทวดานั้นคิดว่า ภิกษุนั้นเห็นทารกนั้นแล้วจึงกดเป็นแท่ง จึงวางบุตรไว้บนกิ่งไม้. ฝ่ายภิกษุ นั้นไม่อาจยังขวนที่ตนเงื้อมขึ้นแล้วได้ จึงตัดแขนทารกนั้นขาดแล้ว. เทพดาเกิดความโกรธ มีกำลัง ยกมือทั้งสองขึ้นด้วยเจตนาว่า จะฟาดภิกษุรูปนั้นให้ตาย แต่พลันคิดได้ดังนี้ว่า ภิกษุนี้เป็นผู้มีศีล ถ้าเราจักฆ่าภิกษุนี้เสีย ก็จักเป็นผู้ไปนรก แม้เทพธิดาที่เหลืได้พบภิกษุตัด ต้นไม้ของตน จักถือเอาเป็นประมาณบ้างว่า เทพดาองค์โน้นฆ่าภิกษุเสีย ก็อย่างนี้เหมือนกัน แล้วจักฆ่าภิกษุทั้งหลายเสีย ก็ภิกษุนี้มีเจ้าของเราจักต้องบอกกล่าวเธอแก่เจ้าของที่เดียว. ลด มือที่ยกขึ้นแล้ว ร้องให้ไปสู่สำนักของพระศาสดา ถวายบังคมแล้วยืน ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543พ: 432-433)

เหตุการณ์ที่ตัวละครประสบเป็นเหตุการณ์ที่เราให้ตัวละครทำกรรมชั่วคือ ภิกษุไม่ ใยดีต่อการร้องขอได้ทำลายต้นไม้อันเป็นวิมานของตน และทำร้ายบุตรของตนจนแขนขาด

ในเบื้องต้นเทวดาอุกโกสะคิดจะทำร้ายภิกษุด้วยการยกมือขึ้นหมายจะจับฟาดให้มรณภาพ แต่เทวดากลับเกิดความคิดพิจารณาผลของอกุศลกรรมคือ การฆ่าผู้มีศีลเป็นเหตุให้ตกนรก และ เทพธิดาอื่นๆ จะถือเอาเป็นตัวอย่างฆ่าพระภิกษุอื่นๆ เทวดาจึงเลือกที่จะแจ้งเรื่องนี้แก่พระพุทธรเจ้า จากตัวละครนี้แสดงให้เห็นว่า การทำความดีคือละความโกรธได้นั้น เกิดจากการพิจารณาเห็นโทษของการทำความชั่วจนยอมละทิ้งการทำชั่วนั้น ซึ่งผลจากการอดทนต่อความโกรธนี้ ทำให้ภิกษุได้พึง ธรรมจากพระพุทธรเจ้า บรรลุเป็นพระโสดาบันและได้รับที่อยู่ใหม่

ครั้งนั้น พระศาสดา...ตรัสว่า อย่าเลย เทพดา ท่านอย่าคิด เราจักให้วิมานแก่ท่าน แล้ว ทรงชี้ต้นไม้อันหนึ่ง ซึ่งเทพดาจุดไฟเมื่อวันก่อนใกล้กับพระคันธกุฎีในพระเชตวัน ตรัสว่า ต้นไม้นั้นในโอกาสโน้นว่าง เธอจงเข้าสถิต ณ ต้นไม้นั้นเถิด เทพดานั้นเข้าสถิตที่ต้นไม้นั้น แล้ว ตั้งแต่นั้น แม้เทพดาที่ทรงศักดิ์ใหญ่ทราบข่าว วิมานของเทพดานี้ อันพระพุทธรเจ้าประทาน ก็ไม่อาจมาทำให้เธอหวนไหวได้.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 434)

เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับตัวละครที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นผลของการทำความดีของ ตัวละครสองอย่างคือ ได้บรรลุโสดาบัน และได้ที่อยู่พิเศษ เพราะพระพุทธรเจ้าเป็นผู้ประทานเอง ผู้อื่น ไม่สามารถมาขับไล่ได้ จึงกล่าวได้ว่า ตัวละครเทวดาในเรื่องนี้เป็นตัวละครที่เป็นตัวแทนของการทำ ความดี อันรวมถึงการรับผลของการทำความดีนั้นด้วย

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า อรรถกถาธรรมบทนำเสนอหลักธรรมผ่านพฤติกรรม คำพูด และเหตุการณ์ที่ตัวละครหลักประสบ ตัวละครที่เป็นตัวแทนของกุศลกรรมแสดงให้เห็นกุศลเจตนา การทำกุศลกรรม และผลของกุศลกรรม และจากตัวอย่างตัวละครที่ยกมานี้คือ ชัมมิกอุบาสก นายนั้นทียะ พรหมณจูเพกสาฎก และเทวดา ทั้งหมดมีความยึดมั่นในกุศลกรรม แม้จะพบ เหตุการณ์ที่เป็นอุปสรรคก็ยังคงยึดมั่นในการทำกุศลกรรมอยู่ตลอดชีวิตจึงได้รับผลกุศลกรรม การใช้ ตัวละครหลักที่เป็นตัวแทนกุศลกรรมจึงเป็นกลวิธีที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมเรื่องกรรมชัดเจน ยิ่งขึ้น

4.3.2 ตัวละครสนับสนุน

ตัวละครสนับสนุน หมายถึงตัวละครประกอบที่มีใช้ตัวละครหลักในการดำเนินเรื่อง แต่มีส่วนช่วยสนับสนุนให้ตัวละครหลัก และหลักธรรมทางพุทธศาสนาในเรื่องโดดเด่นขึ้น ผู้วิจัยพบว่า มีตัวละครสนับสนุน 2 กลุ่มได้แก่ ตัวละครที่สนับสนุนหลักธรรมให้เด่นชัด และตัวละครที่สนับสนุน ตัวละครหลักให้เด่นชัด

4.3.2.1 ตัวละครที่สนับสนุนหลักธรรมให้เด่นชัด

ตัวละครที่สนับสนุนหลักธรรมให้เด่นชัด เป็นตัวละครประกอบที่มีพฤติกรรม ความคิด หรือเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งช่วยเสริมให้หลักธรรมมีความโดดเด่นยิ่งขึ้น ขอยกตัวอย่าง อรรถกถาธรรมบทดังนี้

ในเรื่อง **พระจิตตหัตถเถระ** ผู้แต่งนำเสนอหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ผ่าน พฤติกรรมและคำพูดของตัวละครภรรยาและแม่ยายของนายจิตตหัตถ์ ทำให้เข้าใจทุกขลักษณะ ที่นายจิตตหัตถ์กำลังพิจารณาเด่นชัดขึ้นคือ นายจิตตหัตถ์บวชแล้วสึกอยู่ 6 ครั้ง จนภรรยาตั้งครรภ์ วันหนึ่งเขากลับจากไถนาในป่า เข้าบ้านเพื่อหยิบผ้าจีวร พบภรรยากำลังนอนหลับจึงเกิดธรรมสังเวช ออกบวชจนได้บรรลุมรรค ความว่า

เมื่อนายจิตตหัตถ์นั้นเที่ยวไปๆ มาๆ อยู่อย่างนี้เที่ยว ภริยาได้มีครรภ์แล้ว. ในวาระที่ 7 เขาแบกเครื่องใดจากป่าไปเรือน วางเครื่องใช้ไว้แล้ว เข้าห้องด้วยประสงค์ว่า จักหยิบผ้า กาสาวะของตน. ในขณะนั้น ภริยาของเขากำลังนอนหลับ. ผ้าที่หล่อนุ่งหลุดลุ่ย น้ำลายไหล ออกปาก, จมูกก็กรนดังครี๊ดๆ, ปากอ้า, กัดฟัน. หล่อนปรากฏแก่เขาประจวบศีรษะที่พองขึ้น. เขาคิดว่า สรีระนี้ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เราบวชตลอดกาลประมาณเท่านั้นแล้ว อาศัยสรีระนี้ จึงไม่สามารถดำรงอยู่ในภิกษุภาวะได้ ดังนี้แล้ว ก็ฉวยผ้ากาสาวะพันท่อน พลางออกจากเรือน. ขณะนั้น แม่ยายของเขายืนอยู่ที่เรือนติดต่อกัน เห็นเขากำลังเดินไปด้วยอาการอย่างนั้น สงสัยว่า เจ้านี้กลับไปอีกแล้ว เขามาจากป่าเดี๋ยวนี้เองพันผ้ากาสาวะที่ท่อน ออกเดินบ่ายหน้า ตรงไปวิหาร เกิดเหตุอะไรกันหนอ จึงเข้าเรือนเห็นลูกสาวหลับอยู่ รู้ว่า เขาเห็นลูกสาวของเรา นี้ มีความรำคาญไปเสียแล้ว จึงตีลูกสาว กล่าวว่า นางชั่วชาติ จงลุกขึ้น ผัวของตนเอง เห็นเอง กำลังหลับ มีความรำคาญไปเสียแล้ว ตั้งแต่นี้ เองจะไม่มีเขาละ ลูกสาวกล่าวว่า หลีกไป หลีกไปเกิดแม่ เขาจะไปข้างไหน อีก 2-3 วันเท่านั้น ก็มาอีก.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 420)

พฤติกรรมการนอนของภริยานายจิตตหัตถ์ที่ไม่เรียบร้อยคือ ผ้านุ่งหลุดลุ่ย น้ำลายไหลออกปาก กรนเสียงดัง กัดฟัน เป็นภาพสตรีตั้งครรภ์ ที่ดูไม่สวยงาม จนทำให้นายจิตตหัตถ์ เบื่อหน่ายในร่างกายทำให้ผู้อ่านเห็นภาพตาม ฝ่ายแม่ยายเห็นนายจิตตหัตถ์ออกไปจากเรือนเกิด สงสัยจึงเข้าไปดูพบลูกสาวตนนอนในลักษณะดังนั้น “จึงตีลูกสาว กล่าวว่า นางชั่วชาติ จงลุกขึ้น ผัวของตนเอง เห็นเองกำลังหลับ มีความรำคาญไปเสียแล้ว ตั้งแต่นี้ เองจะไม่มีเขาละ” ทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกว่าการนอนของภริยานายจิตตหัตถ์ไม่เรียบร้อยมาก เพราะแม้มารดาแท้ๆ ยังตำหนิ อีกทั้ง คำพูดมักง่ายของภริยานายจิตตหัตถ์ว่า “หลีกไป หลีกไปเกิดแม่ เขาจะไปข้างไหน อีก 2-3 วันเท่านั้น ก็มาอีก” สร้างความรู้สึกไม่ชอบใจความเกียจคร้านของนางให้แก่ผู้อ่าน ดังนั้นตัวละครทั้งสองนี้ทำให้เข้าใจภาวะที่นายจิตตหัตถ์มองเห็นทุกขลักษณะจนหน่ายในสังขาร

ในเรื่อง **อสทิสทาน** มุ่งอธิบายหลักธรรมเรื่องกุศลกรรม คือการถวายอสทิสทาน (ทานที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในพุทธศาสนา) ผ่านตัวละครสนับสนุนคือ กภาพอำมาตย์และชุนหอำมาตย์

โดยพระเจ้าปเสนทิโกศลทรงถวายอสทิสถาน ในเวลาอนุโมทนาอำมาตย์ 2 คนมีความคิดเห็นต่างกัน ความว่า

ก็อำมาตย์ของพระราชาก็มีสองคน คือกาฬะ 1 ชุณหะ 1. บรรดาอำมาตย์สองคนนั้น กาลพอำมาตย์คิดว่า โอ ความเสื่อมรอบแห่งราชตระกูล ทรัพย์ประมาณ 14 โกฏิถึงความสิ้นไป โดยวันเดียวเท่านั้น ภิกษุเหล่านี้ บริโภคทานแล้วจักนอนหลับ โอ ราชตระกูลฉิบหายแล้ว. ส่วนชุณหอำมาตย์คิดว่า โอ ทานของพระราชาก็ใครๆ ไม่ดำรงในความเป็นพระราชาก็ไม่อาจเพื่อถวายทานเห็นปานนี้ได้ พระราชาชื่อว่าไม่ให้ส่วนบุญแก่สัตว์ทั้งปวงย่อมไม่มี ก็เราอนุโมทนาทานนี้.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 265)

ตัวละครสนับสนุน 2 ตัวคือกาลพอำมาตย์และชุณหอำมาตย์แสดงให้เห็นความคิดเห็นคนละด้าน ซึ่งเป็นความคิดของคนทั่วไปเมื่อเห็นผู้อื่นทำกุศลกรรมหรือความดีงาม กล่าวคือ กาลพอำมาตย์มองว่าสิ้นเปลือง เปล่าประโยชน์ ส่วนชุณหอำมาตย์มองว่าเป็นความดีที่ทำได้ยากมาก เพราะผู้ทำอสทิสถานได้ต้องมีใจกว้าง ไม่หวงแหนกระทั่งส่วนบุญ ความคิดเห็นนี้เอง เชิญชวนให้ผู้อ่านขบคิดตามและสร้างความใคร่รู้ผลตามมาด้วย

พระราชาดรฺสถามว่า กาลพะ ได้ยินว่า ท่านคิดอย่างนี้จริงหรือ เมื่อเขาทูลว่า จริง จึงตรัสว่า เมื่อเราพร้อมด้วยบุตรภรรยาของเรา มิได้ถือเอาของมีอยู่ของท่าน ให้ของมีอยู่ของตน เบียดเบียนอะไรท่าน สิ่งใดที่เราให้แก่ท่านแล้ว สิ่งนั้นจึงเป็นอันให้เลยทีเดียว แต่ท่านจงออกไปจากแคว้นแคว้นของเรา ดังนี้แล้ว จึงทรงเนรเทศกาลพอำมาตย์นั้นออกจากแคว้นแคว้น แล้วรับสั่งให้เรียกชุณหอำมาตย์มา ตรัสถามว่า ได้ยินว่า ท่านคิดอย่างนี้จริงหรือ เมื่อเขาทูลว่า จริง จึงตรัสว่า ดีละ ลุง เราเลื่อมใส(ขอบใจ) ท่านจงรับราชสมบัติของเราแล้วให้ท่านสิ้น 7 วัน โดยท่านเองที่เราให้แล้วนั้นแล ทรงมอบราชสมบัติแก่เขาสิ้น 7 วัน...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ชม: 268)

จากมโนกรรมของตัวละครทั้งสองตัว แสดงให้เห็นผลที่ต่างกันโดยสิ้นเชิง กาลพอำมาตย์คิดดูหมิ่นทานของผู้อื่นถูกเนรเทศออกจากแคว้นแคว้น ส่วนชุณหอำมาตย์อนุโมทนาอสทิสถานได้รับพระราชทานราชสมบัติเพื่อถวายอสทิสถานถึง 7 วัน

ตัวละครสนับสนุนทั้งสองนี้ยังมีส่วนช่วยอธิบายหลักธรรมเรื่องกรรมให้เด่นชัดขึ้น เพราะอสทิสถานเป็นทานสำคัญที่ทำยากและมีผลมาก ดังนั้นตัวละครนี้จึงช่วยเสริมให้เห็นว่า เพียงการทำใจให้อนุโมทนาก็เป็นเรื่องทำได้ยากสำหรับคนทั่วไป และเพียงการทำใจให้เลื่อมใส ก็มีผลมาก เสริมให้เห็นความสำคัญของการทำกุศลกรรมโดดเด่นขึ้น ความคิดของตัวละครทั้งสองยังสร้างความสะท้อนอารมณ์ให้ผู้อ่าน คือความคิดของกาลพอำมาตย์เป็นความคิดของคนเห็นแก่ตัว ไม่ทำกุศล ตระหนี่กระทั่งสมบัติของผู้อื่น ผลที่ได้รับจึงสาสมกับความคิดเห็นแก่ตัว

เพราะเมื่อไม่พอใจความคิดและการกระทำของเจ้าบ้านก็ควรออกไปอยู่ที่อื่น และความคิดของ ชุณหอำมาตย์เป็นความคิดของคนใจกว้าง นานุโมทนา ผลที่ได้รับจึงเหมาะสมกับความคิด เพราะ ยินดีกับการทำดีของผู้อื่น ก็สมควรได้รับการยกย่อง

หลักธรรมที่เป็นนามธรรมถูกถ่ายทอดผ่านตัวละครหลักเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจชัดเจน และตัวละครสนับสนุนที่ถ่ายทอดหลักธรรมตรงกันข้ามก็ทำให้หลักธรรมที่ต้องการนำเสนอเด่นชัด ยิ่งขึ้น เช่นในเรื่อง **ภิกษุ 2** สหาย ผู้แต่งใช้ตัวละครหลักคือภิกษุผู้ไม่ประมาทในการปฏิบัติธรรม เพื่อสื่อถึงหลักธรรมเรื่องความไม่ประมาท และใช้ตัวละครสนับสนุนคือ ภิกษุผู้เป็นสหาย แต่ดำรงอยู่ในความประมาท ซึ่งช่วยทำให้หลักธรรมเรื่องความไม่ประมาทโดดเด่น

ได้ยิ่บว่า ภิกษุ 2 รูปนั้น เรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระศาสดาแล้วเข้าไปยังวิหารอันตั้งอยู่ในป่า. ในภิกษุ 2 รูปนั้น รูปหนึ่ง เก็บฝืนมาต่อเวลายังวันแล้ว จัดเตาไฟแล้ว นั่งฝึกฝนสนทนา กับพวกภิกษุหนุ่มและสามเณรอยู่ตลอดปฐมยาม. รูปหนึ่งไม่ประมาททำสมณธรรมอยู่ ตักเตือนรูปนอกนี้ว่า ผู้มีอายุ ท่านอย่าทำอย่างนั้น เพราะอบาย 4 เป็นเช่นเรือนที่เป็นที่นอน แห่งชนผู้ประมาทแล้ว ธรรมดาพระพุทเจ้าทั้งหลาย อันบุคคลผู้เฝ้าอด ไม่อาจให้ทรงยินดีได้. ท่านไม่ฟังคำตักเตือนของภิกษุนั้น. ภิกษุนอกนี้ คิดว่า ภิกษุนี้ไม่เชื่อถ้อยคำ จึงไม่ปรารถนา (ตักเตือน)ท่านไม่ประมาทแล้วได้ทำสมณธรรม. ฝ่ายพระเถระผู้เกียจคร้าน ฝึกไฟในปฐมยาม แล้ว ในเวลาที่ภิกษุนอกนี้เดินจงกรมแล้วเข้าไปสู่ห้อง จึงเข้าไปพูดว่า ท่านผู้เกียจคร้านมาก ท่านเข้าไปสู่ป่า เพื่อต้องการหลับนอน (หรือ) อันบุคคลเรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระพุทเจ้า แล้วลุกขึ้นทำสมณธรรมตลอดทั้งกลางคืนกลางวัน ไม่ควรหรือ ดังนี้แล้ว ก็เข้าไปยังที่อยู่ของตนแล้วนอนหลับ ฝ่ายภิกษุนอกนี้พักผ่อนในมัชฌิมยามแล้วกลับลุกขึ้นทำสมณธรรมในปัจฉิมยาม. ท่านไม่ประมาทอย่างนั้น ต่อกาลไม่นานนัก ก็บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย. ภิกษุรูปเกียจคร้านนอกนี้ให้เวลาล่วงไปด้วยความประมาทอย่างเดียว.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 353)

อรรถกถาธรรมบทเรื่องนี้ต้องการนำเสนอหลักธรรมเรื่องความไม่ประมาทผ่าน ตัวละครเอกคือภิกษุผู้ไม่ประมาท แต่ตัวละครสนับสนุนภิกษุผู้ประมาทนั้นทำให้เข้าใจหลักธรรม ชัดเจนเพราะแสดงพฤติกรรมที่ตรงกันข้ามจากตัวละครเอก กล่าวคือ ตัวละครเอกไม่ประมาททำ สมณธรรม ตัวละครสนับสนุนกลับมีพฤติกรรมประมาทด้วยการจับกลุ่มสนทนารอบกองไฟ แม้ถูก ตักเตือนก็ไม่ใส่ใจ ตัวละครเอกไม่ประมาทในการปฏิบัติธรรมตามเวลาที่สมควร แต่ตัวละคร สนับสนุนกลับใช้เวลาปฐมยามคือ เวลาตั้งแต่ 18.00 น. – 22.00 น. ในการสนทนารอบกองไฟ ดำเนินพระภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมแล้วเข้าไปพักผ่อนในมัชฌิมยามคือ เวลาตั้งแต่ 22.00 น. – 02.00 น. เพื่อ ปฏิบัติธรรมในปัจฉิมยามคือ เวลาตั้งแต่ 02.00 น. – 06.00 น. แล้วตนเองก็กลับไปนอนเสีย ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ตัวละครสนับสนุนนี้แสดงหลักธรรมตรงกันข้ามทำให้หลักธรรมเรื่องความไม่ประมาท ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

การใช้ตัวละครสนับสนุนเป็นกลวิธีที่ทำให้หลักธรรมเด่นชัดขึ้น ดังการใช้ อากัปกิริยา พฤติกรรม และถ้อยคำของตัวละครภรรยาและแม่ยายของนายจิตตหัตถ์มาอธิบาย หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ให้เข้าใจชัดเจนขึ้น เพราะเป็นการอธิบายให้เห็นความน่ารังเกียจของ ร่างกาย มโนกรรมของกาพอำมาตย์กับขุนห่ออำมาตย์ที่ต่างกัน ส่งผลให้ตัวละครได้รับผลต่างกันมาก และในเรื่อง **อสทิสถาน** ใช้ตัวละครสนับสนุนมาช่วยอธิบายหลักธรรมเรื่องกรรมให้เข้าใจยิ่งขึ้น ผ่าน พฤติกรรมของตัวละครสนับสนุนคือภิกษุผู้เป็นสหายที่ประมาทในการปฏิบัติธรรมทำให้หลักธรรม เรื่องความไม่ประมาทโดดเด่นและชัดเจนขึ้น

4.3.2.2 ตัวละครที่สนับสนุนตัวละครหลักให้เด่นชัด

ตัวละครที่สนับสนุนตัวละครหลักให้เด่นชัด เป็นตัวละครประกอบที่มีพฤติกรรม ความคิด หรือเหตุการณ์ที่สนับสนุนหรือเสริมให้ตัวละครหลักมีความโดดเด่นยิ่งขึ้น ขอยกตัวอย่าง อรรถกถาธรรมบทดังนี้

ในเรื่อง **นายสุนนมาลาการ** ภรรยาของนายสุนนมาลาการ เป็นตัวละครประกอบ ที่มีพฤติกรรมตรงข้ามสามี ทำให้พฤติกรรมของตัวละครเอกเด่นชัด กล่าวคือ นายสุนนมาลาการ สะเซีพบูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้ 8 ทะนาน เมื่อภรรยาทราบกลับ ไม่พอใจ ความว่า

ครั้งนั้น ภรรยาถามเขาว่า ดอกไม้อยู่ที่ไหน
มาลาการ. เราบูชาพระศาสดาแล้ว
ภรรยา. บัดนี้ ท่านจักทำอะไรแด่พระราชาเล่า
มาลาการ. พระราชาจะทรงฆ่าเราก็ตาม ขัณฑ์จากแคว้นแคว้นก็ตาม เราสะเซีพบูชา
พระศาสดาแล้ว ดอกไม้ทั้งหมดมี 8 กำ บูชาชื่อเห็นปานนี้เกิดแล้ว มหาชนทำการโห่ร้อง
ตั้งพัน เทียวไปกับพระศาสดา นั้นเสียงโห่ร้องของมหาชนในที่นั้น

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 207)

ถ้อยคำของภรยานายสุนนมาลาการแสดงถึงความห่วงกังวลในฐานะภรรยา เมื่อ นายมาลาการอธิบายเพื่อให้นางเห็นความยิ่งใหญ่ของท่านที่มีคนอนุโมทนามากมายว่า “มหาชนทำการโห่ร้องตั้งพัน เทียวไปกับพระศาสดา นั้นเสียงโห่ร้องของมหาชนในที่นั้น” ภรรยากลับแสดง พฤติกรรมในทางตรงกันข้ามด้วยความว่า

ลำดับนั้น ภรรยาของเขาเป็นหญิงอันธพาล ไม่ยังความเลื่อมใสในพระปาฏิหาริย์
เห็นปานนี้ให้เกิด ต่ำเขาแล้ว กล่าวว่า ธรรมดาพระราชาทั้งหลาย เป็นผู้ดูร้าย กริ้วคราวเดียว
ก็กระทำความพินาศแม้มาก ด้วยการตัดมือและเท้าเป็นต้น ความพินาศพึงมีแม้แก่เรา เพราะ
กรรมที่เธอกระทำ

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 207)

คำพูดของภรรยาพยาบาลการแสดงออกถึงความไม่เลื่อมใสในกุศลกรรมของสามี แต่เกรงกลัวราชภัย แสดงให้เห็นว่า นายมาลาการเป็นบุคคลที่ไม่ธรรมดา สามารถสะละความรักชีวิต ทำกุศลกรรมอันยิ่งใหญ่ ทั้งทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกไม่พอใจในพฤติกรรมความคิดของนาง ซึ่งหลังจากตำหนิสามีแล้ว นางนำลูกเข้าเฝ้าพระราชกราบทูลเรื่องราวและถ้อยคำที่ตนพูดกับสามี ทั้งหมด และทูลว่า “หม่อมฉันตำเขาแล้ว...ทั้งเขามาในที่นี้ กรรมที่เขากระทำ จงเป็นกรรมดีก็ตาม จงเป็นกรรมชั่วก็ตาม กรรมนั้นจงเป็นของเขาผู้เดียว ขอเดชะ พระองค์จงทรงทราบความที่เขาอัน หม่อมฉันทั้งแล้ว” (มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 208)

กล่าวได้ว่า พฤติกรรมของภรรยาพยาบาลการที่เห็นแก่ตัว ยอมทิ้งสามีเพราะกลัวราชภัย สนับสนุนให้พฤติกรรมของตัวละครหลักคือนายมาลาการที่ยอมสละชีวิตทำการบูชา โดดเด่นยิ่งขึ้น

ตัวละครสนับสนุนบางตัวมีพฤติกรรมบางอย่างที่สนับสนุนตัวละครหลักให้โดดเด่น เช่น ตัวละครปาลิตสามเณร ในเรื่องพระจกขุपालเถระ ซึ่งตัวละครหลักคือพระจกขุपालเถระปฏิบัติธรรมด้วยการไม่จำวัดตลอดพรรษา เมื่อต้องเลือกระหว่างการรักษาดวงตากับการปฏิบัติธรรม ท่านยอมเสียดวงตาเพื่อปฏิบัติธรรมจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ ผิดกลับสามเณรปาลิตที่ยอมผิดศีล เพียงเพราะได้ยินเสียงสตรีในระหว่างทาง

สามเณรพาพระเถระด้วยปลายไม้เท้าไปอยู่ ถึงบ้านที่พระเถระเคยอาศัยเมืองชื้อสังกัฏฐะ อยู่แล้วในดงระหว่างทาง. เธอได้ยินเสียงขับของหญิงคนหนึ่งผู้ออกจากบ้านนั้นแล้ว ขับพลาง เทียวเก็บพินพลางอยู่ในป่า ถือนิมิตในเสียงแล้ว...

สามเณรถือนิมิตในเสียงนั้นแล้วปล่อยปลายไม้เท้าเสียแล้วกล่าวว่า ท่านขอรับ ขอท่านรอ อยู่ก่อนกิจของกระผมมี ดังนี้แล้วไปสู่สำนักของหญิงนั้น. นางเห็นเธอแล้วได้หยุดนิ่ง. เธอถึง ศีลวิบัติกับนางแล้ว.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 26)

พฤติกรรมของสามเณรที่โกหกพระเถระว่ามีกิจส่วนตัวและการทำศีลวิบัติกับสตรี ที่ตนได้ยินเสียงไม่นานซึ่งแตกต่างจากพระเถระที่ไม่ยอมรักษาดวงตาเพื่อปฏิบัติธรรม ทำให้ตัวละครหลักคือพระเถระโดดเด่นขึ้น โดยเฉพาะการที่พระเถระتابอดกลับกล้ำตำหนิและขับไล่คนนำทางทุศีลกลางป่า

ขณะนั้น พระเถระถามเธอว่า สามเณร เธอกลายเป็นคนชั่วเสียแล้วหรือ เธอนิ่งเสีย แม้พระเถระถามซ้ำก็ไม่พูดอะไร.

พระเถระไม่ยอมให้สามเณรคบ

ลำดับนั้น พระเถระกล่าวกะเธอว่า ชูระด้วยการที่คนชั่วเช่นเธอจับปลายไม้เท้าของเรา ไม่ต้องมี. เธอถึงซึ่งความสังเวชแล้วเปลื้องผ้ากาสาเยเสียแล้ว นุ่งห่มอย่างคฤหัสถ์พูดว่า ท่านผู้เจริญ เมื่อก่อนกระผมเป็นสามเณร แต่เดี๋ยวนี้กระผมกลับเป็นคฤหัสถ์แล้ว. อนึ่ง กระผม

เมื่อบวชก็ไม่ได้บวชด้วยศรัทธาบวชเพราะกลัวแต่อันตรายในหนทางของท่านมาไปด้วยกัน
เกิด.

พระเถระพูดว่า ผู้มีอายุ คฤหัสถ์ชั่วก็ดี สมณะชั่วก็ดี ก็ชั่วทั้งนั้น เธอแม้อยู่ในความเป็น
สมณะแล้วไม่อาจเพื่อทำคุณเพียงแต่ศีลให้บริบูรณ์ เป็นคฤหัสถ์ จักทำความดีงามชื่ออะไรได้
ธุระด้วยการที่คนชั่วเช่นเธอจับปลายไม้เท้าของเราไม่ต้องมี.

นายปาลิตะตอบว่า ท่านผู้เจริญ หนทางมีมนุษย์ชุมและท่านก็เสียจักขุ จักอยู่ในที่นี้
อย่างไรได้.

ลำดับนั้น พระเถระ กล่าวกะเขาว่า ผู้มีอายุ เธออย่าได้คิดอย่างนั้นเลย เราจะนอนตายอยู่
ณ ที่นี้ก็ดี จะนอนพลิกกลับไปกลับมา ณ ที่นี้ก็ดี ขึ้นชื่อว่าการไปกับเธอยอมไม่มี.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 26-27)

ปาลิตสามเณรเป็นตัวละครประกอบที่ทำชั่วต่างๆ ตามใจอย่างง่ายดาย กล่าวคือ
หลอกพระเถระว่ามีกิจส่วนตัว สิววิบัติกับสตรี และเปลื้องผ้ากาสาเยื้องห่มอย่างคฤหัสถ์ ด้วยอ้างว่า
ไม่ได้บวชด้วยศรัทธามาแต่ต้น สนับสนุนให้เห็นความหนักแน่นในการปฏิบัติและการยึดถือ
ความชอบธรรมจนยอมมรณภาพกลางป่าแต่ไม่ยอมเดินทางร่วมกับคนนำทางทุศีลอย่างเด่นชัด
จึงกล่าวได้ว่าปาลิตสามเณรเป็นตัวละครสนับสนุนที่ทำให้ตัวละครเอกเด่นชัดขึ้น

ในเรื่องพระภาคินัยสังฆรักขิตเถระ ผู้แต่งนำเสนอหลักธรรมเรื่องความประมาท
ผ่านตัวละครหลักคือ พระภาคินัยสังฆรักขิตะ (พระสังฆรักขิตะผู้เป็นหลาน) ผู้ต้องการจะถวายจีวร
ยาว 8 ศอก แต่พระสังฆรักขิตเถระผู้เป็นทั้งลุงและพระอุปัชฌาย์ พฤติกรรมและถ้อยคำของตัวละคร
สนับสนุนช่วยให้ตัวละครหลักโดดเด่นขึ้น

เขามีนามว่าภาคินัยสังฆรักขิต เจริญวัยแล้ว ได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระเถระ
เข้าไปจำพรรษาในวัดใกล้บ้านแห่งใดแห่งหนึ่งได้ผ้าวัสสาวาสีกาฏก 2 ผืน คือยาว 7 ศอก
ผืนหนึ่ง ยาว 8 ศอกผืนหนึ่ง กำหนดไว้ว่า ผ้าผืนยาว 8 ศอกจักเป็นของพระอุปัชฌาย์ของเรา
คิดว่า ผ้าผืนยาว 7 ศอกจักเป็นของเรา ออกพรรษาแล้ว ประสงค์ว่า จักเยี่ยมพระอุปัชฌาย์
เดินมาพลางเที่ยวบิณฑบาตในระหว่างทาง ครั้นมา (ถึง) แล้ว... นำผ้าสาฎกนั้นมาวางไว้ ณ
ที่ใกล้เท้าเรียนว่า ท่านขอรับ ขอท่านจงใช้สอยผ้าสาฎกผืนนี้ ดังนี้แล้ว ได้ยืนพุดอยู่.

ลำดับนั้น พระเถระกล่าวกะเธอว่า สังฆรักขิต จีวรของฉันทบริบูรณ์ เธอนั่นแล จงใช้สอย.

พระสังฆรักขิต. ท่านขอรับ ผ้าสาฎกนี้ กระผมกำหนดไว้เพื่อท่านทีเดียว จำเดิมแต่เวลาที่
กระผมได้แล้ว ขอท่านจงทำการใช้สอยเถิด.

พระเถระ. ช่างเถอะ สังฆรักขิต จีวรของฉันทบริบูรณ์ เธอนั่นแลจงใช้สอยเถิด.

พระสังฆรักขิต. ท่านขอรับ ขอท่านอย่าทำอย่างนั้นเลย (เพราะ) เมื่อท่านใช้สอยผ้าสาฎก
นี้ ผลมากจักมีแก่กระผม.

พระหลานชายนึกถึงขรवासวิสัย

ลำดับนั้น เมื่อพระสังฆรักขิตนั้น แม้อ้างว่า(วิงวอน)อยู่แล้วๆ เล่าๆ, พระเถระก็ไม่
ปรารถนาผ้าสาฎกผืนนั้น. เธอยืนพุดอยู่พลางคิดอย่างนี้ว่า ในเวลาเป็นคฤหัสถ์ เราเป็นหลาน
ของพระเถระ ในเวลาบวชแล้ว เราก็คือสัทธวิหริก(ของท่าน) แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น

พระอุปัชฌาย์ ก็ไม่ประสงค์ทำการใช้สอยร่วมกับเรา เมื่อพระอุปัชฌาย์นี้ ไม่ทำการร่วมใช้สอยกับเรา เราจะต้องการอะไรด้วยความเป็นสมณะ เราจักเป็นคฤหัสถ์(ดีกว่า).

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 412-413)

พระสังฆรักขิตเถระเป็นตัวละครที่มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นต่อพระภิกษุในสังฆรักขิตะ เพราะเป็นทั้งญาติและเป็นพระอุปัชฌาย์ จึงทำให้พระภิกษุในสังฆรักขิตะผูกพันและต้องการจะถวายจีวรให้ได้ จึงขอร้องอ้อนวอนให้รับ ดังนั้นความสัมพันธ์ของตัวละครจึงช่วยเสริมให้เห็นผลที่ตัวละครเอกคือพระภิกษุในสังฆรักขิตะน้อยใจพระเถระจนขาดสติคิดเพื่อ การที่พระเถระปฏิเสธไม่รับจีวรแสดงให้เห็นถึงความรู้จักพอ และการยืนยันที่จะไม่รับจีวรแม้ถูกรบเร้าอ้อนวอนแสดงให้เห็นถึงความมีสติมั่นคง จึงตรงกันข้ามกับพระภิกษุในสังฆรักขิตะที่ขาดสติปล่อยจิตฟุ้งซ่าน

ขณะที่พระภิกษุในสังฆรักขิตะนั่งพัดให้พระเถระเกิดคิดน้อยใจพระเถระจึงอยากลาสิกขาและปล่อยสติคิดเลยเถิดไปว่า หากลาสิกขาออกไปประกอบอาชีพจนมีภรรยาแล้วจะพานบุตรมาราบพระเถระ แต่ระหว่างทางทะเลาะกับภรรยาจนบุตรพลัดตกลงข้างทาง จึงใช้ด้ามปฏักตีหลังภรรยา

...เมื่อเดินมา จักพุดกะภริยาของเราในระหว่างทางว่า หล่อนจงนำบุตรมาแก่เราก่อน เราจักนำ (อุ้ม) เขาไป. หล่อนจักพุดว่า เธอจะต้องการอะไรด้วยบุตร เธอจงมาจบบันยานน้อยนี้ไป แล้วรับเอาบุตรไป ตั้งใจว่า เราจักนำเขาไป เมื่อไม่อาจอุ้มไปได้ จักทิ้งไว้ที่รอยล้อ เมื่อเป็นเช่นนั้น ล้อจักทับสรีระของเขาไป ลำดับนั้น เราจะพุดกะหล่อนว่า หล่อนไม่ได้ให้บุตรของฉันทแก่ฉันทเอง. หล่อนไม่สามารถอุ้มบุตรนั้นไปได้ บุตรนั้นย่อมเป็นผู้อันเจ้าให้ฉันทหายเสียแล้ว จักเอาด้ามปฏักตีหลัง (ภริยา).

พระเถระถูกพระหลานชายตี

พระหลานชายนั้นคิดอยู่อย่างนั้นพลางยืนพัดอยู่เที่ยวเอาพัดก้านตาลตีศีรษะพระเถระแล้ว.

พระเถระใคร่ครวญอยู่ว่า เพราะเหตุไรหนอแล เราจึงถูกสังฆรักขิตตีศีรษะ ทราบเรื่องที่พระหลานชายนั้นคิดแล้วๆ ทั้งหมด จึงพุดว่า สังฆรักขิต เธอไม่ได้อาจจะให้ประหารมาตุคามในเรื่องนี้ พระเถระผู้แก่มีโทษอะไรเล่า

เธอคิดว่า ตายจริง เราฉิบหายแล้ว นัยว่าพระอุปัชฌาย์รู้เรื่องที่เราคิดแล้วๆ เราจะต้องการอะไรด้วยความเป็นสมณะ ดังนี้แล้วจึงทิ้งพัดก้านตาล ปรารภเพื่อจะหนีไป.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 413-414)

จะเห็นได้ว่าการที่พระเถระสงบเยือกเย็น กล่าวคือเมื่อถูกตีศีรษะแล้วไม่โกรธ กลับคิดพิจารณาหาเหตุ จนทราบเรื่องแล้วจึงค่อยกล่าวเตือนพระภิกษุในสังฆรักขิตะ แสดงถึงความเป็นผู้มีสติมั่นคง ไม่ทำสิ่งต่างๆ โดยรวดเร็วตามเหตุการณ์ที่เร้าให้ทำ ดังนั้นตัวละครพระสังฆรักขิตเถระ

นี่จึงเป็นตัวละครที่สนับสนุนให้ตัวละครหลักคือพระภาคินัยสังฆรักขิตซึ่งมีพฤติกรรมตรงข้ามได้โดดเด่นขึ้น

ดังจะเห็นได้ว่า ตัวละครสนับสนุนที่แสดงพฤติกรรมหรือคำพูดในลักษณะที่สวนกระแสกับพฤติกรรมของตัวละครหลัก มีส่วนช่วยให้ตัวละครหลักมีความโดดเด่นขึ้น เช่น ภรรยาของนายมาลาการไม่เห็นด้วยในการนำดอกไม้สำหรับพระราชินีไปบูชาพระพุทธเจ้าและเกรงกลัวราชภัยจนเป็นผู้แจ้งความกับพระราชินีเอง ทำให้เห็นว่านายมาลาการทำกรรมที่คนทั่วไปทำได้ยาก ส่วนพฤติกรรมและคำพูดของปาลิตสามเณร ทำให้เห็นความมั่นคง ในธรรมของพระจักขุปาลเถระเด่นขึ้น และตัวละครพระสังฆรักขิตเถระทำให้เห็นถึงความฟุ้งซ่านของจิตพระภาคินัยสังฆรักขิตได้ชัดเจนขึ้น

จากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่า อรรถกถาธรรมบทใช้ตัวละครเป็นกลวิธีในการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนา สร้างความเข้าใจเรื่องหลักธรรมได้อย่างเป็นรูปธรรมขึ้น ทำให้ผู้อ่านเกิดประสบการณ์อ้อมในการปฏิบัติตามหลักธรรม ผ่านพฤติกรรม การสนทนา ความคิดและเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับตัวละครทั้ง 2 กลุ่มคือ ตัวละครหลักและตัวละครสนับสนุน ตัวละครหลักที่เป็นตัวแทนของอกุศลกรรมและตัวละครที่เป็นตัวแทนของกุศลกรรมทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมเรื่องกรรมชัดเจนทั้งเจตนา การทำกรรม และการรับผลของกรรม ตัวละครที่สนับสนุนหลักธรรมให้เด่นชัด โดยมากเป็นตัวละครประกอบที่สื่อถึงหลักธรรมที่อรรถกถาธรรมบทต้องการอธิบาย หรือสื่อถึงหลักธรรมที่ตรงกันข้าม เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมชัดเจนขึ้น ตัวละครที่สนับสนุนตัวละครหลักให้เด่นชัด คือตัวละครที่มีพฤติกรรมที่แตกต่างจากตัวละครหลัก ช่วยทำให้บุคลิกหรือพฤติกรรมของตัวละครหลักโดดเด่นขึ้น การนำเสนอหลักธรรมในอรรถกถาธรรมบทด้วยการใช้ตัวละครนี้สอดคล้องกับความหมายของชื่อคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทซึ่งหมายถึง คัมภีร์อธิบายแนวทางแห่งธรรม หรือแนวทางแห่งความดีงาม ดังนั้นตัวละครจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญของวรรณกรรมที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจแนวทางแห่งธรรมที่อรรถกถาธรรมบทต้องการสอนได้อย่างชัดเจน

4.4 การใช้นิทานสาธก

คำว่า “สาธก” หมายถึง “ ก. ยกตัวอย่างมาอ้างให้เห็น (ป.;ส. ว่าช่วยทำ, ทำให้สำเร็จ). สาธกโวหาร น. สำนวนเขียนที่มีการยกตัวอย่างมาอ้างให้เห็น” (ราชบัณฑิตยสถาน. 2556: 1213) การใช้นิทานสาธก หมายถึงการยกนิทานมาแสดงเป็นตัวอย่างเทียบให้เข้าใจหลักธรรม อรรถกถาธรรมบทใช้นิทานสาธกเป็นเรื่องเทียบเคียงเพื่ออธิบายหลักธรรมที่ละเอียดเป็นรูปธรรม หรือต้องการชี้ให้เห็นความสมเหตุสมผล โดยเฉพาะหลักธรรมเรื่องกรรมที่มีการให้ผลข้ามภพข้ามชาติซึ่งเข้าใจยากและยังเป็นธรรมเนียมเบื้องต้นของการทำความเข้าใจหลักธรรมอื่นๆ ด้วย

ผู้วิจัยพบการใช้นิทานสาธกในอรรถกถาธรรมบท จำนวน 53 เรื่อง แบ่งเป็น 2 ลักษณะคือ การใช้นิทานสาธกเรื่องเดียว และการใช้นิทานสาธกมากกว่าหนึ่งเรื่อง

4.4.1 การใช้นิทานสาธกเรื่องเดียว

การใช้นิทานสาธกเรื่องเดียว หมายถึง อรรถกถาธรรมบทที่มีการแทรกนิทานสาธกเพิ่มเข้ามาในเรื่องอีก 1 เรื่องโดยตัวละครที่อยู่ในเรื่องหลักนั้นเป็นผู้เล่า เพื่อเป็นเรื่องเทียบเคียงให้เข้าใจหลักธรรม หรือเพื่อสนับสนุนเหตุผลในคำพูดของตัวละครหลัก ยกตัวอย่างดังนี้

ในเรื่อง**พระปุตติคัตตติสสเถระ** ภิกษุทั้งหลายกราบทูลถามที่เกิดของพระปุตติคัตตติสสเถระ พระพุทธเจ้าตรัสบอกการปรินิพพานของพระเถระ ทำให้ภิกษุทั้งหลายสงสัยในกรรมของพระเถระ

พวกภิกษุกราบทูลถามพระศาสดาว่า พระเจ้าข้า พระปุตติคัตตติสสเถระบังเกิดในที่ไหน

พระศาสดา. เธอปรินิพพานแล้ว ภิกษุทั้งหลาย

พวกภิกษุ. พระเจ้าข้า กายของภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งพระอรหัตต์เห็นปานนั้น เกิดเป็นกายเนา เพราะเหตุอะไร กระดูกทั้งหลายแตกแล้ว เพราะเหตุอะไร อะไรเป็นเหตุถึงความเป็นอุปนิสัยแห่งพระอรหัตต์ของท่านเล่า

พระศาสดา. ภิกษุทั้งหลาย ผลนี้ทั้งหมดเกิดแล้วแก่ติสสะนั้น ก็เพราะกรรมที่ตัวทำไว้.

พวกภิกษุ. ก็กรรมอะไร ที่ท่านทำไว้ พระเจ้าข้า.

พระศาสดา. ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้ากระนั้น พวกเธอจงฟัง ดังนี้แล้ว ทรงนำอดีตนิทานมา (ตรัสดังต่อไปนี้)

บุรพกรรมของพระติสสะ

ติสสะนี้เป็นพรานนกในกาลแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสปะ ผ่านกเป็นอันมากบำรุงอิสฺรชน ขายนกที่เหลือจากนกที่ให้แก่อิสฺรชนเหล่านั้น คิดว่า นกที่เหลือจากขาย อันเราฆ่าเก็บไว้จักเนาเสีย จึงหักกระดูกแข็งและกระดูกปีกของนกเหล่านั้น ทำอย่างที่มีมันไม่อาจบินหนีไปได้ แล้วกองไว้ เขาขายนกเหล่านั้นในวันรุ่งขึ้น...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 438-439)

ภิกษุทั้งหลายไม่ทราบว่าเป็นพระอรหัตต์ แม้ฟังคำตอบก็ยังสงสัยในเชิงไม่เห็นด้วยว่าทำไมผู้ที่จะเป็นพระอรหัตต์ จึงมีกายเนา กระดูกแตก และอะไรเป็นเหตุให้เป็นพระอรหัตต์ พระพุทธเจ้าทรงตอบอย่างชัดเจนว่า “ผลนี้ทั้งหมดเกิดแล้วแก่ติสสะนั้น ก็เพราะกรรมที่ตัวทำ” และเพื่อให้คำตอบชัดเจน พระพุทธเจ้าจึงยกบุรพกรรมของพระเถระมาแสดงอธิบายผลกรรมอย่างชัดเจน กล่าวคือ ในชาติที่เกิดเป็นพรานนก ได้หักกระดูกขาและปีกของนกเพื่อเก็บไว้ขายได้นาน ทำให้พระเถระมีตัวเนาและกระดูกแตกหัก และในชาตินั้น ได้ถวายบิณฑบาตแก่พระชีณาสพด้วยความเลื่อมใส ทำให้พระเถระได้บรรลุเป็นพระอรหัตต์ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสสรุปว่า “...กายของติสสะเกิดเนาเปื่อย และกระดูกทั้งหลายแตก ก็ด้วยผลของการทุบกระดูกนกทั้งหลาย ติสสะบรรลุพระอรหัตต์ ก็ด้วยผลของการถวายบิณฑบาตอันมีรสแก่พระชีณาสพ ดังนี้แล” (มหามกุฏราช-

วิทยาลัย. 2543ข: 440) การใช้นิทานสาธกในเรื่องนี้เพื่อแสดงเทียบเคียงให้เข้าใจการให้ผลของกรรมอย่างชัดเจนและทำให้คำตอบมีความหนักแน่นยิ่งขึ้น

ในเรื่องพรานกุกกุมิตร ภิกษุสนทนากันว่าอะไรเป็นอุปนิสัยให้นายพรานกุกกุมิตร บุตรและสะใภ้ได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน และเพราะเหตุไรจึงไปเกิดในตระกูลนายพราน มีอาชีพที่ต้องฆ่าสัตว์ พระพุทธเจ้าเสด็จมาตรัสถามถึงเรื่องที่กำลังสนทนากัน และทรงนำเรื่องในอดีตชาติของคนเหล่านั้นมาแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ในอดีตกาล เมื่อหมู่ชนกำลังจัดสร้างเจดีย์สำหรับบรรจุพระธาตุของพระกัสสปทศพล นายพรานกุกกุมิตรเกิดเป็นเศรษฐีบ้านนอกได้แข่งกันบริจาคทรัพย์กับเศรษฐีในเมือง และบริจาคทรัพย์จนหมด ความว่า

เศรษฐีบ้านนอกคิดว่า เราเองจักเป็นหัวหน้า ได้ให้ทรัพย์ 3 โกฏิ ครั้นเศรษฐีทั้ง 2 เพิ่มทรัพย์กันด้วยอาการอย่างนั้น เศรษฐีในกรุงได้ให้ทรัพย์ 8 โกฏิแล้ว

ส่วนเศรษฐีบ้านนอกมีทรัพย์ 9 โกฏิเท่านั้นในเรือน เศรษฐีในกรุงมีทรัพย์ 40 โกฏิ เพราะฉะนั้น เศรษฐีบ้านนอกจึงคิดว่า ถ้าเราให้ทรัพย์ 9 โกฏิไซ้ เศรษฐีนี้จักกล่าวว่า เราจักให้ 10 โกฏิ เมื่อเป็นเช่นนั้น ความหมดทรัพย์ของเราจักปรากฏ เธอจึงกล่าวอย่างนั้นว่า เราจักให้ทรัพย์ประมาณเท่านี้ และเราทั้งลูกและเมียจักเป็นทาสของเจดีย์ ดังนี้แล้วพาบุตรทั้ง 7 คน สะใภ้ทั้ง 7 คนและภริยามอบแก่เจดีย์พร้อมกับตน.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 42-43)

อดีตนิทานเรื่องนี้เป็นเรื่องสาธกให้เข้าใจอย่างกระจ่างชัดว่า นายพราน ภรรยา บุตร และลูกสะใภ้ทั้งหมด ได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน เพราะการบริจาคทรัพย์และยอมเป็นทาสดูแลพระเจดีย์ สื่อให้เข้าใจเรื่องของกุศลกรรมอย่างชัดเจน จะเห็นได้ว่าการยกนิทานสาธกเพิ่มเข้ามาในเรื่องยังทำให้เข้าใจการทำความกรรมและการได้รับผลอย่างละเอียดขึ้น

นอกจากนี้ ผู้แต่งยังใช้นิทานสาธกเป็นเรื่องราวของสัตว์ที่สามารถพูดเป็นภาษามนุษย์ได้เพื่ออธิบายหลักธรรมเรื่องกรรมและยังทำให้ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลินมากขึ้น ดังในเรื่อง **พระอุปนันทศากยบุตร** พระพุทธเจ้าตรัสว่าพระอุปนันทะถือเอาของและทำให้พวกภิกษุเดือดร้อนทั้งในชาตินี้และในชาติก่อน แล้วจึงตรัสยกอดีตนิทานมาแสดงเทียบว่า ครั้งหนึ่งนกสองตัวเกิดแย่งปลากัน ความว่า

ก็ในอดีตกาล นก 2 ตัว คือนกเทียวหากินตามริมฝั่ง 1 นกเทียวหากินทางน้ำลึก 1 ได้ปลาดตะเพียนตัวใหญ่ถึงความทะเลาะกันว่า ศีรษะจงเป็นของเรา หางจงเป็นของท่าน ไม่อาจจะแบ่งกันได้ เห็นสุนัขจึงจอกตัวหนึ่ง จึงกล่าวว่า ลุง ขอท่านจงช่วยแบ่งปลานี้ ให้แก่พวกข้าพเจ้า

สุนัขจึงจอก. เราอันพระราชาตั้งไว้ในตำแหน่งผู้พิพากษา เรานั่งในที่วินิจฉัยนั้นนานแล้ว จึงมาเสียเพื่อต้องการเดินเที่ยวเล่น เตียวนี้ โอกาสของเราไม่มี.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 197)

นางสองตัวขอร้องสุนัขจึงจอกให้เป็นผู้ตัดสินแบ่งปลาที่จับได้ จะเห็นได้ว่า นางเรียกสุนัขจึงจอกว่า “ลุง” สื่อให้ผู้อ่านเห็นถึงความน่าเชื่อถือของสุนัขจึงจอก และสุนัขจึงจอกอ้างตนเป็นผู้พิพากษา ยิ่งทำให้นางเชื่อถือมากยิ่งขึ้น ดังนั้นนางทั้งสองยอมรับว่าจกตั้งอยู่ในคำของสุนัขจึงจอกแต่โดยดี

สุนัขจึงจอกนั้น กล่าวว่ ถ้าเช่นนั้น ดีละ จึงได้ตัดทำหัวไว้ข้างหนึ่ง หางไว้ข้างหนึ่ง ก็แลครั้นทำแล้ว จึงกล่าวว่า พ่อทั้งสอง บรรดาพวกเจ้าทั้งสอง ตัวใดเที่ยวไปริมฝั่ง ตัวนั้นจึงถือหางหาง ตัวใดเที่ยวไปในน้ำลึก ศีรษะจะเป็นของตัวนั้น ส่วนท่อนกลางนี้จักเป็นของเรา ผู้ตั้งอยู่ในวินิจฉัยธรรม...

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฉ: 197)

นิทานสาธกเรื่องนี้ นอกจากจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจผลอุกศลกรรมคือความเดือดร้อนอันเกิดจากการเชื่อถือบุคคลแต่ภายนอก ผ่านคำพูดและเหตุการณ์ที่ตัวละครประสบแล้ว สัตว์ในเรื่องจำนวนสามตัว ซึ่งทุกตัวล้วนพูดภาษามนุษย์ สื่อสัญลักษณ์ไปสู่ผู้อ่าน คือ นางเป็นตัวแทนของความเชื่อ ส่วนสุนัขจึงจอกเป็นตัวแทนของความฉลาดแกมโกง พฤติกรรมของสุนัขจึงจอกในการสร้างความชอบธรรมตั้งแต่กล่าวว่า ตนเป็นผู้พิพากษา และอยากจะพักผ่อน เป็นการสร้างความชอบธรรมในการจะรับเอาส่วนท่อนกลางของปลา ดังนั้นนิทานสาธกเรื่องนี้ จึงทำให้ผู้อ่านอรรถกถาธรรมบทได้ข้อคิดเรื่องกรรม

จะเห็นได้ว่า อรรถกถาธรรมบทใช้นิทานสาธกเพียงเรื่องเดียว เพื่อเป็นเรื่องเทียบเคียงอธิบายหลักธรรมที่มีเนื้อหาไม่ซับซ้อนมากนัก ทำให้ผู้อ่านสามารถนำนิทานสาธกนั้นมาเทียบเคียงกับเหตุการณ์ปัจจุบันทำให้เข้าใจเหตุผลของเหตุการณ์ในเรื่อง จนยอมรับและนำไปสู่การปฏิบัติได้ถูกต้อง นอกจากนี้นิทานสาธกที่เป็นเรื่องสัตว์พูดภาษามนุษย์ทำให้เข้าใจหลักธรรมกระจ่างขึ้นแล้ว ยังทำให้ผู้อ่านได้ข้อคิดและความเพลิดเพลินไปพร้อมกันด้วย

4.4.2 การใช้นิทานสาธกมากกว่าหนึ่งเรื่อง

การใช้นิทานสาธกมากกว่าหนึ่งเรื่อง หมายถึงอรรถกถาธรรมบทที่มีการใช้นิทานสาธกตั้งแต่สองเรื่องขึ้นไปแทรกอยู่ในนิทานหลักเรื่องเดียว เพื่ออธิบายเน้นย้ำให้หลักธรรมโดดเด่นให้เกิดความสมจริงของเหตุผล เพิ่มน้ำหนักให้เรื่องที่ยกมา หรืออธิบายชี้แจงเหตุผลโดยละเอียดดังตัวอย่างต่อไปนี้

ในเรื่อง **ชนสามคน** อรรถกถาธรรมโชติตนิทาน 3 เรื่องเป็นนิทานสาธก เพื่ออธิบายเหตุผลการประสบเคราะห์กรรมของชน 3 คน ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ดังนี้

นิทานสาธกเรื่องทีหนึ่ง ภิกษุถามกรรมของกาซึ่งบินเอาคอใส่ในเสวียนหญ้าติดไฟ ปลิวอยู่ในอากาศ ถูกไฟไหม้จนบินตกมาตาย พระพุทธเจ้ายกนิทานช้อนมาเล่าเพื่อให้เข้าใจว่าเป็นเศษกรรมของการเอาไฟเผาควายตายทั้งเป็น ความว่า

ภิกษุเหล่านั้น...จึงทูลถามถึงเหตุที่ตนเห็นและที่ตนเสวยมาแล้วโดยลำดับ .
แม้พระศาสดาก็ตรัสพยากรณ์แก่ภิกษุเหล่านั้นโดยลำดับอย่างนี้.

บุรพกรรมของกา

ภิกษุทั้งหลาย กานันได้เสวยกรรมที่ตนทำแล้วนั้นแหละโดยแท้. ก็ในอดีตกาล ชวานา ผู้หนึ่งในกรุงพาราณสี ฝึกโคของตนอยู่ (แต่) ไม่อาจฝึกได้. ด้วยว่าโคของเขานั้นเดินไปได้ หนอยหนึ่งแล้วก็นอนเสีย. แม้เขาตีให้ลุกขึ้นแล้ว เดินไปได้หนอยหนึ่ง ก็กลับนอนเสียเหมือนอย่างเดิมนั้นแล. ชวานานั้น แม้พยายามแล้วก็ไม่สามารถฝึกโคนั้นได้ เป็นผู้อันความโกรธครอบงำแล้ว จึงกล่าวว่า บัดนี้เจ้าจักนอนสบายตั้งแต่นี้ไป ดังนี้แล้ว ทำโคนั้นให้เป็นตุจพอนฟาง พันคอโคนั้นด้วยฟางแล้วก็จุดไฟ. โคถูกไฟคลอกตายในที่นั้นเอง. ภิกษุทั้งหลาย กรรมอันเป็น บำปนั้น อันกานันทำแล้วในครั้งนั้น. เขาไหม้อยู่ในนรกสันกาลนาน เพราะวิบากของกรรมอัน เป็นบำปนั้นเกิดแล้วในกำเนิดกา 7 ครั้ง (ถูกไฟ) ไหม้ตายในอากาศอย่างนั้นแหละด้วยวิบาก ที่เหลือ.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 56-57)

นิทานสาธกเรื่องทีสอง พระพุทธเจ้ายกมาเล่าเพื่อแสดงให้เห็นว่า ภรรยาขายเรือผู้ถูก จับถ่วงน้ำตายกลางทะเล เพราะเศษกรรมที่เคยจับสุนัขถ่วงน้ำให้ตายทั้งเป็น ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย หญิงแม่นั้น เสวยกรรมที่ตนทำแล้วเหมือนกัน. ก็ในอดีตกาล หญิงนั้นเป็น ภรรยาแห่งคฤหบดีคนหนึ่ง ในกรุงพาราณสีได้ทำกิจทุกอย่างมีตักน้ำ ช้อมข้าว ปรุงอาหาร เป็นต้น ด้วยมือของนางเอง. สุนัขตัวหนึ่งของนางนั่งแลดูนางนั้น ผู้ทำกิจทุกอย่างอยู่ในเรือน. เมื่อนางนำภาตไปนาก็ดี ไปป่าเพื่อต้องการวัตถุต่างๆ มีฟืนและผักเป็นต้นก็ดี สุนัขนั้นย่อมไป กับนางนั้นเสมอ. พวกคนหนุ่มเห็นดังนั้น ย่อมเยาะเย้ยว่า แนะพ่อ พรานสุนัขออกแล้ว วันนี้ พวกเราจักกิน (ข้าว) กับเนื้อ นางขวยเขินเพราะคำพูดของพวกคนเหล่านั้น จึงประหารสุนัข ด้วยก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้นให้หนีไป. สุนัขกลับแล้วก็ตามไปอีก...นางโกรธสุนัขนั้น ...จับ สุนัขนั้นอย่างมันที่คอแล้ว จึงเอาปลายเชือกข้างหนึ่งผูกกระออมไว้ เอาปลายเชือกอีกข้างหนึ่ง ผูกที่คอสุนัข ผลักกระออมให้กลิ้งลงน้ำ. สุนัขตามกระออมไปตกลงน้ำ ก็ได้ทำกาละในน้ำ นั้นเอง. นางนั้นไหม้อยู่ในนรกสันกาลนาน เพราะวิบากของกรรมนั้นด้วยวิบากที่เหลือจึงถูก เขาเอากะออมเต็มด้วยทรายผูกคอถ่วงลงในน้ำ ได้ทำกาละแล้วตลอด 100 อติภาพ.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 57-58)

นิทานสาธกเรื่องที่สาม พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเพื่อบอกเหตุผลที่ภิกษุ 7 รูปต้องติดอยู่ภายในถ้ำอดอาหารถึง 7 วัน เพราะเคยแกล้งปิดรูของตัวเงินตัวทองไว้ 7 วัน แต่ไม่มรณภาพ เพราะไม่ได้ปล่อยให้ตาย ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย แม้พวกเธอก็เสวยกรรมอันตนกระทำแล้วเหมือนกัน. ก็ในอดีตกาล เด็กเลี้ยงโค 7 คนชาวกรุงพาราณสี เทียวเลี้ยงโคอยู่คราวละ 7 วัน ในประเทศใกล้ดงแห่งหนึ่ง วันหนึ่งเที่ยวเลี้ยงโคแล้วกลับมาพบเหยี่ยวใหญ่ตัวหนึ่ง จึงไล่ตาม. เหยี่ยวหนีเข้าไปสู่จอมปลวกแห่งหนึ่ง. ก็ช่องแห่งจอมปลวกนั้นมี 7 ช่อง. พวกเด็กปรึกษากันว่า บัดนี้ พวกเราจักไม่อาจจับได้ ฟร่งนี้จึงจักมาจับตั้งนี้แล้ว จึงต่างคนต่างก็ถือเอากิ่งไม้ที่หักได้คนละกำๆ แม้ทั้ง 7 คนพากันปิดช่องทั้ง 7 ช่องแล้วหลีกไป. ในวันรุ่งขึ้นเด็กเหล่านั้นมิได้คำนึงถึงเหยียนั้น ต้อนโคไปในประเทศอื่น ครั้นในวันที่ 7 พาโคกลับมา พบจอมปลวกนั้น กลับได้สติ คิดกันว่า เหยียนั้นเป็นอย่างไรหนอ จึงเปิดช่องที่ตนๆ ปิดไว้แล้ว. เหยี่ยวหมดอาลัยในชีวิต เหลือแต่กระดูกและหนังสันคลานออกมา. เด็กเหล่านั้นเห็นดังนั้นแล้ว จึงทำความเอ็นดูพูดกันว่า พวกเราอย่าฆ่ามันเลย มันอดเหยื่อตลอด 7 วัน จึงลูบหลังเหยียนั้นแล้วปล่อยไป ด้วยกล่าวว่า จงไปตามสบายเถิด. เด็กเหล่านั้นไม่ต้องไหม้ในนรกก่อน เพราะไม่ได้ฆ่าเหยี่ยว แต่ชนทั้ง 7 นั้น ได้เป็นผู้อดข้าวร่วมกันตลอด 7 วันๆ ใน 14 อตภาพ ภิกษุทั้งหลาย กรรมนั้น พวกเธอเป็นเด็กเลี้ยงโค 7 คนทำไว้แล้วในกาลนั้น.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ง: 58-59)

อรรถกถาธรรมบทเรื่อง**ชนสามคน**นี้ใช้อดีตนิทาน 3 เรื่อง เพื่อเป็นเรื่องราวแสดงหลักธรรมเรื่องกรรม โดยนิทานสาธกแต่ละเรื่องที่ยกมาทำให้ทราบรายละเอียดการทำความกรรมและรับผลกรรมอย่างกระจ่างชัด ทำให้ผู้อ่านยอมรับเหตุและผลของเหตุการณ์ และการใช้นิทานสาธกหลายเรื่องในอรรถกถาธรรมบทเรื่องเดียวเช่นนี้ยังทำให้หลักธรรมเรื่องกรรมโดดเด่น กระตุ้นให้ผู้อ่านเกิดความกลัวการทำความชั่วอย่างชัดเจน

ในเรื่อง**สญชัย** ก็มีลักษณะเดียวกัน ปรากฏการใช้นิทานสาธกหลายเรื่องเพื่อแสดงหลักธรรมเรื่องกรรมที่ให้ผลข้ามภพข้ามชาติ คือชี้ให้เห็นว่าการได้รับผลในปัจจุบันเกิดจากการได้ทำเหตุคือกรรมไว้ในอดีต กล่าวคือภิกษุทั้งหลายเกิดข้อกังขาว่า พระพุทธเจ้าประทับตำแหน่งอัครสาวกให้กับพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะซึ่งบวชหลังพระเถระชั้นผู้ใหญ่ พระพุทธเจ้าจึงทรงยกอดีตนิทานมาแสดงเพื่อเป็นเรื่องเทียบเคียงให้เข้าใจว่า พระเถระทุกองค์ได้รับผลตามกรรมที่ได้ทำไว้ ขอยกตัวอย่างมาแสดง 2 เรื่องคือ เรื่องบุรพกรรมของพระยสเถระและสหยา และเรื่องบุรพกรรมของพระเถระ 30 องค์ซึ่งถูกขนานนามว่า “ภัททวัคคีย์”

นิทานสาธกเรื่องแรก พระพุทธเจ้าทรงยกนิทานสาธกมาเล่าเพื่อแสดงเหตุผลว่าพระยสเถระและสหยาทั้ง 54 องค์ ได้รับสิ่งที่ตนเองปรารถนาเพราะทำความชั่วไว้ ความว่า

ภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า ชน 55 คน มียสกุลบุตรเป็นประมุขทำกรรมอะไรไว้ พระเจ้าข้า. พระศาสดา ตรัสว่า แม้ชน 55 นั้นปรารถนาพระอรหัตในสำนักพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ทำกรรมที่เป็นบุญไว้มากแล้วภายหลัง เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่อุบัติขึ้น เป็นสหายน ทำบุญร่วมกัน เป็นพวกกัน เทียวจัดแจงศพคนไร้ที่ฝัง. วันหนึ่งพวกเขาพบหญิงตายทั้งกลมตกลงว่า จักเผา จึงนำไปป่าช้า ในชนเหล่านั้นพักไว้ในป่าช้า 5 คน ด้วยสั่งว่า พวกท่านจงเผา ที่เหลือเข้าไปบ้าน. นายยสเอาหลาวแทงศพนั้น พลิกกลับไปกลับมาเผายุ ใต้สุกษณัญญาแล้ว. เขาแสดงแก่สหายน 3 คนเมื่อนั้นว่า ท่านผู้เจริญ พวกท่านจงดูศพนี้ มีหนึ่งลอกแล้วในที่นั้นๆ ดูรูปโคต่าง ไม่สะอาด เหมือน น้าเกลียด. ทั้ง 4 คนนั้นก็ใต้สุกษณัญญาในศพนั้น. เขา 5 คนไปบ้านบอกแก่สหายนที่เหลือ. ส่วนนายยสไปเรือนแล้วได้บอกแก่มารดาบิดาและภรรยา. คนทั้งหมดนั้นก็เจริญอุสสุกษณัญญาแล้ว นี่เป็นบุรพกรรมของคน 55 คน มียสกุลบุตรเป็นประมุขนั้น. เพราะฉะนั้นแล ความสำคัญในเรือนอันเคลื่อนด้วยสตรีเป็นดุจป่าช้าจึงเกิดแก่นายยส.แลด้วยอุปนิสัยสมบัตินั้น การบรรลुकุณ วิเศษจึงเกิดขึ้นแก่พวกเขาทั้งหมด. คนเหล่านั้นได้รับผลที่ตนปรารถนาแล้วเหมือนกัน ด้วยประการอย่างนี้. หาใช่เราเลือกหน้าให้ไม่.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 134-135)

นิทานสาธกเรื่องที่สอง พระพุทธเจ้าทรงยกนิทานสาธกมาแล้วเพื่อแสดงเหตุผลว่า พระภิกษุทศศีัยทั้ง 30 องค์ ก็ได้รับผลที่ตนปรารถนาเพราะทำกรรมไว้เหมือนกัน ความว่า

พระองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้พวกภิกษุทศศีัยนั้นก็ปรารถนาพระอรหัต ในสำนักพระพุทธเจ้าในปางก่อนแล้วทำบุญ. ภายหลังเมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติขึ้น เป็นนักเลง 30 คน ฟังตฤณโฆวาทแล้ว ได้รักษาศีล 5 ตลอดหกหมื่นปี. แม้ภิกษุทศศีัยเหล่านั้น ก็ได้ผลที่ตนปรารถนาแล้วๆ เหมือนกัน ด้วยประการอย่างนี้ หาใช่เราเลือกหน้าให้ภิกษุทั้งหลายไม่

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ข: 136)

ตัวอย่างนิทานสาธกทั้งสองเรื่องที่ยกมานี้อธิบายให้เข้าใจได้ว่า พระยสเถระกับสหายน และพระภิกษุทศศีัยทุกองค์แม้จะบวชก่อนพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะก็ไม่ได้รับตำแหน่งพระอัครสาวก เพราะได้ทำกรรมอันเป็นเหตุได้เฉพาะการบรรลุเป็นพระอรหันต์เท่านั้น การที่ยกอดีตนิทานมาแสดงบุรพกรรมของพระเถระที่บวชก่อนพระอัครสาวกทั้งคู่ก็ดี อดีตนิทานที่แสดงบุรพกรรมของพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะก็ดี มีเพื่อเป็นนิทานสาธกเทียบเคียงให้เกิดความเข้าใจและยอมรับเหตุผลของการแต่งตั้งว่าเป็นเรื่องการทำกรรมไว้ สืบให้เห็นว่า ทุกอย่างที่เกิดขึ้นมีเหตุมีผล ไม่ใช่มีผู้ใดเนรมิตได้ แม้กระทั่งพระพุทธเจ้าก็ทรงประธานตำแหน่งตามเหตุของแต่ละบุคคล

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า การใช้นิทานสาธกหลาย ๆ เรื่องในอรรถกถาธรรมบทเรื่องเดียว นอกจากเพื่อเป็นเรื่องเทียบให้เข้าใจหลักธรรมอย่างเป็นรูปธรรมแล้ว ยังทำให้หลักธรรมมีความโดดเด่นมากขึ้นด้วย

จากตัวอย่างที่ยกมากล่าว จะเห็นได้ว่าการใช้นิทานสาธกเป็นกลวิธีที่มุ่งอธิบายเหตุของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันวัตถุ คือแสดงให้เห็นว่าเป็นผลของกรรมที่มีการให้ผลข้ามภพข้ามชาติ ด้วยการใช้อัตตนิทานเป็นเรื่องเทียบเคียงให้เข้าใจเหตุผลอย่างกระจ่าง การใช้นิทานสาธกมากกว่าหนึ่งเรื่องในอรรถกถาธรรมบทเรื่องเดียวช่วยอธิบายให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมเรื่องกรรมได้อย่างชัดเจนขึ้น และย้ำให้เห็นว่าทุกปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมีเหตุและผลรองรับ ไม่ได้เกิดขึ้นเอง หรือไม่มีผู้บันดาลให้เกิด ทั้งช่วยสร้างประสบการณ์เรื่องกรรมทางอ้อมให้แก่ผู้อ่านด้วย

4.5 การใช้ฉาก

ฉาก เป็นเรื่องของรายละเอียดรอบตัวตัวละคร ไม่ใช่หมายถึงเฉพาะสิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่มองเห็นในการชมละคร และมีส่วนสำคัญในการเสริมสร้างบรรยากาศของเรื่องเล่าให้มีความสมจริงหรือเป็นไปตามที่ต้องการ นอกจากนี้ยังมีส่วนทำให้ผู้อ่านเข้าใจตัวละครชัดเจนยิ่งขึ้น ดังที่พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เรียกฉากในงานประพันธ์ว่า ฉากท้องเรื่อง และอธิบายความหมาย ดังนี้

ภูมิหลังของเหตุการณ์และตัวละครในงานเขียนประเภทเรื่องเล่า (narrative) ได้แก่ นวนิยาย และเรื่องสั้น คำว่า ฉากท้องเรื่อง หมายถึง สถานที่ เวลา บรรยากาศ บริบท และสิ่งแวดล้อมในตัวเรื่อง เช่น ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ ระบบการเมือง วิถีชีวิต ฉากท้องเรื่องเป็นองค์ประกอบของนวนิยายและเรื่องสั้นที่ทำให้ผู้อ่านทราบเรื่องราว หรือเหตุการณ์นั้นๆ เกิดขึ้นที่ไหน เมื่อไร นอกจากนี้ยังทำให้เข้าใจบุคลิกลักษณะ ภาวะทางอารมณ์ และจิตใจของตัวละครอีกด้วย

(ราชบัณฑิตยสถาน. 2552: 199)

ในอรรถกถาธรรมบท 302 เรื่อง ผู้วิจยพบการใช้ฉากเป็นกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาจำนวน 17 เรื่อง โดยฉากเป็นส่วนสำคัญในการสร้างความเข้าใจหลักธรรม และเป็นสัญลักษณ์สื่อถึงหลักธรรมที่อรรถกถาธรรมบทต้องการนำเสนอ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ในเรื่องนายสุนนมาลาการ อรรถกถาธรรมบทได้พรรณนาจากพระพุทธเจ้าดำเนินไปพร้อมกับดอกไม้ที่นายสุนนมาลาการทำการบูชาอย่างละเอียดลออ เพื่อสื่อให้ผู้อ่านรับรู้ถึงความยิ่งใหญ่ในการทำกุศลกรรมของนายสุนนมาลาการ ความว่า

นายมาลาการนั้นบูชาอย่างไร ? ที่แรก นายมาลาการชดดอกไม้ 2 กำขึ้นไปในเบื้องบนแห่งพระตถาคตก่อน ดอกไม้ 2 กำนั้นได้ตั้งเป็นเพดานในเบื้องบนพระเศียร เขาชดดอกไม้ 2 กำอื่นอีก. ดอกไม้ 2 กำนั้นได้ย้อยลงมาตั้งอยู่ทางด้านพระหัตถ์ขวา โดยอาการอันมาลาบังไว้ เขาชดดอกไม้ 2 กำอื่นอีก ดอกไม้ 2 กำนั้นได้ห้อยย้อยลงมาตั้งอยู่ทางด้านพระปฤษฎางค์อย่างนั้นเหมือนกัน. เขาชดดอกไม้ 2 กำอื่นอีก. ดอกไม้ 2 กำนั้นห้อยย้อยลงมาตั้งอยู่ทางด้านพระหัตถ์ซ้ายอย่างนั้นเหมือนกัน. ดอกไม้ 8 ทะนาน เป็น 8 กำ แวดล้อมพระตถาคตในฐานะทั้ง 4 ด้วยประการฉะนี้. ได้มีทางพอเป็นประตู เดินไปข้างหน้าเท่านั้น. ขั้วดอกไม้ทั้งหลายได้หันหน้าเข้าข้างใน, หันกลีบออกข้างนอก. พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นราวกะว่าแวดล้อมแล้วด้วยแผ่นเงินเสด็จไปแล้ว

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 205-206)

อรรถกถาธรรมบทพรรณนาจากนี้โดยละเอียดว่า ดอกมะลิทั้ง 8 กำที่นายสุนนมาลาการโยนไปเพื่อถวายพระพุทธเจ้าได้ลอยอยู่ในอากาศล้อมพระพุทธเจ้าทั้ง 4 ด้านๆ ละ 2 กำคือ ด้านเบื้องบนพระเศียร ด้านพระหัตถ์ขวา ด้านพระหัตถ์ซ้าย และด้านพระปฤษฎางค์ และขั้วดอกไม้หันเข้าข้างในปรากฏให้เห็นทั่วไปเห็นแต่กลีบดอกไม้ด้านนอก ผสมกับพระฉัพพรรณรังสี จึงทำให้พระพุทธเจ้าทรงปรากฏพระองค์งดงามยิ่ง เสมือนทรงถูกแวดล้อมด้วยแผ่นเงินเสด็จไป

ดอกมะลิที่นายสุนนมาลาการทำการบูชายังเป็นเสมือนคุณความดีที่นายสุนนมาลาการทำตามอย่างพระพุทธเจ้า อันทำให้พระคุณของพระพุทธเจ้าโดดเด่นและความดีงามของผู้ทำตามก็โดดเด่น ล้อมรักษาพระองค์ของพระพุทธเจ้าในทุกทิศ การลอยอยู่ในอากาศของดอกไม้ที่เขาถวาย ยังเป็นสื่อให้นัยให้เห็นว่า ความดีที่เขาทำนั้นไม่ใช่เป็นการกระทำธรรมดาทั่วไป แต่มีความพิเศษกว่าการถวายสิ่งอื่นๆ เพราะนายสุนนมาลาการสละชีวิตถวายด้วย

การบรรยายจากที่มีความวิจิตรพิสดารของสถานที่ต่างๆ เช่น ทิพยวิมานบนสวรรค์ ปราสาทของคณินุญ หรือสถานที่ประทับของพระพุทธเจ้าสามารถสื่อให้เข้าใจถึงเรื่องบุรพกรรม ยกตัวอย่างเช่น ฉากวิมานของนางลชเทพธิดา ในเรื่องลชเทวธิดา อรรถกถาธรรมบทบรรยายจากทิพยวิมานของเทพธิดาอันวิจิตรบรรจงอย่างละเอียด สื่อให้เห็นความอัศจรรย์ของการทำกุศลกรรมในอดีตชาติของนางลชเทพธิดา กล่าวคือ

...นางพลางระลึกถึงทานกลับไปถึงที่นั้น. งูเลื้อยออกจากกู กัดนางให้ล้มลง ณ ที่นั้นเอง นางมีจิตเลื่อมใสทำกาละแล้วไปเกิดในวิมานทองประมาณ 30 โยชน์ในภพดาวดึงส์ มีอิตถภาพประมาณ 3 คาวุต ประดับเครื่องอลังการทุกอย่าง เหมือนหลับแล้วตื่นขึ้น.

วิธีทำทิพยสมบัติให้ถาวร

นางนุ่งผ้าทิพย์ประมาณ 12 ศอกผืนหนึ่ง ห่มผืนหนึ่ง แวดล้อมด้วยนางอัปสรตั้งพัน เพื่อประกาศบุรพกรรม จึงยืนอยู่ที่ประตูลิขิตอันประดับด้วยขนทองคำเต็มด้วยข้าวตอกทองคำ ห้อยระย้าอยู่ ตรวจดูสมบัติของตน ใคร่ครวญด้วยทิพยจักขุว่า เราทำกรรมสิ่งไรหนอ จึงได้สมบัตินี้ ได้รู้ว่า สมบัตินี้เราได้แล้ว เพราะผลแห่งข้าวตอกที่เราถวายพระผู้เป็นเจ้ามหาภิณายเถระ. นางคิดว่า เราได้สมบัติเห็นปานนี้ เพราะกรรมชนิดหน้อยอย่างนี้ บัดนี้เราไม่ควรประมาท

เราจักทำวัตรปฏิบัติแก่พระผู้เป็นเจ้า ทำสมบัตินี้ให้ถาวร จึงถือไม้กวาด และกระเช้าสำหรับเท
มูลฝอยสำเร็จด้วยทองไปกวาดบริเวณของพระเถระ แล้วตั้งน้ำฉันน้ำใช้ไว้แต่เช้าตรู่.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ฃ: 12)

การบรรยายฉากทิพย์วิมานของนางลลิตาแสดงให้ผู้อ่านได้รับรู้ถึงความวิจิตร
พิสดารของผลบุญที่นางได้รับคือ วิมานที่ถูกสร้างด้วยทองคำทั้งหลัง มีขนาดกว้างใหญ่ถึง 480
กิโลเมตร ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อันเป็นที่อยู่ของท้าวสักกเทวราช ร่างกายสูงใหญ่ 3 คาวุต
มีเครื่องประดับทุกสิ่งอย่าง มีผ้าทิพย์สำหรับนั่งและห่มยาวผืนละ 12 ศอก มีนางอัปสร 1000 นาง
เป็นบริวาร และประตูปะดานยังประดับด้วยชั้นทองคำเต็มด้วยข้าวตอกทองคำห้อยระย้าทำให้ดูงดงาม
ตระการตา เฉพาะ “ชั้นทองคำเต็มด้วยทองคำ” นี้ เป็นการสื่อถึงกรรมที่นางลลิตาได้ทำใน
อดีตชาติ คือถวายทานด้วยข้าวตอก ดังนั้นความสำคัญของฉากวิมานบนสวรรค์คือเป็นที่เสวยผล
ของกุศลกรรมที่แต่ละคนได้สร้างสมไว้ บนสวรรค์อันเป็นทิพย์สถานที่เต็มไปด้วยความรื่นรมย์
สวยงาม และการบรรยายฉากทิพย์วิมานของนางลลิตาซ้ำติดต่อกันทำให้หลักธรรมเรื่อง
กุศลกรรม โดดเด่น กระตุ้นให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกมหัศจรรย์และตระหนักในการทำกุศลกรรม

อรรถกถาธรรมบทใช้ฉากเพื่อสื่อถึงกิเลส หรือสื่อให้เห็นการรับผลของอกุศลกรรม ดังฉาก
เนินหินลาด ในเรื่อง **ขัมพูกาชีวิต** อรรถกถาธรรมบทบรรยายฉากเนินหินลาดอันน่ารังเกียจและ
น่าขยะแขยง เพราะเป็นสถานที่แอบถ่ายอุจจาระของคนทั่วไป เพื่อสื่อถึงอกุศลกรรมในอดีตชาติ
ของขัมพูกาชีวิต

...แม้เขารู้ความที่อาชีวกเหล่านั้นไปแล้วลงสู่เวจกุฎี กิณคุถโดยนัยก่อนนั้นแล.
พวกอาชีวกนอกนี้ เห็นกิริยาของเขาแล้วจึงบอกแก่อาชีวกทั้งหลาย. พวกอาชีวกฟังคำนั้น
แล้ว คิดว่า โอ กรรมหนัก ถ้าสาวกของพระสมณโคดมพึงรู้ไซ้ พึงประกาศความเสื่อมเกียรติ
ของพวกเราว่า อาชีวกทั้งหลายเที่ยวกิณคุถ อาชีวกนี้ไม่สมควรแก่พวกเรา จึงขับไล่เขาออก
จากสำนักของตนแล้ว. เขาถูกพวกอาชีวกเหล่านั้นไล่ไปแล้ว. มีหินลาดก้อนหนึ่งที่เขา
ลาดไว้ในที่ถ่ายอุจจาระของมหาชน มีกระพังใหญ่บนแผ่นหินนั้น มหาชนอาศัยหินลาดเป็นที่
ถ่ายอุจจาระ. เขาไปในที่นั้นกิณคุถในกลางคืน ในกาลที่มหาชนมาเพื่อต้องการถ่ายอุจจาระ
เหนียวก้อนหินข้างหนึ่งด้วยมือข้างหนึ่ง ยกเท้าขึ้นข้างหนึ่งตั้งไว้บนเขา ยืนเงยหน้าอ้าปาก
อยู่. มหาชนเห็นเขาแล้วเข้าไปหาไหว้แล้ว ถามว่า ท่านผู้เจริญ เพราะเหตุไร พระผู้เป็นเจ้าจึง
ยืนอ้าปาก

อาชีวก. (เพราะ) เรามีลมเป็นภักษา อาหารอย่างอื่นของเราไม่มี.

มหาชน. เมื่อเช่นนั้น เพราะเหตุไร ท่านจึงยกเท้าข้างหนึ่งตั้งไว้บนเขายืนอยู่เล่า ขอรับ

อาชีวก. เรามีตบะสูง มีตบะกล้า แผ่นดินถูกเราเหยียบด้วยเท้าทั้งสองย่อมหวั่นไหว
เพราะฉะนั้น เราจึงยกเท้าขึ้นข้างหนึ่งไว้บนเขา ยืนอยู่ ก็เราแลยืนอย่างเดียว ยังกาลให้ล่วงไป
ไม่นั่ง ไม่นอน.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 222-223)

ความสำคัญของฉากเนินหินาคคือการสื่อถึงอุทกกรรมของชมพูทวชวท กล่าวคื อจจระทมหทชนถ่ายเนินหินาค สือถึอาหารบิณฑบาตที่เคยให้รายพระชัณาสพแล้วรับมาจัน การกินเฉพาะคณไมกินอาหารปกติ สือถึการทอาหารบิณฑบาตที่ทายกฝากถวยพระชัณาสพ ทึระหว่างทาง การยินดีพอใจสทานที่อันนารังเกยจ เป็นผลของการใช้อุบายขับพระชัณาสพออก จากวัด นอกจากนั้การบรรยายว่า “มหทชนอาศัยหินาคเป็นทึถ่ายอจจระ” เป็นการย้าให้เห้น พฤติกรรมของตัวละครที่ชอบและจมอยู่กับความคิที่ไมสะอาดและนารังเกยจ สอดคล้งกับ เหตุการณ์ต่อมาทึพระพุทเจ้าเสด็จมาพบชมพูทวชวท ตรัสขอพักที่บริเวณนั้ เหล่าเทวดา จึงบันดาลให้ฝนตก ความว่า

เทวดาท้งหลายคิว่า พระศาสดาจะเสด็จไปสู่อานัของชมพูทวชวทในเวลาเย็น ทึชมพูทวชวทนั้นอยุบนหินาคนากลัยดเป็นทึถ่ายอจจระปัสสวะเศร้ามองด้วยไม ชาระพน พวกเราควรให้ฝนตก ด้งนั้แล้วจึยังฝนให้ตกครุเดียวเท่านั้นด้วยอาณูภาพของ ตน. หินาค ได้สะอาดปราศจากมลทินแล้ว.

(มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2543ค: 224)

การกล่าวถึการบันดาลให้ฝนตกเพื่อชำระสทานทึโสโครกนั้ให้สะอาดเพื่อรับการเสด็จมา ของพระพุทเจ้า เสริมให้การพรรณนาฉากที่อยุของชมพูทวชวทชดัขึ้นว่า สทานทึทึชมพูทวชวทอยุ เป็นสัญลักษณ์ของความเศร้ามองเพราะกิเลสคืความริษยา จึเป็นเหมือนทึรวมของคณ ทึนารังเกยจ ส่วนฝนตกลงมาชำระสทานทึนั้ให้สะอาด เป็นสัญลักษณ์แทนพระธรรมทึพระพุทเจ้า เสด็จมาแสดงเพื่อชำระจิตใจของเขาให้สะอาดหมดจด ด้งนั้ฉากเนินหินาคในเรื่งนั้จึสือให้เห้น หลักธรรมเรื่งกรรมชดัเจนและเด่นชดั

จากตัวอย่างทึยกมากล่าวนั้ แสดงให้เห้นถึความสำคัญของฉากในฐานะเป็นกลวิธี การนำเสนอหลักธรรมด้วยการสือให้เข้าใจหลักธรรมเป็นรูปธรรมมากขึ้น เป็นสัญลักษณ์ของหลักธรรม และมีส่วนทำให้ผู้อ่านเกิดความเปลิดเปลินด้วย

ด้งจะเห้นได้ว่าการนำเสนอหลักธรรมทางพุทศาสนาในอรรถกถาธรรมบทใช้กลวิธี การนำเสนอถ้งต่อไปนั้ ได้แก่ การใช้ความเปรียบ การใช้การปุจฉา-วิสัชนา การใช้ตัวละคร การใช้นิทาน สาธก และการใช้ฉาก ด้านการใช้ความเปรียบ แบ่งตามหลักธรรมสำคัญทึปรากฏในอรรถกถา- ธรรมบทมี 6 กลุ่ม ได้แก่ ความเปรียบทึอธิบายหลักธรรมเรื่งกรรม ความเปรียบทึอธิบายหลักธรรม เรื่งนิพพาน ความเปรียบทึอธิบายหลักธรรมเรื่งอริยสัจ ความเปรียบทึอธิบายหลักธรรมเรื่ง สังสารวัฏ ความเปรียบทึอธิบายหลักธรรมเรื่งอัปมาทธรรม และความเปรียบทึอธิบายหลักธรรม เรื่งไตรลักษณ์ ด้านการใช้การปุจฉา-วิสัชนามี 3 กลุ่ม ได้แก่ การปุจฉา-วิสัชนาแบบย่อนความ การปุจฉา-วิสัชนาแบบโต้ตอบ และการปุจฉา-วิสัชนาแบบถามเองตอบเอง ด้านการใช้ตัวละคร มี 2 กลุ่ม ได้แก่ ตัวละครหลักและตัวละครสนับสนุน ตัวละครหลักแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่

ตัวละครหลักที่เป็นตัวแทนของอกุศลกรรม และตัวละครหลักที่เป็นตัวแทนของกุศลกรรม ตัวละครสนับสนุนแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ ตัวละครที่สนับสนุนหลักกรรมให้เด่นชัด และตัวละครที่สนับสนุนตัวละครหลักให้เด่นชัด ด้านการใช้นิทานสาธกมี 2 กลุ่ม ได้แก่ การใช้นิทานสาธกเรื่องเดียว และการใช้นิทานสาธกมากกว่าหนึ่งเรื่อง ด้านการใช้ฉากเป็นการสื่อให้เข้าใจหลักกรรมเป็นรูปธรรมและเป็นสัญลักษณ์แทนหลักกรรม

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สรุปผลการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาเรื่องกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนาและกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท จำนวน 302 เรื่อง ผลการศึกษารูปได้ดังนี้

หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ปรากฏเด่นชัดในอรรถกถาธรรมบทมี 6 ประการ ได้แก่ หลักธรรมเรื่องกรรม หลักธรรมเรื่องนิพพาน หลักธรรมเรื่องอริยสัจ หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ หลักธรรมเรื่องอปปมาทธรรม และหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์

หลักธรรมเรื่องกรรมเป็นหลักธรรมที่ปรากฏมากที่สุด ในอรรถกถาธรรมบทจำนวน 134 เรื่อง แสดงให้เห็นว่าหลักธรรมเรื่องกรรมเป็นหลักธรรมสำคัญทางพุทธศาสนาที่อธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชีวิตมนุษย์ ในฐานะที่เป็นมูลเหตุและเป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อความดีงาม จนถึงเป็นแนวทางนำไปสู่ความพ้นทุกข์ จำแนกตามมูลเหตุในการทำความได้ 2 ประการคือ อกุศลกรรมและกุศลกรรม อกุศลกรรมพบจำนวน 79 เรื่อง แยกออกเป็น 3 ประเภท คือ อกุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน อกุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป และอกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อไป และกุศลกรรมพบจำนวน 76 เรื่อง แยกออกเป็น 3 ประเภทคือ กุศลกรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน กุศลกรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป และกุศลกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อไป การอธิบายหลักธรรมเรื่องกรรมอย่างละเอียดทำให้เข้าใจหลักธรรมเรื่องกรรมได้อย่างกระจ่างชัด กล่าวคือ กรรมที่ให้ผลในปัจจุบันชี้ให้เห็นผลของกรรมอย่างประจักษ์ ไม่ซับซ้อน กรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป ทำให้เข้าใจการให้ผลของกรรมที่มีความซับซ้อนตามลำดับว่า ผู้ทำกรรมชั่วแต่ได้ผลดีนั้น เพราะกำลังได้รับผลกุศลกรรมในชาติก่อน และผู้ทำดีแต่ได้รับผลร้ายนั้น จะได้รับผลกุศลกรรมในชาติต่อไป และกรรมที่ให้ผลทั้งในปัจจุบันและในชาติต่อไป ทำให้เข้าใจผลของกรรมที่หนักและมีความซับซ้อนมากอย่างชัดเจน กระตุ้นให้ผู้อ่านเกิดความกลัวผลของอกุศลกรรม และต้องการทำกุศลกรรมมากยิ่งขึ้น

หลักธรรมเรื่องนิพพานเป็นหลักธรรมที่ปรากฏรองลงมาพบจำนวน 82 เรื่อง อรรถกถาธรรมบทอธิบายความหมายของนิพพานว่าเป็นสภาวะดับกิเลสเหตุแห่งทุกข์ ไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ นิพพานจึงเป็นความสุขอย่างยิ่ง สื่อให้เห็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา นิพพานเป็นหลักธรรมที่ลึกซึ้ง เป็นอนัตตา และเป็นนามธรรมที่เข้าใจยาก อรรถกถาธรรมบทจึงแสดงแนวทางปฏิบัติและสิ่งที่ละหรือดับได้ประกอบ และใช้ความเปรียบมาอธิบายเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเป็นรูปธรรม การปรากฏหลักธรรมเรื่องนิพพานในอรรถกถาธรรมบทมากรองจากเรื่องกรรม สื่อถึงความสัมพันธ์กับหลักธรรมเรื่องกรรมทั้งฝ่ายกุศลกรรมและอกุศลกรรม เพราะนิพพานเป็นความดับเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง

หลักธรรมเรื่องอริยสัจพบจำนวน 54 เรื่อง อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นว่าอริยสัจเป็นหลักธรรมที่แสดงเหตุและผลของการเกิด-ดับทุกข์คือ กิเลสเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่ประมาทในการปฏิบัติธรรมเจริญปัญญาเป็นเหตุให้เกิดนิโรธ อรรถกถาธรรมบทอธิบายเรื่องอริยสัจ 4 แสดงหัวข้อธรรมตามลำดับหรือสลับลำดับบ้าง หรืออธิบายไม่ครบทั้ง 4 ประการ ก็สามารถทำให้เข้าใจอริยสัจทั้ง 4 ประการได้อย่างกระจ่าง แสดงให้เห็นความเป็นหลักธรรมสำคัญที่สามารถประมวลหลักธรรมอื่นเข้าอยู่ด้วย เช่น หลักธรรมเรื่องกรรมอยู่ในทุกขสัจและสมุทัยสัจ หลักธรรมเรื่องอุปมาทธรรมเป็นมรรคสัจ และหลักธรรมเรื่องนิพพานเป็นนิโรธสัจ นอกจากนี้อรรถกถาธรรมบทเรื่องที่อธิบายอริยสัจชัดเจนยังมีความสัมพันธ์กับผลของการแสดงธรรมที่ปรากฏในส่วนสโมธาน กล่าวคือ ในส่วนสรุปท้ายเรื่องจะระบุว่าผู้ได้ฟังธรรมบรรลุเป็นพระอรหันต์

หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏพบจำนวน 36 เรื่อง หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏแสดงให้เห็นความเป็นทุกข์ของชีวิต คือการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอย่างยาวนาน เพราะอาศัยกิเลส กรรม และวิบาก เป็นเหตุให้เกิด จึงมักปรากฏในอรรถกถาธรรมบทที่แสดงการข้ามภพข้ามชาติ เพื่อสื่อให้เห็นความซับซ้อนของสังสารวัฏและแนะวิธีการออกไปจากสังสารวัฏ โดยอธิบายให้ผู้อ่านเข้าใจสาเหตุของสังสารวัฏและแสดงวิธีตัดวงจรสังสารวัฏด้วยการใช้ปัญญากำหนดรู้เพื่อละกิเลสอันเป็นต้นเหตุของสังสารวัฏ มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมเรื่องอริยสัจเพราะอธิบายให้ทุกขสัจอย่างกระจ่างชัด

หลักธรรมเรื่องอุปมาทธรรมพบจำนวน 27 เรื่อง อรรถกถาธรรมบทอธิบายความไม่ประมาทในการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติธรรมเพื่อพ้นทุกข์ โดยมักอธิบายพร้อมกับอธิบายความประมาทเสมอ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมเรื่องอุปมาทธรรมได้ง่ายขึ้น และอุปมาทธรรมมีความสัมพันธ์กับการสอนเรื่องมรรคสัจ ที่ไม่เพียงมุ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นหนทางที่นำไปสู่พระนิพพานเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นว่า ผู้ไม่ประมาทจะได้รับผลดีในเรื่องใกล้ตัวและเห็นได้ทันที เช่น ไม่ประมาทในสัมมาอาชีวะ ย่อมมีฐานะมั่นคง ไม่ประมาทในบุญ ย่อมได้ความสุขและได้ไปสู่สุคติ ทำให้ผู้อ่านเห็นความสำคัญของความไม่ประมาทในการดำเนินชีวิตอันเป็นเรื่องใกล้ตัวที่สุด การไม่ประมาทในการดำเนินชีวิตเบื้องต้นนี้เป็นหนทางไปสู่การพัฒนาคุณภาพจิตใจให้สูงขึ้นตามหลักการของพุทธศาสนา

หลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์เป็นหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่พบน้อยที่สุด จำนวน 17 เรื่อง อรรถกถาธรรมบทอธิบายหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์อันเป็นลักษณะ 3 ประการของสรรพสิ่งคือ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ และ อนัตตตา ความไม่มีตัวตน ลักษณะเหล่านี้เป็นกฎธรรมชาติที่เกิดแก่สังขารทั้งปวง จึงเรียกชื่อว่าสามัญญลักษณะ หมายถึงลักษณะทั่วไปหรือที่เป็นสามัญเหมือนกันของสังขารทั้งปวง สาเหตุที่พบหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์น้อยเพราะอยู่ในเรื่องทุกขสัจ แสดงความจริงเรื่องทุกข์ เช่นเดียวกับหลักธรรมเรื่องกรรม หลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ และหลักธรรมเรื่องทุกขสัจ และเพราะหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ยังเป็นหลักธรรมที่ละเอียดต้องใช้ปัญญาที่ลึกซึ้งในการพิจารณากำหนดรู้

กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท พบ 5 กลวิธี ได้แก่ การใช้ความเปรียบ การใช้การปูจณา-วิสัยนา การใช้ตัวละคร การใช้นิทานสาธก และ การใช้ฉาก

การใช้ความเปรียบเป็นกลวิธีที่พบมากที่สุดจำนวน 302 เรื่อง เพราะเป็นกลวิธีที่สามารถอธิบายหลักธรรมที่เป็นนามธรรมให้เข้าใจเป็นรูปธรรมได้อย่างกระจ่างชัด แบ่งเป็น 6 กลุ่ม ตามหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ปรากฏเด่นชัดในอรรถกถาธรรมบท คือ ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องกรรม ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องนิพพาน ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องอริยสัจ ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องสังสารวัฏ ความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องอปปมาทธรรม และความเปรียบที่อธิบายหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ การใช้ความเปรียบเป็นการเรียบเรียงภาษาอย่างประณีตบรรจง เพื่อสร้างความเข้าใจหลักธรรม ด้วยสิ่งที่รู้และมีประสบการณ์ เช่น ธรรมชาติสิ่งมีชีวิต นำไปสู่ความเข้าใจหลักธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง เป็นการสื่อสารจากรูปธรรมสู่นามธรรม ลักษณะเช่นนี้นำไปสู่ความเข้าใจหลักธรรมอย่างกระจ่างชัด เพราะรูปธรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์รับรู้และสัมผัสได้ จึงเป็นข้อมูลนำไปสู่การเทียบเคียงกับหลักธรรมที่เป็นสัจนามธรรม

กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมที่พบรองลงมาคือ การใช้การปูจณา-วิสัยนา พบจำนวน 173 เรื่อง เพราะเป็นกลวิธีที่มีประสิทธิภาพในการทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมได้กระจ่างชัด แบ่งเป็น 3 กลุ่มคือ การปูจณา-วิสัยนาแบบย้อนความ การปูจณา-วิสัยนาแบบโต้ตอบ และการปูจณา-วิสัยนาแบบถามเองตอบเอง การปูจณา-วิสัยนาแบบย้อนความเป็นการเรียบเรียงภาษาอย่างมีลำดับความ โดยปูจณาทำให้หลักธรรมมีความโดดเด่น เป็นกรอบในการอธิบายหลักธรรม วิสัยนาสร้างความเข้าใจหลักธรรมอย่างกระจ่างชัด และนำไปสู่การสอนธรรมที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ผู้ถามมักมีความรู้ดีกว่าผู้ตอบ แต่ถามปัญหาเพื่อต้องการจะสอนธรรม การปูจณา-วิสัยนาแบบโต้ตอบเป็นการถาม-ตอบที่ผู้ถามและผู้ตอบมีความรู้เกี่ยวกับคำถามเป็นอย่างดี จึงเป็นการโต้ตอบเพื่ออภิปรายปัญหาพัฒนาปัญญา จนเกิดการยอมรับและนำไปปฏิบัติอย่างเต็มใจ โดยส่วนมากผู้ตอบมักเป็นผู้ที่มีความถือตัวหรือยึดถือความเชื่อของตน การถาม-ตอบแบบโต้ตอบจึงเป็นการปราบและปรับความคิดเห็นให้ถูกต้อง การโต้ตอบระหว่างผู้ถามและผู้ตอบมีส่วนกระตุ้นให้เกิดการขบคิด ยิ่งโต้ตอบมาก ผู้อ่านยิ่งเกิดการขบคิดหลักธรรมมากยิ่งขึ้น นำไปสู่ความเข้าใจหลักธรรมอย่างค่อยเป็นค่อยไป ไม่สับสน และการปูจณา-วิสัยนาแบบถามเองตอบเองเป็นการแทรกการปูจณา-วิสัยนาเข้ามาในเรื่อง โดยผู้แต่งอรรถกถาธรรมบทเอง เพื่ออธิบายหลักธรรม หรือชี้แจงเหตุผลอย่างละเอียด ช่วยไขปัญหาข้อสงสัยที่อาจเกิดแก่ผู้อ่าน นำไปสู่ความเข้าใจที่ถูกต้องตามหลักธรรม ซึ่งการใช้การปูจณา-วิสัยนานี้เป็นกลวิธีการสอนธรรมให้แก่ผู้อ่านอย่างมีเอกภาพ

การใช้ตัวละครพบจำนวน 63 เรื่อง การใช้ตัวละครเป็นการบรรจุใช้ภาษาพรรณนาบทบาทของมนุษย์สร้างเป็นภาพแทนหลักธรรม ด้วยพฤติกรรมที่เสมือนจริงและสอดคล้องกับเหตุการณ์มีความสมเหตุสมผล เป็นประสบการณ์อ้อมที่เป็นข้อมูลเทียบเคียงให้เข้าใจหลักธรรมที่เป็นสัจนามธรรม แบ่งเป็นตัวละคร 2 กลุ่มคือ ตัวละครหลักและตัวละครสนับสนุน ด้านตัวละครหลักแบ่งเป็น 2 กลุ่มคือ ตัวละครที่เป็นตัวแทนของอกุศลกรรม และตัวละครที่เป็นตัวแทนของกุศลกรรม

ช่วยทำให้ผู้อ่านได้เข้าใจหลักธรรมเรื่องกรรมชัดเจนทั้งเจตนา การทำกรรม และการรับผลของกรรม ตัวละครหลักอย่างพระเทวทัตเป็นภาพแทนของอกุศลกรรมสอดคล้องกับประสบการณ์เดิมของผู้อ่าน วรรณคดีพุทธศาสนาทำให้เข้าใจง่ายขึ้น ตัวละครหลักที่เป็นภาพแทนของกุศลกรรมเป็นบุคคลจริงในสมัยพุทธกาลที่ปฏิบัติตนตามหลักพุทธศาสนาสื่อให้ถึงโดดเด่นของกุศลกรรม ส่วนด้านตัวละครสนับสนุนแบ่งเป็น 2 กลุ่มคือ ตัวละครที่สนับสนุนหลักธรรมให้เด่นชัด โดยมากเป็นตัวละครประกอบที่สื่อถึงหลักธรรมที่อรรถกถาธรรมบทต้องการอธิบาย หรือสื่อถึงหลักธรรมที่ตรงกันข้าม เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมชัดเจนขึ้น และตัวละครที่สนับสนุนตัวละครหลักให้เด่นชัด คือตัวละครที่มีพฤติกรรมที่แตกต่างจากตัวละครหลัก โดยช่วยทำให้บุคลิกหรือพฤติกรรมของตัวละครหลักโดดเด่นขึ้นบทบาทของตัวละครสนับสนุนที่มีบทบาทไม่มากนักในเรื่อง แต่เป็นการกระทำที่สนับสนุนหลักธรรมหรือตัวละครหลักด้วยการคล้อยตามหรือการปฏิบัติตรงกันข้าม นำไปสู่การขบคิดจนเข้าใจหลักธรรมกระจ่างขึ้น การใช้ตัวละครนี้สอดคล้องกับความหมายของชื่อคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทซึ่งหมายถึง คัมภีร์อธิบายแนวทางแห่งธรรม หรือแนวทางแห่งความดีงาม เพราะบทบาทของตัวละครเป็นภาพแทนมนุษย์ผู้ดำเนินไปสู่แนวทางแห่งความดีงาม และผู้ปฏิบัติตรงกันข้าม

การใช้นิทานสาธกพบจำนวน 53 เรื่อง แบ่งเป็น 2 กลุ่มคือ การใช้นิทานสาธกเรื่องเดียว และการใช้นิทานสาธกมากกว่าหนึ่งเรื่อง เป็นกลวิธีที่มุ่งอธิบายเหตุของปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันวัตถุ คือแสดงให้เห็นว่าเป็นผลของกรรมที่มีการให้ผลข้ามภพข้ามชาติ ด้วยการใช้อดีตนิทานเป็นเรื่องเทียบเคียงให้เข้าใจเหตุผลอย่างกระจ่างชัด การใช้นิทานสาธกมากกว่าหนึ่งเรื่องในอรรถกถาธรรมบทเรื่องเดียวช่วยอธิบายให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมเรื่องกรรมได้อย่างชัดเจนขึ้น ย้ำให้เห็นว่าทุกปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมีเหตุและผลรองรับ ไม่ได้เกิดขึ้นเอง หรือไม่มีผู้บันดาลให้เกิด ทั้งช่วยสร้างประสบการณ์เรื่องกรรมทางอ้อมให้แก่ผู้อ่าน เน้นย้ำหลักธรรมให้โดดเด่น และยังสื่อให้เห็นถึงความซับซ้อนของจิตใจมนุษย์ กล่าวคือ ยิ่งเนื้อหาซับซ้อน ยิ่งแสดงว่า จิตมนุษย์ยิ่งซับซ้อน

การใช้ฉากพบจำนวน 17 เรื่อง เป็นกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมด้วยการเรียบเรียงภาษาพรรณนารายละเอียดเกี่ยวกับสิ่งรอบตัวของตัวละคร เพื่อสร้างเข้าใจหลักธรรมอย่างเป็นรูปธรรมและเป็นสัญลักษณ์แทนหลักธรรม ทำให้ผู้อ่านเกิดความขบคิด วิเคราะห์ จนเข้าใจธรรมอย่างกระจ่างชัด และเกิดความเพลิดเพลินกับการเห็นภาพเหตุการณ์พร้อมกับเรียนรู้หลักธรรม

กล่าวได้ว่า การใช้กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่หลากหลาย อย่างประณีต และเป็นเอกภาพ ได้แก่ การใช้ความเปรียบ การใช้การปุจฉา-วิสัชนา การใช้ตัวละคร การใช้นิทานสาธก และการใช้ฉาก เพื่ออธิบายให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมทางพุทธศาสนาอย่างกระจ่างชัด เกิดความเพลิดเพลินขณะอ่าน นำไปสู่การสอนธรรมบทคือแนวทางแห่งความดีงามตามลำดับ แสดงให้เห็นถึงความสำคัญและคุณค่าของอรรถกถาธรรมบทในฐานะวรรณคดีพุทธศาสนาที่สำคัญ

อภิปรายผล

อรรถกถาธรรมบทมีความสำคัญในฐานะคัมภีร์ชั้นรอง ที่ผู้แต่งมีเจตนารมณ์ที่ชัดเจนมุ่งอธิบายความหมายพระพุทธรูปที่เรียกว่า “ธรรมบท” เพื่อให้ผู้ศึกษาหลักธรรมในชั้นหลังสามารถเข้าใจและตีความพระธรรมบทได้ไม่คลาดเคลื่อนจากพระไตรปิฎก โดยใช้องค์ประกอบของอรรถกถาทั้ง 5 ประการประกอบการตีความพระพุทธรูปคือ อารัมภกถา วัตถุกถา คากถา เวยาकरणะ และ สโมธาน ยกตัวอย่างเช่นเรื่องพราหมณ์ผู้มีความเลื่อมใสมาก ธรรมบทว่า “อกตัญญูสิ พราหมณ” ซึ่งตามความหมายโดยทั่วไปหมายถึง “คนอกตัญญู” อรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นว่าคำแปลเช่นนั้นไม่สอดคล้องกับเรื่องที่มีได้กล่าวถึงผู้ไม่รู้คุณผู้อื่น ดังนั้นอรรถกถาธรรมบทจึงแปลว่า “...เป็นผู้รู้พระนิพพานอันอะไรๆ กระทำไม่ได้นะ พราหมณ์” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543: 424) และอธิบายย่อในส่วนเวยาकरणะว่า “บทว่า อกตัญญู ความว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านจะเป็นผู้ชื่อว่า อกตัญญู เพราะรู้พระนิพพาน อันอะไรๆ บรรดาโลกธาตุทั้งหลายมีทองคำเป็นต้น ทำไม่ได้” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543: 425) ข้อนี้แสดงให้เห็นความสำคัญในฐานะคัมภีร์สำคัญที่อธิบายความพระพุทธรูปโดยตรง สอดคล้องกับความหมายของชื่อว่าอรรถกถาธรรมบท หรือ ธรรมบทปฏิฐกถา แปลว่า คัมภีร์อธิบายความพระธรรมบท

อรรถกถาธรรมบทสอนหลักธรรมที่สำคัญทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบทไปตามลำดับความยาก เริ่มสอนแนวทางแห่งความดีงามเบื้องต้น จนไปสู่แนวทางแห่งพระนิพพาน อันเป็นอุดมคติของพุทธศาสนา กล่าวคือ หลักธรรมทั้ง 6 ประการคือ กรรม นิพพาน อริยสัจ สังสารวัฏ อปปมาทธรรม และไตรลักษณ์ มีความสัมพันธ์สนับสนุนกัน โดยรวมอยู่ในหลักธรรมเรื่องอริยสัจสี่ให้เข้าใจแนวทาง 2 สายคือ สายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์ กล่าวคือ “แนวทางสายเกิดทุกข์” คือ การทำกรรมเป็นเหตุให้ได้รับผล มีการเกิดเป็นเบื้องต้นแห่งทุกข์ ทำให้ติดอยู่ในโลก และ“แนวทางสายดับทุกข์” คือ ความไม่ประมาทเป็นหนทางดับเหตุของทุกข์ ทำให้พ้นไปจากโลก กล่าวได้ว่าแนวทางสองสายนี้สื่อให้เข้าใจหนทางแห่งความดีงาม 2 ระดับคือ ระดับต้นเป็นแนวทางดับทุกข์เบื้องต้นเพื่อดำรงชีวิตอยู่อย่างมีความสุขในปัจจุบันและในชาติต่อไป และระดับสูงเป็นแนวทางดับทุกข์อย่างแท้จริง สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทที่อธิบายคำว่า “ธรรมบท” อันหมายถึงแนวทางไปสู่ความดีงาม และหลักธรรมเรื่องกรรมปรากฏมากที่สุดในอรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นว่ากรรมเป็นเรื่องที่คนทั่วไปเข้าใจเป็นรูปธรรมง่ายที่สุด เพราะเป็นเรื่องใกล้ตัว และแสดงให้เห็นว่าผลของกุศลกรรมและอกุศลกรรมล้วนเป็นทางเกิดทุกข์ กล่าวคือต้องมีการเกิดใหม่เพื่อมารับผลกรรมนั้น การเกิดใหม่เพื่อรับผลกรรมนี้ไม่ใช่จุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนา แต่พุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายคือ “นิพพาน” อันหมายถึงภาวะที่ไม่มีการเกิดและการดับ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ผู้แต่งอรรถกถาธรรมบทอธิบายหลักธรรมที่โดดเด่นทางพุทธศาสนาและนำเสนอความสัมพันธ์ของหลักธรรม โดยใช้อรรถกถาเป็นเครื่องมือในการสอนธรรมทางพุทธศาสนา

อรรถกถาธรรมบทเป็นวรรณคดีทางพุทธศาสนาที่สื่อความหมายสัมพันธ์กับตัวบท กล่าวคือ กลวิธีการนำเสนอในอรรถกถาธรรมบททำหน้าที่สำคัญเพื่ออธิบายแนวทางแห่งความดี

งามไปตามลำดับ ตามหลักของการสอนธรรมที่ว่า “ชี้ทางบรรเทาทุกข์ ชี้สุขเกษมสันต์ ชี้ทางพระนฤพาน อันพ้นโศกวิโยคภัย” ความประณีตเกิดจากการใช้ภาษาและการเรียบเรียงหลักธรรมอย่างมีระบบระเบียบ เพื่อนำไปสู่ความเข้าใจหลักธรรม แต่ละกลวิธีสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อสื่อสารธรรมโดยมุ่งให้เกิดความกระจ่างชัดเป็นสำคัญ กลวิธีการนำเสนอทั้งหมดที่ผู้แต่งอรรถกถาธรรมบทเลือกใช้ ไม่ใช่เป็นของคิดขึ้นใหม่ แต่ทั้งหมดมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก และในอรรถกถาธรรมบทหนึ่งเรื่องจะปรากฏหลักธรรมมากกว่าหนึ่งหลักธรรม โดยใช้กลวิธีมากกว่าหนึ่งกลวิธีอย่างเป็นเอกภาพ ข้อนี้แสดงถึงการเลือกใช้กลวิธีการนำเสนออย่างประณีต มีที่มาที่ไป มีความสำคัญโดดเด่นจนอรรถกถาธรรมบทมีอิทธิพลต่อการแต่งวรรณกรรมทางพุทธศาสนาและความเข้าใจหลักธรรมทางพุทธศาสนาในยุคต่อมาก เช่น พระเวททัตเป็นตัวละครภาพแทนของความชั่วร้าย ธรรมชาติเป็นแบบเปรียบเทียบในความเปรียบเพื่อสื่อให้เข้าใจว่า ธรรมเป็นเรื่องธรรมชาติ เป็นสิ่งใกล้ตัวของมนุษย์

อรรถกถาธรรมบทนำเสนอหลักธรรมสำคัญทางพุทธศาสนา โดยใช้กลวิธีการนำเสนอที่ประณีตและแยบคาย คือการใช้กลวิธีการนำเสนอสื่อความหมายหลักธรรมที่เชื่อมโยงกันอย่างมีเอกภาพ นำไปสู่ความเข้าใจแนวทางแห่งความดีงามเบื้องต้นคือ ความสุขในปัจจุบัน ความสุขในปรโลก และนำไปสู่การสอนธรรมชั้นสูงคือ แนวทางการปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน อันเป็นอุดมคติของพุทธศาสนา กลวิธีการนำเสนอหลักธรรมที่สัมพันธ์กับตัวบทอรรถกถาธรรมบทดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นความสำคัญและคุณค่าของอรรถกถาธรรมบทในฐานะวรรณคดีทางพุทธศาสนา

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษากลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท ผู้วิจัยขอเสนอแนวทางในการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม ดังนี้

1. ควรศึกษาอรรถกถาธรรมบทที่มีความสัมพันธ์กับวรรณกรรมทางพุทธศาสนาในยุคต่างๆ เพื่อให้เห็นการตีความและขยายความอรรถกถาธรรมบท
2. ควรศึกษาอรรถกถาธรรมบทเรื่องที่มีการผลิตซ้ำ เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมที่เปลี่ยนไปตามยุคสมัย
3. ควรศึกษาอรรถกถาธรรมบทที่มีอิทธิพลต่อความเชื่อในวิถีชีวิตของคนไทย

บรรณานุกรม

- กนกวรรณ คงชนชุนพร. (2554). แนวคิดพุทธศาสนาในนวนิยายของแก้วแก้ว. ปรินิพนธ์ ศศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- กรมการศาสนา. (2552). ธรรมวิภาคบรรยาย สำหรับนักธรรมและธรรมศึกษา ชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก ฉบับกรรมการศาสนา. กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์.
- กุสุมา รัชมณี. (2549). การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ธรรมสาร.
- กุลลาบ มัลลิกะมาส. (2555). วรรณคดีวิจารณ์. พิมพ์ครั้งที่ 16. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ขนิษฐา รัตนิช. (2546). ความเปรียบในปัญญาสชาดกฉบับล้านนา. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ภาษาและวรรณกรรมล้านนา). เชียงใหม่: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ถ่ายเอกสาร.
- คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. (2542). พระธรรมปัทมฐกถาแปล ภาค ๘. พิมพ์ครั้งที่ 14. นครปฐม: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย.
- คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2551). งานวิจัยและวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: นวสาส์นการพิมพ์.
- (2553). วรรณคดีบาลี. กรุงเทพฯ: ไทยรายวันการพิมพ์.
- จิรภัทร อาจนารี่. (2551). การศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถาโมหสถชาดกกับวรรณกรรมร้อยกรอง เรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์. ปรินิพนธ์ ศศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ดวงมน จิตรจำนงค์. (2536). สุนทรียภาพในภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- เทวัญกานต์ มุ่งป่นกลาง. (2545). กามนิธ : กลวิธีการนำเสนอกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ธัญญา สังขพันธานนท์. (2539). วรรณกรรมวิจารณ์. ปทุมธานี: นาค.
- ธีรภัทร์ มะกา. (2553). ภาษากับความคิดในวรรณกรรมพุทธศาสนา เรื่องมิลินทปัญหา. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ภาษาไทย). มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. ถ่ายเอกสาร.
- บุญชอบ เริงทรัพย์. (2520). อุปมาอุปไมย ในพระไตรปิฎก. วิทยานิพนธ์ อ.ด. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- บุญทัน คนใจบุญ. (2544). การศึกษาพุทธปรัชญาในพฤติกรรมของตัวละครหลักและตัวละครเสริมในมหาเวสสันดรชาดก. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ภาษาไทย). มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. ถ่ายเอกสาร.

- พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ 25 พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย
ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต เล่มที่ 17. (2539). กรุงเทพฯ:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2547). กรรมและการเวียนว่ายตายเกิด. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2541). พุทธวิธีการสอน. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิพุทธธรรม.
- (2542). พุทธธรรม ฉบับขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- (2543ก). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- (2543ข). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- (2546). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย.
- พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). (2545). งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์ พระคาถาธรรมบท.
กรุงเทพฯ: พัทธอักษร.
- พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). (2547). กฎแห่งกรรม. พิมพ์ครั้งที่ 8. นครปฐม:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพิเชษฐ ปรีเชฎฺฐ (ป๋านจันทร์). (2546). การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องบาปตามคำสอนของ
พระพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ ศน.ม. (พุทธศาสนาและปรัชญา). กรุงเทพฯ:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร
- พระพุทธโฆสเถระ. (2548). คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภ-
มหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์.
- พระมหาดวงรัตน์ ฐิตรัตน (กิจประภาณนท์). (2550). อิทธิพลของธัมมปทัฏฐกถาเรื่องอายุวัฒน-
กุมารต่อประเพณีสืบชะตาของล้านนา. วิทยานิพนธ์ พท.ม. (พระพุทธศาสนา). กรุงเทพฯ:
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- พระมหาทรศน์ คุณทสฺสี (ไพณฺดงกรณ). (2546). การศึกษาเปรียบเทียบพุทธวิธีการสอนใน
อรรถกถาธรรมบทกับกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ. วิทยานิพนธ์ พท.ม.
(พระพุทธศาสนา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

- พระมหานกร สุขเสริม. (2541). *การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องกรรมและการเกิดใหม่ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกและคัมภีร์อุปนิษัท*. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ภาษาสันสกฤต). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- พระมหาประศักดิ์ อัครมโม (ซ่งแสง). (2541). *ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์กับกฎแห่งกรรมของชาวพุทธไทยในปัจจุบัน*. วิทยานิพนธ์ พธ.ม. (พระพุทธศาสนา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- พระมหากรรทการ วิสุโท (มาษิมล). (2545). *พุทธวิธีในการสอนแบบอุปมาโวหารในอรรถกถาธรรมบท*. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (พุทธศาสนาและปรัชญา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- พระมหาวิสิษฐ์ ปญญาทพโน (กฤษวี). (2545). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาภพในมิลินทปัญหา*. วิทยานิพนธ์ พธ.ม. (พระพุทธศาสนา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- พระมหาสาคร ฉลวยศรี. (2548). *มหาบัณฑิตแห่งมิตินคร: การศึกษาวิเคราะห์*. ปริญญาานิพนธ์ ศศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- พระมหาสำเนียง เลื่อมใส. (2534). *การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภคัทคีตา*. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ภาษาสันสกฤต). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- พระมหาอุดร เกตุทอง. (2547). *การศึกษาวิเคราะห์อุปมาอุปไมยในพระธรรมบท*. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ศาสนาเปรียบเทียบ). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.
- พิสิทธ์ กอบบุญ. (2548). *ปูจนา-วิชันนา: กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทยพุทธศาสนา*. วิทยานิพนธ์ อ.ด. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2517). *ชุมนุมปาฐกถาธรรม ชุดพุทธธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แพร่วิทยา. ----- (2534). *ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี*. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์.
- เพลินพิศ เพิ่มสิน. (2544). *การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมนิทานเรื่องอาหารบราตรี*. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ภาษาไทย). มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. ถ่ายเอกสาร.
- ไพเราะ มากเจริญ. (2549). *การสื่อสารหลักธรรมทางพุทธศาสนาผ่านอรรถกถาชาดก*. วิทยานิพนธ์ นศ.ม. (นิเทศศาสตร์). นนทบุรี: บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัย-ธรรมราช. ถ่ายเอกสาร.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2539). *อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวินิฎฐิกา ฉบับแปลเป็นไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 6. นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

- (2541). พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1.
พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ก). พระวินัยปิฎก เล่มที่ 1 ภาคที่ 1 มหาวิภังค์ ปฐมภาค และอรรถกถา.
พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ข). พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2
ตอนที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ค). พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2
ตอนที่ 2. พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ฌ). พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2
ตอนที่ 3. พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ง). พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2
ตอนที่ 4. พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543จ). พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ เล่มที่ 1 ภาคที่ 4.
พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ฉ). พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1.
พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ช). พระสูตรและอรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่มที่ 2 ภาคที่ 1.
พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ฌ). พระสูตรและอรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่มที่ 3 ภาคที่ 2.
พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ญ). พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย นิทานวรรค เล่มที่ 2.
พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ฎ). พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 5 ภาคที่ 1.
พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ฏ). พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉกกนิบาต เล่มที่ 3.
พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2543ท). พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ 2 วิภังค์ ภาคที่ 2 และอรรถกถา. พิมพ์ครั้งที่ 4.
นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2544ก). พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 5 ภาคที่ 2.
พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
----- (2544ข). พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต เล่มที่ 2.
พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.

- (2544ค). พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย ดิกนิบาต เล่มที่ 1 ภาคที่ 3.
พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- รัชนิกร รัชตกรตระกูล. (2549). ฉากในจินตนิยายของแก้วแก้ว. วิทยานิพนธ์ อ.ม.(ภาษาไทย).
กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2539). พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพพจน์ ไวยากรณ์ และกลการประพันธ์
ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- (2545). พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.
กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์.
- (2552). พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ:
ยูเนี่ยน อุลตราไวโอเล็ต.
- (2556). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554. กรุงเทพฯ: ศิริวัฒนา-
อินเตอร์พรีนท์.
- รีณฤทัย สัจจพันธุ์. (2549). สุนทรียรสแห่งวรรณคดี. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- (2555). ความรู้ทั่วไปทางภาษาไทย ตอนที่ 3 วรรณคดีไทย. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- วีณา พลพงษ์. (2535). วิเคราะห์ตัวละครเชิงปฏิบัติในวรรณคดีทศชาติชาดก. ปรินิพนธ์
กศ.ม. (ภาษาไทย). มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.
ถ่ายเอกสาร.
- วิภา กงกะนันทน์. (2533). วรรณคดีศึกษา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- ศักดิ์ศรี แย้มนัตตา. (2543). วรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย.
- สละโรจน์ กิตติมหาเจริญ. (2545). แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก. วิทยานิพนธ์ อ.ม.
(วรรณคดีเปรียบเทียบ). กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
ถ่ายเอกสาร.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน). (2551).
หลักกรรมในพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- (2552). ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: คณะรัฐบาล.
- (2554). หลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: โรงพิมพ์
มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- สามเณรอุทิศ ศิริวรรณ. (2530). ธรรมบท ภาคที่ 1 แปลโดยพยัญชนะ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์เลียงเชียง.
- สายทิพย์ นุกูลกิจ. (2543). วรรณกรรมไทยปัจจุบัน. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: เอส อาร์ พริ้นติ้ง
แมสโปรดักส์.

- สายวรุณ น้อยนิมิตร. (2541). *นวัตทัศน์แห่งวรรณกรรมไทย*. กรุงเทพฯ: ชยอินเตอร์เนชั่นแนล.
- (2542). *อรรถกถาชาดก:การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น*. วิทยานิพนธ์ อ.ด. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สำเนียง เลื่อมใส. (2545). *ไขความตามธรรมเนียม*. ใน *ดำรงวิชาการ* ฉบับที่ 1/2545. หน้า 331-349. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. (2549). *เจิมจันทร์กัณธดา : ภาษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2539). *พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน*. พิมพ์ครั้งที่ 16. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สุธิญา พูนเอียด. (2556). *กลวิธีการเล่าเรื่องและกลวิธีทางวรรณศิลป์เพื่อนำเสนอภาพพระโพธิสัตว์ในมหานิชาดคำหลวง กัณฑ์ที่ 1-7*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สุภัค มหาวรรณ. (2552). *ความเปรียบเกี่ยวกับน้ำกับมรรคาสู้นิพพานในอรรถกถาชาดก*. วิทยานิพนธ์ อ.ด. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. (2526). *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสฐียรโกเศศ. (2546). *การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. (2543). *คำบรรยาย พระไตรปิฎก*. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- (2522). *พุทธวจนะในธรรมเนียม*. กรุงเทพฯ: ศึกษิตสยามจำกัด.
- อิงอร สุพันธ์วิช. (2554). *วรรณกรรมวิจารณ์: ร้อยกรองปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ: ธนาเพรส.
- อิราวดี ไตลังคะ. (2546). *ศาสตร์และศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ภาคผนวก

ตารางแสดงหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่เด่นชัดในอรรถกถาธรรมบท

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตรลักษณ์	อริยสัจ	อัปมาทธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
1.	ยมกวรรค ที่ 1	เรื่องพระจกขุปาลเถระ		/	/		/	/	
2.		เรื่องมัญญุกุณฑลี	/	/			/		
3.		เรื่องพระติสสเถระ	/	/	/				
4.		เรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลยักษิณี	/		/				
5.		เรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพี	/	/					
6.		เรื่องจุลกาลและมหากาล	/	/					
7.		เรื่องพระเทวทัต		/					
8.		เรื่องสญชัย	/				/	/	/
9.		เรื่องพระนันทเถระ	/		/				/
10.		เรื่องนายจุนทสุกริก		/					
11.		เรื่องธัมมิกอุบาสก	/						
12.		เรื่องพระเทวทัต	/	/					
13.		เรื่องนางสุนนาเทวี	/						
14.		เรื่องภิกษุ 2 สหาย							/
15.	อัปมาทวรรค ที่ 2	เรื่องพระนางสามาวดี	/	/	/			/	
16.		เรื่องกุมภโฆสก	/						
17.		เรื่องพระจูฬปันถกเถระ	/	/			/		

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมัท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
18.		เรื่องพาลนักชู้ต		/				/	
19.		เรื่องพระมหากัสสปเถระ			/			/	
20.		เรื่องภิกษุ 2 สหาย		/				/	
21.		เรื่องท้าวสักกะ	/					/	
22.		เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง						/	
23.		เรื่องพระติสสเถระผู้มีปอกติอยู่ในนิคม						/	
24.	จิตตวรรค ที่ 3	เรื่องพระเมฆยเถระ					/		
25.		เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง				/			
26.		เรื่องอุกกัณฐิตภิกษุ					/		
27.		เรื่องพระภาคินยสังฆรักขิตเถระ					/		
28.		เรื่องพระจิตตหัตถเถระ			/				
29.		เรื่องภิกษุผู้ปรารภวิปัสสนา					/		
30.		เรื่องพระปุติคัตติสสเถระ		/		/			
31.		เรื่องพระนันทโคपालกะ		/					
32.		เรื่องพระโสโรยเถระ	/						
33.	ปุပ္ผวรรค ที่ 4	เรื่องภิกษุ 500 รูป ผู้ชวนขายในปฐวีภค					/		
34.		เรื่องพระเถระผู้เจริญมรจิตรมมัญฐาน			/	/	/		/
35.		เรื่องพระเจ้าวิฑูฑกะ		/	/	/	/	/	
36.		เรื่องนางปติปฐิกา	/		/			/	
37.		เรื่องโกสิยเศรษฐีผู้มีความตระหนี่	/	/					

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมัท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
38.		เรื่องปาฎิภาชีวก		/					
39.		เรื่องฉัตตปาณินุบาสก	/						
40.		เรื่องนางวิสาขา	/						
41.		เรื่องปัญหาของพระอนนทเถระ	/						
42.		เรื่องถวายบิณฑบาตแก่พระมหากัสสปเถระ	/						
43.		เรื่องปรินิพพานของพระโคตมเถระ							/
44.		เรื่องครหทินน์							/
45.	พาลวรรค ที่ 5	เรื่องบุรุษคนใดคนหนึ่ง		/	/				
46.		เรื่องสหวิริยาริกของพระมหากัสสปเถระ		/					
47.		เรื่องอนนทเศรษฐี		/		/			
48.		เรื่องโจรผู้ทำลายปม		/					
49.		เรื่องพระอุทายีเถระ		/					
50.		เรื่องภิกษุชาวเมืองปาฐา	/						
51.		เรื่องสุปปพุทธกุกุฏี		/					
52.		เรื่องชวานา		/					
53.		เรื่องนายสมณมาลาการ	/						
54.		เรื่องพระอุปถัมภ์เถรี		/					/
55.		เรื่องชัมพูกาชีวก		/					
56.		เรื่องอหิแปรต		/					
57.		เรื่องสัทธัญญูเปรต		/					

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมัท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
58.		เรื่องพระสุธรรมเถระ	/	/					
59.		เรื่องพระวนวาสิตตเถระ	/					/	/
60.	บันทึกวรรค ที่ 6	เรื่องพระราชนเถระ	/						
61.		เรื่องภิกษุอัสนธิและปุนัพสุกะ	/						
62.		เรื่องพระฉันทเถระ		/					
63.		เรื่องพระมหากัปปินเถระ	/						/
64.		เรื่องบันทึกตสามเณร	/						
65.		เรื่องพระลูกนกฏภิกขุเถระ							/
66.		เรื่องมารดาของนางกาณดา							/
67.		เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป	/						
68.		เรื่องพระเถระผู้ตั้งอยู่ในธรรม	/						
69.		เรื่องการฟังธรรม			/				
70.		เรื่องภิกษุอาคันตุกะ							/
71.	อรหันตวรรค ที่ 7	เรื่องหมอชีวก							/
72.		เรื่องพระมหากัสสปเถระ							/
73.		เรื่องพระเพลลิวาสีเถระ							/
74.		เรื่องพระอนุรุทธเถระ							/
75.		เรื่องพระมหากัจจายนเถระ							/
76.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ							/
77.		เรื่องพระติสสเถระชาวกรุงโกสัมพี							/

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมัท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
78.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ							/
79.		เรื่องพระขทิวณียเวรตเถระ	/						/
80.		เรื่องหญิงคนใดคนหนึ่ง							/
81.	สหัสวรรค ที่ 8	เรื่องบุรุษผู้ฆ่าโจรมีเคราแดง	/	/					/
82.		เรื่องพระทาสจิริยเถระ	/						/
83.		เรื่องพระกุนทลเกสเถรี		/					/
84.		เรื่องอนัตตปุจฉกพราหมณ์							/
85.		เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นลุงของพระสารีบุตรเถระ	/						
86.		เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตรเถระ	/						
87.		เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นสหายของพระสารีบุตรเถระ	/						
88.		เรื่องอายุวัฒนกุมาร	/						
89.		เรื่องสังกัจจสามเณร			/			/	/
90.		เรื่องพระขานุกโกณฑัญญเถระ					/		
91.		เรื่องพระสัปปาสเถระ	/	/					
92.		เรื่องนางปฏาจารา	/	/	/	/	/		
93.		เรื่องนางกิสาโคตมี						/	/
94.		เรื่องพระพหูปัตติกาเถรี					/		
95.	ปาปวรรค ที่ 9	เรื่องพราหมณ์ชื่อจุเพกสาฎก	/						
96.		เรื่องพระเสยยสกัตเถระ		/					
97.		เรื่องนางลาชเทวธิดา	/						

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมาท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
98.		เรื่องอนาถบิณฑิกเศรษฐี	/	/					
99.		เรื่องภิกษุไม่ถนอมบริวาร		/					
100.		เรื่องเศรษฐีซื้อพิพาลปทกะ	/						
101.		เรื่องมหาชนวนาณิข		/					
102.		เรื่องนายพรานกุกกุฏมิต	/	/					
103.		เรื่องนายพรานสุนัขชื่อโกกะ		/	/		/		
104.		เรื่องพระติสสเถระผู้เข้าถึงสกุลนายช่างแก้ว							/
105.		เรื่องชน ๓ คน		/					
106.		เรื่องเจ้าสุปปพุทธสาณะ		/		/			
107.	ทัศนวรรค ที่ 10	เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์							/
108.		เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์							/
109.		เรื่องเด็กหลายคน		/					
110.		เรื่องพระโกณฑธานเถระ		/			/		
111.		เรื่องอุโบสถกรรม			/				
112.		เรื่องอชครเปรต		/					
113.		เรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ		/					
114.		เรื่องภิกษุมิภังคะมาก							
115.		เรื่องสันตติมหาอำมาตย์	/				/		/
116.		เรื่องพระปิโณดิกเถระ						/	
117.		เรื่องสุขสามเณร	/						

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมัท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
118.	ชราวรรค ที่ 11	เรื่องหญิงสหายของนางวิสาขา					/	/	
119.		เรื่องนางสิริมา				/			
120.		เรื่องพระอุตตราเถรี				/			
121.		เรื่องพระอริมานิกภิกษุ				/			
122.		เรื่องพระนางรูปนันทาเถรี				/			
123.		เรื่องพระนางมัลลิกาเทวี		/		/			
124.		เรื่องพระโลพูทายีเถระ			/	/			
125.		เรื่องปฐมโพธิกาล							/
126.		เรื่องบุตรเศรษฐีมีทรัพย์มาก						/	
127.	อิตตวรรค ที่ 12	เรื่องโพธิราชกุมาร						/	
128.		เรื่องอุปนันทศากยบุตร			/				
129.		เรื่องพระปธานิกตีสเถระ			/				
130.		เรื่องมารดาของพระกุมารกัสสปเถระ			/				/
131.		เรื่องอุบาสกชื่อมหากาล		/					
132.		เรื่องพระเทวทัต		/					
133.		เรื่องกระเสือกกระสนเพื่อจะทำลายสงฆ์	/	/					
134.		เรื่องพระกาลเถระ		/					
135.		เรื่องอุบาสกชื่อจุลกาล	/	/					
136.		เรื่องพระอิตตทัตถเถระ						/	
137.	โลกวรรค ที่ 13	เรื่องภิกษุหนุ่ม						/	

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตรลักษณ์	อริยสัจ	อัปมาทธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
138.		เรื่องพระเจ้าสุทโธทนะ						/	
139.		เรื่องภิกษุผู้เจริญวิปัสสนา							/
140.		เรื่องอภัยราชกุมาร				/			
141.		เรื่องพระสัมมชັນเถระ						/	
142.		เรื่องพระอังคลิมาลเถระ						/	
143.		เรื่องธิดานายช่างหูก			/				
144.		เรื่องภิกษุ 30 รูป							
145.		เรื่องนางจิณฺจมาณวิกา		/	/				
146.		เรื่องอสทิสถาน	/						/
147.		เรื่องนายกาละบุตรของอนาถบิณฑิกเศรษฐี			/				
148.	พุทธวรรค ที่ 14	เรื่องมารธิดา							/
149.		เรื่องยมกปาฏิหาริย์	/						
150.		เรื่องนาคราชชื่อเอรภัตตะ		/					
151.		เรื่องปัญหาของพระอนนทเถระ							
152.		เรื่องภิกษุผู้ไม่ยินดี					/		
153.		เรื่องปุโรหิตชื่ออัคคิทัต					/		
154.		เรื่องปัญหาของพระอนนทเถระ							
155.		เรื่องสัมพหุลภิกขุ					/		
156.		เรื่องพระเจ้าติยทองขอพระกัศสปทสพล	/						
157.	สุขวรรค ที่ 15	เรื่องระงับความทะเลาะแห่งหมู่พระญาติ					/		

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมาท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
158.		เรื่องมาร					/		
159.		เรื่องปราชัยของพระเจ้าโกศล					/		
160.		เรื่องเด็กหญิงแห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง					/		
161.		เรื่องอุบาสกคนใดคนหนึ่ง							/
162.		เรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล							/
163.		เรื่องพระติสสเถระ							/
164.		เรื่องท้าวสักกะ	/						
165.	ปิยวรรค ที่ 16	เรื่องบรรพชิต 3 รูป					/		
166.		เรื่องกุกกุณพิกคนใดคนหนึ่ง					/		
167.		เรื่องนางวิสาขาอุบาสิกา					/		
168.		เรื่องเจ้าลิฉวี					/		
169.		เรื่องอนิตถิกันธกุมาร					/		
170.		เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง					/		
171.		เรื่องเด็ก 500 คน							
172.		เรื่องพระอนาคามิเถระ							
173.		เรื่องนายนันทียะ	/						
174.	โกธวรรค ที่ 17	เรื่องเจ้าหญิงโรหิณี	/	/					
175.		เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง	/						
176.		เรื่องอุตตราอุบาสิกา	/						
177.		เรื่องปัญหาของพระโมคคัลลานเถระ	/						

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมัท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
178.		เรื่องปัญหาที่ภิกษุทูลถาม							/
179.		เรื่องนางปุลณทาสี			/				/
180.		เรื่องอตุลอุบาสก							
181.		เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์							
182.	มลวรรค ที่ 18	เรื่องบุตรของนายโคฆาตก		/					/
183.		เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง	/						
184.		เรื่องพระติสสเถระ		/					
185.		เรื่องพระโลลูทากิเถระ			/			/	
186.		เรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่ง					/		
187.		เรื่องภิกษุชื่อจุฬาสาริ		/					
188.		เรื่องอุบาสก 5 คน		/					
189.		เรื่องภิกษุหนุ่มชื่อติสสะ		/	/				
190.		เรื่องอุบาสก 5 คน			/		/		
191.		เรื่องเมณฑกเศรษฐี	/	/					
192.		เรื่องพระอุชฌมานสังญีเถระ		/					
193.		เรื่องสุภัททปริพาชก							/
194.	ธัมมปฏิสฐวรรค ที่ 19	มหาอำมาตย์ผู้วินิจฉัย							
195.		เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์							
196.		เรื่องพระเอกุทานเถระ						/	
197.		เรื่องพระลกุณฏกภัททียเถระ							

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมาท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
198.		เรื่องภิกษุมารูป							/
199.		เรื่องภิกษุซื้อหัตถกะ							
200.		เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง							/
201.		เรื่องเดียรถีย์							/
202.		เรื่องพราหมณ์เปิดชื่ออริยะ		/					
203.		เรื่องภิกษุมารูป					/		
204.	มรรควรรค ที่ 20	เรื่องภิกษุ 500 รูป					/		
205.		เรื่องภิกษุ 500 รูปอื่นอีก				/			
206.		เรื่องพระปธานกัมมิกจิตสเถระ		/	/				
207.		เรื่องสุกรเปรต		/					
208.		เรื่องพระโปฐิลเถระ	/						
209.		เรื่องพระเถระแก่			/		/		
210.		เรื่องสัทธีวิหาริกของพระสารีบุตรเถระ				/	/		
211.		เรื่องพ่อค้ามีทรัพย์มาก				/			
212.		เรื่องนางกิสาโคตมี			/				
213.		เรื่องนางปฏาจารา			/				
214.	ปกิณณวรรค ที่ 21	เรื่องบุรพกรรมของพระองค์	/						
215.		เรื่องนางกุมาริกาหนีไขไก่		/					
216.		เรื่องภิกษุชาวนครภัททียะ						/	
217.		เรื่องพระสกุณภูภททียเถระ							/

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมัท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
218.		เรื่องนายทาสาฎิเก	/						
219.		เรื่องภิกษุวัชชีบุตร			/				
220.		เรื่องจิตตคฤหบดี	/						
221.		เรื่องนางจุฬสุกทัตทา	/						
222.		เรื่องพระเถระชื่อเอกวิหาร							
223.	นिरยวรรค ที่ 22	เรื่องนางปริพาชิกาชื่อสุนทรี		/					
224.		เรื่องสัตว์ผู้ถูกทุกข์เบียดเบียน		/					
225.		เรื่องภิกษุผู้อยู่ที่แม่น้ำชื่อวัดคุมุทา		/					
226.		เรื่องบุตรเศรษฐีชื่อเขมกะ	/	/					
227.		เรื่องภิกษุว่ายาก		/					
228.		เรื่องหญิงชู้หึง	/	/					
229.		เรื่องอาคันตุกภิกษุ						/	
230.		เรื่องนิครนถ์		/					
231.		เรื่องสาวกเดียรถีย์	/	/					
232.	นาควรรค ที่ 23	เรื่องของพระองค์							/
233.		เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นควาญช้าง							/
234.		เรื่องบุตรของพราหมณ์เฒ่า	/						
235.		เรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล							
236.		เรื่องสาธุสามเณร							
237.		เรื่องช้างชื่อปาเวระกะ							/

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมาท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
238.		เรื่องสัมพหุลภิกษุ							
239.		เรื่องมาร					/		
240.	ต้นหาวรรค ที่ 24	เรื่องปลาช็อกบิลละ		/			/		
241.		เรื่องนางลูกสุกร			/		/		
242.		เรื่องวิพนักตภิกษุ					/		
243.		เรื่องเรือนจำ					/		
244.		เรื่องพระนางเขมา					/		
245.		เรื่องบุตรเศรษฐีชื้ออुकคเสน			/				/
246.		เรื่องจุพพนุคคหบัณฑิต					/		
247.		เรื่องมาร							/
248.		เรื่องอุปกาชีวก							/
249.		เรื่องท้าวสักกเทวราช					/		
250.		เรื่องเศรษฐีผู้ไม่มีบุตร		/					
251.		เรื่องอังกูรเทพบุตร	/						
252.	ภิกขุวรรค ที่ 25	เรื่องภิกษุ ๕ รูป					/		
253.		เรื่องภิกษุฆ่าหงส์							
254.		เรื่องภิกษุชื้อโกกาลิกะ		/					
255.		เรื่องพระธรรมารามเถระ							
256.		เรื่องภิกษุคบภิกษุผู้เป็นฝ่ายผิดรูปใดรูปหนึ่ง		/					
257.		เรื่องปัญจจิตตทายกพราหมณ์					/		

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตร ลักษณ์	อริยสัจ	อัปมาท ธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
258.		เรื่องสัมพหุลภิกษุ	/				/		
259.		เรื่องภิกษุประมาณ 500 รูป					/		
260.		เรื่องพระสันตกายเถระ							/
261.		เรื่องพระนังคलगูฏเถระ							
262.		เรื่องพระวักกเถระ							/
263.		เรื่องสุนสามเณร	/				/		
264.	พราหมณวรรค ที่ 26	เรื่องพราหมณ์ผู้มีความเลื่อมใสมาก							/
265.		เรื่องภิกษุมารูป					/		
266.		เรื่องมาร							/
267.		เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง							/
268.		เรื่องพระอานนทเถระ							
269.		เรื่องบรรพชิตรูปใดรูปหนึ่ง							
270.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ					/		
271.		เรื่องพระนางมहाปชาบดีโคตมี	/						
272.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ							
273.		เรื่องชฎิลพราหมณ์					/		
274.		เรื่องกุกกพราหมณ์		/					
275.		เรื่องนางกิสาโคตมี							
276.		เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง							
277.		เรื่องอุคคเสน							/

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตรลักษณ์	อริยสัจ	อัปมัทธธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
278.		เรื่องพราหมณ์ 2 คน							/
279.		เรื่องอภิกโกสภการทวาชพราหมณ์	/						
280.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ							/
281.		เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี							/
282.		เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง							/
283.		เรื่องพระเขมาภิกษุณี							/
284.		เรื่องพระติสสเถระผู้อยู่ในเงื้อมเขา	/						
285.		เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง							/
286.		เรื่องสามเณร							/
287.		เรื่องพระมหากัณโณเถระ							/
288.		เรื่องพระปิณทิจเณร							/
289.		เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง							/
290.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ							/
291.		เรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ							/
292.		เรื่องพระเวตเถระ							/
293.		เรื่องพระจันทกเถระ							/
294.		เรื่องพระสีวลีเถระ							/
295.		เรื่องพระสุนทรสมุทเถระ			/		/		
296.		เรื่องพระโชติกเถระ	/						/
297.		เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นนักพ้อนรูปที่ 1							/

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน						
			กรรม		สังสารวัฏ	ไตรลักษณ์	อริยสัจ	อัปมาทธรรม	นิพพาน
			กุศล	อกุศล					
298.		เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นนักพ้อนรูปที่ 2							/
299.		เรื่องพระวังคีสเถระ							/
300.		เรื่องพระธรรมทินนาเถรี							/
301.		เรื่องพระอังคลิมาลเถระ							/
302.		เรื่องเทวहितพราหมณ์							/
รวมจำนวนครั้งที่ปรากฏ			76	79	36	17	54	27	82
			134						

ตารางแสดงกลวิธีการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาในอรรถกถาธรรมบท

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปูจนา- วิสัยนา	นิทานสาธก
1.	ยมกวรรค ที่ 1	เรื่องพระจักขุปาลเถระ	/	/		/	/
2.		เรื่องมัญญุกุณฑลี	/	/		/	
3.		เรื่องพระติสสเถระ	/	/		/	/
4.		เรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลียักษิณี	/	/			
5.		เรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพี	/	/			/
6.		เรื่องจุลกกาลและมหากาล	/	/		/	
7.		เรื่องพระเทวทัต	/				/
8.		เรื่องสญชัย	/	/		/	/
9.		เรื่องพระนันทเถระ	/			/	/
10.		เรื่องนายจุนทสุกริก	/	/		/	
11.		เรื่องธัมมิกอุบาสก	/	/			
12.		เรื่องพระเทวทัต	/	/	/	/	
13.		เรื่องนางสุนาเทวี	/			/	
14.		เรื่องภิกษุ 2 สหาย	/	/			
15.	อัปปมาทวรรค ที่2	เรื่องพระนางสามาวดี	/	/	/	/	/

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปูจนา- วิสัยนา	นิทานสารก
16.		เรื่องกุมภโมสก	/	/		/	
17.		เรื่องพระจุพนกเถระ	/			/	
18.		เรื่องพาลนัษตร	/	/			
19.		เรื่องพระมหากัสสปเถระ	/				
20.		เรื่องภิกษุ 2 สหาย	/	/		/	
21.		เรื่องท้าวสักกะ	/	/		/	
22.		เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง	/	/			
23.		เรื่องพระติสสเถระผู้มีปากติดอยู่ในนิคม	/	/			
24.	จิตตวรรค ที่ 3	เรื่องพระเมฆียเถระ	/				
25.		เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง	/	/		/	
26.		เรื่องอุกกัณฐิตภิกษุ	/			/	
27.		เรื่องพระภาคินัยสังฆรักขิตเถระ	/			/	
28.		เรื่องพระจิตตหัตถเถระ	/	/		/	
29.		เรื่องภิกษุผู้ปรารภวิปัสสนา	/				
30.		เรื่องพระพุทิตตติสสเถระ	/			/	
31.		เรื่องพระนันทโคपालกะ	/			/	
32.		เรื่องพระโสไรเยเถระ	/	/		/	
33.	ปุพพวรรค ที่ 4	เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป ผู้ชวนขายในปฐวีถา	/				

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัยนา	นิทานสารก
34.		เรื่องพระเถระผู้เจริญมรจิกรรมมัญฐาน	/				
35.		เรื่องพระเจ้าวิทูททะ	/	/		/	
36.		เรื่องนางปติปฐิกา	/	/		/	
37.		เรื่องโกสิยเศรษฐีผู้มีความตระหนี่	/			/	
38.		เรื่องปาฎิกาสีวก	/	/			
39.		เรื่องฉัตตปาณินอุบาสก	/				
40.		เรื่องนางวิสาขา	/		/	/	/
41.		เรื่องปัญหาของพระอานนทเถระ	/			/	
42.		เรื่องถวายบิณฑบาตแก่พระมหากัสสปเถระ	/			/	
43.		เรื่องปริณิพพานของพระโคธิกเถระ	/			/	
44.		เรื่องครทินันท์	/				
45.	พาลวรรค ที่ 5	เรื่องบุรุษคนใดคนหนึ่ง	/		/		/
46.		เรื่องสหัตถิการิกของพระมหากัสสปเถระ	/	/			
47.		เรื่องอานนทเศรษฐี	/	/			
48.		เรื่องโจรผู้ทำลายปม	/	/			
49.		เรื่องพระอุทายีเถระ	/				
50.		เรื่องภิกษุชาวเมืองปาฐา	/				
51.		เรื่องสุปปพุทธภูมิ	/				/

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัยนา	นิทานสารก
52.		เรื่องชานา	/			/	
53.		เรื่องนายสุนนมาลาการ	/	/		/	
54.		เรื่องพระอุบลวรรณเถรี	/			/	
55.		เรื่องขัมพูกาชีว	/	/	/		
56.		เรื่องอหิเปต	/			/	/
57.		เรื่องสัจฉิกฎเปต	/			/	/
58.		เรื่องพระสุธรรมเถระ	/	/			/
59.		เรื่องพระวนวาสิตตสเถระ	/	/		/	
60.	บัณฑิตวรรค ที่ 6	เรื่องพระราธเถระ	/	/			
61.		เรื่องภิกษุอัสนธิและปุณิพสุกะ	/	/			
62.		เรื่องพระฉนเถระ	/	/			
63.		เรื่องพระมหากัปปินเถระ	/	/	/	/	
64.		เรื่องบัณฑิตสามเณร	/	/	/	/	
65.		เรื่องพระลคุณภูภักทียเถระ	/			/	
66.		เรื่องมารดาของนางกาณ	/			/	
67.		เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป	/			/	
68.		เรื่องพระเถระผู้ตั้งอยู่ในธรรม	/			/	
69.		เรื่องการฟังธรรม	/			/	

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัยนา	นิทานสาธก
70.		เรื่องภิกษุอาคันตุกะ	/				
71.	อรหันตวรรค ที่ 7	เรื่องหมอชิวก	/			/	
72.		เรื่องพระมหากัสสปเถระ	/			/	
73.		เรื่องพระเพลัญจิสีเถระ	/				
74.		เรื่องพระอนนุธเถระ	/			/	
75.		เรื่องพระมหากัจจายนเถระ	/				
76.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ	/			/	
77.		เรื่องพระติสสเถระชาวกรุงโกสัมพี	/			/	
78.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ	/			/	
79.		เรื่องพระขทรวนียเรวตเถระ	/			/	/
80.		เรื่องหญิงคนใดคนหนึ่ง	/			/	
81.	สหัสวรรค ที่ 8	เรื่องบุรุษผู้ฆ่าโจรมีเคราแดง	/	/		/	
82.		เรื่องพระทวารุจิรีเถระ	/			/	/
83.		เรื่องพระกุนทลเกสิเถรี	/	/		/	
84.		เรื่องอนัตตปุณณพราหมณ์	/			/	
85.		เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นลูกของพระสารีบุตร เถระ	/			/	
86.		เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตร เถระ	/			/	

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปูจนา- วิสัยนา	นิทานสารก
87.		เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นสหายของพระสารีบุตรเถระ	/			/	
88.		เรื่องอายุวัฒน์กุมาร	/			/	
89.		เรื่องสังกัจจสามเณร	/			/	
90.		เรื่องพระขานุกุณฑิยาเถระ	/			/	
91.		เรื่องพระสัปปาสเถระ	/				/
92.		เรื่องนางปฏาจารา	/	/	/		/
93.		เรื่องนางกิสาโคตมี	/				
94.		เรื่องพระพหูสูตติกาเถรี	/				
95.	ปาปวรรค ที่ 9	เรื่องพราหมณ์ชื่ออุพเพกสาฎก	/	/		/	
96.		เรื่องพระเสยยสกัตเถระ	/			/	
97.		เรื่องนางลาชเทวธิดา	/	/	/	/	
98.		เรื่องอนาถบิณฑิกเศรษฐี	/	/			
99.		เรื่องภิกษุไม้ถนอมบริหาร	/				
100.		เรื่องเศรษฐีชื่อพิพาลปทกะ	/				
101.		เรื่องมหาชนวาณิช	/				
102.		เรื่องนายพราหมณ์กุกุมิต	/			/	/
103.		เรื่องนายพราหมณ์ชื่อโกกะ	/	/			/
104.		เรื่องพระติสสเถระผู้เข้าถึงสกุลนายช่างแก้ว	/			/	

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัยนา	นิทานสารก
105.		เรื่องชน ๓ คน	/		/	/	/
106.		เรื่องเจ้าสุปปพุทธศากยะ	/	/			
107.	ทศวรรค ที่ 10	เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์	/				
108.		เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์	/				
109.		เรื่องเด็กหลายคน	/			/	
110.		เรื่องพระโกณฑธานเถระ	/			/	/
111.		เรื่องอุโบสถกรรม	/				
112.		เรื่องอชครเปรต	/				/
113.		เรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ	/			/	/
114.		เรื่องภิกษุมณีพันธะมาก	/				/
115.		เรื่องสันตติมหาอำมาตย์	/				/
116.		เรื่องพระปิโณทิกเถระ	/				
117.		เรื่องสุขสามเณร	/		/	/	
118.	ชราวรรค ที่ 11	เรื่องหญิงสหายของนางวิสาขา	/				
119.		เรื่องนางสิริมา	/			/	
120.		เรื่องพระอุตตราเถรี	/				
121.		เรื่องพระอริยานิกภิกษุ	/				
122.		เรื่องพระนางรูปนันทาเถรี	/		/		

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปูจนา- วิสัยนา	นิทานสารก
123.		เรื่องพระนางมัลลิกาเทวี	/	/		/	
124.		เรื่องพระโลพูทายีเถระ	/				/
125.		เรื่องปฐมโพธิกาล	/				
126.		เรื่องบุตรเศรษฐีมีทรัพย์มาก	/	/			
127.	อิตตวรรค ที่ 12	เรื่องโพธิราชกุมาร	/			/	/
128.		เรื่องอุปนันตคากยบุตร	/				/
129.		เรื่องพระปธานิกตีสสเถระ	/				/
130.		เรื่องมารดาของพระกุมารกัสสปเถระ	/				/
131.		เรื่องอุบาสกชื่อมหากาล	/				/
132.		เรื่องพระเทวทัต	/				
133.		เรื่องกระเลื่อกระสนเพื่อจะทำลายสงฆ์	/				
134.		เรื่องพระกาลเถระ	/				
135.		เรื่องอุบาสกชื่อจุลกาล	/				
136.		เรื่องพระอิตตทัตถเถระ	/			/	
137.	โลกวรรค ที่ 13	เรื่องภิกษุหนุ่ม	/			/	
138.		เรื่องพระเจ้าสุทโธทนะ	/			/	
139.		เรื่องภิกษุผู้เจริญวิปัสสนา	/				
140.		เรื่องอภัยราชกุมาร	/				

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัยนา	นิทานสารก
141.		เรื่องพระสัมมัตถะ	/				
142.		เรื่องพระอังกุลิมาลเถระ	/				
143.		เรื่องธิดานายช่างหูก	/			/	
144.		เรื่องภิกษุ 30 รูป	/				
145.		เรื่องนางจิณฺจมาณวิกา	/	/			/
146.		เรื่องอสุทิสทาน	/	/		/	
147.		เรื่องนายกาละบุตรของอนาถบิณฑิกเศรษฐี	/				
148.	พุทธวรรค ที่ 14	เรื่องมารธิดา	/				/
149.		เรื่องยมกปาฏิหาริย์	/		/	/	/
150.		เรื่องนาคราชชื่อเอกราปตัตะ	/			/	
151.		เรื่องปัญหาของพระอานนทเถระ	/			/	
152.		เรื่องภิกษุผู้ไม่ยินดี	/			/	
153.		เรื่องปุโรหิตชื่ออัคคิทัต	/			/	
154.		เรื่องปัญหาของพระอานนทเถระ	/			/	
155.		เรื่องสัมพหุลภิกขุ	/			/	
156.		เรื่องพระเจดีย์ทองขอพระกัสสปทสพล	/			/	
157.	สุขวรรค ที่ 15	เรื่องระงับความทะเลาะแห่งหมู่พระญาติ	/			/	
158.		เรื่องมาร	/			/	

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัย	นิทานสารก
159.		เรื่องปราชัยของพระเจ้าโกศล	/			/	
160.		เรื่องเด็กหญิงแห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง	/				
161.		เรื่องอุบาสกคนใดคนหนึ่ง	/			/	
162.		เรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล	/			/	
163.		เรื่องพระติสสเถระ	/			/	
164.		เรื่องท้าวสักกะ	/			/	
165.	ปิยวรรค ที่ 16	เรื่องบรรพชิต 3 รูป	/			/	
166.		เรื่องกุมภพิกคนใดคนหนึ่ง	/			/	
167.		เรื่องนางวิสาขาอุบาสิกา	/			/	
168.		เรื่องเจ้าลิจฉวี	/			/	
169.		เรื่องอนัตติคันธกุมาร	/			/	
170.		เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง	/			/	
171.		เรื่องเด็ก 500 คน	/			/	
172.		เรื่องพระอนาคามีเถระ	/			/	
173.		เรื่องนายหนันทิยะ	/		/	/	
174.	โกธวรรค ที่ 17	เรื่องเจ้าหญิงโรหิณี	/	/			/
175.		เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง	/	/		/	
176.		เรื่องอุตตราอุบาสิกา	/	/			

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัย	นิทานสารก
177.		เรื่องปัญหาของพระโมคคัลลานเถระ	/			/	
178.		เรื่องปัญหาที่ภิกษุทุลลภ	/			/	
179.		เรื่องนางปุณณทาสี	/			/	/
180.		เรื่องอตุลอุบาสก	/			/	
181.		เรื่องภิกษุณีพัคคีย์	/			/	
182.	มลวรรค ที่ 18	เรื่องบุตรของนายโคฆาตกร	/	/		/	
183.		เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง	/				
184.		เรื่องพระติสสเถระ	/				
185.		เรื่องพระโกลุทายีเถระ	/			/	/
186.		เรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่ง	/				
187.		เรื่องภิกษุชื่อจุฬาสรี	/				
188.		เรื่องอุบาสก 5 คน	/			/	
189.		เรื่องภิกษุหนุ่มชื่อติสสะ	/			/	/
190.		เรื่องอุบาสก 5 คน	/			/	
191.		เรื่องเมณฑกเศรษฐี	/			/	/
192.		เรื่องพระอุชฌมานสังยุตเถระ	/			/	
193.		เรื่องสุภทัตปริพาชก	/			/	
194.	ธัมมปฏิฐานวรรค ที่ 19	มหาอำมาตย์ผู้วินิจฉัย	/			/	

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัยนา	นิทานสารก
213.		เรื่องนางปญจารา	/				
214.	ปถิณณวรรค ที่ 21	เรื่องบุรพกรรมของพระองค์	/		/	/	/
215.		เรื่องนางกุมาริกากินไขไก่อ	/	/			
216.		เรื่องภิกษุชาวนครภัททิยะ	/				
217.		เรื่องพระสกุณภูกภัททิยะเถระ	/				
218.		เรื่องนายทารุสาฎิกะ	/	/			
219.		เรื่องภิกษุวัชชีบุตร	/				
220.		เรื่องจิตตคฤหบดี	/			/	
221.		เรื่องนางจูฬสุภักทา	/	/			
222.		เรื่องพระเถระชื่อเอกวิหาร	/				
223.	นริยวรรค ที่ 22	เรื่องนางปริพาชิกาชื่อสุนทรี	/	/		/	
224.		เรื่องสัตว์ผู้ถูกทุกข์เบียดเบียน	/			/	
225.		เรื่องภิกษุผู้อยู่ที่แม่น้ำชื่อวัคคุมทา	/				
226.		เรื่องบุตรเศรษฐีชื่อเชมกะ	/				/
227.		เรื่องภิกษุว่ายาก	/			/	
228.		เรื่องหญิงขี้หึง	/				
229.		เรื่องอาคันตุกภิกษุ	/				
230.		เรื่องนิครนถ์	/			/	

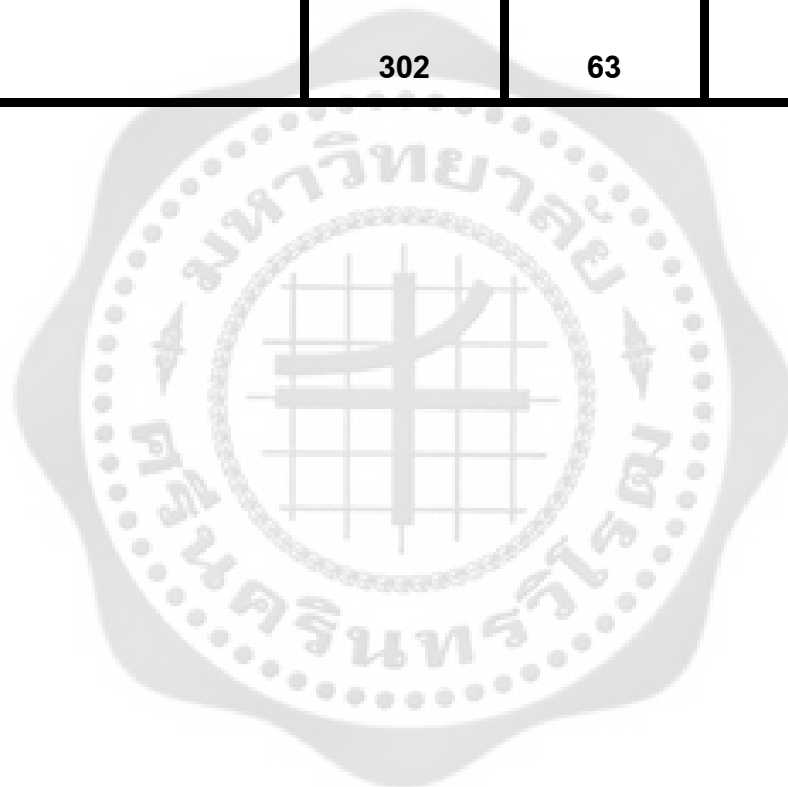
ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัยนา	นิทานสารก
231.		เรื่องสาวกเดียรถีย์	/				
232.	นาควรรค ที่ 23	เรื่องของพระองค์	/			/	
233.		เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นความูข้าง	/				
234.		เรื่องบุตรของพราหมณ์เฒ่า	/				/
235.		เรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล	/			/	
236.		เรื่องสามเณร	/				
237.		เรื่องช้างชื้อปาเวระกะ	/				
238.		เรื่องสัมพหุลภิกษุ	/				
239.		เรื่องมาร	/			/	
240.	ดัตถหาวรรค ที่ 24	เรื่องปลาชื้อกบิละ	/	/		/	
241.		เรื่องนางลูกสุกร	/			/	
242.		เรื่องวิพนักตภิกษุ	/				
243.		เรื่องเรือนจำ	/			/	
244.		เรื่องพระนางเขมา	/				
245.		เรื่องบุตรเศรษฐีชื้ออุคคเสน	/			/	/
246.		เรื่องจูพฬนุคคหัตถิต	/			/	
247.		เรื่องมาร	/				
248.		เรื่องอุปกาศีวก	/			/	

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัยนา	นิทานสารก
249.		เรื่องท้าวสักกเทวราช	/			/	
250.		เรื่องเศรษฐีผู้ไม่มีบุตร	/			/	/
251.		เรื่องอังกูรเทพบุตร	/				
252.	ภิกขุวรรค ที่ 25	เรื่องภิกษุ ๕ รูป	/			/	
253.		เรื่องภิกษุฆ่าหงส์	/				/
254.		เรื่องภิกษุชื่อโกกาลิกะ	/				/
255.		เรื่องพระธรรมารามเถระ	/			/	
256.		เรื่องภิกษุคบภิกษุผู้เป็นฝ่ายผิดรูปใดรูปหนึ่ง	/			/	
257.		เรื่องปัญจคตทายกพราหมณ์	/			/	
258.		เรื่องสัมพหุลภิกษุ	/	/			
259.		เรื่องภิกษุประมาณ 500 รูป	/				
260.		เรื่องพระสันตกายเถระ	/			/	
261.		เรื่องพระนังคलगูเถระ	/			/	
262.		เรื่องพระวักกलिเถระ	/				
263.		เรื่องสุนสามเณร	/	/		/	/
264.	พราหมณวรรค ที่ 26	เรื่องพราหมณ์ผู้มีความเลื่อมใสมาก	/			/	
265.		เรื่องภิกษุมารูป	/			/	
266.		เรื่องมาร	/				

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัยนา	นิทานสารก
267.		เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง	/			/	
268.		เรื่องพระอานนท์เถระ	/				
269.		เรื่องบรรพชิตรูปใดรูปหนึ่ง	/			/	
270.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ	/				
271.		เรื่องพระนางมหาปชาบดีโคตมี	/				
272.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ	/			/	
273.		เรื่องชฎิลพราหมณ์	/			/	
274.		เรื่องกุกกพราหมณ์	/				/
275.		เรื่องนางกิสาโคตมี	/			/	
276.		เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง	/			/	
277.		เรื่องอุคคเสน	/			/	
278.		เรื่องพราหมณ์ 2 คน	/			/	
279.		เรื่องอภโกสการทวาชพราหมณ์	/			/	
280.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ	/			/	
281.		เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี	/			/	
282.		เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง	/			/	
283.		เรื่องพระเขมาภิกษุณี	/			/	
284.		เรื่องพระติสสเถระผู้อยู่ในเงื้อมเขา	/	/			

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักฐาน				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัยนา	นิทานสาธก
285.		เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง	/			/	
286.		เรื่องสามเณร	/			/	
287.		เรื่องพระมหากษัตริย์	/			/	
288.		เรื่องพระปิตินทวักจนเถระ	/			/	
289.		เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง	/			/	
290.		เรื่องพระสารีบุตรเถระ	/			/	
291.		เรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ	/				
292.		เรื่องพระเวตเถระ	/			/	
293.		เรื่องพระจันทกเถระ	/	/			
294.		เรื่องพระสีวลีเถระ	/				
295.		เรื่องพระสุนทรสมุทเถระ	/			/	/
296.		เรื่องพระโชติกเถระ	/	/	/	/	/
297.		เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นนักพ้อรูปที่ 1	/			/	
298.		เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นนักพ้อรูปที่ 2	/			/	
299.		เรื่องพระวัณโณเถระ	/			/	
300.		เรื่องพระธรรมทินนาเถรี	/			/	
301.		เรื่องพระอังคลิมาลเถระ	/			/	
302.		เรื่องเทวहितพราหมณ์	/			/	

ลำดับ	วรรค	ชื่อเรื่อง	หลักธรรม				
			ความเปรียบ	ตัวละคร	ฉาก	การปรุงฉา- วิสัยนา	นิทานสาธก
รวมจำนวนครั้งที่ปรากฏ			302	63	17	173	53

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	พระมหาปรีชา เอียงสวาท
วันเดือนปีเกิด	3 กุมภาพันธ์ 2530
สถานที่เกิด	บ้านเลขที่ 133 หมู่ 14 ตำบลทุ่งหลวง อำเภอปากท่อ จังหวัดราชบุรี 70140
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	77 วัดชนะสงคราม (คณะ 16) แขวงชนะสงคราม เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร 10200
หน้าที่ปัจจุบัน	ครูสอนพระปริยัติธรรม แผนกบาลี สำนักเรียนวัดชนะสงคราม กรุงเทพมหานคร
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ.2553	เปรียญธรรม 9 ประโยค จาก สำนักเรียนวัดชนะสงคราม กรุงเทพมหานคร
พ.ศ.2554	พุทธศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับ 1) จาก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ.2559	ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย จาก มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ